

Dzieje biurokracji

tom IX (2019)

Dzieje biurokracji

**tom IX (2019)
Biurokracja monarchii**

POD REDAKCJĄ:
Artura Górnika,
Julii Kukariny
i Jacka Legiecia

Lublin 2019

Publikacja współfinansowana przez Marszałka Województwa Świętokrzyskiego
Publikacja współfinansowana przez Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Publikacja współfinansowana przez Towarzystwo Przyjaciół Radomskiej Fary

scientific journal "**History of Bureaucracy**"
- научный журнал "**История бюрократии**" - "**Dzieje Biurokracji**"
http://tonik-libra.pl/?page_id=335
SEMI-ANNUAL - ПОЛУГОДНИК - RÓŁROCNIAK

SCIENTIFIC COUNCIL - НАУЧНЫЙ СОВЕТ - RADA NAUKOWA:

проф. др **Малика Султановна Арсанукаева**, Всероссийский государственный университет юстиции, Москва, Российская федерация,
prof. nzw. dr hab. **Alicja Kulecka**, Uniwersytet Warszawski, Polska,
проф. др **Сергей Валентинович Любичанковский**, Оренбургский государственный педагогический университет, Российская федерация,
проф. др **Сергій Іванович Посохов**, Харківський національний університет, Україна,
prof. dr hab. **Krzysztof Skupieński**, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska,
doc. PhDr. **Zbyněk Sviták** CSc., Masarykova univerzita, Brno, Česká Republika,
доц. к.и.н. **Татьяна Александровна Быкова**, Российский государственный гуманитарный университет, Москва, Российская федерация.

EDITORIAL BOARD - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ - KOLEGIUM REDAKCYJNE
Юлия Михайловна Кукарина (РГУ, Москва), **Marcin Cybulski** (KUL, Lublin) - rosyjski redaktor językowy, **Artur Górak** (UMCS, Lublin) - redaktor naczelny, **Tomisław Giergiel** (MOS), **Krzysztof Latawiec** (UMCS, Lublin), **Jacek Legieć** (UJK, Kielce), **Dariusz Magier** (UPH, Siedlce).

Peer-reviewed publication. The list of reviewers is on the website - Publikacja recenzowana. Lista recenzentów jest podawana do publicznej wiadomości na stronie internetowej.

technical editors - redakcja techniczna: **Artur Górak**

Russian language editors - rosyjska redakcja językowa: **Marcin Cybulski**

English translations - tłumaczenia na jęz. angielski: **Robert Stępień**

translations from the Russian language - tłumaczenia z jęz. rosyjskiego: **Artur Górak**

opracowanie graficzne, skład i łamanie:

Przemysław Tytus Krupski

Wydawca Towarzystwo Nauki i Kultury „Libra”, © ToNiK „Libra”

ISSN 2544-9761

ISBN 978-83-64857-11-9

Druk: **ELPIL**, Siedlce, ul. Artyleryjska 11,
www.elpil.com.pl

Spis treści

Wstęp	7
<i>A. Górak, J. Kukarina, J. Legieć</i>	
Alicja Kulecka (Uniwersytet Warszawski) Choroba społeczna biurokracji. Teoria Józefa Olszewskiego (1903)	9
Григорий Николаевич Ланской (Российский государственный гуманитарный университет, Москва) Деятельность руководителей гражданской бюрократии Российской империи синодального периода в сфере сохранения и организации использования культурных ценностей	31
Artur Goszczyński (Towarzystwo Nauki i Kultury „Libra”) Działalność Sebastiana Lubomirskiego jako żupnika krakowskiego w latach 1581–1592)	39
Marcin Mielnik (Wojskowa Akademia Techniczna, Warszawa) Raporty, sprawozdania, informacje jako narzędzie sprawowania rządów w Księstwie Warszawskim	51
Mateusz Mataniak (Uniwersytet Jagielloński) Urzędnicy sądowi Wolnego Miasta Krakowa (1815–1846) na tle zasad organizacji jego sądownictwa. Zarys problematyki	63
Piotr Falkowski (Archiwum Państwowe w Bydgoszczy) Urząd Prefekta Departamentu Księstwa Warszawskiego	105
Малика Султановна Арсанукаева (Москва) Государственное регулирование духовной жизни мусульман Северного Кавказа (XIX — начало XX вв.)	115
Jacek Legieć (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach) Administracja Kraju Południowo-Zachodniego wobec początków czeskiego osadnictwa na Wołyniu	135
Stanisław Wiech (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach) Walka wileńskiego generała-gubernatora Aleksandra Potapowa z opozycją wewnętrzną	151

Татьяна Николаевна Кандаурова

(Российский государственный гуманитарный университет, Москва)

Военная бюрократия XIX века: региональные военно-поселенные структуры и служащие 169

Алексей Игоревич Раздорский

(Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург)

Памятные книжки и адрес-календари Царства Польского (XIX — начало XX в.) 188

Виктория Михайловна Марасанова

(Ярославский государственный университет)

Чиновники окружных судов от судебной реформы 1864 г. до революции 1917 г. (на примере Ярославской губернии) 197

Артур Игоревич Максимов

(Брянск)

Борьба за власть в российской администрации в Царстве Польском в условиях реформ 1860-х гг. 209

Александра Юрьевна Бахтурина

(Российский государственный гуманитарный университет, Москва)

Эвакуированное чиновничество Царства Польского в годы Первой мировой войны (1915-1917 гг.): служебные привилегии и национальная самоидентификация 221

Анастасия Юрьевна Конькова

(Российский государственный гуманитарный университет, Москва)

Брачные договора в России: взгляд из разных эпох 231

Piotr Czyż

(Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce)

Biurokratyzacja małżeństwa. Umowa przedślubna Augusta Zamoyskiego z Michaliną z Radziwiłłów panną na Nieświeżu 247

Noty o Autorach 273

Wstęp

Dwanaście lat temu ukazał się pierwszy tom serii „Dzieje biurokracji”. Od tamtego czasu wyszło drukiem osiem, czasem dwuczęściowych, tomów. Opublikowano ponad 300 artykułów, z czego z ponad sto autorstwa uczonych afiliowanych za granicą, w Rosji, Ukrainie, Czechach, Gruzji i Łotwie.

Serii wydawniczej towarzyszył cykl konferencji - Sympozjów Dziejów Biurokracji, które urosły do rozmiarów międzynarodowej imprezy naukowej ze stałym udziałem przedstawicieli kilku krajów Europy Środkowej i Wschodniej. Dzięki Sympozjom udało się znacznie animować badania nad dziejami biurokracji. Przy czym często ujawniał się ich interdyscyplinarny charakter. Stały się one płaszczyzną dla międzynarodowej wymiany wynikami badań i kontaktów naukowych: indywidualnych i instytucjonalnych. Do polskiego obiegu naukowego wprowadzono wyniki badań często opartych na trudno dostępnych dla polskiego badacza źródłach. Niestety stałe deprecjonowanie konferencji - tej, niegdyś jednej z podstawowych form życia naukowego, szczególnie w dziedzinach humanistycznych i społecznych, oraz publikacji wieloautorskich, nawet o charakterze seryjnym, zmusza nas do działań zupełnie nieistotnych z punktu widzenia wartości publikowanych tekstów. Paradoksalnie nikt lepiej niż badacze biurokracji nie rozumie tej sytuacji, ponieważ to nomen omen machina biurokratyczna nie mogąc znieść wolności badań naukowych zakłada im coraz to nowe wędzidła.

Biurokraci mają też problem z działalnością naukową humanistów. Nie mogą mianowicie znieść, że (parafrazując znany fragment Pisma Świętego) wiatr wieje tam, gdzie chce, i szum jego słyszą, lecz nie wiedzą, skąd przychodzi i dokąd podąży. I na tę niepewność szukają sposobu - ograniczenie możliwości publikacji do kilku kontrolowanych czasopism i wydawnictw. Jednym słowem lepiej już było. Jednak ducha nie gasimy. Dlatego też dwa tomy wydane w tym roku ukażą się jako kolejne edycje czasopisma - półrocznika.

Tom niniejszy składa się z prac napisanych przez PT Autorów z ośrodków naukowych w Polsce i Rosji. Prace traktują o różnych aspektach biurokracji monarchii w rozumieniu ukształtowanym w środowisku „Sympozjów dziejów biurokracji” czyli obejmujących: prawa, struktury, dokumenty i urzędników. Max Weber jak wiemy wymienia trzy idealne typy panowania. Teoretycznie monarchia w tej klasyfikacji miała by być najbliższym typem tradycjonalistycznym. Jednak sam Weber podkreśla, że są to typy idealne. W rzeczywistości możemy przyporządkowywać do tych typów tylko pewne cechy lub elementy danego systemu władzy. Ponadto Autorzy ukazują w pełni rozwiniętą biurokrację a więc narzędzie samo w sobie charakterystyczne dla typu racjonalnego. Jednak w monarchii biurokracja pozostaje w znacznej mierze

jedynie sprawnym narzędziem i dopiero w republice będzie mogła ujawnić swoje najgorsze acz niezakładane skutki.

W imieniu całego Kolegium Redakcyjnego „Dziejów Biurokracji” czujemy się mile zobowiązani do wyrażenia głębokiej wdzięczności wszystkim, dzięki życzliwości i pomocy których mieliśmy możliwość pracować nad redakcją i wydaniem drukiem niniejszego tomu. W pierwszej kolejności dziękujemy więc serdecznie.

Osobne podziękowania należą się Towarzystwu Nauki i Kultury „Libra”, które zwięńczyło prace wydawnicze a jego członkowie wnieśli ogromny wkład pracy społecznej. Podobnie jak pracujący w sekretariacie Sympozjum studenci kierunku Archiwistyka i Nowoczesne Zarządzanie Zapisami Informacyjnymi Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej PP Izabela Łupina, Wojciech Bartkiewicz, Błażej Bąk i Kacper Zakrzewski.

*Julia Kukarina
Artur Górak
Jacek Legieć*

Alicja Kulecka

(Uniwersytet Warszawski)

ORCID 0000-0002-5802-0018

Doi: 10.36121/akulecka.DB.2019.09.013

Choroba społeczna biurokracji. Teoria Józefa Olszewskiego (1903)

Streszczenie: Celem rozważań było ukazanie poglądów Józefa Olszewskiego (1867-1922), prawnika, urzędnika, radnego miejskiego na biurokrację zawarte w jego dziele poświęconym temu zagadnieniu opublikowanym we Lwowie w 1903 r. Podstawowym źródłem stała się wspomniana rozprawa oraz inne prace tego autora. J. Olszewski traktował biurokrację w kategoriach przerostu władzy państwowej. Stanowiła dla niego negatywne zjawisko społeczne. Swoje sądy o biurokracji formułował na podstawie wiedzy o przeszłości i obserwacji współczesnej mu praktyki biurowej prowadzonej z pozycji urzędnika niższego. Jednym z istotnych kryteriów jego oceny były standardy państwa prawa w Austrii w okresie 1867-1914. J. Olszewski traktował biurokrację jako organizację wyodrębniającą się w strukturach władzy, zintegrowaną wokół własnych interesów, dążącą do zabezpieczenia przyznanych praw i dochodów. Wskazywał na jej bezideowość, brak rozumienia i bierność wobec realnych problemów społecznych. Biurokracja występowała głównie w administracji państwowej, ale widoczna była także w innych dziedzinach działalności. Podkreślał, że społeczeństwo może bronić się przed biurokracją dzięki wiedzy i stowarzyszeniom. Uważał, że państwo również ma obowiązek stosowania dobrych praktyk w zarządzaniu eliminujących nieuprawnione działania urzędów i urzędników.

Słowa kluczowe: biurokracja, Józef Olszewski, władza, państwo, administracja

Social disease bureaucracy. The theory of Józef Olszewski (1903).

Annotation: The purpose of the considerations was to show the views on the bureaucracy of Józef Olszewski (1867-1922), lawyer, official, city councilor, contained in his work on the subject published in Lviv in 1903. The basic source was the mentioned dissertation and other works of this author. J. Olszewski treated the bureaucracy in terms of the overgrowth of state power. It was a negative social phenomenon for him. He formulated his bureaucracy judgments on the basis of knowledge of the past and observation of his contemporary office practice from the position of lower official. One of the important criteria for its assessment were the standards of the state of law in Austria in the years 1867-1914. J. Olszewski treated bureaucracy as an organization standing out within the structures of power, integrated around its own interests, seeking to secure the rights and income granted. He pointed to

its void of ideology, lack of understanding and passivity in the face of real social problems. The bureaucracy occurred mainly in the state administration, but was also visible in other areas of activity. He emphasized that society can defend itself against the bureaucracy thanks to knowledge and associations. He believed that the state was also obliged to apply good management practices, eliminating unauthorized actions of offices and officials.

Keywords: bureaucracy, Józef Olszewski, power, state, administration

Общественная болезнь бюрократии. Теория Юзефа Ольшевского (1903).

Аннотация: Целью разсуждений было показать взгляды Юзефа Ольшевского (1867-1922), юриста, чиновника, городского советника по бюрократии, содержащиеся в его работе по этому вопросу, опубликованной во Львове в 1903 году. Основным источником были тезисы и другие работы этого автора. Ольшевский относился к бюрократии с точки зрения перерастания государственной власти. Она была для него негативным социальным явлением. Он сформулировал свои суждения на основе знания прошлого и наблюдения за своей современной административной практикой с позиции низшего должностного лица. Одним из важных критериев оценки были нормы верховенства закона в Австрии в период 1867-1914 гг. Ольшевский трактовал бюрократию как организацию, выделяющуюся во властных структурах, объединенную вокруг собственных интересов, стремясь обеспечить права и доходы. Указал на ее безидейность, непонимание и пассивность перед лицом реальных социальных проблем. Бюрократия имела место в основном в государственной администрации, но была видна и в других сферах деятельности. Подчеркнул, что общество может защитить себя от бюрократии благодаря знаниям и ассоциациям. Считал, что государство также обязано применять передовые методы управления, исключая несанкционированные действия бюр и чиновников.

Ключевые слова: бюрократия, Юзеф Ольшевский, власть, государство, администрация

Wprowadzenie.

Biurokracja jako problem społeczny pojawiała się w wielu dziedzinach rozważań. Stanowiła częsty przedmiot publicystyki politycznej. Występowała w różnych kontekstach. Uwagę jej poświęcali teoretycy różnych ideologii wieku XX – marksiści, faszyści, demokraci¹. Teksty, w których stawała się przedmiotem refleksji, nie zawsze zawierały przegląd wszystkich uwarunkowań przyczyniających się do jej powstania, przejawów, konsekwencji. W tym kontekście na wyróżnienie zasługuje publikacja Józefa Olszewskiego (1867-1922), prawnika, urzędnika, publicysty, działacza gospodarczego², zatytułowana *Biurokracja*. W rozważaniach w niej zawartych podjęto próbę analizy szeregu zjawisk objętych terminem występującym w tytule. Dzieło poświęcone biurokracji ukazało się we Lwowie w 1903 r.³ Powstało i zostało opublikowane w czasie gorących dyskusji w Radzie Państwa, parlamencie Austrii, o problemach

¹ M. Albrow, *Bureaucracy*, London 1970, s.67-83.

² H.Kozłowska-Sabatowska, *Olszewski Józef (1867-1922)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t.24, 1979, s.24-25.

³ J.Olszewski, *Biurokracja*, Lwów 1903.

zmian społecznych. Polegać one miały przede wszystkim na zniesieniu systemu kurialnego i przyznaniu prawa wyborczego wszystkim dorosłym mężczyznom. Zmiana ta była postrzegana jako rewolucyjna. Niechętnie przyjmowano ją w kręgach ziemiańskich obawiających się zmniejszenia swojej roli w parlamencie. Ostatecznie ta zmiana została wprowadzona w 1907 r. Burzliwe dyskusje parlamentarne dotyczyły także innych kwestii. Nie brakowało w nich także problemu zasad i metod działania administracji, zarówno krajowej jak i państwowej. Wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego poprzedziła reforma Ericha von Kielmansegga (1847-1923), urzędnika i polityka, m.in. gubernatora Dolnej Austrii przez 23 lata, dotycząca systemu kancelaryjnego urzędów państwowych, w 1906 r.⁴ *Biurokracja* nie stanowiła pierwszego tekstu J.Olszewskiego poświęconego problemom zarządzania społeczeństwem. Trzy lata wcześniej opublikował broszurę *Administracja polityczna w Galicji w świetle prawdy*⁵. W tej publikacji zawarta została analiza działalności urzędów ze wskazaniem na sfery braku skuteczności. Idee zawarte w publikacji służyć miały wypracowaniu programu zmian poprawiających jakość działania administracji krajowej i jej bardziej efektywnej służby na rzecz społeczeństwa. Wiele też zawartych w tym dziele miało formę wyjaśnienia i usprawiedliwienia działań urzędniczych.

Cechą charakterystyczną wspomnianych publikacji był fakt, że ich autorem należał do grona urzędników. Były to rozważania osoby związanej ze środowiskiem, którego działalność stała się przedmiotem analiz. J.Olszewski był przy tym urzędnikiem niższym. W 1890 r. pełnił funkcję koncepcyisty w Namiestnictwie we Lwowie. Był to najważniejszy urząd administracji ogólnopaństwowej w Galicji odpowiedzialny za realizację polityki cesarza, parlamentu i rządu ogólnopaństwowego⁶. W tym czasie kierował nim Kazimierz Badeni. W 1890 r. namiestnik potwierdził strukturę urzędu. Składała się z 19 departamentów. Najważniejszym z nich był departament prezydialny. Zajmował się kluczowymi sprawami, takimi jak nadzór nad wykonaniem prawa, władzami politycznymi i policyjnymi, mianowaniem urzędników różnych działów administracji. Czynnościami kancelaryjnymi zajmował się departament I. Być może J.Olszewski był zatrudniony w tym departamencie⁷. Na tym samym stanowisku – koncepcyisty, był zatrudniony w starostwie powiatowym w Żółkwi, do 1898 r., i Wadowicach. Sprawował też funkcję komisarza powiatowego w Myślenicach i Bóbrce. Był również radnym miasta Lwowa od 1908 r.⁸ W 1912 r. na skutek informacji prasowych o sfałszowaniu wyborów do tego organu zrzekł się mandatu, zanim Trybunał Administracyjny unieważnił wybory z powodu nie dostarczenia odpowiedniej liczby kart

⁴ Erich von Kielmansegg (1847-1923) https://de.wikipedia.org/wiki/Erich_von_Kielmansegg, dostęp 28.05.2019, o E.Kielmansegg zob również G.D. Hasiba, *Das Notverordnungsrecht in Österreich (1848-1917). Notwendigkeit und Mißbrauch eines „Staatserhaltenden Instrumentes“*, Wien 1985, s.85.

⁵ J.Olszewski, *Administracja polityczna Galicji w świetle prawdy. Rzecz poświęcona J.E.Namiestnikowi hr Leonowi Pinińskiemu przez Gryfa*, Lwów 1900.

⁶ A.Dziadzio, M.Mataniak, *Namiestnictwo galicyjskie (1854-1914). Organizacja i zadania*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2018, 11 (1), s.147-152, www.ejournals.eu/Krakowskie-Studia-z-Historii-Państwa-i-Prawa dostęp 29.07.2019, doi:10.4467/20844131KS.18.007.8578, pragnę podziękować P.Prof. M.Mataniakowi za cenne wskazówki bibliograficzne.

⁷ Tamże, s.152.

⁸ H.Kozłowska-Sabatowska, *Olszewski Józef*, s.24-25.

do głosowania⁹. Łączył role reprezentanta społeczeństwa i niższego urzędnika administracyjnego. Zapewne z tego powodu był świadomy oczekiwań wobec tej grupy zawodowej wynikających z potrzeb różnych grup społecznych. Dla radnego miejskiego, jako reprezentanta społeczeństwa, istotne znaczenie miały jego opinie, potrzeby, postawy. W swoich publikacjach, poświęconych problemom działalności administracji, zawarł refleksje pisane z pozycji urzędnika podległego, przygotowującego projekty pism lub też tylko zapisującego projekty innych osób. Starał się także o ukazanie społecznego poglądu na urzędy. J.Olszewski był z wykształcenia prawnikiem. Studiował w Uniwersytecie Lwowskim¹⁰. Należał do grona urzędników wykazujących dużą aktywność publicystyczną. Od 1900 do 1903 r. opublikował trzy większe dzieła. W tym okresie widoczna była jego aktywizacja publicystyczna. Być może miała ona związek z jego przynależnością do Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego. Z jego ramienia próbował swoich sił w wyborach do parlamentu w 1907 r. Brak poparcia SND dla jego kandydatury w okręgu w Samborze przyczynił się do opuszczenia szeregów tej organizacji¹¹ choć nadal utrzymywał z nią kontakty. Miały one jednak mniej zobowiązujący charakter. J.Olszewski publikował w „Słowie Polskim”. Aktywność w tym zakresie mogła być połączona z planami politycznymi. Jego związki ideowe z SND po 1908 r. nadal trwały. Przybrały formę luźnej współpracy. J.Olszewski przeszedł do pracy w instytucjach samorządu gospodarczego wspierających działalność przemysłu, rzemiosła, dużych i małych przedsiębiorstw, Centralnym Związku Przemysłu Fabrycznego, Biurze Reklamy, następnie przekształconym w Ligę Pomocy Przemysłowej¹². Zajmował się upowszechnianiem wiedzy o surowcach, działalności przemysłowej, jej uwarunkowaniach wygłaszając odczyty, uczestnicząc w jarmarkach, wystawach objazdowych, kursach, warsztatach. Taką działalność traktował jako użyteczną i realnie służącą rozwojowi kraju¹³. Wskazać jednak trzeba, że praca w Lidze była także formą działalności administracyjnej wspierającej różne inicjatywy społeczne i gospodarcze gdyż wiązała się z zarządzaniem i organizacją reklamy, marketingu, strategii i taktyki poszczególnych instytucji.

Celem niniejszych rozważań będzie zaprezentowanie podstawowych idei zawartych w dziele zawierającym próbę kompleksowego ukazania problemów związanych z biurokracją. Bogate życie polityczne Galicji w okresie autonomii przyczyniło się do powstawania wielu opcji, stanowisk, opinii, programów i organizacji politycznych. Różnorodna była tematyka dyskusji. Publikacja J.Olszewskiego stanowiła prawdopodobnie jedną z wypowiedzi dotyczących systemu administrowania. Ta obszerna rozprawa, licząca 388 stron, ukazująca się w czasie debat politycznych przed wyborami, wyróżniała się rozległością pola obserwacji zarówno czasową jak i przestrzenną oraz

⁹ Ł.T.Sroka, *Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870-1914. Studium o elicie władzy*, Kraków 2012, s.219-220.

¹⁰ H.Kozłowska-Sabatowska, *Olszewski Józef*, s.24.

¹¹ A.Wątor, *Słownik działaczy Narodowej Demokracji w Galicji*, Szczecin 2008, s.130-131.

¹² O tych instytucjach szerzej D.P.Kruk, *Instytucjonalne formy wspierania rozwoju przemysłu Galicji w dobie autonomii*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie”, 6(942), Kraków 2015, s.93-105, DOI:10.15678/ZNUEK.2015.0942.0606.

¹³ H.Kozłowska-Sabatowska, *Olszewski Józef*, s.24-25.

społeczną. Autor nie został politykiem parlamentarnym i jego poglądy nie były upowszechniane w społeczeństwie. Omawiane dzieło zasługuje na uwagę ze względu na zawartą w nim kompleksową analizę biurokracji, jej genezy, społecznych ról, skutków istnienia oraz postaw wobec niej w różnych środowiskach ideowych. J.Olszewski utrwalił się w pamięci jako twórca idei „patriotyzmu ekonomicznego”¹⁴ podporządkowanej w dużym stopniu bojkotowi wyrobów przemysłu niemieckiego. Dzieło *Biurokracja* można uznać za pierwszą w piśmiennictwie polskim, oraz światowym¹⁵, kompleksową, wyczerpującą analizę zjawiska zasygnalizowanego w tytule. Zostało ono przetłumaczone na język niemiecki i wydane w 1904 r.¹⁶ Nie zostało jednak szerzej odnotowane w publikacjach poświęconych temu zagadnieniu ukazujących się w różnych krajach świata¹⁷.

J.Olszewski był autorem jeszcze kilku publikacji. W 1902 r. wydał broszurę *Projekt najbliższej akcji kraju na polu przemysłu*¹⁸. Omówione w niej zostały kwestie promocji i marketingu produktów wytwarzanych przez przemysł w Galicji. Wskazał w niej także na nieskuteczność odwoływania się do emocji, w tym motywacji patriotycznych, w programach zachęcających do zakupów określonych typów towarów. W 1913 r. opublikował rozważania zatytułowane *Zastój gospodarczy Galicji w czasie ostatniego przesilenia*¹⁹. Zawarł w nich refleksje dotyczące uwarunkowań politycznych kryzysów gospodarczych. W 1914 r. ukazały się bardzo interesujące *Listy z podróży*²⁰. Znalazły się w nich m.in. ciekawe opisy i spostrzeżenia dotyczące wystaw przemysłowych. Traktował je jako istotną formę marketingu gospodarczego. Opisywał m.in. wystawy niemieckie oraz ekspozycję brukselską, na której prezentowały się firmy i wyroby z całego świata²¹. W tym samym roku opublikował rozważania poświęcone zaopatrzeniu wielkich miast. Powodem podjęcia tej problematyki były wysokie ceny różnych produktów we Lwowie. J.Olszewski przewodniczył wówczas Miejskiej Komisji Aproprowizacyjnej wyłonionej z Rady Miasta²². W publikacji *Aproprowizacja wielkich miast w Europie i działalność na tem polu gminy miasta Lwów* omówił problemy produkcji, dowozu i dystrybucji żywności w m.in. w Paryżu, Londynie, Wiedniu, Berlinie oraz Warszawie, Poznaniu i Krakowie²³. W 1918 r. ,gdy nadzieje na odzyskanie niepodległości stały się realne, opracował wstępny program odbudowy gospodarki polskiej i zawarł go

¹⁴ H.Kozłowska-Sabatowska, *Olszewski Józef*, s.24-25, A.Wątor, *Słownik działaczy Narodowej Demokracji w Galicji*, Szczecin 2008, s.130-131.

¹⁵ Zob. S.Andreski, *Maxa Webera olśnienia i pomyłki*, przekł. K.Z.Sowa, Warszawa 1992, s.131, Stanisław Leonard Andreski (Andrzejewski), Polak, absolwent London School of Economics, profesor socjologii m.in. University of Reading.

¹⁶ J.Olszewski, *Bureaukratie*, Würzburg 1904.

¹⁷ Zob. M.Albrow, *Bureaucracy*, London 1970, s.129, o dziele J.Olszewskiego tamże, s.30-31, 37, 45, 66.

¹⁸ Lwów 1902.

¹⁹ Lwów 1913.

²⁰ J.Olszewski, *Listy z podróży*, Lwów 1914.

²¹ Tamże.

²² J.Olszewski, *Aproprowizacja wielkich miast i działalność na tem polu gminy miasta Lwowa*, Lwów 1914.

²³ Tamże.

w broszurze *Odbudowa wiejskiego przemysłu i handlu*²⁴. W jego twórczości silnie akcentowana była problematyka gospodarcza. Jako wybrany radny miejski Lwowa czuł się reprezentantem obywateli. Podkreślał rolę ich potrzeb jako czynnika kształtującego jego działalność²⁵. Problematyka gospodarcza, a zwłaszcza kwestie rozwoju, stanowiły istotny nurt w jego publikacjach i rozważaniach.

Motywy wyboru tematyki biurokracji jako przedmiotu zainteresowania i obszernej publikacji były zróżnicowane. Kwestia ta zapewne interesowała J.Olszewskiego jako urzędnika. Dyskusje publiczne o zmianach społecznych inspirowały do samodzielnych analiz sytuacji politycznej. Mogły stać się także okazją do prezentacji własnych poglądów. Być może J.Olszewski spotykał się jako urzędnik z nieprzychylnymi postawami, u podstaw których leżały posądzenia o biurokratyczne praktyki. Niewykluczone, że zachowywał stanowisko krytyczne wobec części procedur kancelaryjnych. Mógł uważać i traktować je jako zbędne. Miał zapewne świadomość tego, że mogły stanowić czynnik zniechęcający i potwierdzający opinie o przesadnym formalizmie występującym w administracji. J.Olszewski w omawianym dziele wskazał szereg powodów, dla których przygotował publikację o biurokracji. Jednym z pierwszych był, jak podkreślił, brak wyczerpującej pracy o tym zjawisku²⁶. Czy jednak kierowały nim tylko motywy poznawcze, czy także emocjonalne, a może względy praktyczne, a przede wszystkim chęć uzyskania mandatu poselskiego, tego nie można jednoznacznie rozstrzygnąć. Autor podkreślił, że nie znalazł artykułów poświęconych tej problematyce zarówno w języku polskim jak i niemieckim oraz francuskim. Taka sytuacja zachęciła go do prowadzenia samodzielnych rozważań o biurokracji i poszukiwań różnych źródeł, które mogły wzbogacić jego wiedzę. Miał świadomość, że było to zjawisko o charakterze uniwersalnym. Występowało w różnych okresach historycznych i systemach politycznych. Jednym z istotnych powodów przygotowania większej rozprawy było jego zainteresowanie ideą państwa. Traktował je jako podstawową wartość, której pogodzenie było trudne z krytyką i wątpliwościami o zasadności jego istnienia²⁷. Uważał jednak, że idea i instytucja państwa wymagają obserwacji i badania przede wszystkim w kontekście metod działania. Prowadzone analizy w tej dziedzinie miały służyć ich odpowiedniemu doborowi. Stosowanie nieodpowiednich metod zagrażało, jego zdaniem, „dobroczynnej działalności instytucji państwa”²⁸. Widoczny był tu zatem pogląd o konieczności uwzględniania opinii mieszkańców kraju przy zarządzaniu nim. Choć państwo potraktowane zostało jako istotna forma życia społecznego to jednocześnie wiązało się z nim występowanie wielu niebezpieczeństw. J.Olszewski wskazywał, że w jego działalności widoczna była stała tendencja do „monopolizowania, inkamerowania i biurokratyzowania wszystkiego”²⁹. Katalog metod zarządzania nie ulegał częstym modyfikacjom mimo zmian kulturowych, cywilizacyjnych, politycznych. Biurokracja potraktowana została jako jedno z narzędzi władzy.

²⁴ Kraków 1918.

²⁵ J.Olszewski, *Apropozycja...*, s.7-8.

²⁶ J.Olszewski, *Biurokracja...*, s.VI.

²⁷ Tamże, s.9.

²⁸ Tamże, s.9.

²⁹ Tamże, s.14.

Państwo, a przede wszystkim jego administracja, stanowiło, w opinii J. Olszewskiego, zasadniczy czynnik kształtujący stosunki społeczne. Stosowane metody działania nie mogły być obojętne w tym procesie. Wymagały obserwacji i analiz społecznych. Konstytucjonalizm i parlamentaryzm jako metody służące definicji praw poszczególnych członków społeczności i ich reprezentacji w sprawowaniu władzy a przez to gwarantujące podmiotowość uznane zostały za czynniki powodujące „podcięcie powagi i potęgi biurokracji”³⁰. Swoistej przeciwwagi dla biurokracji upatrywał także w opinii publicznej. Mierzyła ona, jego zdaniem, ludzi inną miarą niż stopnie w hierarchii urzędniczej³¹

Rozległość problematyki biurokracji spowodowała podjęcie decyzji przez autora o ograniczeniu rozważań do „objawów najglówniejszych” i „najdonioślejszych dla życia społecznego”³². J. Olszewski swoje dzieło potraktował jako wstęp do dalszych analiz opisywanego zjawiska³³. Kolejnych prac jednak nie opublikował. Jego rozważania stanowiły próbę opisu choroby społecznej, jaką była, jego zdaniem, biurokracja. Służyć on miał tworzeniu strategii ograniczających jej występowanie³⁴. Jednym z powodów powstania rozprawy o biurokracji stały się krytyczne reakcje na dzieło J. Olszewskiego dotyczące administracji politycznej Galicji³⁵. Zawierały one pytanie: „Kto winien, że wady w ustroju i działalności władz administracyjnych, mimo ogólnego ich odczuwania, nie mogą doczekać się naprawy?”³⁶ Znalazły się w nim ważne informacje o biurokracji. Pierwszą z nich była społeczna odczuwalność tego zjawiska, drugą brak inicjatywy i skuteczności w korzystnym rozwiązaniu tego problemu. Autor wskazywał tym zapisem na potrzebę działań w tej dziedzinie. Jednym z nich stać się miała publikacja.

Przystępując do opisu biurokracji wskazywał na szereg jej atrybutów. Zaprezentowana została jako „choroba społeczna” nie mająca zasięgu lokalnego, nie dotykająca „jednej szczegółowej części organizmu społecznego” i z tego powodu nie poddająca się „radykalnej amputacji” objętej nią części, zatruwająca całe życie społeczne³⁷. Autor traktował ją jako zjawisko złożone. Biurokrację postrzegał jako negatywny czynnik kształtujący życie społeczne. Taka postawa widoczna w roku 1903 r. stanowiła swoistą radykalizację w stosunku do poglądów zaprezentowanych w dziele *Administracja polityczna Galicji w świetle prawdy*³⁸ wydanym w 1900 r. We wcześniejszych rozważaniach dotyczących problemów jakości pracy administracji i ich uwarunkowań nie była widoczna negatywna ocena opisywanych instytucji i ich działalności. W publikacji z 1903 r. poznanie mechanizmów tworzenia i działania biurokracji stanowiło wyzwanie intelektualne. Towarzyszył mu program walki z nią i eliminacji jej błędów

³⁰ Tamże, s.51.

³¹ Tamże, s.51.

³² Tamże, s.VI.

³³ Tamże, s.VII.

³⁴ Tamże, s.14.

³⁵ J. Olszewski, *Biurokracja...*, s.V, zob. *Administracja polityczna...*, 1900.

³⁶ J. Olszewski, *Biurokracja...*, s.V.

³⁷ Tamże, s.17.

³⁸ J. Olszewski, *Administracja polityczna...*, Lwów 1900.

oraz poszukiwania czynników ograniczających jej negatywne skutki społeczne.

Zapewne jednym z istotnych powodów podjęcia przez J.Olszewskiego problematyki biurokracji była formuła ustrojowa państwa, w którym żył i działał. Monarchia austriacka oparta o konstytucję grudniową 1867 r., posiadała szereg atrybutów sprzyjających rozważaniom poświęconym działalności i ocenie jakości pracy instytucji wykonawczych. Jednym z nich było istnienie Trybunału Administracyjnego³⁹. Jego orzecznictwo sprzyjało rozwojowi refleksji nad istotą działalności administracyjnej, jej roli w państwie i przydatności dla społeczeństwa.

Termin i czynniki ustrojowe warunkujące występowanie biurokracji oraz jej form.

Biurokracja łączyła się z problemami sprawowania władzy wykonawczej. Administracja realizowała prawo i programy zarówno instytucji reprezentacyjnych jak i monarchy. J.Olszewski prowadząc analizy wspomnianego zjawiska wskazywał na kryzys parlamentaryzmu. Odwoływał się do publikacji Zygmunta Balickiego i Alfreda Offermana. Pierwszy z nich był autorem obszernej analizy dotyczącej parlamentaryzmu i jego kontekstów socjologicznych⁴⁰. Duży wpływ na rozważania Z.Balickiego wywarły wydarzenia w parlamencie wiedeńskim a zwłaszcza incydent, który miał miejsce 24 listopada 1897 r. W tym dniu doszło do bójki pomiędzy posłami⁴¹. Miało to miejsce w czasie drugiego czytania umowy z Węgrami. Konstytucja wymagała by ten akt był odnawiany raz na dziesięć lat. O incydencie szeroko informowała prasa wiedeńska. Utwierdziło to złą opinię o parlamencie, w którym wcześniej miały miejsce pojedynki pomiędzy posłami. One także stanowiły przedmiot negatywnych komentarzy⁴². J.Olszewski powtórzył za Z.Balickim szereg zarzutów pod adresem parlamentu jako instytucji reprezentującej społeczeństwo. Znalazły się wśród nich: dezorganizacja duchowa, niski poziom debat, uprawianie „starć stronnicych” nie mających nic wspólnego z rzeczywistymi problemami społecznymi, brak dążeń do „rzetelnego wyjaśniania poszczególnych kwestii, brak zgodności podejmowanych uchwał z potrzebami społecznymi, uprawianie gry politycznej, w której duże znaczenie miały interesy osobiste, wpływ czynników pozaparlamentarnych na pracę tej instytucji⁴³. Taka interpretacja dzieła Z.Balickiego, uzupełniona wnioskami z publikacji A.Offermana, który wskazywał na zdominowanie życia izb reprezentacyjnych przez zawiść pomiędzy partiami, składanie wyborcom obietnic nie możliwych do realizacji, brak znajomości realiów⁴⁴, doprowadziły J.Olszewskiego do eliminacji krytykowanej instytucji z grona czynników mogących dokonać korzystnych dla społeczeństwa korekt jego położenia.

³⁹ A.Dziadzio, *Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867-1914. Władza. Obywatel. Prawo*, Kraków 2001.

⁴⁰ Z.Balicki, *Parlamentaryzm. Żarys socjologiczny*, t.1,2, Lwów 1900.

⁴¹ W historiografii austriackiej to wydarzenie ocenione zostało jako kryzys parlamentaryzmu zob.G.D. Hasiba, *Das Notverordnungsrecht in Österreich (1848-1917). Notwendigkeit und Mißbrauch eines „Staatserhaltenden Instrumentes“*, Wien 1985, s.85.

⁴² J.Buszko, *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848-1918*, Warszawa 1996, s.204, 206-208.

⁴³ J.Olszewski, *Biurokracja...*, s.5.

⁴⁴ Tamże, s.6.

nia⁴⁵. Takie oceny przyczyniły się do przyjęcia założenia o konieczności opracowania programu ograniczenia działalności biurokracji ale takiego, którego autorem nie byłby parlament gdyż w ten, w jego ocenie, nie był w stanie, w omawianym czasie, wykonać takiego zadania. Wspomniane opinie J.Olszewskiego o parlamentarystyce prowadzą do pytania o jego poglądy polityczne. Autor *Biurokracji* był związany ze Stronnictwem Narodowo-Demokratycznym mającym duże wpływy przede wszystkim w Galicji Wschodniej⁴⁶. To środowisko polityczne w latach 1904-1914 podzielało stanowisko Romana Dmowskiego wskazujące na korzyści płynące ze współpracy z Rosją. Żadna instytucja nie funkcjonowała w sposób doskonały w przestrzeni społecznej. Spory w parlamencie Austrii, wynikające z jego dużego zróżnicowania, a zatem i rozbicia ideowego, mogły zostać wykorzystane jako negatywny przykład działania tego systemu. Źródeł postaw krytycznych wobec instytucji reprezentacyjnych mogło być wiele. Za jedno z nich uznac należy obawę przed składem nowego parlamentu wyłonionego po zmianie prawa wyborczego na powszechne. Opisywany kryzys parlamentarystki przyczynił się do zmniejszenia zaufania do tej instytucji. Generalnie J.Olszewski wychodził z założenia, że uprawnieni do pisania recept dla cierpiącego i niezadowolonego społeczeństwa, czyli tworzenia programów służących rozwiązywaniu różnych problemów, posiadają parlament, państwo oraz nauka⁴⁷. Ta ostatnia oparta być miała na historii i znajomości życia⁴⁸. Wiedza o przeszłości służyć miała diagnozowaniu zjawisk i problemów współczesności. Pozostający w kryzysie parlament został oceniony jako instytucja, która nie mogła tworzyć prospołecznych programów. W tej sytuacji J.Olszewski uważał, że dobrą metodą stawało się m.in. uprawianie publicystyki. Parlament jako instytucja reprezentacyjna został potraktowany jako mało przydatny, głównie ze względu na kondycję, w jakiej się znalazł, w rozwiązywaniu trudnych problemów. Do tej grupy zjawisk została zaliczona także biurokracja.

Dzieło J.Olszewskiego zawierało program kompleksowej analizy opisywanego zjawiska. Zaprezentowane w nim zostały termin biurokracja i jego geneza oraz przejawy. Ponadto postawiono w nim pytanie czy każdy urzędnik staje się biurokratą? W dziele omówiono także relacje wiedza - biurokracja. Autor przedstawił refleksje o konieczności przeciwdziałania temu zjawisku. Dzieło kończyły dane statystyczne o biurokracji⁴⁹. Można uznać, że w publikacji dokonana została analiza istotnych czynników kształtujących to zjawisko z myślą o konieczności wypracowania korzystnego dla społeczeństwa programu zmian w tej dziedzinie.

J.Olszewski jednoznacznie określił kontekst problemu, który stał się przedmiotem jego rozważań. Biurokracja została powiązana z „przerostem władzy państwowej”⁵⁰ i potraktowana jako jego objaw. Takie stwierdzenie wskazuje, że Olszewski uważał, że granice działania władzy państwowej powinny być nie tylko precyzyjnie określone ale także dostosowane do oczekiwań społeczeństwa. Przeko-

⁴⁵ Tamże, s.4.

⁴⁶ A.Wątor, *Słownik działaczy Narodowej Demokracji w Galicji*, Szczecin 2008, s.6 - 7, 130 - 131.

⁴⁷ J.Olszewski, *Biurokracja*, s.4.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże, całe dzieło.

⁵⁰ Tamże, s.58.

nanie o konieczności zdefiniowania czynności instytucji wykonawczych widoczne było poprzez tworzenie prawa administracyjnego, dyskusje nad jego interpretacjami i zastosowaniami. Taka praktyka istniała w państwie prawa, jakim była monarchia austriacka oparta o konstytucję 1867 r.⁵¹ Idealistyczne przekonania oparte były na tezie zakładającej, że pomiędzy społeczeństwem a władzą wykonawczą powinna istnieć równowaga. Biurokracja stanowiła objaw istnienia zasady „wszystko dla ludności” ale jak „najmniej przez lud”⁵². Łączyła się zatem ze scentralizowanym systemem administrowania⁵³. Jedną z jego cech było również wykluczenie społeczeństwa z procesu podejmowania decyzji dotyczących jego samego. J.Olszewski wskazywał, że „wyboru” tego, „co dobre dla ludności” dokonywał wyłącznie „najwyższy autorytet w państwie”⁵⁴. Biurokracja, w tym kontekście, stawała się przejawem działań zaprojektowanych odgórnie. Odbierała społeczeństwu podmiotowość. J.Olszewski nie analizował działań biurokracji w kontekście skuteczności administrowania i osiągnięcia określonego celu politycznego lub szerzej społecznego. Z przeszłości wybierał określone fakty służące wsparciu jego tez. Jako przykład „biuralizmu” zostały zaprezentowane rządy Napoleona I we Francji⁵⁵. Sam cesarz został uznany za twórcę tego systemu. Biuralizm napoleoński skojarzony został z „rutyną, formalizmem” i „konserwatywną tradycją”⁵⁶. Działanie monarchii w tym systemie doprowadziło do tego, że państwo postrzegane było jako „fabryka aktów” i „państwo policyjne”⁵⁷. System napoleoński stanowił kontynuację zjawiska, jakim stało się zwiększenie roli państwa po wydarzeniach rewolucji francuskiej. Dążyło do rozbudowy zadań. Wzrost roli państwa wymagał zwiększonej liczby urzędników. Nowoczesne, porewolucyjne państwo zostało skojarzone przez J.Olszewskiego z biurokacją⁵⁸. Rozbudowa kadr administracji uznana została za początek ale również jeden z objawów opisywanego przez niego zjawiska. Przerost władzy państwowej przybierał różne formy. Były nimi zarówno zbyt duża liczba urzędników, jak i ich zbyt rozległa władza. Za kolejny powód i przejaw biurokracji uznał J.Olszewski organizację urzędów, w której zasadnicze decyzje były podejmowane jednoosobowo przez kierownika⁵⁹. Oznaczało ono eliminację dyskusji wewnątrz urzędu. Prowadziło do koncentracji władzy w rękach jednej osoby. Nadmiar przepisów regulujących działalność urzędów i sposób załatwiania spraw potraktowany został jako równie niekorzystne zjawisko jak nadmierne role policji w społeczeństwie. J.Olszewski wskazywał na żywotność i swoistą atrakcyjność systemu biurokratycznego stworzonego przez Napoleona. Pisał: „Francja stała się dzięki Napoleonowi rajem biurokracji i wbrew opinii, jaką mają o niej lu-

⁵¹ A.Dziadzio, *Monarchia konstytucyjna...*, s.47-48, 161-195.

⁵² J.Olszewski, *Biurokracja...*, s.59.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże, s.67.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże, s.66.

⁵⁸ Tamże, s.57.

⁵⁹ Tamże.

dzie, sądzący rzeczy zbyt powierzchownie, jest ona do dziś dnia ojczyzną rutyny, formalizmu i konserwatywnych tradycji w administracji.”⁶⁰

J.Olszewski analizował wpływ różnych wydarzeń na rozwój systemu biurokratycznego utożsamianego przezeń ze wzrostem kadr urzędniczych. Rewolucja francuska miała, jego zdaniem, duży wpływ na metody administrowania społeczeństwem. W jej trakcie nastąpiła racjonalizacja nowoczesnego państwa. Przejawiała się m.in. podziałem domeny rządzenia na „pojedyncze materie i kategorie spraw publicznych”⁶¹. Przyczyniło się to do racjonalnej organizacji władz i określenia ich kompetencji. W działalności ministerstw coraz mniej widoczna była zasada kolegalności. Została zastąpiona kierowaniem jednoosobowym. Ta praktyka oznaczała przejście do „nieograniczonej władzy i kierunku” „odnośnego szefa”⁶². Utrwalenie tego obyczaju miało miejsce w okresie rządów Napoleona, początkowo jako pierwszego konsula, następnie cesarza. Jednym z istotnych czynników wpływających na liczbę urzędników stało się oddzielenie administracji od sądownictwa następujące w pierwszej połowie XIX wieku⁶³. Specjalizacja i racjonalizacja w zakresie zarządzania prowadziła do rozrostu kadr.

Termin biurokracja wiązał z francuskim określeniem „biurokratyczny” oznaczającym podejmowanie decyzji przez jednego człowieka⁶⁴ oraz niemieckim „Schreibstuben – Wirtschafft” oznaczającym kierowanie światem zza biurka⁶⁵. Pierwsze z tych znaczeń sygnalizować miało autorytaryzm, drugie natomiast oderwanie od realiów, brak ich dobrego rozpoznania, opieranie się na teoriach, nie na faktach.

Analizując działalność biurokracji J.Olszewski podkreślał, że stała się strukturą wyodrębnioną i autonomiczną w systemie sprawowania władzy. W tym kontekście termin ten traktowany był jako synonim zespołu urzędników zatrudnionych na różnych stanowiskach. Można uznać, że J.Olszewski potraktował biurokrację jako jedną z form organizacji. Przejawem jej niezależności była odporność na zmiany zachodzące w systemie władzy. Jego reformowanie nie było równoznaczne z jej eliminacją⁶⁶. Tezę swoją wspierał wskazując na jej istnienie zarówno w systemie konstytucyjnym i reprezentacyjnym jak i innych⁶⁷. Posiłkując się przykładami z XIX w., zwłaszcza Francji, podkreślał, że biurokracja jako struktura niezależna w systemie władzy, nie broniła panujących. Poszczególni władcy odchodzili, ona pozostawała. Przywoływał rok 1815, 1830, 1848 i 1852 we Francji, 1848 w Prusach i w Austrii⁶⁸. Wymieniając te burzliwe lata pisał: „biurokracja nie usiłowała nawet powstrzymać tych gwałtownych przewrotów i bronić istniejącego porządku rzeczy lecz poczuwszy ich rozmiar i żywiołową potęgę, poddała się dobrowolnie nowym kierunkom, starając się tylko z góry

⁶⁰ Tamże, s.67.

⁶¹ Tamże, s.53.

⁶² Tamże.

⁶³ Tamże, s.54.

⁶⁴ Tamże, s.92.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Tamże, s.64.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ Tamże, s.71.

zapewnić dla siebie w nowej organizacji stosunków poważny wpływ i znaczenie.⁶⁹ Biurokracja nie pełniła roli konserwującej i zachowującej stare ustroje. Ataki na państwa i trony nie spowodowały negatywnej reakcji biurokracji. Przechodziła na stronę zwycięzców. Jej charakterystyczną postawą stała się troska o zachowanie stanowisk⁷⁰. Skłonna była okazywać ślepe posłuszeństwo każdemu, kto posiadał władzę⁷¹. Demonstrowała swoistą bezideowość służąc każdej orientacji politycznej. Jednym z istotnych kryteriów jej społecznego wyróżnienia i wyodrębnienia stała się „zręczność w kierowaniu sprawami publicznymi” i „znajomością zasad administrowania”⁷². Dominowała dzięki doświadczeniu i wiedzy. Stawała się wyspecjalizowanym środowiskiem zajmującym kluczową pozycję w strukturach władzy⁷³. W jej władaniu administracja stawała się „mechanicznym kierunkiem” wymagającym „uczonego mechanika biurokratycznego”⁷⁴. Choć biurokracja była kojarzona przez niego przede wszystkim z administracją państwową i jej systemem urzędów⁷⁵ to nie były od niej wolne również nowoczesne dziedziny działalności, takie jak komunikacja lądowa. We Francji w 1870 r. w zarządzie kolei pracowało 70 000 urzędników⁷⁶. J.Olszewski wskazywał, że zarządzanie nowoczesnymi, w ówczesnych czasach, technologiami komunikacyjnymi również wymagało dużej ilości zatrudnionych. W jego rozważaniach pojawiała się wątpliwość, czy możliwa jest eliminacja nadmiernej liczby urzędników, traktowanej jako przejaw biurokracji w najbliższej przyszłości, także w przypadku modernizowanych dziedzin działalności. Konieczność organizacji i zarządzania stanowiła cechę wielu systemów. Nie były one związane jedynie z działalnością państwa.

J.Olszewski analizował systemy polityczne w kontekście ich cech umożliwiających powstawanie biurokracji czyli nadmiernej aktywności urzędników i ich dużego wpływu na decyzje i działalność administracji. Wskazywał także na przypadki rozwiązań ustrojowych uniemożliwiających tego typu działania. W tym kontekście wyróżnił Anglię. Za decydującą dla ograniczenia warunków powstawania biurokracji uznał zasadę „selfgovernment”. W jego rozważaniach oznaczała ona działanie parlamentu jako jedynej instytucji prawodawczej tworzącej zasady działania dla wszystkich sfer władzy, zarówno ustawodawczej jak i wykonawczej oraz sędziowskiej, a zatem eliminację konkurencyjnego ośrodka w tym zakresie, np. instytucji administracyjnych kreujących rozporządzenia, występującego w innych systemach, oraz brak administracji scentralizowanej⁷⁷. J.Olszewski, jak wynika z tej tezy, nie był konsekwentny w swoich postawach i ocenach parlamentarizmu. Anglia stanowiła dla niego odmienny przykład niż kraje kontynentu. Wyróżnił jej instytucję reprezentacyjną wskazując, że mogła ingerować we wszystkie sprawy administracyjne. Parlament Anglii został scha-

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Tamże, s.72.

⁷¹ Tamże.

⁷² Tamże, s.63-64.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Tamże, s.64.

⁷⁵ Tamże, s.139.

⁷⁶ Tamże, s.70.

⁷⁷ Tamże, s.82.

rakteryzowany następująco: „obca jest mu owa chciwość władzy i zazdrość o władzę, zwyczajne u rządów biurokratyczno-centralistycznych na kontynencie.”⁷⁸ J.Olszewski podkreślał, że cechą charakterystyczną angielskiego systemu stanowienia prawa było zarówno uchwalanie „najogólniejszych zasad prawnych” jak i decyzje, „co do pojedynczych wyjątków”⁷⁹. Za czynnik nie sprzyjający powstawaniu biurokracji uznawał także stabilność prawa. System z dominującą rolą parlamentu jako twórcy, interpretatora i kontrolera prawa wskazywał jako ten, który nie tworzy odrębnej, samodzielnej struktury urzędniczej działającej zgodnie ze swoimi interesami zawodowymi⁸⁰.

Urząd państwowy został potraktowany przez niego jako „ogół obowiązków i uprawnień do kierowania i wykonywania tych zadań, jakie idea związku państwowego nakłada na państwo wobec własnych obywateli i wobec innych państw”⁸¹. W świetle tej koncepcji instytucja ta stawała się bezosobową konstrukcją realizującą ważne cele społeczne. Jednym z nich była integracja wspólnoty państwowej i jej ochrona a także organizacja wewnętrzna. Urząd był realizatorem funkcji państwa. Za jego pomocą utrzymywane były więzi wewnętrzne. Urzędy włączały jednostki w różne związki społeczne⁸². J.Olszewski podkreślał, że nie mogą one jednak służyć samym sobie. Realizowane przez nie zadania państwowe miały uwzględniać także potrzeby społeczne. Urząd pełnić miał rolę nie celu lecz „środka” idei państwa⁸³. Za niebezpieczną praktykę uważał sytuację, w której urzędnik stawał się interpretatorem prawa i inicjatorem jego tworzenia⁸⁴. Mogło to prowadzić do niezgodności idei państwa uwzględniającego opinie społeczne z realnym systemem zarządzania. Nadmierna rola urzędników w legislacji skutkować mogła także tworzeniem prawa zbyt skomplikowanego i niezrozumiałego dla społeczeństwa⁸⁵.

Występowanie biurokracji, w świetle jego koncepcji, wiązało się ściśle z powstawaniem warstwy urzędniczej. J.Olszewski wymieniał szereg czynników przyczyniających się do tego rozciągniętego w czasie procesu. Wskazywał na konieczność istnienia grupy zawodowej wyposażonej w specjalistyczną wiedzę umożliwiającą stosowanie prawa i poprawne działanie urzędu. Za jedną z idei służących wykształceniu się zawodu urzędnika i grupy ludzi go wykonujących uznawał równość wobec prawa. Konieczność jej zastosowania w życiu społecznym tworzyła jednolite państwo niwelujące różnice społeczne. Taka rola wymagała „armii urzędników”⁸⁶. Idea państwa prawa musiała przyczynić się do powstania grupy społecznej odpowiedzialnej za przestrzeganie tej zasady. Powstanie społeczeństwa opartego na wolnym rynku i konkurencji w znaczącym stopniu przyczyniło się do upadku prestiżu urzędów i scentralizowanych systemów władzy. „Wielki przemysł” i „kapitał” stały się bardzo

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ Tamże, s.83-84.

⁸¹ Tamże, s.139-140.

⁸² Tamże, s.140.

⁸³ Tamże, s.141.

⁸⁴ Tamże, s.230, 233.

⁸⁵ Tamże, s.233.

⁸⁶ Tamże, s.48.

poważną konkurencją administracji państwowej⁸⁷. Redukcja uprawnień urzędów prowadziła jego zdaniem do nowych zjawisk społecznych. Jednym z nich było ubożenie urzędników, zwłaszcza tych, którzy przegrywali konkurencję z konstytucjonalizmem i parlamentaryzmem oraz wielkim przemysłem i kapitałem. Stawali się w tej sytuacji „proletariatem nędzy świecącej mundurem”⁸⁸. Ich reakcją obronną, była jego zdaniem, obrona resztek władzy poprzez zacieśnianie „formy i szablonu”⁸⁹. Frustracja wywołana spadkiem znaczenia i dochodów potraktowana została przez J.Olszewskiego jako istotny czynnik formalizacji a zatem zwiększenia wymagań nie posiadających odpowiednich postaw prawnych.

Władza urzędników jako wyodrębnionej, posiadającej określone interesy oraz regulacje prawne kompetencji merytorycznych grupy społecznej stanowiła oznakę istnienia państwa biurokratycznego. Model ten charakteryzowało oddanie kierownictwa życia publicznego i zasadniczych decyzji w ręce tego grona. J.Olszewski traktował taki przypadek jak rząd w rządzie i państwo w państwie⁹⁰. W jego ocenie urzędnicy kierujący życiem publicznym nie posiadali do tego odpowiednich kwalifikacji. Biurokratów zaprezentował jako „wyrobników w rzemiośle rządzenia”, charakteryzujących się „umysłową ospałością” i „etyczną obojętnością”⁹¹. Swoje tezy dotyczące biurokracji opierał na wywodach niemieckiego prawnika i politologa Roberta Mohla⁹². Przejął od niego pogląd o armii urzędniczej miernej wartości zawodowej, skłonnej do manipulacji różnymi grupami społecznymi m.in. poprzez formalizm w stosowaniu prawa⁹³.

Cechy charakterystyczne biurokracji.

J.Olszewski poszukiwał cech charakterystycznych dla działalności biurokracji jako zdefiniowanej grupy społecznej. Za takie uznał brak samodzielności myślenia, inicjatywy, uczuć, m.in. patriotycznych, ideałów⁹⁴. Przypisywał tej grupie również rolę ślepego, „martwego kółka maszynierii państwowej”, kierowanie się wyłącznie motywami finansowymi, co prowadziło do serwilizmu⁹⁵. O relacjach urzędnika i państwa pisał następująco: „Urzędnik jest wykonawcą ślepym litery i przepisów mówi państwo, nie wolno mu powodować się uczuciem, litością, przestrzega przełożony urzędu, nie wolno mu zapalać się do innych ideałów prócz wyrobienia aktów mówi doświadczenie zawodowe, nie dziw więc, że wśród tych hasel i prawideł staje się bezduszną maszyną, mumią spowitą za życia w zwoje urzędowych aktów, poza które nie wolno mu ani patrzeć ani czuć.”⁹⁶ W kontekście tego stwierdzenia uznać można, że urzędnik stawał się niewolnikiem obowiązujących norm, praktyki, postaw zwierzch-

⁸⁷ Tamże, s.51.

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ Tamże, s.101-102.

⁹¹ Tamże, s.102.

⁹² Tamże, s.103.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ Tamże, s.157.

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶ Tamże, s.159.

ników. Pole jego działalności stawało się bardzo ograniczone. J.Olszewski podkreślił, że obca była temu środowisku odwaga. Negatywne postawy wobec niej występowały zarówno wśród zwierzchników urzędników jak i kolegów po fachu⁹⁷. Takie stanowiska sprawiły, że niechętnie odnoszono się do osób wykazujących inicjatywę w samodzielnym definiowaniu i rozwiązywaniu realnych problemów występujących w działalności administracyjnej⁹⁸. J.Olszewski podkreślił, że urzędnicy z sercem i umysłem oraz uczuciami obywatelskimi byli zmuszeni do ukrywania tych cech przed zwierzchnikami i kolegami⁹⁹. Podkreślał, że jedynie wyjątki w tym gronie charakteryzowała „myśl szersza i głębsza”¹⁰⁰. Być może opisywał w tym przypadku doświadczenia własne. Tym stwierdzeniem wskazywał, że postawy w środowisku urzędniczym nie były jednolite. Choć J.Olszewski chętnie prezentował podporządkowanie urzędników państwu, jego idei, to jednocześnie wskazywał, że w tym środowisku występowały osoby, które nie godziły się z takimi zadaniami i tradycjami. Wymagane od urzędników podporządkowanie prawu, procedurom i zwierzchnikom, w jego ocenie, stanowiło istotny powód braku zainteresowania tego środowiska problemami społecznymi¹⁰¹, a zwłaszcza tworzeniem strategii rozwiązywania pojawiających się problemów. W tym środowisku dyskusje nie były podejmowane. Wiele kwestii związanych z wykonywanym zawodem cieszyło się zainteresowaniem urzędników. Były to awanse, protekcja, nagrody, odszkodowania, rekompensaty¹⁰². To środowisko chętnie demonstrowało swoją wyższość wobec innych grup społecznych¹⁰³. Ich władza wynikała ze służby bezosobowemu państwu¹⁰⁴. Bez niego stawali się jedynie „bezdusznymi manekinami, niezdolnymi do konkretnej pracy.”¹⁰⁵ Wartość urzędnika, jak podkreślił autor rozważań była określona wysokością jego dochodów¹⁰⁶. J.Olszewski kwestionował posiadanie przez urzędników jakichkolwiek innych umiejętności poza sprawowaniem władzy administracyjnej. Okazywał swoją niechęć również zabezpieczeniu starości tej grupy zawodowej. Emerytury urzędników określił mianem „niepotrzebnego, kosztownego ciężaru społecznego.”¹⁰⁷ Zapewne taka teza wynikała z koniunkturalizmu i chęci pozyskania jak największej grupy wyborców.

J.Olszewski wskazał, że efektem przejawów nadmiernej biurokracji stawały się „nadużycia władzy”, które prowadziły do „krzywdzenia praw ludności przez urzędników”¹⁰⁸. Ukazywał społeczeństwo jako strukturę ponoszącą konsekwencję takiej działalności. Wskazywał na sympatię, jaką cieszyły się te partie i osobowości

⁹⁷ Tamże, s.157.

⁹⁸ Tamże, s.158.

⁹⁹ Tamże, s.158.

¹⁰⁰ Tamże, s.164.

¹⁰¹ Tamże, s.159.

¹⁰² Tamże.

¹⁰³ Tamże.

¹⁰⁴ Tamże, s.165.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ Tamże, s.166.

¹⁰⁷ Tamże, s.165.

¹⁰⁸ Tamże, s.107.

polityczne, których programy zawierały idee ograniczenia wspomnianych nadużyć¹⁰⁹. W jego tekście brakowało jednak jasnych wskazań, jakie działania administracji miałyby zostać zredukowane i z jakich powodów oraz w jaki sposób miałyby to wpłynąć na poprawę jej społecznego postrzegania.

J.Olszewski zadał istotne pytanie dotyczące postawy urzędnika. Brzmiało ono czy każdy reprezentant tego zawodu jest biurokratą, czy też prezentuje postawę obywatelską? Nie udzielił na nie jednak jednoznacznej odpowiedzi. Wskazał jedynie na liczne ograniczenia utrudniające zachowanie postawy obywatelskiej przez urzędników. Były to wspomniane wcześniej czynniki takie jak: konieczność podporządkowania się prawu, zwierzchnikom, uwzględniania postaw innych urzędników.

Za jeden z przejawów biurokracji uznawał J.Olszewski także „szał pisarski” w urzędach polegający na rejestracji spraw i aktów¹¹⁰. Działania te wynikały, jego zdaniem, nie tylko z realnej potrzeby dokumentowania lecz także chęci wykazania aktywności i potrzeby istnienia oraz zatrudnienia odpowiedniej liczby osób. Do czynności kancelaryjnych podchodził z dużym dystansem. Nie zawsze traktował ja jako racjonalne. Działalność w zakresie dokumentowania spraw prowadziła, jego zdaniem, do tworzenia specyficznego języka nie zawsze zrozumiałego dla innych grup zawodowych i społecznych. Działalność urzędu posiadającego rozbudowane kadry wymagała zastosowania metod wojskowych. „Ton urzędowy”, w świetle jego opinii, przypominał „zwyczaje koszar wojskowych”¹¹¹.

Biurokracja a wiedza i działalność gospodarza i społeczna.

J.Olszewski dokonał analizy roli wiedzy w kreowaniu postawy urzędnika wobec społeczeństwa. Wskazał, że jest ona z reguły kształtowana w trakcie studiów prawniczych. Wiadomości przekazywane w ich trakcie nie gwarantowały jednak rozumienia problemów i potrzeb społeczeństwa¹¹². Nauka prawa dostarczała określonych pojęć i przepisów oraz procedur. W kształceniu prawników brakowało jednak wiadomości o rzeczywistych problemach społecznych¹¹³. Można przyjąć, że ten model nie do końca sprawdzał się w bieżącym administrowaniu. Zapewne brakowało wrażliwości społecznej możliwej do uzyskania poprzez wiadomości z innych niż prawo nauk. Prawo stanowiło jednak standard w przygotowaniu do administrowania. Trudno byłoby uznać potrzeby społeczeństwa za główne kryterium oceny działalności urzędniczej. Ta grupa zawodowa musiała brać pod uwagę przede wszystkim wymagania władcy, instytucji państwowych i zwierzchników. Jej działania musiały zamykać się w granicach istniejącego prawa. Takie poglądy stanowiły efekt obserwacji państwa prawa, jakim była monarchia w Austrii w latach 1867-1914.

Biurokracja jako zespół urzędniczy pracujący w określonej instytucji łączona była z koniecznością posiadania wiedzy prawnej i znajomości procedur. W świetle rozważań J.Olszewskiego nie oznaczało to jednak automatycznego awansu dla osób

¹⁰⁹ Tamże, s.109.

¹¹⁰ Tamże, s.124-125.

¹¹¹ Tamże, s.129.

¹¹² Tamże, s.160-161.

¹¹³ Tamże, s.151.

wyróżniających się zdolnościami i wykształceniem. Analizując systemy władzy oparte na konstytucji i parlamencie wskazywał na tworzone przez nie możliwości. Zdaniem J.Olszewskiego dopiero w tego typu systemach możliwe było awansowanie i wyróżnianie na podstawie zdolności i wykształcenia¹¹⁴. Takie stwierdzenie można uznać za sugestię, że w tym systemie występowały także inne czynniki kształtujące kadry i pozycje poszczególnych urzędników.

J.Olszewski w omawianym dziele dokonał próby analizy relacji pomiędzy biurokracją a życiem gospodarczym. Przyznawał, że w państwie niezbędne jest istnienie osób posiadających bardzo dobrą znajomość przepisów i zagadnień prawnych¹¹⁵. Rozwój społecznych funkcji prawa przyczynił się do jego obecności w każdej dziedzinie działalności. Dążenie do precyzyjnej regulacji postępowań w wielu sprawach prowadziło do tworzenia dużej ilości przepisów. Prawo stało się niezrozumiałe dla większej części społeczeństwa. Sam system prawny oceniał J.Olszewski jako zbyt drobiazgowy¹¹⁶. Jego zdaniem zbędne było ustawowe regulowanie „szczegółów i szczegółików”¹¹⁷. Znajomość systemu aktów prawnych wymagała odpowiedniego przygotowania merytorycznego i czasu na studiowanie i interpretację¹¹⁸. Prawo pełniło ważną rolę w konstrukcji i działalności państwa. J.Olszewski wskazywał na istnienie „biurokratycznej maszyny prawodawczej”¹¹⁹. Rozwój funkcji prawa w państwie i społeczeństwie traktował jako wynik działalności biurokracji a nie naturalny proces rozwoju¹²⁰. Uważał, że tworzenie rozbudowanego i skomplikowanego systemu prawnego stanowiło efekt idei biurokratyzacji¹²¹. Trudno uznać taką tezę za dobrze udokumentowaną. Autor nie wskazał, bo zapewne nie miał takiej świadomości, że tego procesu nie można było odwrócić. Odejście od niego oznaczało zerwanie z tradycją tworzenia coraz bardziej przejrzystych reguł administrowania w postaci norm pisanych. Było także efektem coraz większej specjalizacji działalności administracyjnej. Nie było możliwe także zaprzestanie możliwości rozwoju idei prawnych i ich interpretacji. Można uznać, że istniał problem tworzenia mechanizmów społecznej kontroli nad stosowaniem prawa przez urzędy. Autor jednak o takich kwestiach nie wspomina. Jest bardzo prawdopodobne bowiem, że w jego mentalności taka refleksja nie powstała. W tym kontekście ograniczył się do opisu negatywnych przejawów tego zjawiska nie tworzących propozycji alternatywnej zmiany.

W prawnymi funkcjami państwa i jego biurokracji związana była również refleksja o wpływie na życie gospodarcze. J.Olszewski uważał, że administracja nie powinna występować w roli przedsiębiorcy¹²². Przykładem jej nieudolności w tej dziedzinie była dla niego budowa dróg. J.Olszewski uważał, że państwo wykonuje to zadanie

¹¹⁴ Tamże, s.51.

¹¹⁵ Tamże, s.234-235.

¹¹⁶ Tamże, s.132-133.

¹¹⁷ Tamże, s.133.

¹¹⁸ Tamże, s.234-235.

¹¹⁹ Tamże, s.230.

¹²⁰ Tamże, s.233.

¹²¹ Tamże.

¹²² Tamże, s.257.

nieudolnie a powodem jest obowiązująca zasada kupowania najtańszego budulca¹²³. Uzupełniając te wywody autora wskazać należy, że administracja stosowała reguły przetargowe. Celem ich było wyłonienie przedsiębiorcy, który za najniższą cenę wykona pracę o najwyższej jakości. Przyznać należy, że zasada ta zawierała wiele niekonsekwencji. Prowadziła również do wielu nieporozumień i oskarżeń. Trudno byłoby jednak zaprojektować inny system, który działałby bardziej efektywnie.

Wiele emocji budził także wpływ administracji na budżet. J.Olszewski uważał, że jej działania mogą prowadzić do nadmiernego fiskalizmu¹²⁴ a więc nieuzasadnionego wzrostu podatków. Konstrukcja budżetu państwa stanowiła dzieło wyspecjalizowanej grupy urzędniczej. Trudno sobie wyobrazić inny tryb jego tworzenia. Projekt budżetu musi opierać się na danych statystycznych, które w czasach gdy J.Olszewski tworzył swoje dzieło, zbierane były w systemach zamkniętych. Społeczną kontrolę nad budżetem sprawowali członkowie instytucji reprezentacyjnych. To oni mogli kontrolować merytoryczne podstawy wpływów i wydatków budżetowych.

Jednym z poruszonych przez niego zagadnień była także relacja pomiędzy biurokracją a prywatnymi inicjatywami gospodarczymi¹²⁵. W tej dziedzinie proponował ideę bezstronności państwa¹²⁶.

Negatywnie oceniał także rolę biurokracji szkolnej. Uważał, że jej działania powinny pozostać zredukowane¹²⁷. Za jedną z form działań biurokratycznych uznał przymus szkolny¹²⁸. Autor nie wykazywał entuzjazmu wobec tak prowadzonej edukacji. Zapewne uważał, że przymus szkolny stanowi zbyt głęboką ingerencję w życie rodziny. W tym kontekście należy jednak dodać, że gdyby nie ta instytucja, część rodziców nie posyłałaby dzieci do szkół. Trudno jednoznacznie negatywnie ocenić działania administracji szkolnej. Z pewnością jej wysiłki służyły wymuszaniu na rodzinie wydatków, które stanowiły inwestycję w przyszłość dzieci i młodzieży.

Dla J.Olszewskiego biurokracja stanowiła zjawisko negatywne. Ważną dla niego ideą stało się jej wyeliminowanie z życia społecznego. Uważał, że wysiłki w tym kierunku muszą być podejmowane zarówno przez państwo jak i społeczeństwo. To pierwsze powinno dążyć do eliminacji przerostu władzy¹²⁹. Społeczeństwo miało inne zadanie. Miał nim być rozwój wiedzy o biurokracji służący jej poznaniu oraz ograniczeniu działalności¹³⁰. Coraz lepsze merytoryczne przygotowanie całego społeczeństwa mogło przyczynić się do rozbicia i usunięcia „wszechwiedzy i jedy-nowładztwa w dziedzinie publicznej”¹³¹. Jedną z metod eliminacji biurokracji mogły być także stowarzyszenia. Nie zawsze jednak ich działalność była oceniana pozytywnie. Stanowisko J.Olszewskiego wobec partii będących odmianę stowarzyszeń

¹²³ Tamże, s.267.

¹²⁴ Tamże, s.294.

¹²⁵ Tamże, s.295.

¹²⁶ Tamże, s.296.

¹²⁷ Tamże, s.311.

¹²⁸ Tamże, s.329.

¹²⁹ Tamże, s.357.

¹³⁰ Tamże, s.374.

¹³¹ Tamże, s.63.

było krytyczne. J.Olszewski wskazywał, że przekonania społeczne, że prawa ogółu obywateli są bezpieczne w rękach urzędników posiadających wiedzę prawniczą połączone z opinią o nauce prawa jako służącej „sprawiedliwości i dobru społecznemu”¹³² stawało się źródłem postaw bezkrytycznych wobec administracji. Alternatywą dla biurokracji w dziedzinie administracji państwowej miała być rozbudowa samorządów. J.Olszewski nie wskazywał, że także te instytucje mają swoich urzędników. Nie rozważał także kwestii czy stosowane rozwiązania ustrojowe nie przyczyniają się do powstania zjawiska biurokracji w samorządzie.

J.Olszewski wskazywał na trudności w pełnym poznaniu zjawiska i zasięgu biurokracji. Wskazywał zwłaszcza niemożność dotarcia do wszystkich danych statystycznych, brak ich zbierania, niechęć do ich udostępniania¹³³. Zbieranie wiadomości o liczbie zatrudnionych miało służyć również prezentacji kosztów ich płac. W publikacji znalazło się m.in. zestawienie liczby urzędników i ich płac¹³⁴. Inną badaną zależnością była liczba ludności i urzędników. Autor dokonał takiego zestawienia dla Austrii. Wykazał przy tym, że w latach 1874-1900 nastąpił bardzo poważny wzrost liczby urzędników w Austrii proporcjonalnie wyższy niż liczny ludności¹³⁵.

Mimo stworzenia obszernego dzieła o biurokracji J.Olszewskiemu nie udało się uzyskać poparcia SND dla kandydatury na posła. W związku z tym rodzi się pytanie czy ta problematyka stanowiła atrakcyjny temat debat publicznych i przedwyborczych? Przypadek J.Olszewskiego raczej wskazuje na to, że nie była ona chętnie poruszana. Dzieło J.Olszewskiego nie zostało uznane jako tytuł do zasługi i nie przyniosło rekomendacji partyjnej dla jego kandydatury. Środowisko urzędnicze mogło być traktowane jako ważna grupa wyborców. Zapewne partie polityczne unikały tej problematyki. Powodem mogła być niechęć do zranienia grupy społecznej uważanej za wpływową i, mimo krytyki i niechętnych stanowisk, niezbędną w zarządzaniu społeczeństwem.

Podsumowanie.

Zaprezentowane dzieło J.Olszewskiego koncentrowało się na rejestracji negatywnych przejawów istnienia biurokracji. Autor, mimo dążenia do szerokiego ukazania omawianego zjawiska, nie dokonał pełnej analizy uwarunkowań działalności administracji. Dzieło potraktować należy jako zbiór negatywnych tez na temat biurokracji lepiej i gorzej uzasadnionych. W tym kontekście należy potraktować omawiane dzieło jako tendencyjne ukazujące jedynie jedną ze stron zagadnienia. *Biurokracja* była pisana z pozycji konserwatysty. Takie stanowisko ideowe widoczne było w tezie o rewolucji francuskiej jako czynniku utrwalającym omawiany system. W dziele widoczna była także niechęć wobec idei równości wobec prawa. Potraktowana została jako czynnik wspomagający rozwój biurokracji. Jeden z zarzutów wobec biurokracji dotyczył braku obrony istniejących systemów politycznych. Takie tezy uznać należy za oznakę przekonań konserwatywnych. Publikacja inspirować mogła do wielu pytań

¹³² Tamże, s.143.

¹³³ Tamże, s.333, 341-342.

¹³⁴ J.Olszewski, *Tamże*, s.339-340.

¹³⁵ J.Olszewski, *Tamże*, s.342.

i refleksji. Jej recepcja w polskiej i europejskiej myśli społecznej wymaga dalszych badań. Pierwsze poszukiwania wskazują, że nie była ona znana. Dzieło J.Olszewskiego z programem kompleksowego przedstawienia wszystkich aspektów działania biurokracji stanowiło pierwsze publicystyczne ujęcie tego zjawiska w kręgu literatury europejskiej, a tym samym światowej. Jedno z pytań, które można postawić analizując bogate dzieło J.Olszewskiego, brzmi czy Max Weber znał jego rozważania? W bardzo znanej biografii socjologa niemieckiego nie odnotowano tego faktu¹³⁶. S.Andreski analizując twórczość M.Webera wskazał, że autorem pierwszego dzieła o biurokracji był J.Olszewski¹³⁷. Ten autor podkreślił jednocześnie, że uczyony niemiecki zmienił postrzeganie biurokracji poprzez to, że dążył do nadania mu obiektywnego znaczenia. We wcześniejszych dziełach biurokracja była traktowana jako zjawisko pejoratywne i była efektem wartościowania zjawisk. M.Weber potraktował ją jako system. S.Andreski zarzucił niemieckiemu socjologowi beztroskę widoczną w zastąpieniu terminu „urzędnicy” określeniem „biurokracja”¹³⁸. Takie działanie przyczyniło się do zmniejszenia jednoznaczności i precyzyjności językowej. Podkreślił, że w przypadku terminu biurokracja występującego u Maxa Webera mowa jest głównie o zespolu ludzi wykonujących funkcje administracyjne w sposób przez niego opisany. Rozważania niemieckiego socjologa są nieco późniejsze niż J.Olszewskiego. Zostały opublikowane w jego dziele *Wirtschaft und Gessellschaft* w 1922 r.¹³⁹ Twórczość naukowa M.Webera była inspirowana publikacjami związanymi z filozofią marksistowską. U J.Olszewskiego trudno byłoby doszukać się takich inspiracji. Ze względu na słabą znajomość jego twórczości i niewielkie odbicie w literaturze krajowej i zagranicznej, postać ta wymaga dalszych badań oraz ich upowszechniania na forum międzynarodowym. Warty ukazania wydają się zwłaszcza źródła inspiracji dla tez dotyczących biurokracji, w tym państwo prawa w Austrii oparte na konstytucji 1867 r. Głębszej analizy wymagają zarówno poszczególne dzieła J.Olszewskiego jak i jego twórczość i działalność publicystyczna, zupełnie nie znana. Uznać go należy za pierwszego znaczącego teoretyka biurokracji wykorzystującego w swoich analizach zarówno wiedzę o przeszłości jak i teraźniejszości.

REFERENCES

Sources:

Olszewski Józef, *Administracja polityczna Galicyi w świetle prawdy. Rzecz poświęcona J.E.Namiestnikowi hr Leonowi Pinińskiemu przez Gryfa*, Lwów 1900.

Olszewski Józef, *Apropowizacja wielkich miast i działalność na tem polu gminy miasta Lwowa*, Lwów 1914.

¹³⁶ J.Radkau, *Max Weber. A Biography*, przekł. P.Camillier, Cambridge 2009, o wpływie J.Olszewskiego na twórczość M.Webera nie wspomina również C.J.Olbromski w publikacji „*Verstehende Soziologie*” Maxa Webera. *Konteksty filozoficzne i inspiracje*, Toruń 2003.

¹³⁷ S.Andreski, *Maxa Webera...*, s.131.

¹³⁸ Tamże, s.132.

¹³⁹ S.Andreski, *Maxa Webera...*, s.132-133, M.Albrow jak datę publikacji wymienił rok 1921, zob. tenże, *Bureaucracy*, s.37.

Olszewski Józef, *Biurokracja*, Lwów 1903.

Olszewski Józef, *Listy z podróży*, Lwów 1914.

Olszewski Józef, *Projekt najbliższej akcji kraju na polu przemysłu*, Lwów 1902.

Olszewski Józef, *Zastój gospodarczy Galicji w czasie ostatniego przesilenia*, Lwów 1913.

Studies:

Albrow Martin, *Bureacracy*, Londyn 1970.

Andereski Stanisław, *Maxa Webera olśnienia i pomyłki*, przekł. K.Z.Sowa, Warszawa 1992.

Buszko Józef, *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848-1918*, Warszawa 1996.

Dziadzio Andrzej, *Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867-1914. Władza. Obywatel. Prawo*, Kraków 2001.

Dziadzio Andrzej, Mataniak Mateusz, *Namiestnictwo galicyjskie (1854-1914). Organizacja i zadania*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2018, 11 (1), s.137-167.

Hasiba Gernot D., *Das Notverordnungsrecht in Österreich (1848-1917). Notwendigkeit und Mißbrauch eines „Staatserhaltenden Instrumentes*, Wien 1985.

Kozłowska – Sabatowska Halina, *Olszewski Józef (1867-1922)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t.24, 1979, s.24-25.

Kruk Dariusz Piotr, *Instytucjonalne formy wspierania rozwoju przemysłu Galicji w dobie autonomii*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie” 6(942), Kraków 2015, s.93-105.

Olbromski Cezary J., *„Verstehende Soziologie” Maxa Webera. Konteksty filozoficzne i inspiracje*, Toruń 2003.

Radkau Joachim, *Max Weber. A Biography*, przekł. P.Camillier, Cambridge 2009.

Sroka Łukasz T., *Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870-1914. Studium o elicie władzy*, Kraków 2012.

Wątor Adam, *Słownik działaczy Narodowej Demokracji w Galicji*, Szczecin 2008.

Григорий Николаевич Ланской

(Российский Государственный Гуманитарный Университет, Москва)

ORCID 0000-0001-5125-2476

doi: 10.36121/glanskoj.DB.2019.09.047

Деятельность руководителей гражданской бюрократии Российской империи синодального периода в сфере сохранения и организации использования культурных ценностей

Аннотация: Проблема активности и эффективности участия представителей гражданской бюрократии Российской империи в сохранении и организации использования культурных ценностей является чрезвычайно актуальной. Проблема обсуждаемая в статье связанная с возможностями реституции религиозными организациями объектов или с акцентированием меркантильных намерений религиозных организаций поддерживать авторитарные амбиции представителей высшей гражданской бюрократии взамен за экономическую поддержку. По мнению Автора рассмотрение данной проблемы на основе системного подхода и принципа научной объективности является крайне важным. Рассматриваемый пример Ростовского кремля является в данном случае достаточно показательным.

Ключевые слова: Российская империя, бюрократия, Ростовский кремль, церковь.

The activities of the leaders of the civil bureaucracy of the Russian Empire of the synodal period in the field of conservation and organization of use cultural values

Annotation: The problem of activity and effectiveness of the participation of representatives of the civilian bureaucracy of the Russian Empire in the protection and organization of the use of cultural goods is extremely current. The problem discussed in the article is related to the possibility of property restitution by religious organizations or emphasizing the mercantile intentions of religious organizations to support the authoritarian ambitions of representatives of the highest bureaucracy in exchange for economic support. According to the author, considering this problem based on systematic approach and the principle of scientific objectivity jest very important. The example of the Rostov Kremlin considered in the article is quite representative in this case.

Keywords: Russian Empire, bureaucracy, Rostov Kremlin, church.

Дziałalność przywódców biurokracji cywilnej imperium rosyjskiego okresu synodalnego w dziedzinie ochrony i organizacji użytkowania dóbr kultury

Streszczenie: Problem aktywności i skuteczności uczestnictwa przedstawicieli cywilnej biurokracji Imperium Rosyjskiego w ochronie i organizacji użytkowania dóbr kultury jest niezwykle aktualny. Problem omawiany w artykule związany jest z możliwością restytucji majątku przez organizacje religijne lub podkreśleniem merkantylnych intencji organizacji religijnych do wspierania autorytarnych ambicji przedstawicieli najwyższej biurokracji w zamian za wsparcie ekonomiczne. Zdaniem autora rozważenie tego problemu w oparciu o systematyczne podejście i zasadę obiektywności naukowej jest niezwykle ważne. Rozpatrywany w artykule przykład Kremla rostowskiego jest w tym przypadku dość reprezentatywny.

Słowa kluczowe: Imperium rosyjskie, biurokracja, Kreml rostowski, kościół.

Проблематика, связанная с участием представителей руководящих структур центральной и губернской государственной власти в деятельности по сохранению и организации использования культурных ценностей, имеет актуальный характер с точки зрения обсуждения вопросов частно-государственного партнерства в данной значимой области и в то же время находится на периферии научных исследований. Как правило, основное внимание в данной предметной области уделяется либо рассмотрению вопросов управления культурными ценностями как имущественными объектами, либо деятельности благотворителей и меценатов, которые вносили значительный вклад в обеспечение материальной базы сохранения объектов духовного наследия. В связи с этим формируется достаточно приблизительное представление о том, какую роль в сохранении и организации использования культурных ценностей играли их собственники, к числу которых в России до создания советского государства нередко относились религиозные организации, и обладали ли они достаточными ресурсами для выполнения данной роли.

Применительно к синодальному периоду истории Российской Империи, начинающемуся в протяженный исторический период 1700 – 1721 гг. с отмены выборов патриарха до учреждения Священного Синода и завершающемуся выборами патриарха в 1917 г., рассматриваемая проблематика представляет особый интерес. На его протяжении между представителями высшей (например, синодальной) и центральной (коллежской, губернской и далее вместо коллежской министерской) гражданской администрации с одной стороны и представителями религиозных организаций, сохранявшими за исключением случаев секуляризации права распоряжения и пользования культурными ценностями, складывались достаточно сложные по содержанию отношения.

Сущность этих отношений заключалась в том, что представители религиозных общин стремились помимо удовлетворения своих духовных потребностей иметь определенную самостоятельность в сфере экономической деятельности и, в частности, в области извлечения прибыли. В частности, широко распространенной являлась практика сдачи подвальных помещений под культовыми соору-

жениями в аренду, о чем свидетельствуют имевшие в приложении сметы расходов и доходов ежегодные отчеты комиссий по административно-хозяйственному управлению объектами культурного наследия¹. Эта же практика относилась и к территориям, непосредственно прилегавшим к такого рода объектам и также использовавшимся в качестве источника поступления финансовых средств, поступавших от арендаторов. Результативность и эффективность экономической деятельности представителей религиозных организаций на территории объектов, относившихся к составу памятников культурного наследия или непосредственно прилегавших к этим памятникам, была, как правило, невысокой по двум причинам. Первая причина заключалась в недостатке средств на решение задач по консервации и тем более по реставрации архитектурных и художественно-декоративных объектов, поскольку практически все финансовые ресурсы обычно расходовались на выплату налогов и на самообеспечение необходимыми материальными средствами. Вторая причина была связана с необходимостью согласования по существу любых, имевших финансово-экономическую направленность действий с органами государственного управления имущественными и финансовыми ресурсами, а также духовной жизнью; со структурами религиозной администрации, которые координировали деятельность представителей общин, и далее с общественными организациями, действовавшими с согласия и при попечительстве императорской семьи для решения социально значимых задач. В рассматриваемом случае, относящемся к содержанию и использованию культурных ценностей, это были задачи, относившиеся к компетенции археологических организаций, одной из наиболее активных и влиятельных в числе которых было созданное в 1864 г. Императорское Московское археологическое общество.

Хранящиеся в ведомственных архивах музейных учреждений документы² свидетельствуют о том, что обычно основанием для начала согласования форм и содержания экономического взаимодействия между пользователями объектов культурного наследия из числа представителей религиозных общин и руководящими органами гражданской бюрократии являлся приход этих объектов в состояние упадка по объективным или субъективным причинам. В частности, применительно, к находившемуся на территории Ярославской губернии Ростовскому кремлю причиной стало постепенное разрушение части зданий, построенных в 1660–1680-х гг. в результате пожара 1730 г. и под влиянием того, что к первой половине XVIII в. епархиальная администрация практически утратила внимание к этому объекту, сконцентрировав его на находившемся неподалеку от зданий кремля Спасо-Яковлевскому монастырю и к памятникам, сосредоточенным в Ярославле. Только в середине 1760-х гг., когда в Российской империи широко развернулась практика секуляризации объектов церковного имущества, представители находившейся в кремле Ростовской духовной консистории вступили в контролировавшуюся губернской и епархиальной администрацией переписку с

¹ Архив ГМЗ «Ростовский кремль». АДМ-179.

² Архив ГМЗ «Ростовский кремль». АДМ-177.

руководящими работниками Коллегии экономии с целью запроса финансовой помощи³. Далее после получения искомой материальной поддержки представители религиозных общин продолжали деятельность по использованию имущественных объектов, относившихся к числу объектов культурного наследия иногда с нарушением правил их эксплуатации – например, в связи с несанкционированной достройкой или перестройкой этих объектов, нанесением на них дополнительных росписей. В частности, на территории рассматриваемого в качестве примера Ростовского кремля такие мероприятия массово осуществлялись в период 1830–1840-х годов, на что впоследствии обращалось внимание археологами, стремившимися восстановить первоначальный облик этих объектов⁴.

Представители религиозной администрации, управлявшие епархиями, обычно устранились от сферы управления находившимися на территории имущественных комплексов памятниками культуры и иными художественными ценностями в связи с отсутствием у них прямых, неподконтрольных синодальному и гражданскому экономическому управлению источников для поддержки содержания религиозных общин. Процесс согласования переписки и иных форм коммуникации между общинами и органами гражданской власти обычно происходил в автоматическом, имевшем разрешительный уклон ключе. Несколько большее внимание должностные лица, управлявшие епархиями, уделяли вопросам организации духовного образования, но и в этой области епархиальные администрации выступали, как правило, в качестве посреднической, согласующей коммуникативную практику инстанции между инициировавшими просветительские виды деятельности общинами и руководящими структурами Синода.

Изменения в данной организационно-управленческой практике стали происходить с середины 1860-х гг. в связи с появлением среди участников, стремившихся к управлению процессами сохранения и использования культурных ценностей независимо от их имущественной принадлежности, представителей общественных организаций. Их характерными свойствами, определявшими потенциальную авторитетность и влияние в решении практических задач, были высокий уровень образования и экспертной подготовки, наличие материального достатка и стремление к гражданской активности в различных сферах общественной жизни, которые они считали для себя социально значимыми. Кроме этого эти люди обычно придерживались в отличие от часто позиционировавших себя в качестве нигилистов представителей революционной демократии устойчивых религиозных убеждений и были готовы для следования цели сохранения объектов духовного наследия вступать в коммуникацию с любыми управленческими структурами. Также они обладали достаточно высоким социальным статусом, принадлежа по своему рождению либо к дворянскому сословию, либо к числу представителей купечества с большим или в более редких случаях со средним достатком.

³ Архив ГМЗ «Ростовский кремль». АДМ-177.

⁴ Архив ГМЗ «Ростовский кремль». АДМ-113.

Рассматриваемый пример, связанный с историей Ростовского кремля, является в данном случае достаточно показательным, так как один из активных участников его возрождения в качестве музейного объекта и культурного центра Д.А. Булатов был дворянином, а другие инициаторы этого проекта И.А. Вахрамеев, А.А. Титов и И.А. Шляков были выходцами из среды купечества. Все они, имея навыки предпринимательской деятельности, проявляли значительный интерес к истории искусства, придерживались патриотических взглядов по отношению к окружающим их культурным ценностям, контактировали по вопросам своей деятельности с ведущими учеными и деятелями художественной культуры – историком М.И. Семевским, художником В.В. Верещагиным, архитектором Н.Р. Султановым и многими другими авторитетными в экспертном сообществе людьми. При этом названные выше и другие известные деятели городской и земской интеллигенции, сочетавшие в себе научно-творческие, предпринимательские и организаторские способности, имели опыт общения с представителями крестьянства, о чем свидетельствуют многочисленные делопроизводственные документы в виде договоров подряда, расписок, хранящиеся, в частности, в архиве Государственного музея-заповедника «Ростовский кремль»⁵. Эти письменные источники свидетельствуют о том, как известных своими производственными способностями крестьян приглашали из деревень Ярославской и соседних с ней губерний для собеседования и обсуждения цены планируемых работ, проводя по существу конкурсные мероприятия, отдаленно напоминающие современные тендерные процедуры. Обладая творческими способностями и занимаясь исследованиями историко-художественного и краеведческого характера, представители дворянской и купеческой интеллигенции занимались проектированием реставрационных и восстановительных работ по отношению к объектам культурного наследия, чему в архивных документах имеются многочисленные примеры⁶.

Возросшая активность создававших легальные органы самоуправления представителей дворянства и купечества, начавшая с 1860-х гг. проявляться и в рамках деятельности авторитетных общественных организаций (например, историко-археологического профиля), стала определенным инициативным вызовом для традиционных участников взаимодействия в области сохранения и использования культурных ценностей – органов государственной власти, епархиальных администраций и религиозных общин. В частности, представители просвещенной общественности стали обращать внимание на необходимость не ограничиваться исключительно культовыми и обеспечивающими их инфраструктуру финансово-хозяйственными вопросами, но и решать задачи образовательного характера. Способствуя сбору в социально близкой им среде местного дворянства и купечества финансовых средств, они одновременно подчеркивали

⁵ Архив ГМЗ «Ростовский кремль». АДМ-4, АДМ-49, АДМ-169; Смирнов Я.Е., *Андрей Александрович Титов*, Yaroslavl 2015, 72 с.; Он же, *Жизнь и приключения иностранцев в обеих столицах Российской Империи*, Sankt-Peterburg 2010, 400 с. Титов А.А., *Описание Ростова Великого*, Moskva 1891, 138 с.

⁶ Архив ГМЗ «Ростовский кремль». АДМ-6, АДМ-80.

необходимость их целевого расходования на проведение восстановительных работ по отношению к архитектурным памятникам, к украшавшим их интерьерным росписям. Об их деятельном вкладе в эту деятельность свидетельствуют не только письменные документы эпистолярного и организационно-протокольного видов⁷, но также собственноручно составленные отдельными инвесторами эскизные проекты и чертежи ряда реконструированных сооружений и объектов⁸.

Поскольку, в том числе и из прагматических соображений, представители гражданских и религиозных административных структур были заинтересованы в привлечении дополнительных организационных и экономических ресурсов для управления принадлежавшими им объектам культурного наследия, в период 1880-х и первой половины 1890-х гг. в данной области начинается процесс сближения интересов и сфер деятельности деятелей бюрократии и представителей городской общественности, придерживавшихся патриотических и обычно не политизированных убеждений. При сохранении институционального контроля, обеспечивавшегося, с одной стороны, структурами Министерства внутренних дел и гражданских губернских администраций и, с другой стороны, Синодом и епархиальными администрациями, в местах размещения культурных ценностей создавались государственно-общественные организации, действовавшие на основании высочайше (то есть на уровне императора) утвержденных инструкций и правил по типу «Правил административно-хозяйственному управлению Ростовским кремлем»⁹.

Данный документ, утвержденный указом императора Александра III, отражал типовую структуру управления обеспечением сохранности и практикой использования культурных ценностей в Российской империи конца XIX – начала XX в. Он предписывал возложение соответствующих функций на создававшуюся под контролем специально созданного губернского комитета, возглавляемого начальником губернии и включающего в свой состав, в частности, руководителя епархии (губернского архиепископа) комиссию по административно-хозяйственному управлению конкретным объектом. Поскольку на территории объекта могли сосуществовать культовые и гражданские (как в рассматриваемом случае основанный в 1883 году Ростовский музей церковных древностей) учреждения, в состав такого рода комиссий обычно в равном числе входили священнослужители и гражданские лица при том, что руководство обычно возлагалось на настоятеля основного на конкретной территории религиозного объекта. Как правило, между ними возникали дискуссии о приоритетности в плане развития памятников культуры и одновременно религиозных учреждений интересов хозяйственной или духовно-просветительской деятельности. В этих случаях при отсутствии достижения консенсуса в качестве арбитражной структуры выступали губернские, а в случае необходимости синодальные структуры, обычно при-

⁷ Архив ГМЗ «Ростовский кремль». АДМ-70.

⁸ Архив ГМЗ «Ростовский кремль». АДМ-80, АДМ-81.

⁹ Архив ГМЗ «Ростовский кремль». АДМ-44.

нимавшие сторону защитников культурного наследия. В частности, в документальном фонде ГМЗ «Ростовский кремль» представлено решение о запрете на строительство смотрителем Ростовского Димитриевского духовного училища, священником А. Троицким сарая для его коровы на территории кремля рядом со зданием Ростовского музея церковных древностей, вынесенное Комиссией по административно-хозяйственному управлению Ростовским кремлем и утвержденное затем Губернским комитетом по управлению кремлем. Менее продуктивными были отношения организаций, управлявших объектами культурного наследия, с Министерством финансов Российской империи, которое не только мало способствовало материальной поддержке этих объектов, но и отказывалось предоставлять им льготы по уплате налогов и сборов.¹⁰

Вызывавшиеся данным положением дел экономические трудности частично компенсировались инициативными пожертвованиями от представителей в том числе высших по рангу деятелей гражданской и церковной бюрократии, которые довольно редко перечисляли на нужды музейных учреждений денежные средства напрямую, но могли дарить им давшие выигрыш билеты государственного казначейского займа. Также при формировании собраний культурных ценностей эти деятели дарили создававшимся музеям (как, например, Ростовскому музею церковных древностей) приобретенные ими вещественные, художественно-декоративные и библиотечные экспонаты с фиксировавшимися в специально заключенных по установленной форме «условиях» правилами их будущего хранения и использования¹¹. Например, такого рода договорами предусматривалось обязательное указание фамилии и инициалов дарителя, размещение предметов в открытом экспонировании.

Особой формой участия представителей руководителей гражданской бюрократии в управлении сохранением культурных ценностей и их использованием, специфичной для синодального периода, являлось принятие признававшихся наиболее ценными, как правило, по критериям древности и уникальности объектов под высочайшее покровительство членов императорской семьи. Этот «высочайший» статус покровительства сопровождался приданием музейным комплексам статуса церковно-исторических памятников, ставивших их сохранение под прямой контроль уполномоченных общественных – прежде всего, отделений Императорского археологического общества – структур и Священного Синода. Однако в условиях произошедших после событий русско-японской войны 1904 – 1905 годов и первой российской революции изменений приоритетных направлений экономической политики государства в сторону проведения внутренних экономических реформ и борьбы с революционным движением, а затем в направлении участия в Первой мировой войне, финансовая поддержка

¹⁰ См. шире: Ланской Г.Н., *Особенности организации хранения и учета аудиовизуальных документов в музейных собраниях*, „История и культура Ростовской земли“ 2017. Ростов, 2018. С. 321 – 325; Ланской Г.Н., *Электронно-цифровые архивы к письменным и изобразительным документам музейных собраний (на примере архива Государственного музея-заповедника «Ростовский кремль»*, „История и культура Ростовской земли“ 2018. Ростов, 2019. С. 359 – 364.

¹¹ Архив ГМЗ «Ростовский кремль». АДМ-59.

сферы сохранения и использования культурных ценностей со стороны государства и представителей гражданской бюрократии стала постепенно иссякать. Частичное возрождение этих объектов, приспособляемых для решения комплекса идеологических и просветительских задач государства (в том числе и в сфере пропаганды атеизма и антирелигиозных ценностей), началось только ближе к середине 1920-х гг.¹²

Таким образом, тема участия представителей руководящей части гражданской бюрократии в сфере управления сохранением и использованием культурных ценностей в синодальный период развития российского государства, включая в себя частные аспекты собирания и популяризации культурных ценностей при участии этих деятелей, имеет также более глубокий институциональный и отчасти персонифицированный смысл. Ее исследование указывает на то, что между представителями органов государственной власти на имперском и региональных уровнях; представителями аналогичной системы органов религиозного (духовного) управления на аналогичных уровнях и просвещенными, социально активными деятелями органов местного гражданского самоуправления существовали и развивались сложные по своему многообразию отношения. Однако, несмотря на всю их противоречивость, они в целом были направлены на достижение общих целей защиты объектов культурного наследия от разрушений, что позволяет современным людям получать просветительское и эстетическое удовлетворение от обращения к ним.

REFERENCES

- Arhiv GMZ «Rostovskijkreml'». ADM-4, 6, 44, 49, 59, 70, 80, 81, 113, 169, 177, 179.
 Lanskoj G.N., *Dokumenty po istorii cerkovnoj arhitektury i zhivopisi v arhive GMZ «Rostovskijkreml'»*, «Otechestvennye arhivy» 2018. № 4. S. 83–88.
 Lanskoj G.N., *Osobennosti organizatsii khraneniya i ucheta audovizual'nykh dokumentov v muzeynykh sobraniyakh*, „Istoriya i kul'tura Rostovskoy zemli” 2017, Rostov 2018. S. 321 – 325.
 Lanskoj G.N., *Elektronno-tsifrovye arkhivy k pis'mennym i izobrazitel'nym dokumentam muzeynykh sobranij (na primere arkhiva Gosudarstvennogo muzeya-zapovednika «Rostovskiy kreml'»*, „Istoriya i kul'tura Rostovskoy zemli ” 2018, Rostov 2019. S. 359 – 364.
 Smirnov Ya.Ye., *Zhizn' i prikluycheniya inostrantsev v obeikh stolitsakh Rossiyskoy imperii*, Sankt-Peterburg 2010, 400 с.
 Smirnov Ya.Ye., *Andrey Aleksandrovich Titov*, Yaroslavl 2015, 72 с.
 Titov A.A., *Opisaniye Rostova Velikogo*, Moskva 1891, 138 с.

¹² См. Ланской Г.Н. *Документы по истории церковной архитектуры и живописи в архиве ГМЗ «Ростовский кремль»*, «Отечественные архивы» 2018. № 4. С. 83–88.

Artur Goszczyński

(Towarzystwo Nauki i Kultury „Libra”)

ORCID 0000-0002-6643-5416

doi: 10.36121/agoszczynski.DB.2019.09.061

Działalność Sebastiana Lubomirskiego jako żupnika krakowskiego w latach 1581–1592

Streszczenie: Decyzja Stefana Batorego o nominacji Sebastiana Lubomirskiego na żupnika krakowskiego w 1581 r. była dosyć zaskakująca. Niemal od razu podejmował inicjatywy mające usprawnić funkcjonowanie żup i w konsekwencji powiększyć przynoszone przez nie dochody. Bardzo dbał o swoje dochody i w trakcie ponad 10 lat zawiadywania kopalniami w Wieliczce i Bochni praktycznie nie wykonywał prac remontowych przez co zaczęły one popadać w ruinę. Lubomirski dzięki dzierżawie kopalń zgromadził ogromny majątek, który stanowił fundament późniejszej rodowej fortuny. Niezależnie jednak od polityki żupnika względem jego podwładnych oraz powierzonej mu infrastruktury Stefan Batory oraz Zygmunt III zasadniczo byli zadowoleni z jego pracy, ponieważ w terminie płacił czynsz dzierżawny.

Słowa kluczowe: żupy krakowskie, Sebastian Lubomirski, Stefan Batory, Zygmunt III Waza, Przemysł w Rzeczypospolitej XVI w.

Sebastian Lubomirski's activity as a Krakow administrator of salt mines in the period 1581–1592

Annotation: The decision of Stefan Batory on the nomination of Sebastian Lubomirski for the Kraków administrator of the salt mines in 1581 was quite surprising. Almost immediately, he took initiatives to improve the functioning of the salt mines, and, as a consequence, increase the income it generated. He was very cared about his income and during over 10 years of managing the mines in Wieliczka and Bochnia he practically did not carry out renovation works, which caused them to fall into ruin. Thanks to the lease of the mines, Lubomirski accumulated huge wealth, which was the basis of later family fortune. Regardless of such policy towards his subordinates and the infrastructures entrusted to him, Stefan Batory and Zygmunt III were generally satisfied with his work, because he was paying the rent on time.

Keywords: Cracow salt mines, Sebastian Lubomirski, Stefan Batory, Zygmunt III Waza, Industry in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th century

Себастьян Любомирский как краковский администратор соляных шахт в 1581–1592 гг

Аннотация: Решение Стефана Батория о выдвижении Себастьяна Любомирского на краковского жулника (управляющего соляными шахтами) в 1581 году было довольно неожиданным. Практически сразу он предпринял инициативы по улучшению функционирования солеварен и, как следствие, увеличению их доходов. Он очень заботился о своих доходах, и в течение более 10 лет управления шахтами в Величке и Бохне он практически не проводил ремонтных работ, что привело к их разрушению. Любомирский, благодаря аренде шахт, накопил огромное имение, которое стало основой более позднего наследственного состояния семьи. Независимо от политики Любомирского в отношении его подчиненных и доверенной ему инфраструктуры, Стефан Батори и Зигмунт III были в целом удовлетворены его работой, потому что он вовремя платил за аренду.

Ключевые слова: Краковские соляные шахты, Себастьян Любомирский, Стефан Баторий, Зигмунт III Ваза, Промышленность в Речи Посполитой в 16 веке.

Geneza urzędu żupnika sięga średniowiecznej Polski i ma ścisły związek z odkryciem pokładów soli kamiennej w Bochni i Wieliczce, a następnie utworzeniem tam kopalń, co kaže datować jego wykształcenie na II poł. XIII w.¹ Złoża minerału znajdujące się pod Krakowem okazały się jednymi z najzasobniejszych w Europie. Zdaniem Ludwika Zejsznera porównywalnymi dysponowała jedynie hiszpańska Cardona oraz siedmiogrodzkie miejscowości Paryad i Szowata². Władcy panujący w Królestwie Polskim, a następnie Rzeczypospolitej nie omieszkali wykorzystać obfitości naturalnego bogactwa, z jakiego uczynili jeden z głównych towarów eksportowych swego państwa, który zdominował handel z Czechami, Morawami i Śląskiem³. Pierwsza wzmianka związana z wspomnianą funkcją występuje w dokumencie Bolesława V

¹ J. Wyrozumski, *Państwowa gospodarka solna w Polsce (do schyłku XIV wieku)*, Kraków 1968, s. 70. Pierwsze ślady pozyskiwania soli metodą warzelniczą w okolicach Wieliczki pochodzą jeszcze z okresu neolitu. A. Jodłowski, *Problem eksploatacji soli w okolicach Krakowa w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, *Archeologia Polski*, 1969, t. 14, s. 141–143, 147. W ten sposób pozyskiwano ów surowiec także przed odkryciem jego podziemnych pokładów w wiekach średnich, co najmniej od połowy XI w. Zresztą, z tego powodu do miejscowości tej przylgnęła nazwa Magnum Sal, czyli Wielka Sól. Niemniej, jak przypuszcza Franciszek Skibiński, produkcja soli była w tym czasie na tyle niewielka, że zaspokajała zaledwie miejscowe potrzeby. H. Łabęcki, *Najdawniejsze dzieje salin krakowskich aż do żupnictwa Jana Bonara, czyli do r. 1515*, Biblioteka Warszawska, 1856, t. 2, s. 267–268; F. Skibiński *Eksploatacja soli i gospodarka solna we wczesnym średniowieczu polskim*, *Przegląd Historyczny*, 1930–1931, t. 29, s. 313.

² L. Zejszner, *Krótki opis historyczny, geologiczny i górniczy Wieliczki*, Berlin 1843, s. 3.

³ R. Rybarski, *Wielickie żupy solne w latach 1497–1594*, Warszawa 1932, s. 9. Z badań Stanisława Kutrzeby wynika, że sól z podkrakowskich żup od połowy XIV w. transportowano na Spisz, znajdujący się w granicach Królestwa Węgier. W tym samym czasie zaczęła ona docierać także do Wrocławia, zaś niespełna 100 lat później, za sprawą rozbudowy sieci dróg, była już jednym z głównych towarów eksportowanych na Śląsk. Naturalnie sól trafiała również do północnych części Królestwa Polskiego, tam jednak istotną konkurencję stanowił dla niej minerał dostarczany z niemieckiego Lüneburga, a nawet francuskiego Baye. S. Kutrzeba, *Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski*, Kraków 1902, s. 59–60, 80–81, 131–132.

Wstydlivego z 1253 r., w którym piastowski książę wyłączał żupnika wraz z pisarzem i komornikiem spod sądów wójta bocheńskiego, co każe przypuszczać, że w połowie XIII w. urzędnicy ci wchodzili w skład zarządu tamtejszej saliny⁴. W 1266 r. ten sam władca wystawił również akt nakazujący jej zwierzchnikowi wypłatę określonej sumy na rzecz zakonu sądeckich klarysek⁵. Pismo to dowodzi z kolei, że osoby sprawujące tę funkcję w imieniu księcia, czasowo zawiadywały podkrakowskimi kopalniami. W trzynastowiecznych źródłach brakuje informacji na temat korzyści uzyskiwanych z tytułu jej pełnienia, niemniej, jak twierdzi Franciszek Skibiński, żupnicy jako dzierżawcy salin mieli czerpać dochody z wydobywanego w nich minerału⁶. Kwestię ich działalności formalnie uregulował dopiero statut żupny Kazimierza Wielkiego z 1368 r. Dopuszczał on zarówno możliwość przekazania salin w arenę, w przypadku czego zarządcy, w zamian za ściśle określony czynsz, mieli uzyskiwać korzyści ze sprzedaży surowca, jak również formę administracji, która zakładała powierzenie ich osobie, która za swoją pracę miała pobierać odpowiednią pensję⁷. Dokument ten czynił z żupnika najwyższego zwierzchnika żup krakowskich, składających się z kopalń w Bochni i Wieliczce. Do jego obowiązków należało nadzorowanie wydobywania soli oraz jej sprzedaży, a także zarządzanie podległymi mu urzędnikami oraz czeladzią żupną i robotnikami⁸. W czasach ostatniego Piasta na polskim tronie funkcja ta ściśle wiązała się z handlem, przez co szczególnie predysponowane do jej pełnienia były osoby odznaczające się ponadprzeciętną przedsiębiorczością. W związku z powyższym w średniowieczu najczęściej powierzano ją zamożnym mieszczanom, bądź przedstawicielom warstwy kupieckiej. Nie wyłączano przy tym cudzoziemców, często angażując do tego zajęcia Niemców⁹.

W okresie nowożytnym decyzja o formie zarządu salinami nadal pozostawała w gestii monarchy. Zarówno dzierżawa, jak i administracja miały swoje wady i zalety. Pierwsza z nich dawała duże możliwości wzbogacenia się, aczkolwiek nie gwarantowała wysokich zysków, uzależniając je od gospodarności żupnika oraz aktualnej koniunktury. Druga zapewniała natomiast stałą, pewną pensję, jej wysokość nie była jednak związana z dochodami, jakie uzyskiwano z eksploatacji solnych złóż. Tym samym arena pozwalała operatywnym jednostkom bogacić się kosztem władcy, zaś forma administracji nie motywowała zarządców do lepszej pracy, co również mogło odbić się na kondycji skarbu¹⁰.

⁴ H. Łabęcki, *Najdawniejsze dzieje salin krakowskich...*, s. 285.

⁵ F. Skibiński, *Eksploatacja soli...*, s. 315.

⁶ *Ibidem*.

⁷ J. Krzyżanowski, *Statut Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych*, *Rocznik Krakowski*, 1934, t. 25, s. 99-100.

⁸ *Ibidem*. H. Łabęcki, *O prawie własności ziemi, szczególnie zaś jej wnętrza, podług dawnych praw polskich i przepisów dziś obowiązujących, ze względem na artykuł 522 kod. cyw.*, Biblioteka Warszawska, 1845, t. 2, s. 522. Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1983, s. 127-129.

⁹ M. Kućera, *Najstarszy tłok pieczętny żupnika polskiego*, *Studia Źródłoznawcze*, 1974, t. 19, s. 78.

¹⁰ W początkach XVI w. dochody z małopolskich żup solnych i warzelnii ruskich istotnie wpływały na kondycję skarbcza królewskiego przynosząc od 40 do 50 tys. zł dochodu rocznie. S. Weymann, *Pierwsze ustawy poglównego generalnego w Polsce (rok 1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 1956, t. 18, s. 15.

Sebastian Lubomirski urodził się w 1546 r. w średniozamożnym rodzie wywodzącym się z ziemi bocheńskiej¹¹. Jego przodkowie w ciągu XVI stulecia zdążyli zaznaczyć swoją obecność wśród szlachty krakowskiej oraz na dworze królewskim. Nie pełnili oni jednak wówczas szczególnie wysokich godności oraz nie posiadali nad wyraz okazałego majątku, które pozwoliłyby im na uzyskanie ponadlokalnych wpływów¹².

Naturalnymi kandydatami do objęcia żupnictwa w XVI w. byli przedstawiciele magnaterii oraz zamożnej szlachty lub bogatego mieszczaństwa¹³. Niespodziewanie jednak w 1581 r. Stefan Batory zgodził się wydzierżawić wielkie i bocheńskie kopalnie soli właśnie pochodzącemu z Lubomierza szlachcicowi, którego majątek składał się wówczas zaledwie z 4 wsi i 2 części wsi, zajmujących łącznie areał o powierzchni 20,5 łana¹⁴. W kontrakcie dzierżawnym Sebastian Lubomirski zobowiązał się, że w zamian za arenę będzie płacił roczny czynsz w wysokości 60 tys. zł oraz podatek wynoszący 6 tys. zł¹⁵.

Nowy żupnik był przygotowywany przez ojca do służby publicznej, o czym mogą świadczyć jego krótkie studia na uniwersytecie w Lipsku oraz kilkuletnia służba na dworze biskupa krakowskiego Filipa Padniewskiego¹⁶. Lubomirski dość szybko zaczął wykazywać ponadprzeciętną gospodarność oraz dużą konsekwencję w działaniach, czego dowodzi przynosząca mu niemałe dochody działalność jako kredytodawcy¹⁷. Swoje talenty zapewne potwierdził także administrując majątkami starosądeckich klarysek, których arenę otrzymał w 1578 r.¹⁸ Historycy doszukują się różnych przyczyn powierzenia mu przez króla „najbardziej intratnego przedsiębiorstwa Korony”, jak określano żupy krakowskie. W literaturze można napotkać opinie sugerujące, że zaważyły na tym względy, jakimi darzył go Stefan Batory¹⁹. Znane są

¹¹ W. Czapliński, J. Długosz, *Podróż młodego magnata do szkół (Studium z dziejów kultury XVI i XVII w.)*, Warszawa 1969, s. 33–35.

¹² Jakub Lubomirski (zm. 1519) był sprawował funkcje podstarościego krakowskiego oraz sędziego grodzkiego krakowskiego oraz posłował na sejmy z ramienia sejmiku krakowskiego. Jego syn, Joachim, był dworzaninem Zygmunta Augusta a następnie starostą jasielskim. Bratankowie Jakuba również bawili w otoczeniu króla a także sprawowali urzędy grodzkie. Seweryn Lubomirski był podstarościm sanockim; Mikołaj starostą tymbarskim; Wawrzyniec służył na dworze, podobnie zresztą jak Sebastian, który w trakcie swojej kariery był podstolim koronnym, starostą sanockim oraz stolnikiem krakowskim. K. Przyboś, *Awans społeczny Lubomirskich herbu Drużyna od XIV do początku XVII wieku*, Genealogia, 1994, t. 4, s. 20–21 28–29.

¹³ A. Wyczański, *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001, s. 122.

¹⁴ K. Przyboś, *Awans społeczny Lubomirskich...*, s. 33.

¹⁵ Kontrakt dzierżawy żup krakowskich Sebastianowi Lubomirskiemu, Warszawa 24 lutego 1581 r., Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi (dalej: ALMW), sygn. 1568, s. 4–5.

¹⁶ K. Przyboś, *Awans społeczny Lubomirskich...*, s. 32.

¹⁷ J. Długosz, *Łatyfundia Lubomirskich w XVII wieku (powstanie – rozwój – podziały)*, Opole 1997, s. 49–50.

¹⁸ Ibidem, s. 50.

¹⁹ W. Czapliński, J. Długosz, *Podróż młodego magnata do szkół...*, s. 36. W tym kontekście niektórzy badacze podkreślają wagę półwęgierskiego pochodzenia Sebastiana Lubomirskiego, które jakoby miało mu zapewnić królewską sympatię. K. Przyboś, *Awans społeczny Lubomirskich...*, s. 32; J. Besala, *Stefan Batory*, Warszawa 1992, s. 478.

również twierdzenia jakoby nadanie to miało być wynikiem protekcji kanclerza wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego²⁰. Najpewniej jednak na decyzji o przyznaniu mu urzędu zaważył argument finansowy, tj. Lubomirski zaoferował władcy najwyższą kwotę czynszu dzierżawnego. Należy mieć bowiem na uwadze, że w połowie rządów Batorego podkrakowskie saliny przeżywały swego rodzaju kryzys zarządzania, wynikający z nieefektywnego zawiadywania nimi przez pochodzącego z Piemontu Prospera Prowanę. W konsekwencji jego kierownictwa w latach 1577–1580 dochody, jakie trafiały do skarbu z tytułu wydobycia soli były skandalicznie niskie²¹. Problem ten mógł zaś być dość dotkliwy dla króla, który toczył w tym czasie wojnę z Państwem Moskiewskim.

Sebastian Lubomirski przystąpił do nowego zajęcia z dużym zapalem i inwencją. Żupnik między innymi zauważył, że można usprawnić sposób spedycji soli poprzez budowę nowego magazynu w pobliżu wielickiej kopalni. W chwili objęcia przez niego zarządu nad żupami minerał bowiem transportowano przez kilka kilometrów do podkrakowskiego Kazimierza, gdzie trafiał on na szkuty, którymi spławiano go do komór położonych wzdłuż Wisły²². Odległość ta w połączeniu z fatalnym stanem dróg oraz niewielką przepustowością portu przekładała się na spowolnienie procesu sprzedaży soli a tym samym na osiągnięty dochód²³. Ten miał zaś dla Lubomirskiego kluczowe znaczenie, bowiem jego zysk był zależny od wielkości wydobycia oraz skuteczności handlu minerałem. Miejscem wyznaczonym przez nowego dzierżawcę kopalni na budowę magazynu oraz portu, który miał usprawnić dystrybucję soli, był położony nieopodal Wieliczki Stryjów²⁴. Niewątpliwie wybór tej lokalizacji nie był

²⁰ A. Pieńkowska, M. A. Pieńkowski, *Spory o prerogatywy buławy wielkiej koronnej w latach 1587–1589*, w: *Studia nad Staropolską Sztuką Wojenną*, t. 5, pod red. Z. Hunderta, J. J. Sowy i K. Żojdzia, Oświęcim 2017, s. 25.

²¹ A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881, s. 44–47. Prosper Prowana początkowo był dzierżawcą żup krakowskich. W 1578 r. król skuszony dobrym bilansem jego działalności zmienił formę zarządu na administrację, która przewidywała stałą pensję dla Włocha oraz jego udział w ponadplanowych zyskach. Ku zdziwieniu monarchy po kilkunastu miesiącach okazało się, że zyski przynoszone przez kopalnie gwałtownie zmalały, co jak twierdzi Adolf Pawiński miało przekonać Stefana Batorego o potrzebie powrotu do systemu opartego na arendzie. *Ibidem*, 45–49.

²² A. Keckowa, *Frochtarze żup krakowskich w XVI–XVIII wieku*, w: *Studia historyczne. Księga Jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 170.

²³ A. Bocheński, *Przemysł Polski w dawnych wiekach*, wyd. S. Bratkowski, Warszawa 1984, s. 161.

²⁴ „obmyślając a u siebie uważając commoda a incommoda żupne obaczyłem to, iż stodoły krakowskie są insufficiens do wyprawy prędszej soli i brzegi albo odnoga wiślna ciasna ku stanowieniu i przyjęciu wszystkich statków, które by sól JKMcI na dół, na komory mazowieckie brać miały, ktemu iż i fura droga i daleka, uczynilem z jm. p. Grzegorzem Branickim łowczym kra[kowskim] a starostą niepołomskim, który ma gront swój własny i dziedzictwo swe po tej stronie Wisły od Węgrzec, kontrakt aby mi stodołę na kładzenie soli JKMcI na groncie swem nad Wisłą na Stryjowie dopuścił zbudować za pewnem kontraktem, gdyż i lepsza i bliższa droga i fura tańsza. Tam sól może być prowadzona a niżli do Krakowa ekspedycja statków i ładunek już łatwiejszy i prędszy jako rozdzielony, bo ci którzy u Krakowa stać mieli czekając przystępu do ładunku tam spuściwszy statki za równo z krakowskimi wygotować się mogły a społu w jednej kolei płynąć.”. *Kontrakt z strony szopy na Stryjowie jm. p. Sebastiana Lubomirskiego, żupnika krakowskiego z jm. p. Grzegorzem Branickim, łowczym krakowskim, starostą niepołomickim*. W szopie wielickiej 1 maja 1581 r., Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 180, k. 214–214v.

przypadkowy, przy czym należy zaznaczyć, że istotny wpływ na decyzję o usytuowaniu nowej inwestycji miały nie tylko walory praktyczne, ale również osoba właściciela tamtejszych dóbr, którym był teść Lubomirskiego, łowczy krakowski, Grzegorz Braniński. Roman Rybarski sugeruje, że więzi powinowactwa rzutowały na zapisy zawarte w kontrakcie warunkującym użytkowanie gruntów stryjowskich. Zarządca żup zobowiązał się w nim bowiem do rocznej opłaty za ich wykorzystywanie w wysokości 100 zł oraz 10 bałwanów soli, co czyniło ją stosunkowo wysoką²⁵. Należy jednak zaznaczyć, że przedsięwzięcie to musiało być dość opłacalne, ponieważ w kolejnych dekadach niezmiennie korzystano z infrastruktury powstałej z inicjatywy Lubomirskiego²⁶.

Sebastian Lubomirski zainteresował się również kwestią kosztów wydobycia minerału. Za jego sprawą górnikom nakazano zaprzestać wyrąbywania brył w postaci bałwanów na rzecz napełniania pozyskaną solą beczek, co przyspieszyło jej pozyskiwanie²⁷. Wprowadzenie tego rozwiązania dawało żupnikowi duże możliwości mataczenia na ilości oraz jakości sprzedawanego surowca. Zdarzało się bowiem, że za jego sprawą w handlu używano pojemników o mniejszej objętości oraz dopuszczano do obrotu minerał zmieszany z ziemią i kamieniami²⁸. Skala matactw zarządcy musiała być niemała, bowiem skargi na jego malwersacje zaczęły docierać do króla. Stefan Batory nie wyciągał jednak wobec niego daleko idących konsekwencji, nakazując mu jedynie stosowanie prawidłowych miar²⁹.

Lubomirski od początku urzędowania dążył także do zmonopolizowania handlu solą na terenie Korony, celem czego usiłował utrudnić działalność warzelniom produkującym surowiec z soli rumowej, stanowiącej odpad z regularnego wydobycia. Jerzy Wyrozumski przypuszcza, że dla skłonienia kupców śląskich do nabywania surowca w żupach wystarał się on u Stefana Batorego o wydanie decyzji zakazującej działalności warzelni w Będzinie należącej do Jana Baptysty Cetysa³⁰. Kilka miesięcy później, we wrześniu 1581 r. Lubomirski odkupił natomiast od Stanisława Makowieckiego teren przeznaczony pod budowę warzelni w Stężycy wraz z istniejącą tam infrastrukturą³¹. Z kolei dla zniwelowania strat wynikających z działalności toruńskiej warzelni, założonej przez gdańskich kupców pod koniec panowania Zygmunta Augusta, wykupił on wspólnie z kasztelanem nakielskim

²⁵ R. Rybarski, *Wielickie żupy solne...*, s. 99.

²⁶ A. Keckowa, *Żupy krakowskie w XVI-XVIII wieku (do 1772 roku)*, Wrocław 1969, s. 329.

²⁷ J. Długosz, *Latyfundia Lubomirskich...*, s. 52. „Jest zaś bałwan wielką bryłą soli, dwadzieścia i pięć centnarów ważącą, która w okrucach pięć beczek zapełnia. Za Zygmunta III, za bałwan cenę złotych ówczesnych cztery, i tyleż ówczesnych groszy, za beczkę zaś dziewięćdziesiąt i trzy grosze oznaczono...”. G. Lengnich, *Prawo pospolite Królestwa Polskiego*, Kraków 1836, s. 211.

²⁸ J. Długosz, *Latyfundia Lubomirskich...*, s. 53.

²⁹ Tamże.

³⁰ J. Wyrozumski, *Warzelnie soli krakowskiej na pograniczu śląsko-polskim w drugiej poł. XVI i pierwszej poł. XVII wieku*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne, 1960, nr 26, s. 43-44.

³¹ Donacja warzelni soli w Stężycy Sebastianowi Lubomirskiemu przez Stanisława Makowieckiego, b.m. 26 września 1581 r., Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, ф. 5, оп. 2, спр. 897, к. 1. Antonina Keckowa uważa, że warzelnia w Stężycy do 1594 r. pozostawała w posiadaniu Makowieckiego, następnie zaś mieli ją nabyć mieszczanie krakowscy Stanisław Jablrzykowski oraz Maciej Polak alias Wilk. Należy jednak zwrócić uwagę, że badaczka nie dotarła do wspomnianej donacji na rzecz Lubomirskiego. A. Keckowa, *Żupy krakowskie...*, s. 63.

Stefanem Grudzińskim w 1583 r. konkurencyjne przedsiębiorstwo w Bydgoszczy, należącej wcześniej do poprzednich żupników, Prospera Prowany i Jakuba Rokoszowskiego³². Po wejściu w jego posiadanie starał się zaś uniemożliwić produkcję soli w Toruniu. Jeszcze w 1581 r. doprowadził on do wstrzymania jej pracy pod pretekstem wykorzystywania surowca niewiadomego pochodzenia, zaś z 1584 r. pochodzą informacje, iż usiłował on uniemożliwić dostarczenie do niej beczek z solą rumową poprzez atakowanie chłopów zajmujących się ich transportowaniem do Wisły oraz utrudniać jej załadunek na statki³³.

Żupnik ograniczył także do minimum wydatki na naprawy, bynajmniej nie zważając na fatalny stan części komór, szybów i sztolni, które, przez zaniedbania jego poprzedników, groziły zawaleniem już w chwili objęcia urzędu przez Lubomirskiego. Pieniądze przeznaczone na ten cel ze skarbu przywłaszczał sobie lub wykorzystywał na finansowanie innych przedsięwzięć, w związku z czym w trakcie sprawowania przezeń zarządu w żupach wykonywano tylko niezbędne prace remontowe³⁴. Konsekwencją tego były różnego rodzaju wypadki oraz katastrofy górnicze, które zagrażały pracownikom oraz przyczyniały się do postępującego niszczenia infrastruktury³⁵.

Sebastian Lubomirski szukał także oszczędności kosztem załogi kopalń w Wieliczce i Bochni, które zatrudniały łącznie ok. 2000 osób³⁶. Nie licząc się z wybuchem niezadowolenia pracowników sukcesywnie obniżał im pensje, efektem czego górnicy odmawiali wykonywania swoich obowiązków. Na tle podejścia Lubomirskiego do kwestii płac w sierpniu 1584 r. doszło nawet do zamieszek na terenie bocheńskiej saliny³⁷. Powodem niepokojów było ograniczenie przezeń zwyczaju przyzwalającego pracownikom na okazjonalne wynoszenie niewielkiej ilości soli z kopalni. Zredukowanie owych „miarok górniczych” doprowadziło do wybuchu buntu załogi, która napadła na zamek żupny, w którym przebywał zarządca. W wyniku tego doszło do walk pomiędzy pracownikami a służbą Lubomirskiego, która stanęła w obronie swego pryncypała. Żupnik musiał poważnie obawiać się o swoje bezpieczeństwo, albowiem nie czekając na wynik utarczki uciekł przez okno budynku³⁸. Z badań Alfreda Długosza wynika, że nie był to jednostkowy przypadek. Według jego ustaleń żaden inny zarządca nie borykał się z tak dużą ilością protestów ze strony górników, przy czym najczęściej miały one miejsce w Bochni, gdzie Lubomirski miał większą swobodę działania niż w Wieliczce³⁹.

³² Ibidem, s. 62–63.

³³ A. Długosz, *Wieliczka. Magnum sal jako zabytek kultury materialnej*, Warszawa 1958, s. 56. W zażegnaniu tego konfliktu zaangażowano specjalną komisję, która miała ponadto określić zasady funkcjonowania toruńskiej warzelni. *Condicio per societatem torunen[sis] do ugody podane*, AGAD, ALMW, sygn. 1568, s. 96–97; *Strony jmcí panów żupników*, ibidem, s. 98; *Ichmci panów żupników podanie*, ibidem, s. 99–101.

³⁴ A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce...*, s. 56–57.

³⁵ Dnia 18 maja 1582 r. zawaliła się jedna z komór pod Wieliczką, efektem czego część domów usunęła się w powstałe zapadlisko, w wielu innych budynkach popękały zaś ściany doprowadzając je, de facto, do ruiny. Ibidem, s. 57.

³⁶ A. Keckowa, *Żupy krakowskie...*, s. 157–159.

³⁷ S. Warcholik, *Walka klasowa górników żupy bocheńskiej w XVI i XVII wieku*, Przegląd Historyczny, 1960, t. 51, s. 161.

³⁸ A. Długosz, *Wieliczka...*, s. 56–57.

³⁹ Ibidem.

Stefan Batory z pewnością wiedział o działaniach żupnika, niemniej dopóki ten płacił czynsz dzierżawny, król nie ingerował w jego politykę. Podczas zarządu Lubomirskiego skarb wzbogacił się o 240 tys. zł, z czego władca nie krył zadowolenia listownie dziękując mu za gospodarowanie salinami⁴⁰. Korzystny dla budżetu państwa bilans jego działań spowodował, że Batory postanowił przedłużyć umowę z Lubomirskim. Treść nowego kontraktu sugerowała jednak, że władca zdawał sobie sprawę z tego, że żupnik zawiadywał kopalniami niczym prywatnym folwarkiem. W związku z tym podniósł mu dotychczasową kwotę dzierżawy o 6 tys. zł. oraz ustanowił drugiego administratora w osobie podskarbiego nadwornego koronnego Hiacynta Młodziejowskiego⁴¹.

Kontrakt ten zakończył się już po śmierci Stefana Batorego. Nowy władca, Zygmunt III Waza, zaferował żupnikowi lepsze warunki dzierżawy niż poprzedni monarcha, nie dość bowiem, że odsunął od arendy Młodziejowskiego, który miał kontrolować poczynania urzędnika, to również zgodził się na nieco niższą kwotę czynszu, która opiewała na 63 tys. zł. Ponadto Lubomirski wynegocjował przeznaczenie 2 tys. zł z tej kwoty na poczet przeprowadzania niezbędnych napraw oraz 500 zł rekompensaty za podjęcie działań przeciwko nielegalnemu handlowi solą zamorską⁴².

Była to już jednak ostatnia prolongata kontraktu. Szlachta bowiem zaczęła coraz głośniej utyskiwać na działalność żupnika, którego oskarżano o grabieżczą politykę wobec salin⁴³. Przeciwko niemu przemawiał zresztą katastrofalny stan techniczny żup, wynikający z zaniechania prac remontowych oraz uszkodzeń spowodowanych trzęsieniem ziemi z kwietnia 1591 r.⁴⁴ Ponadto sam król z zazdrością spoglądał na rosnącą fortunę Lubomirskiego, u którego, wobec pustek w skarbcu, często zmuszony był się zapożyczać⁴⁵. Zgromadzony przez niego majątek dowodził potencjału finansowego drzemającego w podkrakowskich złożach soli. Niewykluczone, że władca po uświadomieniu sobie skali przychodów osiągniętych przez urzędnika, zdecydował się na zmianę sposobu zarządzania żupami oddając je w administrację Hiacyntowi Młodziejowskiemu.

⁴⁰ L. Zarewicz, *Dobczyce. Monografia historyczna*, Kraków 1878, s. 10.

⁴¹ *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, cz. 2, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881, s. 134.

⁴² *Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa* (dalej: SMK), t. 4: *Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego z okresu marzec 1588–grudzień 1590 MK 135 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, oprac. W. Krawczuk, M. Kulecki, red. W. Krawczuk, Warszawa 2010, nr 283.

⁴³ Niezadowolenia szlachty z polityki zarządców salin dowodzi uchwalenie konstytucji dotyczącej podkrakowskich żup solnych podczas sejmiku koronacyjnego Zygmunta III. O żupach, [w:] *Volumina Constitutionum*, t. 2: 1550–1609, vol. 1: 1587–1609, wyd. S. Grodziski, Warszawa 2008, s. 72. Warto także wspomnieć, że zachowała się notatka, z której wynika, że w wyniku skarg urzędników żupnych Zygmunt III planował powołać oraz wysłać specjalną komisję do podkrakowskich kopalń dla oceny ich stanu technicznego, zarządzenia niezbędnych napraw oraz podjęcia decyzji odnośnie wybicia nowych szybów w Wieliczce. Notatka o wyznaczeniu komisarzy do oceny stanu żup krakowskich. AGAD, ALMW, sygn. 1568, s. 85–86.

⁴⁴ A. Długosz, *Wieliczka. Magnum sal...*, s. 55.

⁴⁵ A. Goszczyński, *Problem zagrożenia starostwa spiskiego na przełomie XVI i XVII wieku w korespondencji Sebastiana Lubomirskiego*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6: *Stulecia XVI–XIX. Nowa perspektywa historyczna i językowa*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2015, s.

mu oraz sekretarzowi królewskiemu Mikołajowi Korycińskiemu⁴⁶. Lubomirski niechętnie rozstawał się z podkrakowskimi kopalniami blokując ich przekazanie królewskim urzędnikom. Podstawę do tego dawała mu umowa, na mocy której udzielił Zygmuntovi III pożyczki zabezpieczonej na żupach. Zobowiązanie władcy pozwoliło mu przedłużyć czas czerpania korzyści z salin zaledwie o kilkanaście dni, bowiem dług władcy został szybko spłacony, co ostatecznie zmusiło Lubomirskiego do oddania kopalń nowym administratorom.

Dnia 11 kwietnia do Wieliczki przybyli komisarze królewscy mający dokonać lustracji kopalni. Rewizję przeprowadzali: podskarbi koronny Jan Firlej, sekretarz wielki koronny Piotr Tylicki, kanonik gnieźnieński i kantor warmiński Stanisław Makowiecki oraz sekretarz królewski Wawrzyniec Gembicki⁴⁷. Rezultaty ich prac obnażyły skalę zaniedbań żupnika. Według ich oceny urzędnik doprowadził infrastrukturę na terenie salin niemalże do ruiny. Nieremontowane od 12 lat budynki zaczęły niszczeć, zaś nienaprawiane drogi po opadach deszczu zaczynały przypominać grzędzawiska, w których tonęły konie i wozy⁴⁸. Ponurego obrazu dopełniały informacje o wypadkach śmiertelnych w bocheńskiej kopalni spowodowanych brakiem przestrzegania podstawowych zasad porządku i bezpieczeństwa podczas wydobywania⁴⁹. Wynik prac komisarzy jasno dowodzi, że Lubomirski nie widział potrzeby inwestowania w dzierżawione przedsiębiorstwo. Podstawowym powodem tego naturalnie mogła być jego zachłanność, zapewne bowiem przywłaszczał on sobie środki zaoszczędzone na naprawach lub przeznaczał je na inne cele. Niemniej należy także zwrócić uwagę na swego rodzaju „pragmatyzm” żupnika. Brak gwarancji przedłużenia kontraktu dzierżawnego bynajmniej nie zachęcała do podejmowania inicjatyw mających zapewnić dobrą kondycję kopalnianej infrastruktury w kolejnych latach. Niewątpliwie Lubomirski ponosi główną odpowiedzialność za katastrofalny stan salin, należy jednak zwrócić także uwagę, że oględziny komisji dowodzą nieprzestrzegania zapisów konstytucji uchwalonej podczas sejmiku koronacyjnego z przełomu 1587 i 1588 r. dotyczącej sprawowania kontroli nad poczynaniami żupników. W myśl jej zapisów co dwa lata podkrakowskie kopalnie miały być lustrowane przez rewizorów, którzy wraz z podskarbisem mieli oceniać ich stan techniczny⁵⁰.

⁴⁶ SMK, t. 6: *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 137 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1592*, oprac. i red. K. Chłapowski, Warszawa 2012, nr 101.

⁴⁷ Akt komisarski przy odbieraniu żup krakowskich, to jest wielickich i bocheńskich z ręki jm. pana Sebastiana Lubomierskiego, w żupie wielickiej 11 kwietnia 1592 r. AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Rachunki Królewskie, sygn. 391, k. 325.

⁴⁸ Ibidem, k. 325–328; R. Rybarski, *Wielickie żupy solne...*, s. 168–169.

⁴⁹ S. Warcholik, *Walka klasowa...*, s. 162. „Żupy wielickie i bocheńskie iako promptuarium thesauri Regni, mają być w dobrym rządzie. I aby do zniszczenia za obmyślanem zbytnim pożytków przez żupniki, dla podebrania fundamentów i wybierania szkodliwego rumow, za czasem nie przyszły, będzim posyłać przy podskarbisem komisarzy co dwie lecie, nie ujmując nic prawa osobom z dawna do żup należącym, ktorzy iurati spuściwszy się na doł, mają doglądać, iakoby w żupach szkoda i ruina nie była i pericula praesentia et futura były opatrzone. Także filary solne aby były spisane, a tych aby żaden dzierżawca żup nie śmiał umniejszać i niszczyć. Także i firstow, sub privatione honoris et confiscatione bonorum, o co forum na sejm od instygatora ex delatione commissariorum.”. O żupach..., s. 72.

⁵⁰ „Żupy wielickie i bocheńskie iako promptuarium thesauri Regni, mają być w dobrym rządzie. I

Co ciekawe, pomimo zachłannej polityki Lubomirskiego, której efektem były uszkodzenia infrastruktury, w 1607 r. Zygmunt III wydzierżawił mu na okres trzech lat żupy bocheńskie, które nieco wcześniej odłączono od kopalń wielickich⁵¹. Prawdopodobną przyczyną tej decyzji było poszukiwanie przez króla sposobu na powiększenie dochodów z dóbr stołowych. Niewykluczone bowiem, że władca uznał, iż Lubomirski i jego metody sprawowania zarządu poprawią kondycję monarszych finansów.

Na zakończenie tych rozważań warto przytoczyć słynne słowa Stefana Czarneckiego wypowiedziane w 1657 r. „jam nie z soli ani z roli, ale z tego co mnie boli”, w których wyrażał dezaprobatę wobec odsunięcia go od awansu na hetmaństwo polne koronne na rzecz Jerzego Sebastiana Lubomirskiego. Niewątpliwie Lubomirscy „wyróśli” z soli, dochody z niej dały bowiem podstawy finansowe dla rozwoju karier potomków żupnika krakowskiego. Należy jednak mieć na uwadze, że sama dzierżawa salin, wbrew powszechnemu przekonaniu, nie stanowiła gwarancji wysokiego dochodu⁵². Bilans poprzedników Sebastiana Lubomirskiego na urzędzie żupnika świadczy bowiem, że osiągnięcie zadowalających korzyści wymagało od zarządców stanowczości, talentów organizacyjnych, a niekiedy także pewnych nie do końca uczciwych praktyk. Porównując jego dochody z korzyściami osiąganymi przez jego poprzedników można ocenić, że okazał się skuteczniejszym zarządcą. Nie miał problemów z rozliczaniem się ze zobowiązań zawartych w kontrakcie dzierżawnym oraz sukcesywnie bogacił się zawiadując salinami. Skalę jego dochodów w pierwszych latach urzędowania jako żupnika doskonale oddaje informacja z 1583 r. o zrabowaniu z jego krakowskiego dworku 60 tys. zł⁵³.

REFERENCES

Sources:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Lubomirskich z Malej Wsi: sygn. 1568,

Archiwum Skarbu Koronnego, Rachunki Królewskie: sygn. 391

Metryka Koronna: sygn. 151

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu: rkps 180

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: ф. 5, оп. 2, стр. 897

aby do zniszczenia za obmyślaniem zbytnim pożytków przez żupniki, dla podebrania fundamentow i wybierania szkodliwego rumow, za czasem nie przyszły, będziemy posyłać przy podskarbin komisarze co dwie lecie, nie ujmując nic prawa osobom z dawna do żup należącym, którzy iurati spuściwszy się na doł, mają doglądać, iakoby w żupach szkoda i ruina nie była i pericula praesentia et futura były opatrzzone. Także filary solne aby były spisane, a tych aby żaden dzierżawca żup nie śmiał umniejszać i niszczyć. Także i firstow, sub privatione honoris et confiscatione bonorum, o co forum na sejm od instygatora ex delatione commissariorum.”. O żupach..., s. 72.

⁵¹ Kontrakt dzierżawy żup bocheńskich Sebastianowi Lubomirskiemu, Kraków 26 kwietnia 1607 r., AGAD, Metryka Koronna, sygn. 151, k. 162v-164v.

⁵² W tym okresie funkcjonowała nawet cyniczna rymowanka (której inspiracją był najpewniej Lubomirski): „O zacna soli, bym cię do woli/ miał przez czas jaki, byłbych też taki.”. J. Olkiewicz, *Opowieści o Włochach i Polakach*, Warszawa 1978, s. 34.

⁵³ *Kronika mieszczanina krakowskiego z lat 1575-1595*, wyd. H. Barycz, Kraków 1930, s. 21.

Printed sources:

- Kronika mieszczanina krakowskiego z lat 1575–1595*, wyd. H. Barycz, Kraków 1930.
- Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, cz. 2, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881.
- Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa*, t. 4: *Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego z okresu marzec 1588–grudzień 1590 MK 135 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, oprac. W. Krawczuk, M. Kulecki, red. W. Krawczuk, Warszawa 2010.
- Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa*, t. 6: *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 137 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1592*, oprac. i red. K. Chłapowski, Warszawa 2012
- Volumina Constitutionum*, t. 2: 1550–1609, vol. 1: 1587–1609, wyd. S. Grodziski, Warszawa 2008.
- Studies:**
- Besala J., *Stefan Batory*, Warszawa 1992.
- Czapliński W., Długosz J., *Podróż młodego magnata do szkół (Studium z dziejów kultury XVI i XVII w.)*, Warszawa 1969.
- Długosz A., *Wieliczka. Magnum sal jako zabytek kultury materialnej*, Warszawa 1958.
- Długosz J., *Latyfundia Lubomirskich w XVII wieku (powstanie – rozwój – podziały)*, Opole 1997.
- Goszczyński A., *Problem zagrożenia starostwa spiskiego na przełomie XVI i XVII wieku w korespondencji Sebastiana Lubomirskiego*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6: *Stulecia XVI–XIX. Nowa perspektywa historyczna i językowa*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2015, s. 41–55.
- Góralski Z., *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1983.
- Jodłowski A., *Problem eksploatacji soli w okolicach Krakowa w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, *Archeologia Polski*, 1969, t. 14, s. 137–165.
- Keckowa A., *Frochtarze żup krakowskich w XVI–XVIII wieku*, w: *Studia historyczne. Księga Jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 166–177.
- Keckowa A., *Żupy krakowskie w XVI–XVIII wieku (do 1772 roku)*, Wrocław 1969.
- Krzyżanowski J., *Statut Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych*, *Rocznik Krakowski*, 1934, t. 25, s. 96–126.
- Kučera M., *Najstarszy tłok pieczętny żupnika polskiego*, *Studia Źródłoznawcze*, 1974, t. 19, s. 75–83.
- Kutrzeba S., *Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski*, Kraków 1902.
- Lengnich G., *Prawo pospolite Królestwa Polskiego*, Kraków 1836.
- Łabęcki H., *Najdawniejsze dzieje salin krakowskich aż do żupnictwa Jana Bonara, czyli do r. 1515*, *Biblioteka Warszawska*, 1856, t. 2, s. 265–306.
- Łabęcki H., *O prawie własności ziemi, szczególnie zaś jej wnętrza, podług dawnych praw polskich i przepisów dziś obowiązujących, ze względem na artykuł 522 kod. cyw.*, *Biblioteka Warszawska*, 1845, t. 2, s. 485–540.
- Olkiewicz J., *Opowieści o Włochach i Polakach*, Warszawa 1978.
- Pawiński A., *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881.
- Pieńkowska A., Pieńkowski M. A., *Spory o prerogatywy buławy wielkiej koronnej w latach 1587–1589*, w: *Studia nad Staropolską Sztuką Wojenną*, t. 5, pod red. Z. Hunderta, J. J. Sowy i K. Żojdzia, Oświęcim 2017, s. 21–52.
- Przyboś K., *Awans społeczny Lubomirskich herbu Drużyna od XIV do początku XVII wieku*, *Genealogia*, 1994, t. 4, s. 9–38.

Rybarski R., *Wielkie żupy solne w latach 1497–1594*, Warszawa 1932.

Skibiński F., *Eksploatacja soli i gospodarka solna we wczesnym średniowieczu polskim*, Przegląd Historyczny, 1930–1931, t. 29, s. 309–324.

Warcholik S., *Walka klasowa górników żupy bocheńskiej w XVI i XVII wieku*, Przegląd Historyczny, 1960, t. 51, s. 155–173.

Weymann S., *Pierwsze ustawy pogłównego generalnego w Polsce (rok 1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, 1956, t. 18, s. 12–68.

Wyczański A., *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001.

Wyrozumski J., *Państwowa gospodarka solna w Polsce (do schyłku XIV wieku)*, Kraków 1968.

Wyrozumski J., *Warzelnie soli krakowskiej na pograniczu śląsko-polskim w drugiej poł. XVI i pierwszej poł. XVII wieku*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne, 1960, nr 26, s. 33–62.

Zarewicz L., *Dobczyce. Monografia historyczna*, Kraków 1878.

Zejszner L., *Krótki opis historyczny, geologiczny i górniczy Wieliczki*, Berlin 1843.

Marcin Mielnik

(Wojskowa Akademia Techniczna, Warszawa)

ORCID 0000-0002-4245-986X

doi: 10.36121/mmielnik.DB.2019.09.077

Raporty, sprawozdania, informacje jako narzędzie sprawowania rządów w Księstwie Warszawskim

Streszczenie: Praca przedstawia wyniki badań nad rozwojem systemu dokumentacji w realiach Księstwa Warszawskiego, przede wszystkim raportów. Celem niniejszej pracy było poddanie analizie źródeł archiwalnych wytworzonych przez władze centralne i administrację. W konsekwencji autor odpowiedział na pytania czy raporty były istotnym typem dokumentu tworzony przez kancelarię organów i administrację? Czy stanowiły one osobny typ dokumentu i jednocześnie czy stanowiły standardową dokumentację przeznaczoną do przesyłania i tworzenia informacji dotyczącej działalności twórcy? Przebadano dokumentację Komisji Rządzącej oraz Rady Stanu i Rady Ministrów. Autor zwrócił szczególną uwagę na wybrane przykłady załatwiania spraw (zarówno w systemie francuskim, w którym dzielono pisma na resorty) oraz pruskim. Jednocześnie poddano analizie raporty Dyrektora Policji opisujące swoje działania.

Słowa kluczowe: Księstwo Warszawskie, raporty, sprawozdawczość, biurokracja, system kancelaryjny, dokument.

Reports, relations, information as a tool of governance in the Duchy of Warsaw

Annotation: The work presents the results of research on the development of the documentation system in the realities of the Duchy of Warsaw, primarily reports. The purpose of this work was to analyze archival sources generated by central authorities and administration. Consequently, the author answered the questions as to whether reports were an important type of document created by the registry of bodies and by administration? Were they a separate type of document and at the same time were they standard documentation intended for sending and creating information about the creator's activities? The subject of the study was the documentation of the Governing Commission, the Council of State and the Council of Ministers. The author paid special attention to selected examples of settling matters (both in the French system, in which letters were divided into ministries, as well as in the Prussian system). The Police Director's reports describing his activities were also analyzed.

Keywords: The Duchy of Warsaw, reports, reporting, bureaucracy, office system, document.

Рапорты, отчеты, ведомости как инструмент управления в Варшавском княжестве

Аннотация: В работе представлены результаты исследований по разработке системы документации в реалиях герцогства Варшавского, прежде всего отчеты. Целью данной работы был анализ архивных источников, созданных центральными властями и администрацией. Следовательно, автор ответил на вопросы о том, являются ли отчеты важным типом документа, созданного офисом органов власти и администрации? Являются ли они отдельным типом документа и в то же время они являются стандартной документацией, предназначенной для отправки и создания информации о деятельности создателя? Была рассмотрена документация Управляющей комиссии, Государственного совета и Совета министров. Автор обратил особое внимание на отдельные примеры решения вопросов (как во французской системе, в которой письма были разделены на министерства, так и на прусские). В то же время были проанализированы отчеты директора полиции, описывающие его деятельность.

Ключевые слова: Герцогство Варшавское, рапорты, отчетность, бюрократия, система делопроизводства, документы.

Wstęp

Powołanie Księstwa Warszawskiego w okresie trwania konfliktu zbrojnego między czwartą koalicją a Francją było związane z wielkim wysiłkiem organizacyjnym. Komisja Rządząca decyzją Napoleona z 14 stycznia 1807 r. miała stać się tymczasowym rządem przyszłego państwa polskiego. Jej powstanie poprzedziło tworzenie się administracji i władz regionalnych tzw. Izb Administracyjnych. Od każdej instytucji oczekiwano, szczególnie władze francuskie, sprawnego i szybkiego działania. Jednocześnie wprowadzano różne rozwiązania administracyjno – prawne zgodne z systemem napoleońskim¹.

W ramach tego zjawiska znalazły się funkcjonowanie kancelarii oraz wiele aspektów powstawania i zarządzania dokumentacją. Celem niniejszej pracy będzie poddanie analizie źródeł wytworzonych przez władze centralne oraz pisma władz administracyjnych pod kątem tworzenia raportów zgromadzonych w zbiorach AGAD. Za najważniejsze zespoły, potrzebne do osiągnięcia zamierzonego celu należy uznać zespoły *Komisja Rządząca* oraz *Rada Stanu* i *Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego*. Oba zawierają dużą ilość pism władzy centralnej oraz administracji w konsekwencji poddanie badaniom ich miarodajnej ilości powoli na opisanie istotnych informacji na temat raportów. Zespoły zorganizowano w dwie serie: księgi kancelaryjne i księgi spraw, posiadają one różną strukturę wewnętrzną. Dokumentację pierwszego podzielono na resorty, natomiast drugi ułożono w sprawy (seria II)².

¹ J. Wąsicki, *Rzesza i państwa niemieckie 1789-1815*, Poznań 1982, s. 20 - 100; M. Krzymkowski, *Rada Stanu Księstwa Warszawskiego*, Poznań 2011, s.15-48, M. Kallas, *Organy administracji terytorialnej w Księstwie Warszawskim*, Toruń 1975, s. 1-14; P. Cichoń, *Wpływy francuskie w administracji Księstwa Warszawskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne” 140, z. 1 (2013), s. 1-18.

² K. Konarski, Zespół akt Sekretariatu Stanu Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego oraz Kancelarii J.C. Mości do spraw Królestwa Polskiego 1807-1876, „Archeion” 44, 1966, s. 127-144.

W konsekwencji na podstawie wyznaczonego celu należy zadać pytanie czy raporty były istotnym typem dokumentów tworzonych przez organy i administrację? W odpowiedzi na to pytanie ważne wydaje się poprzeć lub zanegować stwierdzenie, że stanowiły one osobny typ dokumentu i jednocześnie stanowiły standardową dokumentację przeznaczoną do przesyłania i tworzenia informacji dotyczącej działalności twórcy.

Charakterystyka dokumentów

Dokument stanowi złożone zagadnienie badawcze. Jego masowa forma to zbiór faktów i zdarzeń powstających w kancelarii w ramach załatwiania przez instytucję, czy osobę fizyczną lub prawną, spraw zaistniałych w obrocie między ludźmi w społeczeństwie. Jego zbadanie, jak można zaobserwować w literaturze, związane jest z czynnościami kancelaryjnymi charakterystycznymi dla całego twórcy, w tym sporządzanie czystopisów, czy prowadzenie składnicy akt³. W ramach dalszego prowadzenia prac nad źródłami, jak zauważa W. Rostocki, znajduje się pytanie o autora pisma, które badamy. Wyróżnił parę możliwości najważniejsze sprawy załatwiał Dyrektor, mniej istotnymi kierownik wydziału natomiast resztą niewymagającymi większej wiedzy czy kompetencji zajmowali się sekretarze. Dyrektor bądź kierownik wydziału odpowiadał za merytoryczną treść pisma natomiast sam dokument sporządzali pracownicy kancelarii. Gotowy projekt zatwierdzał lub odrzucał prowadzący sprawę. W wypadku zatwierdzenia powstawał czystopis który wysyłano⁴.

Całość dokumentacji pisanej przez jednego autora to zespół akt urzędu powstała wskutek jego działania. Zorganizowano je w akta sprawy oparte na systemie pruskim. Komisja Rządząca, ponieważ dzielono je na wydziały a potem układano chronologicznie stanowi zupełnie osobny system kancelaryjny (francuski) niespotykany reszcie dokumentacji stworzonej w czasach Księstwa Warszawskiego. Akta sprawy gromadzono w poszycie kompletu pism dotyczących jednej sprawy od jej początku do jej zakończenia. Akta spraw zawierały dokumentację aktową o wspólnej lub jednorodnej materii. Akta spraw grupowano wydziałami i sekcjami zgodnie z podziałem organizacyjnym urzędu. Akta personalne układano alfabetycznie. Istotną dla dalszych rozważań wydaje się być charakterystyka zawartości⁵. Same pisma układano w chronologicznie najpierw wpływ rozpoczynający sprawę następnie pisma powstałe w wyniku rozpatrywania spraw i materiały pomocnicze, na końcu znajdował się koncept, minuta załączniki. Kluczowym dla wskazania typu pisma było wskazanie autora. Zgodnie z ustaleniami Rostockiego pismo osoby prywatnej to prośba, natomiast pismo urzędu niższego szczebla do wyższego to raport, przełożenie, lub przedstawienie. Powstaje zatem pytanie jak przedstawiały się różnice między poszczególnymi formami komunikacji instytucji państwowych. Zbadanie całego problemu wychodzi po ramy niniejszej pracy i stanowi obszar do dalszych badań.

³ W. Rostocki, Księgi kancelaryjne i akta spraw urzędów administracyjnych państwowej Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, „Archeion” 29, 1958, s.251 – 266; Wł. Rostocki, Kancelaria i dokumentacja aktowa urzędów administracji w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1867 r.), Wrocław 1964, s. 5-7.

⁴ Wł. Rostocki, Kancelaria..., s. 48-52

⁵ Wł. Rostocki, Kancelaria..., s. 61-64.

Autor skoncentrował się nad dokumentacją dwóch bardzo istotnych z punktu widzenia historii Księstwa Warszawskiego zespołach: *Komisja Rządząca* oraz *Rada Stanu i Rada Ministrów* zgromadzonych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Twórcą pierwszego była Komisja Rządząca tymczasowy rząd powołany 14 stycznia 1807 r. decyzją Napoleona. Składała się ona z pięciu resortów: Dyrekcji Skarbu, Dyrekcji Policji, Dyrekcji Sprawiedliwości, Dyrekcji Spraw Wewnętrznych, Dyrekcji Wojny. Zachowała się większa część pism wytworzonych w ramach kolegiałnych prac Komisji. Podzielono ją na dwa serie księgi kancelaryjne oraz akta spraw. Te ostatnie podzielono na poszczególne resorty oraz korespondencje z delegatami Komisji wysłanymi do Drezna, gen. Józefem Zajączkiem przebywającym w Płocku, francuskim sekretarzem stanu Maretem, marszałkami Francji Joachimem Muratem i Ludwikiem Miłojajem Davoutem, gen. Janem Henrykiem Dąbrowskim, a także raporty wojskowe⁶.

Drugi zespół stworzony przez Radę Stanu zawiera materiały powstałe wskutek jej działalności oraz wspólnych posiedzeń z Radą Ministrów (do 1810 r.). Zorganizowano je w dwie serie księgi kancelaryjne oraz akta spraw. W pierwszej znajdują się dekrety królewskie, patenty, uchwały, dzienniki kancelaryjne ogólne pism *zwykłych*, dzienniki kancelaryjne pism specjalnych (memoriały), dzienniki główne, dzienniki wydziałowe podawcze, dzienniki wydziałowe ekspedycyjne, sumariusze i dzienniki not, przełożeń i rezolucji, protokoły posiedzeń Rady Stanu i Rady Ministrów i samej Rady Stanu, dzienniki i rejestry projektów *praw i urzędzeń* redagowanych w sekcjach, a także dotyczące spraw i sporów administracyjnych, jurysdykcyjnych i zaskarżeń urzędników w Komisji Podań i Instrukcji, protokoły decyzji Rady, dotyczące sum bajorńskich oraz odnośnie organizacji Komisji Najwyższej Egzaminacyjnej, a także dzienniki podawcze tejsze oraz poszczególnych sekcji i ministeriów. Natomiast seria druga akta spraw posiada złożoną budowę. Składa się z dziesięciu sekcji, pierwsza ogólna organizacyjna, kolejne dotyczą poszczególnych Ministerstw. Po nich następują sekcja z korespondencją zagraniczną, dokumentacja Głównej Izby Obrachunkowej, sum bajorńskich oraz ostatnia *Różnych Interesów* zawiera głównie pisma związane z działalnością nowych departamentów po 1809 r.⁷

Raport

- narzędzie sprawowania władzy w okresie rządów Komisji Rządzącej

Powstanie dokumentacji w tym także raportów, jak zaznaczono wyżej, należy wiązać z działaniem twórcy. Tym samym zakres jego kompetencji należy łączyć z podstawą prawną jego funkcjonowania. Ich zakres dla Komisji Rządzącej został określony w dekrete o *Zasadach do urzędzenia Komisji Rządzącej i innych władz jej podległych* z dnia 24 I 1807 roku⁸. Do jej podstawowych zadań należało organizowanie administracji. Miało to umożliwić wojskom francuskim swobodne działanie na froncie, jednocześnie zaprowadzić porządek na terytorium przez siebie kontrolowanym. Określono tam także podsta-

⁶ Z dnia 28.05.2019 <http://agad.gov.pl/pomoce/KRz174.xml#>

⁷ Z dnia 28.05.2019 <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/RSKW175.xml>

⁸ M. Handelsman, Organizacja administracji Komisji Rządzącej r. 1807. Wybór tekstów, Warszawa 1917, s. 10 - 14

wowe cele, jakie stawiała sobie nowa władza oraz kompetencje rządu i poszczególnych ministrów, a także obowiązki organów niższego szczebla: Izby Administracji Publicznej, Izby Powiatowych Wykonawczych, magistratów miast, w końcu Izby Edukacyjnej. Przedmiotem tej regulacji była też pozycja duchowieństwa i rola religii w kraju.

Całokształt działania Komisji Rządzącej ujęto w różnych formach dokumentów. Szczególnym zainteresowaniem autora spotkały się raporty oraz powiązane z nimi sprawozdania i zarządzanie informacją. Dokumentacja posiada charakterystyczne dla siebie cechy, które ułatwiają znajdowanie szukanych informacji. Organiczne połączenia pism, spraw, serii w oryginalny sposób tworzą spójną całość, która sama w sobie może stanowić obiekt badań. Dokumentacja okresu Księstwa Warszawskiego wraz z Komisją Rządzącą może stanowić dla badacza swego rodzaju wyzwanie. Stosunkowo nie spójna głębia informacyjna zmusza do postawienia wielu pytań. Raport rozumiany, jako dokument oparty na wzorze w sposób dokładny pozwala na odtworzenie działań twórcy oraz oceny jego planów, ich realizacji i skutków. W realiach początków XIX w. to założenie nie było regułą. Jak pisał cytowany już Rostworowski raportem określano pismo wysłane z przez urząd organ niższego rzędu do wyższego. Można założyć, że były to pisma posiadające różne formy, treści czy głębię informacyjną. W konsekwencji nasuwa się pytanie, w jakim stopniu używano sztywnych wzorów, a kiedy raport stawał się pismem typowym dla większości dokumentacji pismem?

W piśmie z dnia 3 lutego Komisja Rządząca nakazuje Dyrektorowi Policji Aleksandrowi Potockiemu przejąć 8000 talarów od magistratu Warszawy zebranych na rzecz umundurowania rekrutów, brak jednak informacji o ich liczbie. Całą sumę miał przekazać Dyrektorowi Spraw Wewnętrznych Janowi Łuszczewskiemu. Na koniec, w formie raportu, miał poinformować rząd o przeprowadzonej akcji⁹. Nie wiadomo czy to ranga czy inne czynniki wpłynęły na decyzję, aby efekty swojej pracy miał przedstawić w tej formie.

Następnego dnia A. Potocki przedstawił rządowi gotowy raport. Po przejrzaniu rachunków miejskich znaleziono ponad pięćdziesiąt dwa tysiące złotych co miało starczyć na umundurowanie dziewięciuset rekrutów. Jednocześnie zdecydowano przeprowadzić rekwizycję sukna na mundury dla dwóch tysięcy żołnierzy. Jednak na podstawie przekazanych raportów Komisja Rządząca doszła do wniosku, że realizacja tego zamiaru była nie możliwa. W konsekwencji Dyrektor Spraw Wewnętrznych stwierdził, że sam podejmie w tej kwestii odpowiednie kroki¹⁰. Ich szczegóły miał podać w osobnym piśmie. Te jednak nie zostało załączone do sprawy.

Niespodziewanie pojawia się problem wypłacenia pensji dla gubernatora L. Gouvion. W raporcie z 4 lutego 1807 roku Magistrat Policji Warszawy przedstawił swoje stanowisko w tej sprawie. Przypomina o decyzji z dnia 9 stycznia 1807 roku Izby Najwyższej Administracji Publicznej, która to nakazała przysyłać wszystkie dochody do *Kassy Generalnej* (czyli kasy Izby)¹¹. Władze Warszawy przesyłały kopie niniejszego dekretu oraz w osobnym raporcie stwierdziły dodatkowo, że nie mogą zrealizować polecenia

⁹ AGAD, Komisja Rządząca, seria II, sygn. 58, s. 9.

¹⁰ Ibidem, s. 10.

¹¹ Ibidem, s. 13

przesłania pensji gubernatorowi¹². Aleksander Potocki na koniec swojego pisma prosi Komisję Rządzącą o dokonanie zmian prawnych, które przywrócą dochody Warszawy jej władzom. Natomiast zarządzanie nimi miało się znaleźć w pod kontrolą samego szefa resortu. Jednocześnie uważa za konieczne oddanie dotychczas zabranych funduszy. W uzasadnieniu zaznacza, że takie postanowienie pozwoli na skierować odpowiednie nakłady na władzę policyjną, co wpłynie na *porządek i bezpieczeństwo*. Komisja Rządząca 6 lutego przychyliła się do zdania Dyrektora Policji i nakazała, aby ten sporządził stosowny projekt aktu prawnego.

Cała sprawa składa się z pięciu dokumentów. Pierwsze to *zalecenie* Komisji Rządzącej w sprawie podjęcia pieniędzy przez Dyrektora Policji, następnym był raport tegoż szefa resortu w tej sprawie. Załączono do niego kopię raportu władz Warszawy, w którym odnoszą się do sprawy pensji L. Gouvion oraz kopia decyzji Najwyższej Izby Wojennej Administracji Publicznej z 9 stycznia 1807 r. dotycząca przesyłania wszystkich dochodów do skarbu centralnego. Sprawę zamyka decyzja Komisji Rządzącej o oddaniu władzom Warszawy prawa zarządzania ich dochodami.

Na uwagę zasługuje luźne traktowanie sprawy, albowiem A. Potocki pisze: *Dyrektor Policji Krajowej ma honor odpowiedzieć na odebrane w dniu wczorajszym zalecenia Komisji Rządzącej*¹³. W przesłanym 4 lutego raporcie poruszone zostały dwie różne sprawy. W raporcie pierwsza dotyczyła faktycznie zleconego zebrania funduszy na umundurowanie, które jak należy wnioskować okazało się niewystarczające. Natomiast nie spodziewanie pojawiła się na koniec dokumentu sprawa pensji gubernatora L. Gouvion. Wykracza ona znacznie poza ramy przyjęte w piśmie rozpoczynającym sprawę przez Komisję Rządzącą, jednocześnie stanowi istotny aspekt o charakterze ustrojowym. Pismo składa się ze zdania wstępnego oraz trzech punktów. Nie posiada żadnych dodatkowych elementów takich jak tytuł, adresat (można się o nim dowiedzieć z treści), miejsce sporządzenia, czy datę powstania. Tę ostatnią informację dopisali pracownicy kancelarii. Jedynym elementem pisma poza treścią jest podpis autora.

Drugim raportem jaki pojawił się w sprawie to pismo władz Warszawy do Dyrektora Policji. Zachował się w formie kopii potwierdzonej z oryginałem podpisem A. Potockiego. Jednocześnie stanowi stanowić aneks do całej sprawy zapisany pod literą a. Oznaczenie aneksu znalazło się na górze strony. Cechą wspólną obu pism było adresowanie ich do wyższych instancji. Powstały one w wyniku przeprowadzania sprawy nie stanowiły, zatem przewidzianego prawem powtarzającego się działania.

Sprawa wydaje się źle prowadzona z punktu widzenia kancelarii, ponieważ pismo przewodnie posiadało informację tylko o zebranej sumie pieniędzy przeznaczonej na mundury. Natomiast nie ma informacji dotyczącej sprawy Gouvion, tego kto rozpoczął działania w tym zakresie? To ważna informacja, ponieważ nie pozostawało bez znaczenia, czy inicjatorami sprawy były władze francuskie. Wtedy Komisja Rządząca znalazłaby się w trudnej sytuacji.

Raporty nie tylko powstawały w wyniku toczenia się sprawy, ale także były wynikiem pewnych nałożonych na organ lub administrację rutynowych obowiązków,

¹² Ibidem, s. 12.

¹³ Ibidem, s. 10

z których należało zaprezentować wyniki. Interesującym przykładem takiego rodzaju dokumentów są raporty Dyrektora Policji dotyczące pracy podległych sobie władz. Dnia 30 stycznia 1807 Komisja Rządząca *zaleciła* A. Potockiemu, aby codziennie przesyłał krótki raport o wszystkim *cokolwiek interesować może Sprawę Publiczną*¹⁴. Miały być one wykorzystane do sporządzenia korespondencji z Hugues Maret. Niniejsze polecenie należy traktować, jako element hierarchicznie ułożonego systemu, w skład którego wchodziły urzędnicy posiadający władzę policyjną podlegli w tym zakresie resortowi, drugim elementem była Dyrekcja Policji. Przetwarzała dane z całego państwa oraz jako podmiot inicjujący i nadzorujący działania całości władzy policyjnej miała sporządzać krótką charakterystykę. Nie wiadomo jednak co dokładnie miałyby zawierać. W tej sprawie szczegółów A. Potocki miał się dowiedzieć od Stanisława Potockiego członka Komisji Rządzącej.

Dokumenty te nie zachowały się w całości. O ich wysokiej randze może świadczyć budowa. Posiadały swoją stronę tytułową o podobnej treści: *Raporty z Czynności Dyrekcji Krajowej od dnia [tutaj dzień i miesiąc] do dnia [tutaj dzień i miesiąc] Schematu, Komisji Rządzącej złożony 1807 r[oku]*. Pierwszy zachowany obejmował działalność od 15 stycznia do 24 lutego, a przedstawiono go Komisji Rządzącej 10 marca. Drugi zachowany dotyczył 8 kwietnia do 16 maja, a przekazano go 16 maja. Trzeci koncentrował się na następnych dniach tj. od 16 maja do 24 czerwca. Jako ostatni zachował się raport Dyrektora Policji z dnia 11 lipca. Powstał on na prośbę władz francuskich i dotyczył ogólnego stanu policji¹⁵.

Raporty napisane na potrzeby rządu polskiego posiadały charakterystyczną tabelaryczną formę. Składała się z dwóch części, gdzie pierwszą zatytułowano *Uchwały Komisji Rządzącej* natomiast drugą *Rezolucje Dyrekcji Policji*. Pierwsza zawierała wykaz pism rządu do Dyrektora Policji, natomiast druga wykaz pism samego szefa tego resortu. Każda posiadała taką samą budowę. Składały się z czterech kolumn, w pierwszej znajdował się numer pisma, dalej miesiąc, dzień sporządzenia dokumentu oraz tytuł lub krótki opis pisma. Każdy raport posiadał podpis A. Potockiego oraz adnotację *Dan w Warszawie dnia ...* Omawiane raporty stanowiły element wspierania Komisji Rządzącej w prowadzeniu dokumentacji jednocześnie stanowiły poręczną pomoc kancelaryjną. Można na ich podstawie łatwo określić obraz działań rządu i centralnej władzy policyjnej.

Znaczenie raportów w aktach spraw Rady Stanu i Rady Ministrów

Raporty to zróżnicowany rodzaj dokumentacji, który sporządzono w wielu różnych formach. Zjawiskiem związanym z jego powstawaniem w Ks. Warszawskim można zaobserwować w wielu sprawach. Za ciekawy przykład posługiwanie się raportami należy uznać sprawę przygotowania kompetentnego zbioru informacji na temat stanu liczbowego i uzbrojenia Gwardii Narodowej.

¹⁴ AGAD, Komisja Rządząca, sygn. 57, s. 44.

¹⁵ AGAD, Komisja Rządząca, sygn. 59, s. 32-42, sygn. 61, s. 14-18, sygn. 63, s. 16 - 23, sygn. 64, s.

Na początku 1808 r. dokładny stan liczbowy Gwardii Narodowej w poszczególnych departamentach, z powodu niedokładnych raportów, był trudny do określenia. Administracja zbierała dane statystyczne nieregularnie, zarówno w sprawach cywilnych, jak i wojskowych. Rok 1809 zdaje się być momentem przełomowym w tym zakresie. Po zwycięskiej wojnie z Cesarstwem Austriackim w 1809 r. Rada Stanu rozpoczęła prace, nad poprawą bieżącego stanu. Prace w tym zakresie trwały już w 1808 roku. Zebranie szczegółowych danych nastąpiło dopiero w drugiej połowie 1810 roku¹⁶.

Tabela 1. Raport prefekta departamentu bydgoskiego o stanie liczbowym Gwardii Narodowej.

Nr	Powiat	W tych Gwardia Narodowa ma się											Z tych jest		
		kapitanów	poruczników	podporuczników	chorążych	furyerów	fedlfebrów	sierżantów	nieczytelne	doboszów	muzyków	Gwardzistów	ogół	umundurowanych	nieumundurowanych
1.	Brzeski	2	5	3	0	1	1	12	25	5	1	387	442	82	360
2.	Bydgoski	7	15	9	0	7		46	76	14	6	970	1 150	520	630
3.	Chełmiński	2	5	4	2	1		20	27	2	1	328	392	181	211
4.	Inowrocławski	2	6	7	0	1		28	36	5	0	518	603	170	433
5.	Kamiński	4	10	1	2	4		27	45	11	5	555	664	320	344
6.	Kowalski	1	2	1	0	1		8	12	2	0	145	172	93	79
7.	Michałowski	6	6	6	0	2		19	34	6	4	429	512	15	497
8.	Radziejowski	2	2	1	0	0		13	30	4	0	213	265	171	94
9.	Toruński	8	9	8	8	8	8	20	57	9	0	533	668	162	506
10.	Wałecki	8	10	8	0	2		46	44	5	8	645	776	776	
Suma		42	70	48	12	27	9	239	386	63	25	4 723	5 644	2 490	3 154

Źródło: AGAD, R. St. i R. Min. Ks. War., seria II, sygn. 209, s. 145.

Dokładna data stworzenia końcowego rezultatu pozostaje nieznaną, ponieważ redaktor tabeli nie zamieścił na ten temat informacji. Na podstawie przebadanych cząstkowych raportów sporządzonych w formie tabelarycznej wiadomo, że mógł on powstać nie wcześniej niż w październiku. Dnia 3 września 1810 roku Kajetan Hebdowski, zastępca Ministra Wojny, poinformował referendarza Rady Stanu P. Morawskiego o dużych kłopotach w zbieraniu danych o stanie liczbowym członków Gwardii Narodowej. Obowiązek ten wykonali prefekci kaliskiego i płockiego departamentu¹⁷. W innych dokumentach Rady Stanu znajdują się informacje na temat przysłanych ra-

¹⁶ AGAD, R. St. i R. Min. Ks. War., seria II, sygn. 209, s. 108 – 132.

¹⁷ Ibidem, s. 81.

portów z innych departamentów. Dnia 23 lipca wpłynęło pismo prefekta warszawskiego do Ministra Wojny, w którym powiadamia o przesłaniu wszelkich danych o Gwardii Narodowej¹⁸. Innym dowodem na przesłanie raportów był tabelaryczny raport prefekta departamentu bydgoskiego z dnia 26 maja tego samego roku. Przedmiotowy raport został przedstawiony w tabeli powyżej.

Departament bydgoski w swoich strukturach posiadał dużą liczbę oficerów i podoficerów, co świadczy, że Gwardia Narodowa w tym regionie posiadała duże możliwości przeprowadzenia poboru. Mogli oni zostać zatrudnieni jedynie dzięki odpowiedniej liczbie powołanych żołnierzy. Liczba ponad 5 000 szeregowych gwardzistów świadczy natomiast o wysokim rozwoju tego regionu. Na uwagę zasługuje wysoki, jak na warunki Księstwa Warszawskiego, procent uzbrojenia (niemal 50%). Najważniejszymi ośrodkami Gwardii były powiaty bydgoski - 1 150, toruński - 668, kamiński - 664 oraz inowrocławski - 603 żołnierzy. Pierwsze dwa stanowiły ważne obszary zarówno w regionie jak w kraju. Bydgoszcz - stolica departamentu - była jednocześnie największym miastem w północnej części państwa. Toruń - miasto twierdza - odgrywał kluczową rolę w systemie obronnym. Pozostałe dwa przodujące powiaty nie mogły poszczycić się niczym szczególnym. Fakt zebrania takiej liczby osób świadczy o dużej zamożności mieszkańców małych miejscowości. Departament bydgoski potrafił zablysnąć na tle innych zebraniem kompletnych danych. Mankamentem często spotykanym w raportach administracji Księstwa były luki w zebranych danych.

Efektom przedstawionych prac stała się tabela zbiorcza, która objęła jedynie cztery departamenty tj. warszawski, poznański, bydgoski, kaliski. Zawarto w niej kolumny zatytułowane *Nazwiska powiatów i miast, druga z czyjego rozkazu lub urzędnienia i na jakich zasadach Gwardie Narodowe są zaprowadzone, trzecia od jakiego czasu się utrzymują, oraz czwarta jakie są fundusze Gwardii Narodowej z jakiego źródła pochodzą i gdzie się obracają*. Kolejną kolumnę zatytułowano *liczba głów*, która składała się z dwóch części: *Ilość kompaniów oraz Stopnie Gwardystów*. Natomiast *Stopnie Gwardystów* podzielono na trzynaście kolumn. Tak więc ten fragment tabeli był stosunkowo złożony. Dalej umieszczono jako szóstą kolumnę *Jakie uzbrojenie Gwardzistów i gatunek broni* oraz siódmą *Skąd broń wzięta została*. Poszczególne kolumny znajdowały się na dwóch stronach. Dane poszczególnych wierszy odnosiły się do poszczególnych miast. Na uwagę zasługuje kolumny wymagających opisowych danych. Występowały one w czterech kolumnach.

W pierwszej z nich z *czyjego rozkazu lub urzędnienia i na jakich zasadach Gwardie Narodowe są zaprowadzone* zamieszczano informacje wskazując urząd, lub organ administracji, który powołał oddział w danej miejscowości. Typowym przykładem jaki można przedstawić była miejscowość Broyce (obecnie Brójce)¹⁹. Zapisano przy nim *W mieście tem naderwałem, bo tylko 1069 dusz zawierającym więcej nad jedną kompanią Gwardii uformować nie było można. Na sam przód jeszcze miesiącu marcu 1807 za rozkazem bywvszej Izby Administracyjnej uorganizowano Gwardią, która powtórnie w roku 1809 w miesiącu kwietniu za*

¹⁸ Ibidem, s. 86 -97.

¹⁹ Miejscowość pod Łodzią, patrz Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego, t. I, s. 376.

rozkazem prefektury ile było poprawioną została²⁰. Tak więc podawano liczbę mieszkańców oraz ilość możliwych do powołania żołnierzy do Gwardii Narodowej oraz organy jakie brały udział przy powoływaniu oddziałów. W drugiej kolumnie zawierającej dane opisowe zawarto datę powołania oddziału. Gdy jej zabrakło czasem załączano adnotacje *Pierwsze niedokładne uformowanie Gwardii nie może być terminem jej egzystencji wkrótce więc dopiero zupełna organizacja nastąpi*²¹. Trzecia opisowa kolumna dotyczyła źródeł utrzymania poszczególnych oddziałów. Zgodnie z prawem zawodowi żołnierze Gwardii otrzymywali żołd, natomiast cywilni obywatele będąc członkiem tej formacji służyli za darmo, jednocześnie mając za obowiązek na własny koszt umundurować się. Jak wiadomo z badań najczęściej obowiązek ten nie został zrealizowany²². W omawianym raporcie najczęściej zamieszczano informację o braku środków na ten cel. Podkreślano niski stan zamożności ludności niekiedy dodając zdarzenie losowe takie jak pożar²³. Ostatnia kolumna zawierająca treść w formie opisowej *Skąd broń wzięta została* przedstawia stan faktyczny uzbrojenia oddziału, porównując go do deklarowanych w tabeli ilości. Jednocześnie podobnie jak w przypadku munduru broń zakupiono z własnych środków. Na podstawie krajowej bazy danych sporządzono krótki raport tabelaryczny. Został on przedstawiony w tabeli 2.

Tabela 2. Stan liczbowy Gwardii Narodowej.

Departamenty	warszawski	poznański	bydgoski	łomżyński	ogółem
Oficerowie	113	485	172	16	916
Podoficerowie	543	1 267	661	498	2 969
Doboszów	18	99	63	98	278
Muzykantów	3	59	23	2	87
Gymeinów umundurowanych	2 872	Brak danych	2 490	Brak danych	5 362
Gymeinów nieumundurowanych	1 365	Brak danych	3 154	Brak danych	4 519
Ogółem	4 914	11 581	6 565	4 232	27 292
Uwagi	Nie należy sztab niższy i wyższy w Warszawie	Mają broń 1 137 i pasażerów 1 093	25% opatrzona w broń	-	

Źródło: AGAD, R. St. i R. Min. Ks. War., seria II, sygn. 209, s. 83.

Raport ten sporządzono w formie pisma i tabeli. Jego autorem był Kajetan Hebdowski zastępca Ministra Wojny. W swoim piśmie adresowanym do Morawskiego

²⁰ AGAD, R. St. i R. Min. Ks. War., seria II, sygn. 209, s. 107

²¹ Ibidem

²² Więcej na ten temat M. Mielnik, Stan Gwardii Narodowej Księstwa Warszawskiego przełomu 1809 i 1810 roku, [w:] Bezpieczeństwo wewnętrzne Rzeczypospolitej Polskiej na tle innych państw Unii Europejskiej. Stan obecny i perspektywy, Józefów 2009.

²³ AGAD, R. St. i R. Min. Ks. War., seria II, sygn. 209, s. 107

Referendarza Rady Stanu informuje o wykonaniu polecenia ks. Józefa Poniatowskiego w sprawie podania informacji na temat Gwardii Narodowej. Dokument zawiera niekompletne dane. Odnosił się jedynie do czterech departamentów pozostających w granicach przed wojną z Austrią²⁴. Brakuje departamentów płockiego i kaliskiego, które jak podał K. Hebdowski. Nie przekazał także informacji dotyczących terenów świeżo zdobytych. Obok departamentu bydgoskiego, tylko raport departamentu warszawskiego okazał się kompletny. Powstałe braki wynikały z słabości administracji, która nie potrafiła przeprowadzić badań nad stanem majątkowym społeczeństwa i podległym sobie jednostkom. Niebagatelny wpływ na kształt tej formacji miały liczba i wielkość polskich miast. W znacznej mierze nie były one w stanie wystawić choćby najmniejszego oddziału.

Podsumowanie

Reasumując raporty w Księstwie Warszawskim odgrywały istotną rolę w funkcjonowaniu aparatu państwowego. Świadczy o tym zarówno ilość jak okoliczności w jakich je pisano. Zarówno w okresie Komisji Rządzącej jak i Rady Stanu zasady którymi się posługiwano przy ich tworzeniu zdecydowanie były podobne. Raport to przede wszystkim pismo administracji, lub organu niższego szczebla do wyższego. W dokumentacji rządowej znajdowały się tego typu pisma administracji do organów centralnych lub poszczególnych ministrów do rządu. Ich ranga pozostawała zróżnicowana, mimo to nie stwierdzono aby tworzono jednostki zbudowane jedynie z raportów. W zbadanych zespołach stanowiły one jedynie część dokumentacji. Podobnie jak pozostałe typy dokumentów stanowiły odzwierciedlenie działań autora. Nie zawsze jednak treść odnosiła się tylko do działań twórcy, ponieważ jak miało to w sprawie Gwardii Narodowej raporty tworzone dla Rady Stanu zawierały jedynie informacje dotyczące czynności administracji. Niekiedy przybierały one formę tabeli lub na ich podstawie tworzono informację zbiorczą tak jak miało to w przypadku wspomnianej Gwardii Narodowej. Należy zwrócić uwagę na fakt że zbiorcza informacja nie była raportem jednak cała treść i forma tego dokumentu stanowiła odzwierciedlenie raportów prefektów. Natomiast raporty Dyrektora Policji w Komisji Rządzącej stanowiły odzwierciedlenie działań zarówno Komisji Rządzącej, jak i Dyrektoriatu Policji. Miały na celu usystematyzować pracę obu organów jednocześnie zapobiec sytuacji jaka miała miejsce w sprawie pensji gubernatora L. Gouvion. Doszło do sytuacji niecodziennej, w której rząd nie posiadał wiedzy stanu prawnego i to zakresie finansów publicznych. W okresie wojny tego typu problem wydaje się być kluczowy. Stąd jak się wydaje uznać raporty składane co miesiąc przez A. Potockiego Komisji Rządzącej za bardzo ważne. Pozwoliły z dużą pewnością podejmować decyzje w sprawach porządku publicznego oraz bezpieczeństwa. Natomiast raporty składane Radzie Stanu przez poszczególnych prefektów, w niniejszej pracy przeanalizowano jedynie dokumentację Gwardii Narodowej, należy uznać za nieco mniej istotne. Znalazły się one w *Rada Stanu i Rada Ministrów* z powodu kryzysu jaki powstał w 1808 r. i dotyczył zaległości w płaceniu żołdu tej formacji. Jego rozwiązywanie unaocznilo problemy

²⁴ Ibidem, s. 108.

związane z wypełnianiem przez prefektów swoich obowiązków w zakresie przesyłania regularnych raportów na temat stanu podległych sobie oddziałów. Z tego powodu sprawa nabrała większego znaczenia. Jednak po uregulowaniu wszelkich spraw informacje zawarte w przesyłanych do Ministra Wojny raportów stały się jedynie obrazem rutynowych działań administracji.

REFERENCES

Sources:

- AGAD, Komisja Rządząca, seria II, sygn. 57.
 AGAD, Komisja Rządząca, sygn. 58.
 AGAD, Komisja Rządząca, sygn. 59.
 AGAD, Komisja Rządząca, sygn. 61
 AGAD, Komisja Rządząca, sygn. 63
 AGAD, Komisja Rządząca, sygn. 64
 AGAD, Rada Stanu i Rada Ministrów, seria II, sygn. 209

Printed sources:

Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej, Bartel Wojciech Maria, Kosim Jan, Rostocki Władysław, Warszawa 1964, t. 1

Studies:

- Cichoń P., *Wpływy francuskie w administracji Księstwa Warszawskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne” 140, z. 1 (2013), s. 1-18.
 Handelsman M., *Organizacja administracji Komisji Rządzącej r. 1807. Wybór tekstów*, Warszawa 1917
 Kallas M., *Organy administracji terytorialnej w Księstwie Warszawskim*, Toruń 1975
 Konarski K., *Zespół akt Sekretariatu Stanu Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego oraz Kancelarii J.C. Mości do spraw Królestwa Polskiego 1807-1876*, „Archeion” 44, 1966, s. 127-144.
 Krzymkowski M., *Rada Stanu Księstwa Warszawskiego*, Poznań 2011
 Mielnik M., *Stan Gwardii Narodowej Księstwa Warszawskiego przelomu 1809 i 1810 roku*, [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne Rzeczypospolitej Polskiej na tle innych państw Unii Europejskiej. Stan obecny i perspektywy*, Józefów 2009.
 Rostocki W., *Kancelaria i dokumentacja aktowa urzędów administracji państwowej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim: (do 1867)*, Wrocław 1964.
 Rostocki W., *Księgi kancelaryjne i akta spraw urzędów administracyjnych państwowej Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, „Archeion” 29, 1958, s.251 – 266.
Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego, t. I
 Wąsicki J., *Rzesza i państwa niemieckie 1789-1815*, Poznań 1982.

Mateusz Mataniak

(Uniwersytet Jagielloński)

ORCID 0000-0002-3311-5467

doi: 10.36121/mmataniak.DB.2019.09.095

Urzędnicy sądowi Wolnego Miasta Krakowa (1815-1846) na tle zasad organizacji jego sądownictwa. Zarys problematyki*

Streszczenie: Przedmiotem opracowania są urzędnicy sądowi w Wolnym Mieście Krakowie (1815-1846), zatrudnieni w Trybunale I Instancji, Sądzie Apelacyjnym i Sądzie III Instancji. W rozważaniach znalazło się miejsce nie tylko dla urzędników opłacanych ze Skarbu Publicznego (pisarze, sekretarze, dziennikarze, kanceliści, kasjerzy, kontrolerzy, woźni audiencjonalni), ale także czerpiących dochody z opłat uiszczanych przez strony procesowe itp. (komornicy, woźni do doręczeń). Uwzględniono także notariuszy i adwokatów, a także prokuratorów, nadzorujących przestrzeganie prawa przez sędziów i pozostałych urzędników. Przedstawiono sposoby powoływania urzędników a także formy sprawowania nadzoru dyscyplinarnego; scharakteryzowano warunki pracy urzędników, a także przysługujące im prawo do wynagrodzenia, urlopu i zaopatrzenia emerytalnego. Podstawę źródłową artykułu stanowiły materiały archiwalne, przechowywane w oddziałach Archiwum Narodowego w Krakowie: akta Senatu Rządzącego, akta prezydzialne, a także księgi wyroków sądowych. Szereg informacji zaczerpnięto z oficjalnych publikatorów oraz literatury historyczno-prawnej.

Słowa kluczowe: Wolne Miasto Kraków; wymiar sprawiedliwości; Trybunał I Instancji; Sąd Apelacyjny; woźni; komornicy

Court officials of the Free City of Krakow (1815-1846) against the background of the organization of his judiciary. Outline of issues

Annotation: The subject of the study are court clerks in the Free City of Kraków (1815-1846), employed at the Tribunal of First Instance, the Court of Appeal and the Court of Third Instance. The considerations concerned not only the officials paid from the Public Treasury (writers, secretaries, journalists, clerks, cashiers, controllers, court ushers), but also those who earned on fees paid by the parties in lawsuit, etc. (bailiffs, court ushers for service). Notaries and lawyers as well as public prosecutors supervising compliance with

* Artykuł został przygotowany w ramach projektu badawczego sfinansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, nr umowy 2017/27/B/HS5/01308.

the law by judges and other officials were also included. The article presents the methods of appointing officials and the forms of exercising disciplinary supervision. The working conditions of officials were also characterized, as well as their right to remuneration, leave and retirement provision. The source basis of the article were archival materials stored in the branches of the National Archives in Kraków: files of the Governing Senate, presidential files, as well as books of court judgments. A lot of information was taken from official publishers and historical and legal literature.

Keywords: Free City of Krakow; justice system; Court of First Instance; Court of appeal; ushers; bailiffs.

Судебные чиновники Свободного города Кракова (1815-1846) на фоне организации его судебной системы. Эскиз проблемы

Аннотация: Предметом исследования являются судебные чиновники в Свободном городе Краков (1815-1846), работающие в суде первой инстанции, апелляционном суде и суде третьей инстанции. В число соображений входили посты не только должностных лиц, оплачиваемых из Государственного казначейства (писатели, секретари, журналисты, канцлеры, кассиры, контролеры, сотрудники аудиторий), но тех, кто зарабатывал на счет доходов от сборов, уплачиваемых сторонами и т. д. (судебные приставы, приставы за службу). Также были включены нотариусы и адвокаты, а также прокуроры, контролирующие соблюдение закона судьями и другими должностными лицами. Были представлены способы назначения должностных лиц, а также формы дисциплинарного надзора; охарактеризованы условия труда должностных лиц, а также их право на вознаграждение, отпуск и пенсионное обеспечение. Источником статьи послужили архивные материалы, хранящиеся в отделениях Национального архива в Кракове: документы правящего сената, президента, а также книги судебных решений. Много информации было взято у официальных издательств и историко-правовой литературы.

Ключевые слова: Свободный город Краков; система правосудия; Суд первой инстанции; Апелляционный суд; приставы; Судебные приставы.

Uwagi wstępne

Przedmiotem niniejszego artykułu są urzędnicy sądowi w Wolnym Mieście Krakowie (1815-1846). Chodzi przy tym o urzędników *sensu stricte*, czyli wszystkie osoby nie będące sędziami i asesorami. Należy tutaj wskazać tzw. oficjalistów, stanowiących, podobnie jak w okresie Księstwa Warszawskiego, personel kancelaryjny opłacany ze Skarbu Publicznego. Obok sekretarzy, archiwistów, dziennikarzy i kancelistów, do ich grona należeli także pracownicy Kasy Sądowej (kasjer i kontroler). Kolejną grupę stanowią pisarze sądowi, konserwator hipoteki (później Regent Akt Hipotecznych) oraz woźni audiencjonalni. Osobno wymienić należy komorników i woźnych do doręczeń, pobierających za swoje czynności opłaty od stron; jako że były one podstawą ich utrzymania, cechowali się oni wobec sądów znaczną samodzielnością¹.

¹ W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964, s. 251-252.

W opracowaniu uwzględniono też prokuratorów, którzy będąc komisarzami rządowymi, należeli do urzędników „linii administracyjnej”; wykonywali oni zarazem istotne zadania na rzecz wymiaru sprawiedliwości; stanowią też grupę zawodową, której nie poświęcono dotąd większej uwagi w literaturze naukowej. Ponieważ z podobną sytuacją mamy do czynienia w przypadku pozostałych urzędników sądowych, decydującą rolę w przygotowaniu artykułu odegrały materiały archiwalne, przechowywane w oddziałach Archiwum Narodowego w Krakowie (zespół „Archiwum WMK”). Ponadto, uwzględniono publikatory rządowe („Dzienniki Praw WMK”, dzienniki rządowe), w których ogłaszane były ustawy i rozporządzenia dotyczące sądownictwa, a także literaturę poświęconą dziejom Rzeczypospolitej Krakowskiej i jej systemowi prawnemu².

Uzasadnione jest stwierdzenie, że w Wolnym Mieście Krakowie liczba osób parających się zawodem urzędnika była bardzo pokaźna. Dotyczyło to zarówno tzw. „linii administracyjnej”, jak też „linii sądowej”³. Wpływ na to miała jego duża atrakcyjność. Pisząc o zjawisku „urzędomanii” Hilary Meciszewski wspominał, że „bycie urzędnikiem sądowym czy administracyjnym, nie mówiąc już o szczytce marzeń, czyli posadzie senatora, było pragnieniem wielu. U podłoża tego stanu rzeczy leżała przede wszystkim sytuacja ekonomiczna, spowodowana ograniczeniami w rozwoju przemysłu i handlu”. I dodawał: „Staranie się więc o urzędy senatorów i sędziów zastąpiło inne przemysłowe przedsiębiorstwo w Krakowie; urzędowanie publiczne stało się spekulacją, której poświęcano czas i dla której niemałe podejmowano wydatki”⁴. Wiarygodne wydają się przy tym obliczenia badaczki dziejów Krakowa, która ustaliła, że w 1834 r. w krakowskiej administracji znajdowało zatrudnienie 242 urzędników (w 1844: 314)⁵.

Dla uzmysłowienia sobie skali zapotrzebowania na urzędników w Wolnym Mieście Krakowie, niezbędne jest zapoznanie się ze strukturą wymiaru sprawiedliwości, zarysowaną w jego 3 ustawach zasadniczych: z 3 maja 1815, 11 września 1818 i 29 lipca 1833 r.⁶ W pierwszej konstytucji, stanowiącej załącznik do Traktatu

² Oprócz sędziów i asesorów, w artykule zasadniczo pominięto też sądy pokoju, stanowiące temat wymagający odrębnego opracowania naukowego.

³ Do urzędników „linii administracyjnej” należały osoby pracujące w Senacie Rządzącym i jego Wydziałach: Spraw Wewnętrznych i Policji oraz Dochodów Publicznych i Skarbu, a także w Urzędzie Budownictwa, Kasie Głównej, Biurze Rachuby, biurze Intendenta Dóbr i Lasów Narodowych, Inspektoracie Przychodów Niestalych, służbie drogowej i leśnej itd.

⁴ L. Królikowski [H. Meciszewski], *Memoriał historyczny i polityczny o stanie obecnym Wolnego Miasta Krakowa i Jego Okręgu na poparcie adresu obywateli krakowskich podanego rządowi francuskiemu i angielskiemu w październiku 1839 roku*, Paryż 1840, s. 140.

⁵ I. Homola-Skąpska, *W salonach i traktierniach Krakowa*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, R. XLV, 2000, s. 206–207. Dla porównania: w 1815 r. mieszkało w Krakowie 23 tys. osób, w 1843 r. blisko 43 tys. W okręgu, obejmującym trzy miasteczka (Chrzanów, Trzebinia, Nowa Góra) oraz 224 wsie- 102 797 mieszkańców (1843).

⁶ Na temat ustrojowych podstaw sądownictwa zob. J. Goclon, *Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa z 1815, 1818 i 1833 roku* [w:] *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, red. M. Kallas, t. 1, Warszawa 1990, s. 241, 258–261, 278–279, 284–285. W. M. Bartel, *Ustrój i prawo Wolnego Miasta Krakowa (1815–1846)* [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. III: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 815–820. Ze starszych prac:

Dodatkowego z tej samej daty, podpisanego przez obradujących na Kongresie Wiedeńskim przedstawicieli dyplomatycznych Rosji, Austrii i Prus, zdecydowano, że struktura sądownictwa będzie trójstopniowa. Miały się na nią składać: sądy pokoju („urzędy pojednawcze”), Sąd (Trybunał) I Instancji oraz Sąd Apelacyjny. Powołano też Sąd Ostatniej Instancji (w istocie: Sąd Apelacyjny w rozszerzonym składzie), którego rola polegała na rozpatrywaniu apelacji od dwóch różnobrzmiących wyroków wydanych w I i II instancji, a także odwołań od dwóch identycznych wyroków Trybunału i Sądu Apelacyjnego; w tym przypadku konieczna była pozytywna opinia profesorów Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego („fakultetu prawnego, w osobach wszystkich doktorów prawa”), stwierdzających pogwałcenie prawa materialnego lub naruszenie „istotnych form procedury w sprawie cywilnej”; w sądzie zasiadali sędziowie apelacyjni, sędziowie pokoju z Krakowa oraz 4 obywatele, wyznaczonych przez strony postępowania⁷.

Jeśli chodzi o liczbę sędziów, to zgodnie z konstytucją z 1818 r. (art. XV) było 3 sędziów dożywotnich w Trybunale oraz 4 w Sądzie Apelacyjnym (wliczając w to prezesów); sędziów czasowych miano powoływać (na 2-letnie kadencje) w ilości uzależnionej od bieżących potrzeb. Zgodnie z tym samym artykułem, w wydawaniu wyroków w I instancji obowiązkowo miało brać udział 3 sędziów, w II instancji 5, w III instancji 7. Należy też wspomnieć o zasadzie niezależności („niepodległości”) sądownictwa oraz gwarancjach niezawisłości sędziowskiej (art. XVIII konstytucji z 1818 r.). Zarazem w wielu sprawach sędziowie pozostawali pod nadzorem władzy rządowej. Zasady działalności najwyższej instancji sądowej (Sąd III Instancji) w pewnej mierze zmodyfikowano konstytucją z 1833 r. (art. XVIII), wprowadzając zarazem sądy podsędzkowskie; aż do początku lat 30. XIX w. wyboru sędziów dokonywało Zgromadzenie Reprezentantów (czyli parlament WMK)⁸.

Urzędnicy sądowi i ich zarobki (w świetle budżetów)

Liczbę urzędników sądowych w poszczególnych latach, a przy okazji także wysokość ich zarobków, można ustalić na podstawie kompletnie zachowanych ustaw budżetowych, uchwalanych przez Zgromadzenie Reprezentantów. Odbywało się to w oparciu o projekty etatów, zgłaszane przez magistratury, a następnie opiniowane przez Komisję Sejmowo-Budżetową. W pierwszym i wyjątkowym, bo zatwierdzonym (a w rzeczywistości: nadanym) przez Komisję Organizacyjną bu-

F. K. Fierich, *Sąd Trzeciej Instancji i Najwyższy Sąd Sejmowy na tle całokształtu organizacji sądownictwa Rzeczypospolitej Krakowskiej (1815-1833)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, seria II, t. XXXV, Kraków 1917, s. 165-176, 182-199.

⁷ *Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa z 3 maja 1815 r.* [w:] M. Kallas, M. Krzymkowski, *Historia ustroju i prawa w Polsce 1772/1795-1918. Wybór źródeł*, Warszawa 2006, s. 181-182 (art. XV-XVIII). Można dodać, że zgodnie z art. XV konstytucji z 1818 r. Sąd Ostatniej Instancji orzekał *in merito*, nie był więc instancją kasacyjną. O działalności Wydziału Profesorów i Doktorów Prawa UJ zob. A. Dziadzio, *Udział Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego w stosowaniu Code civil w Wolnym Mieście Krakowie (1815-1833)* [w:] Księga ku czci Profesora Tadeusza Maciejewskiego (w druku).

⁸ Zob. *Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i Jego Okręgu z 15 lipca/11 września 1818 r.* [w:] M. Kallas, M. Krzymkowski, *op. cit.*, s. 187-188 (art. XV, XVIII); *Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i jego Okręgu z 29 lipca 1833 r.* [w:] *ibidem*, s. 197-200 (art. XVII-XVIII, XX-XXI).

dziecie na lata 1816/1817, na potrzeby sądownictwa przekazano 132 600 złp, z czego dla Trybunału (wraz z kosztami sądów pokoju) 71 700 złp, dla Sądu Apelacyjnego 60 900 złp; budżet wydatków zamknął się w kwocie 756 040 złp 10 gr.⁹

Analiza pierwszego „*etatu płacy*” przekonuje, że u progu Rzeczypospolitej Krakowskiej prezes Sądu Apelacyjnego (Józef Nikorowicz) rocznie zarabiał 8000 złp, przy czym przyznano mu jeszcze dodatek służbowy („*ad personam*”) 3000 złp. I-szy sędzia apelacyjny otrzymywał 6000 złp (+ 3000 złp dodatku dla Franciszka Borgiasza Piekarskiego, będącego zarazem wiceprezesem sądu), 2 sędziów dożywotnych mogło liczyć na 5000 złp każdy (+ dodatek dla Walentego Litwińskiego, 1000 złp); 3 sędziowie czasowi zarabiali po 3000 złp¹⁰.

Jeśli chodzi o najbardziej zajmujących nas urzędników sądowych, spośród zatrudnionych w Sądzie Apelacyjnym na pierwszym miejscu wymieniono pisarza sądowego Antoniego Matakiewicza, który dostawał 3000 złp (+ dodatek 1000 złp), następnie sekretarza (2400 złp), archiwistę (2200 złp) i dziennikarza, czyli urzędnika prowadzącego dziennik podawczy (2000 złp). Na dalszych miejscach znaleźli się dwaj kanceliści (dostawali po 1500 złp), woźny (700 złp) oraz jego pomocnik-posługacz, czyli „*adiunkt-woźny*” (600 złp). Uwzględniono także koszty prowadzenia biura sądowego, na które przypadł ryczałt („*salvo calculo*”) 6000 złp¹¹.

Sfera płac w Trybunale I Instancji kształtowała się na zbliżonym poziomie. Jego prezes (Bernard Dwernicki) mógł liczyć na 6000 złp (komisja sejmowa proponowała 8000 złp), 2 sędziów dożywotnych otrzymywało po 4000 złp (+ dodatek 1000 złp dla wiceprezesa Jakuba Mąkolskiego; proponowano 1500 złp), 3 sędziów czasowych zarabiało po 2500 złp, 2 asesorów po 2400 złp. Spośród urzędników *sensu stricto* należy wymienić 2 pisarzy (zarabiali po 2400 złp), sekretarza (2200 złp), archiwistę (2000 złp) i dziennikarza (1300 złp). Ze względu na większą liczbę czynności sądu, kancelistów było aż 4 (dostawali po 1200 złp), a poza tym 2 woźnych (po 600 złp) i tyle samo pomocników woźnych (po 450 złp). Przy Trybunale funkcjonowała również Kasa Sądowa, w której zatrudnienie znaleźli kasjer (2400 złp) i kontroler (2000 złp). Koszty biurowe sądu wyniosły „*salvo calculo*” 9000 złp. Budżet sądownictwa obejmował też koszty biura Konserwatora Hipoteki (300 złp)¹².

⁹ Uchwała Komisji Organizacyjnej z 14 VI 1816 (do nr 2106), *Zatwierdzenie Budżetu Rozchodów z epoki od 1 VI 1816 do 1 VII 1817*, „*Budżet Przychodów i Rozchodów Miasta Wolnego Krakowa i Jego Okręgu na Rok 1816/1817 przez Wysoką Komisję Organizacyjną ustanowioną*”, Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), sygn. WM 15, k. 202-203. Dla porównania: na potrzeby Senatu „*in pleno*” przewidziano 137 160 złp, dla Wydziału Spraw Wewnętrznych 133 337 złp 22 gr., dla Wydziału Dochodów Publicznych 63 633 złp, dla Wydziału Policji 87 865 złp, dla Milicji 138 323 złp, na pensje emerytalne 1200 złp, na pokrycie wydatków nadzwyczajnych („*ekstraordinarynaria*”) 61 921 złp 12 gr.

¹⁰ *Etat Płacy Urzędników Sądowych i Kosztów Administracji Sprawiedliwości*, WM 15, k. 261.

¹¹ *Ibidem*. Dodatki osobowe w Sądzie Apelacyjnym kosztowały łącznie 3100 złp.

¹² *Ibidem*, k. 261-262. Ponadto wynagrodzenie dla 5 pisarzy sądów pokoju (dostawali po 2000 złp) i koszty biurowe sądów (3000 złp). Utrzymanie sądownictwa kosztowało Skarb Publiczny 132 600 złp (dodatki osobowe: 8400 złp) Dokumenty podpisałi komisarze „*mocarstw opiekuńczych*”: Ernest Reibnitz, Ignacy Miączyński i Józef Sweerts-Spork.

Dla porównania, prezes Senatu Rządzącego zarabiał 12 000 złp rocznie, senatorowie otrzymywali po 6000 złp, sekretarze wydziałowi po 2500 złp, adiunkt Archiwum Głównego 1200 złp, Inspektor Budownictwa 3000 złp, pisarz Wagi Miejskiej 600 złp¹³.

W kolejnych latach wynagrodzenia w Sądzie Apelacyjnym utrzymywały się na zbliżonym poziomie. Zgodnie z budżetem na lata 1820/21 prezes zarabiał 10 000 złp (podwyżka o 2000 złp, w porównaniu z 1819/1820), I-szy sędzia apelacyjny nadal 6000 złp; zarobki sędziów dożywotnich i czasowych zrównano do 5000 złp. Wśród urzędników pojawia się prokurator rządowy, który mógł liczyć na wynagrodzenie 4800 złp rocznie. Pisarz sądowy w dalszym ciągu dostawał 3000 złp itd. Koszty biura sądowego („salvo calculo”) obniżono do 2500 złp. Większe zmiany dotknęły Trybunał I Instancji: wynagrodzenie prezesa wzrosło do 8000 złp, I-szy sędzia dożywotni miał otrzymywać 5000 złp, II sędzia dożywotni 4000 złp; istotnie zwiększono też (do 4000 złp; razem 12 000 złp) honoraria 3 sędziów czasowych; prokurator zarabiał 4000 złp, 2 asesorów po 3000 złp, 2 pisarzy po 3000 złp, sekretarz 2400 (podwyżka o 200 złp), archiwista 2000 złp, dziennikarz 1500 złp. Dla 4 kancelistów przeznaczono po 1200 złp, do nowej posady piątego kancelisty przypisano 1000 złp; 2 woźnych otrzymywało po 600 złp, 2 pomocników po 450 złp. Spośród urzędników kasowych, zastępca kasjera dostawał 600 złp, kontroler 2000 złp. Koszty biura sądowego („salvo calculo”) obniżono do 6000 złp, biura Konserwatora Hipoteki zwiększono do 600 złp. W stosunku do roku budżetowego 1819/1820, wydatki na sądownictwo nieznacznie wzrosły (ze 134 500 złp do 138 200 złp), inaczej niż w przypadku budżetu państwa (obniżenie wydatków, z 1 mln 331 692 złp 17 gr. do 1 mln 329 351 złp 29 gr. w 1820/1821)¹⁴.

Zmiany, które dotknęły sądownictwo w 1833 r. nie spowodowały likwidacji głównych instytucji, czyli Trybunału I Instancji, Sądu Apelacyjnego i sędziów pokoju, nadal powoływanych na 3-letnią kadencję przez sejm, spośród kandydatów wyłonionych przez gminne zgromadzenia obiorcze (listy kandydatów zatwierdzał Senat Rządzący). Nowością była instytucja sądów podsędzkowskich¹⁵. W miejsce Sądu Ostatniej Instancji powołano Sąd III Instancji; był on „stałą magistraturą”, zasiadał w nim prezes, 2 sędziów „stałych i dożywotnich” oraz sędziowie sądów niższych instancji (po 1), wybrani losowo spośród osób, które nie uczestniczyły w wydaniu wyroku w poprzedniej instancji; wydawał on wyroki co do istoty sprawy („in merito”), w kilku przypadkach¹⁶.

¹³ Uchwała Komisji Organizacyjnej z 14 VI 1816 (do nr 2106), *Zatwierdzenie Budżetu Rozchodów z epoki od 1 VI 1816 do 1 VII 1817*, WM 15, k. 197-198.

¹⁴ *Budżet Rozchodów na Rok 1820/21*, „Budżeta oryginalne Przychodów jako Rozchodów Wolnego Miasta Krakowa i Jego Okręgu z lat 1817/18-1826/27 przez Zgromadzenie Reprezentantów uchwalone”, ANK, WM 16, k. 299-300, 310, (Tytuł III „Sądownictwo”). Wydatki na sądownictwo pokoju pozostały bez zmian (5 pisarzy po 2000 złp, utrzymanie 5 biur po 600 złp).

¹⁵ *Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i jego Okręgu z 29 lipca 1833 r.* [w:] M. Kallas, M. Krzymkowski, *op. cit.*, s. 197 (art. XVII). Podsędtkowie przeprowadzali „indagacje sumaryczne w sprawach poprawczych i kryminalnych”, a także ścigali i sądzili, jako organ I instancji, sprawców przestępstw policyjnych; podsędek był urzędem dożywotnim.

¹⁶ *Ibidem*, s. 197-198 (art. XIX). Były to sytuacje, gdy: a) wystąpiła niezgodność wyroków w obu instancjach, w sprawach cywilnych bądź karnych; b) strona wniosła kasację od dwóch zgodnych wyroków (w sprawie cywilnej bądź karnej) i Sąd III Instancji w swoim wyroku wskazał, na czym polegała obraza

Zgodnie z budżetem na lata 1833/1837, prezes Sądu III Instancji zarabiał 10 000 złp, 2 sędziów dożywotnich po 5000 złp. Przy sądzie funkcjonowali także: prokurator (4000 złp), pisarz (3000 złp), kancelista-archiwista (1500 złp) kancelista-dziennikarz (1300 złp), woźny (400 złp) i posługacz (300 złp), przy czym pensje dwóch ostatnich obniżono o 200 i 100 złp, co uzasadniono mniejszym obciążeniem obowiązkami, w porównaniu z analogicznymi posadami w Trybunale; z tych samych powodów Komisja Sejmowo-Budżetowa zmniejszyła do 1500 złp koszty biurowe („salvo calculo”)¹⁷.

Wynagrodzenie prezesa Sądu Apelacyjnego obniżono do 8000 złp, zachowując 1000-złotowy dodatek dla prezesa J. Mąkolskiego (wydatek przeniesiono do tytułu XVI budżetu), 3 sędziów dożywotnich, podobnie jak 2 czasowych, otrzymywało po 5000 złp, (zrównanie nastąpiło na wniosek Komisji Sejmowo-Skarbowej, która stwierdziła, że „sędziowie pracę mają równą”); pensję prokuratora obniżono do 3500 złp, pisarza do 2800 złp, sekretarza do 2200 złp, dziennikarza do 1800 złp¹⁸.

Jeśli chodzi o Trybunał I Instancji, wynagrodzenie prezesa obniżono do 7000 złp, I-szego sędziego dożywotniego (prezycjącego w wydziale) do 4000 złp (został 1000-złotowy dodatek dla Tadeusza Krzyżanowskiego); 3 sędziów dożywotnich, podobnie jak 3 czasowych, dostawało po 4000 złp, prokurator 3000 złp (w 1827/1828 było to 4000 złp), świeżo ustanowiony podprokurator mógł liczyć na 2000 złp, 2 pisarzy dostawało po 2800 złp, sekretarz 2400 złp, archiwista 2000 złp, dziennikarz 1500 złp, 5 kancelistów po 1200 złp, 2 woźnych po 600 złp, 2 posługacze po 450 złp, kasjer sądowy 2600 złp, kontroler Kasy 1500 złp (podwyżka o 300 złp); koszty biura „salvo calculo” ustalono na 5000 złp. Na etacie sądownictwa pozostawał też Regent Akt Hipotecznych z wynagrodzeniem 3600 złp (wraz z kosztami biura), który przed objęciem stanowiska uiszczal kaucję; poza tym 5 sądów pokoju i sądy podsędkowskie¹⁹. Budżet sądownictwa w 1833 r. zamknął się w kwocie 192 500 złp (wydatki państwowe osiągnęły sumę 1 775 766 złp i 15 gr.)²⁰.

prawa lub „pogwałcenie istotnych form postępowania sądowego”; c) w sprawie kryminalnej zapadł wyrok śmierci lub więzienia powyżej 10 lat (sprawę przekazywano Sądowi III Instancji do zatwierdzenia, z urzędu). Niedopuszczalne było wnoszenie środków odwoławczych jeżeli wartość przedmiotu sporu w sprawie cywilnej nie przekraczała 600 złp, oraz w sprawach tzw. policji prostej (Sąd Apelacyjny orzekał ostatecznie). Zlikwidowano korzystanie z opinii Wydziału Prawa UJ.

¹⁷ *Budżet Rozchodów na Rok 1833/1837*, „Budżeta oryginalne Przychodów jako Rozchodów Wolnego Miasta Krakowa i Jego Okręgu z lat 1833/37-1838/41 przez Zgromadzenie Reprezentantów uchwalone”, ANK, WM 20, k. 130-131. Komisja Reorganizacyjna zablokowała utworzenie posady sekretarza sądownego, co musiała przyjąć do wiadomości Komisja Sejmowo-Skarbowa.

¹⁸ *Ibidem*, k. 130-131, 168-169. Nie uległy zmianie wynagrodzenia archiwisty (2200 złp), 2 kancelistów (po 1200 złp), woźnego (700 złp) i posługacza (400 złp) oraz koszty biura sądu (2500 złp).

¹⁹ *Ibidem*, 130-133, 168-169. 5 pisarzy sądów pokoju dostawało po 2000 złp, na lokale sądowe zaplanowano po 600 złp, dodatek na kancelarię sądu w Chrzanowie wyniósł 200 złp, 5 woźnych otrzymywało po 500 złp, utrzymanie budynków kosztowało 500 złp. Sądy podsędkowskie: 5 podsędków dostawało po 2000 złp, 5 podpisarzy po 1200 złp, 5 woźnych z posługaczami łącznie 2000 złp, koszty działalności jednej kancelarii wyceniono na 500 złp. Koszty działalności 3 aresztów podsędkowskich (2500 złp) przeniesiono do tytułu X („Budowle Narodowe”, *ibidem*, k. 160-161). Zlikwidowano wynagrodzenia 2 asesorów dożywotnich Trybunału (w 1827/1828 dostawali po 3000 złp).

²⁰ *Ibidem*, k. 170-171. W roku 1827/1828 było to 1 mln 569 724 złp 11 gr. Dla porównania, w 1833 r. wydatki na Senat Rządzący z wydziałami wyniosły 266 121 złp.

Analiza budżetu na lata 1838/1841 przekonuje, że wynagrodzenia nie uległy istotnym zmianom. Pensje prokuratorów Sądu III Instancji i Sądu Apelacyjnego podwyższono do 5000 złp, prokuratora przy Trybunale do 4000 złp, a podprokuratora przy tymże sądzie do 3000 złp; obniżono zarobki woźnego (do 400 złp) i posługacza (do 300 złp) przy Sądzie Apelacyjnym, jak też sekretarza przy Trybunale (do 2200 złp) i posługacza (do 300 złp). Zwiększono do 4 liczbę sędziów dożywotnich Trybunału (nadal zarabiali po 4000 złp, podobnie jak 3 sędziów czasowych). Utrzymanie sądownictwa kosztowało 176 900 złp²¹.

Obowiązujący od 1 stycznia 1845 r. ostatni budżet Wolnego Miasta Krakowa uwzględniał reorganizację wymiaru sprawiedliwości, przeprowadzoną w latach 1839-1842. W tym miejscu należy wyjaśnić, że w wyraźnie trudnych dla krakowskiego sądownictwa warunkach, wywołanych ograniczaniem jego niezależności przez „mocarstwa opiekuńcze”, wydany został statut sądowy z 1842 r. Na aparat sprawiedliwości składały się oddział: sądy pokoju, Trybunał Wolnego Miasta Krakowa, Sąd Wyższy, Sąd Karny Wojskowy i Najwyższy Sąd Karny. Funkcje orzecznicze spełniały także: Wydział Spraw Wewnętrznych w Senacie Rządzącym oraz Dyrekcja Policji wraz z komisarzami dystryktowymi²².

Trybunał składał się z prezesa i 10 sędziów, których liczbę można było zwiększyć (do 12); oprócz tego, z prokuratora i podprokuratora, 3 pisarzy sądowych oraz „stosownej liczby podrzędnych urzędników”. W Sądzie Wyższym, oprócz prezesa zasiadało 5 sędziów, prokurator i pisarz, a także „stosowna liczba podrzędnych urzędników”. Wszyscy wymienieni pełnili swe obowiązki dożywotnio²³.

Prezes Sądu Wyższego miał otrzymywać 9000 złp, I-szy sędzia dożywotni 5500 złp, 2 sędziów dożywotnich po 5000 złp, 2 sędziów dożywotnich po 4500 złp. Pracowali w nim także: prokurator (4500 złp), pisarz (2800 złp), sekretarz (2200 złp), archiwista (2200 złp), dziennikarz-kancelista (1800 złp), protokolista „rady w sprawach kryminalnych” (1500 złp), 2 kancelistów (po 1400 złp), woźny (700 złp) i posługacz (400 złp); koszty biurowe sądu (z opalem) ustalono na 3000 złp. Na działalność biura powołanego w 1839 r. Najwyższego Sądu Karnego oraz „Komisji wyznaczonej przez Sąd Wyższy do nadzoru nad komisarzami dystryktowymi” zapisano 1200 złp²⁴.

²¹ *Budżet Rozchodu nr Rok 1838/41, czyli na czas od dnia 1 czerwca 1838 do 31 grudnia 1841 roku*, WM 20, k. 522-523, 526-531. Tytuł I „Administracja Krajowa”, par. 1: „Pensje urzędników Administracyjnych i Sądowych do Osób przywiązane”; Tytuł II „Sądownictwo”. Budżet wydatków zamknął się w kwocie 1 mln 812 224 złp 3 gr. (ibidem, k. 562-563).

²² *Statut Organiczny dla Władz Sądowych Kraju Wolnego Miasta Krakowa* z 27 I 1842 nr 3 Dz.Konf., ogłoszony pismem Senatu Rząd. z 23 II 1842 nr 943 DGS, „Dziennik Praw Wolnego Miasta Krakowa” (dalej: Dz. Praw WMK) z 1842 r. Rozdz. I „O Władzach Sądownictwa w ogólności” (art. 1). Zob. W. M. Bartel, *Ustrój i prawo...*, s. 816-817, 819-820.

²³ *Statut Organiczny dla Władz Sądowych...* z 27 I 1842. Rozdz. V „O Trybunale”, Oddz. I „O Składzie i Urządzeniu Trybunału” (art. 21, 26); Rozdz. VII „O Sądzie Wyższym”, Oddz. I „O Składzie i Urządzeniu Sądu Wyższego w ogólności” (art. 75-76).

²⁴ *Budżet Rozchodów przyjęty przez Izbę Reprezentacyjną w roku 1844 uchwalony* z 3-4 lipca 1844 r., „Budżet w roku 1844 uchwalony do akt sejmowych należący”, WM 21, k. 22-23; Ustawa z 4 i 13 VII 1844, *Budżet przychodów i rozchodów od roku 1845 obowiązujący mający*, ogłoszona pismem Senatu Rząd. z 11 X 1844 nr 4936 DGS, Dz. Praw WMK z 1844 r.

Jeśli chodzi o sędziów Trybunału, jego prezes zarabiał 7000 złp, prezydujący w wydziale sędzia dożywotni (mógł zastępować prezesa) 5000 złp, 2 prezydujących w wydziałach sędziów dożywotnich po 4500 złp, 3 sędziów dożywotnich po 4000 złp, 6 sędziów czasowych po 4000 złp. Spośród urzędników, prokurator dostawał 4000 złp, podprokurator 3000 złp, pisarz wydziału I 2750 złp, 2 pisarzy wydziałów II po 2500 złp, 3 protokolistów „rady w sprawach kryminalnych” po 1500 złp, sekretarz 2200 złp, archiwista 2000 złp, dziennikarz 1500 złp, 5 kancelistów po 1200 złp (jednego skierowano do biura prokuratora), 3 woźnych po 600 złp, 4 posługaczy po 400 złp, kasjer sądowo-depozytowy 2000 złp, Regent Akt Hipotecznych 3000 złp (+ 600 złp na biuro), adiunkt Regencji Akt Hipotecznych 1300 złp. Koszty biura sądu (wraz z opałem) określono na 5000 złp. Wydatki na sądownictwo wyniosły 180 500 złp (budżet wydatków: 2 mln 231 343 złp, 12 gr.)²⁵.

Powoływanie i nadzór nad urzędnikami sądownictwa

W dalszej kolejności omówienia wymagają przepisy statutów organizacyjnych („organicznych”) dla sądownictwa, z lat 1816, 1833 i 1842, dotyczące m.in. nadzoru nad urzędnikami. Głównym zadaniem pierwszego z nich, wydanego przez Komisję Organizacyjną w 1816 r., było dostosowanie organizacji sądów z czasów Księstwa Warszawskiego (którego częścią, pod postacią departamentu krakowskiego, był od 1810 r. Kraków wraz z okręgiem), do wymogów konstytucji z 1815 r. Regulacja miała obowiązywać tymczasowo, do czasu uchwalenia przez specjalny Komitet Prawodawczy, kodeksów: cywilnego, karnego i procedury sądowej („Ksiąg Ustaw i Postępowania Sądowego”). Ponieważ zamierzenie to nie zostało zrealizowane, organizacja „magistratur sądowniczych” przetrwała, z licznymi modyfikacjami, do końca bytu Rzeczypospolitej Krakowskiej²⁶. W świetle statutu, „najwyższy nadzór” nad pracownikami sądownictwa, zwłaszcza pod względem dyscyplinarnym, sprawował prezes Sądu Apelacyjnego. Mógł on stosować wszelkie środki niezbędne dla utrzymania „należytego porządku służby” i „przyspieszenia biegu sprawiedliwości”. Prezes Trybunału I Instancji, któremu podlegali notariusze, konserwator hipoteki, komornicy („urzednicy wykonawczy w sprawach cywilnych i kryminalnych”; „urzednicy wykonujący wyroki trybunałów”) i urzednicy stanu cywilnego, mógł się domagać „usuwania nieregularności w pracy biur urzędów pojednawczych” Komorników powoływał, w „odpowiedniej ilości”, prezes Sądu Apelacyjnego, na podstawie opinii prezesa Trybunału. Korzystanie z nie dość jasno określonego „prawa panującego wobec trybunałów i urzedników użytych do sprawiedliwości”, czyli najwyższego nadzoru nad sądownictwem, należało do Senatu Rządzącego²⁷.

²⁵ *Budżet Rozchodów...*, k. 22-27, 80-81; Sądy pokoju: 5 pisarzy po 2000 złp, koszty kancelarii 600 (razem 3000 złp), koszty utrzymania lokali 1200 złp, 2 woźnych okręgów miejskich po 500 złp, 3 woźnych okręgów III-V po 800 złp, koszty egzekucji przez sądy pokoju po 100 złp; koszty kryminalne ws. karnych i egzekucji wyroków 1050 złp.

²⁶ W. Uruszczak, *Prawo francuskie w Rzeczypospolitej Krakowskiej (1815-1846)* [w:] *Szkice z dziejów ustroju i prawa*, Kraków 1997, s. 93-97; L. Pauli, *Prawa obce w Rzeczypospolitej Krakowskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. DCXXV, *Prace Prawnicze*, z. 97, 1982, s. 146-147. S. Wachholz, *Rzeczypospolita Krakowska. Okres od 1815 do 1830 r.*, Warszawa 1957, s. 268-269.

²⁷ *Urządzenie tymczasowe dla Władz Sądowniczych Wolnego Miasta Krakowa*, ogłoszone pismem Se-

W świetle konstytucji z 1818 r. przysługiwało mu także prawo powoływania niższych urzędników, na wniosek prezesa Sądu Apelacyjnego. Utrzymany nadzór rządowy nad „regularnością biegu spraw” przejawiał się w postaci: 1) otrzymywania od prezesa Sądu Apelacyjnego „raportów periodycznych na temat stanu rozpoznawanych spraw”; 2) wglądu („wzierania”) Senatowi do akt spraw zaległych; 3) stosowania środków ponagających wobec sędziów lekceważących swoje obowiązki („pobudzanie opieszalych sędziów”)²⁸. Konstytucja z 1833 r. nadzór nad „niższymi władzami sądowymi” powierzała prezesowi Sądu III Instancji, który składał Senatowi Rządzącemu sprawozdania itd. Jeżeli chodzi o obsadę urzędów, utrzymano domniemanie kompetencji na rzecz Zgromadzenia Reprezentantów²⁹.

Powyższą dyspozycję doprecyzowano w statucie dla sądownictwa z tego samego roku. Mianowanie większości urzędników sądowych, w tym pisarzy, podpisarzy, sekretarzy, archiwistów oraz „wszystkich podwładnych w linii sądowej” zarezerwowano w nim dla Senatowi Rządzącemu, który dokonywał wyboru spośród potrójnej liczby kandydatów, przedstawionych przez prezesa Sądu III Instancji. Rząd miał też decydujące zdanie przy obsadzaniu stanowiska konserwatora hipoteki, a także powoływaniu notariuszy, adwokatów i komorników. Uznaniu prezesów sądów „właściwych instancji” pozostawiono tylko przyjmowanie do służby aplikantów. Nadzór dyscyplinarny nad Regentem Akt Hipotecznych, notariuszami i adwokatami sprawował prezes Trybunału I Instancji; w przypadku komorników i woźnych- odpowiedni prokuratorzy; nad urzędnikami stanu cywilnego- sądy pokoju. „Dozór nad officyalistami biur swoich”, czyli pracownikami kancelarii, wykonywały odpowiednie sądy. Statut potwierdzał też wykonywanie przez Sąd III Instancji „ogólnego i najwyższego nadzoru nad wymiarem sprawiedliwości”³⁰.

W statucie z 1842 r. powoływanie najważniejszych urzędników pozostawiono Senatowi Rządzącemu, który miał wpływ na obsadę stanowisk prezesów sądów, sędziów i prokuratorów, jak też „podrzędnych urzędników” sądowych, sędziów pokoju i urzędników dodanych im do pomocy. W praktyce jednak uprawnienia rządu uległy wyraźnemu ograniczeniu, gdyż powoływanie prezesów sądów wymagało

natu Rząd. nr 1904 i 1796 DGS, „Dziennik Rozporządzeń Rządowych WMK” (dalej: Dz. Rozporząd. Rząd.) z 1816 r. Ze względu na konstytucyjną zasadę „niepodległości wyroków sądowych” Senatowi nie wolno było ingerować w sędziowską „wolność oświadczenia swojego zdania w sądzie”. Pod dokumentem podpisali się rezydenci wskazani w przyp. 12.

²⁸ *Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i Jego Okręgu z 15 lipca/11 września 1818 r.* [w:] M. Kallas, M. Krzymkowski, *op. cit.*, s. 188 (art. XVIII).

²⁹ *Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i jego Okręgu z 29 lipca 1833 r.* [w:] *ibidem*, s. 199 (art. XX). Jedynie w wyjątkowych sytuacjach nominacji miał dokonywać Senat Rządzący, na wniosek („przedstawienie”) prezesa Sądu III Instancji. Dla rozstrzygnięcia sporów między sądami i administracją przewidziano komitet, składający się z 3 senatorów, prezesów sądów i prokuratora wyznaczonego przez Senat, do którego należała ostateczna decyzja w sprawie.

³⁰ *Statut Urządzający Sądownictwo z 27 VIII 1833*, ogłoszony pismem Senatowi Rząd. nr 5046 i 5077, Dz. Praw WMK z 1833 r. Rozdz. VIII „Urządzenia ogólne” (art. 75-77, 80). Prezes Sądu III Instancji przedstawiał rządowi propozycje ws. zmiany wadliwych rozwiązań prawnych, o których mógł się przekonać na podstawie raportów („wady i niedostateczności poznane przez doświadczenie”). Nadzór nad USC „pod względem karności” należał do Trybunału I Instancji. Statut wszedł w życie 15 IX 1833.

zgody „Wysokich Opiekuńczych Dworów”, zaś mianowanie sędziów Sądu Wyższego oraz dożywotnich sędziów Trybunału uzależniono od braku sprzeciwu Konferencji Rezydentów (mianowanie „w porozumieniu”). Kandydatów na prezesa Sądu Wyższego, prokuratorów i sędziów pokoju przedstawiał prezes Senatu Rządzącego; na prezesa Trybunału, sędziów i niższych urzędników (za wyjątkiem aplikantów) byli zgłaszani rządowi przez prezesa Sądu Wyższego. Senatowi pozostawiono zawieszanie w urzędowaniu i pobieraniu pensji („ab officio et salario”): prezesów sądów (za zgodą rezydentów), sędziów, prokuratorów (po zasięgnięciu opinii prezesa sądu) oraz „podrzędnych urzędników sądownictwa” (za opinią prezesa Sądu Wyższego). Odwołanie ze stanowiska mogło nastąpić zasadniczo jedynie na podstawie wyroku sądowego, ewentualnie także z powodu niemoralnego trybu życia lub rażącego zaniedbywania obowiązków; w przypadku sędziów konieczna była zgoda rezydentów. Prokuratora można było usunąć ze stanowiska na wniosek prezesa Senatu Rządzącego (przynajmniej za jego opinią), niższych urzędników - po uzyskaniu opinii prezesa Sądu Wyższego³¹.

„Najwyższy nadzór sprawiedliwości” nadal przysługiwał Senatowi Rządzącemu, któremu prezes Sądu Wyższego przysyłał corocznie wykaz spraw cywilnych, handlowych i karnych (w tym zaległych). Władza Senatu obejmowała też nadzór nad pracownikami sądownictwa, wykonywany za pośrednictwem prezesa Sądu Wyższego, który nadzorował podległych sobie sędziów i urzędników, a także prezesa Trybunału. Ten ostatni, oprócz kierownictwa nad sędziami i urzędnikami Trybunału, sprawował nadzór nad Regentem Akt Hipotecznych, sędziami pokoju, adwokatami i notariuszami. Urzędnicy stanu cywilnego, prokurator Trybunału, komornicy i woźni podlegali prokuratorowi Sądu Wyższego. Prezes tego ostatniego przysyłał corocznie prezesowi Senatu Rządzącego, sporządzone według wzoru „listy konduity” sędziów i urzędników sądowych, opracowane m.in. na podstawie „list konduity” nadesłanych przez prezesa Trybunału i prokuratorów³².

Należy także zwrócić uwagę na przewidzianą w statucie z 1842 r. odpowiedzialność najwyższych urzędników, czyli senatorów, dyrektora policji, ale także sędziów i prokuratorów Trybunału i Sądu Wyższego, przed Najwyższym Sądem Karnym. Jego jurysdykcja obejmowała takie czyny, jak nadużycie władzy, „sprzeniewierzenie się obowiązkowi służbowym”, zdzierstwo czy też „kradzież grosza publicznego”. W razie podejrzenia popełnienia któregoś z wymienionych czynów, Konferencja Rezydentów wyznaczała komisję śledczą, w skład której wchodził sędziowie spoza Wolnego Miasta („osoby sądowe Państw Opiekuńczych”) oraz miejscowi; wśród jej zadań widniały: prowadzenie śledztw, wydawanie wyroków kwalifikacyjnych i prowadzenie „ordynaryjnej inkwizycji kryminalnej”; w jej czynnościach obowiązkowo mieli uczestniczyć „assydenci przysięgli” wydelegowani przez Senat Rządzący. W razie uprawdopodobnienia podejrzenia przestępstwa, sprawca

³¹ Statut Organiczny dla Władz Sądowych... z 27 I 1842. Rozdz. XII „O mianowaniu zawieszaniu w Urzędzie lub oddaleniu od tegoż Urzędników Sądowych” (art. 108-112, 114-121).

³² Ibidem. Rozdz. XIII „O nadzorze wymiaru sprawiedliwości”; Rozdz. XIV „O nadzorze osób do Sądownictwa należących” (art. 126-129, 132-138). Sprawozdania dla Senatu przysyłał też Najwyższy Sąd Karny.

miał zostać przekazany „sądom zwyczajnym karzącym”, dla przeprowadzenia „postępowania kryminalnego”³³.

Odpowiedzialność karna urzędników nie była w Wolnym Mieście niczym nowym, gdyż w latach 1815-1839 realizowano ją przy pomocy Sądu Najwyższego Sejmowego, składającego się z 5 wybranych w drodze losowania posłów na Zgromadzenie Reprezentantów, 3 senatorów, prezesów obu sądów, 4 sędziów pokoju oraz 3 obywatele Krakowa, wskazanych przez stronę postępowania. Sąd powołano dla ustalania winy osób podejrzanych o „kradzież grosza publicznego, ździerstwo lub nadużycie”, popełnione w związku ze sprawowaniem urzędu³⁴. W Konstytucji z 1833 r. wyraźnie zastrzeżono, że sędziowie lub urzędnicy dopuszczający się przestępstw niezwiązanych z piastowanym stanowiskiem, podlegają osądzeniu przez sądy zwyczajne³⁵. Zasady działalności Sądu Sejmowego dokładniej określał statut sejmowy z 1817 r.³⁶ Od 1839 r. Sąd Sejmowy nie funkcjonował, jako że został zawieszony, na polecenie Konferencji Rezydentów, rozporządzeniem z 2 lipca 1839 r. W 1842 r. ostatecznie go zlikwidowano³⁷.

Z postępowań przeciwko urzędnikom sądowym należy wspomnieć, mającą silne konotacje polityczne, sprawę Leona Chwalibogowskiego, prokuratora Trybunału I Instancji i kasjera sądowego, którego oskarżono o wymuszanie datków pieniężnych, działania na szkodę masy spadkowej oraz sprzeniewierzenie pieniędzy i ruchomości złożonych do depozytu sądowego (art. 86-88 Kodeksu karnego z 1803 r.). Z ponad 20 zarzucanych mu czynów udowodniono tylko jeden, polegający na wzięciu od Uriasza Wohlsa łapówki w wysokości 50 złp, „za uwolnienie się od zaprzysiężenia pozostałego po żonie swej inwentarza, tudzież za odpiecztowanie ruchomości na szkodę sukcesorów”, co stanowiło czyn zagrożony karą ciężkiego więzienia od roku do lat 5. Wymierzony wyrok był bardzo łagodny. Ponieważ inicjatorem procesu był prezes Senatu Rządzącego Stanisław Wodzicki, nie dziwi fakt, że nie skorzystał z przysługującej mu możliwości wniesienia prośby oskarżonego na forum rządu, który mógł zastosować prawo łaski³⁸.

³³ Ibidem. Rozdz. IX „O przypadkach karnych w których ma miejsce postępowanie wyjątkowe” (art. 102-103). Zastosowanie przez Senat Rządzący prawa łaski uzależniono od zgody „Wysokich Opiekuńczych Dworów”, udzielanej za pośrednictwem rezydentów.

³⁴ *Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i Jego Okręgu z 15 lipca/11 września 1818 r.* [w:] M. Kallas, M. Krzymkowski, *op. cit.*, s. 186-188 (art. X, XVI). Dla wydania wyroku niezbędna była obecność 9 członków Sądu Sejmowego. Szerzej zob. W. Pęksa, *Sąd Sejmowy w Rzeczypospolitej Krakowskiej* [w:] *Dzieje wymiaru sprawiedliwości*, red. T. Maciejewski, Koszalin 1999, s. 253-261; F. K. Fierich, *op. cit.*, s. 236-245.

³⁵ *Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i jego Okręgu z 29 lipca 1833 r.* [w:] M. Kallas, M. Krzymkowski, *op. cit.*, s. 198-199 (art. XIX). Dotyczyło to urzędników powoływanych przez Zgromadzenie Reprezentantów, Senat Rządzący i zgromadzenia obiorcze.

³⁶ *Statut dotyczący się Urządzenia Zgromadzeń Politycznych z 10 IX 1817*, ogłoszony pismem Senatu Rządzącego nr 2845 DGS, Dz. Rozporządź. Rząd. z 1817 r. Oddz. VI „O sposobie postępowania w Sądzie Najwyższym” (art. 136-147).

³⁷ *Statut nowy Zgromadzeń politycznych i Komisji Obrachunkowej z 27 I 1842* nr 3 Dz.Konf., *Dziennik Praw WMK z 1842 r.*

³⁸ L. Pauli, *Austriacki kodeks karny z 1803 r. w Wolnym Mieście Krakowie (1815-1833)*, cz. II, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” (dalej: ZNUJ), t. CCXXXIV, *Prace Prawnicze*, z. 46, Kraków 1970, s. 126-127; S. Wachholz, *op. cit.*, s. 212-216; S. Wodzicki, *Pamiętniki*, Kraków 1888, s. 367-368; M. Krzywosąd-Kępieński, *Stanisław hr. Wodzicki, prezes Senatu b.Rzeczypospolitej Krakowskiej*, „Biblioteka Warszawska”, t. IV, 1883, s. 413.

Urlopy, emerytury i mundury dla urzędników sądownictwa

W statucie z 1833 r. przewidziano, że wszystkim urzędnikom sądowym przysługuje 6-tygodniowy „czas spoczynku”, pod warunkiem, aby „Trybunały były w czynności bez przerwy”³⁹. W 1836 r. Senat Rządzący, z upoważnienia „Dworów Opiekuńczych”, uchylił art. 85 tegoż statutu, zrównując pod tym względem urzędników sądowych, z pozostałymi urzędnikami⁴⁰. Dalsze zmiany wprowadzono statutem z 1842 r.: odtąd prezesom sądów, sędziom i prokuratorom miały przysługiwać urlopy nie dłuższe niż 28-dni, których udzielał Senat Rządzący, z możliwością ich rozłożenia na krótsze okresy, jeżeli nie groziło to funkcjonowaniu wymiaru sprawiedliwości. Wymiar urlopu dla pozostałych urzędników obniżono do 5 dni, z możliwością jego przedłużenia, na wniosek prezesa Sądu Wyższego i za zgodą Senatu Rządzącego⁴¹.

Warto zauważyć, że urzędnicy sądownictwa byli objęci systemem emerytalnym, wprowadzonym w 1833 r. i modyfikowanym w kolejnych latach⁴². Przed tą datą, otrzymanie zasiłku emerytalnego zależało od przychylności Senatu oraz sejmu, który zapisywał odpowiednie kwoty w budżecie. W zamierzeniach autorów system emerytalny miał zagwarantować godny byt odchodzącym ze służby urzędnikom, jak też pozostałym po nich wdowom i sierotom. Na przyszłe emerytury składali się sami zainteresowani, gdyż wszyscy urzędnicy zarabiający powyżej 100 złp mieli należeć do Towarzystwa Emerytalnego, na rzecz którego opłacali składki. Wynosiły one 4 % wynagrodzenia, a potrącano je przy jego wypłacie. Emerytury były współfinansowane z budżetu państwa. Ich wysokość ustalała Komisja Emerytalna, działająca pod nadzorem Senatu Rządzącego. Obok delegatów administracji, Uniwersytetu Jagiellońskiego, szkół średnich i Milicji Krajowej, zasiadał w niej też przedstawiciel sądownictwa, którym w latach 1841-1844 był sędzia Sądu Wyższego Konstanty Hoszowski, a następnie, przez kolejną 3-letnią kadencję, sędzia SW Felicjan Dudrewicz⁴³.

Konstruując system emerytalny zastosowano metodę progresywną, co oznaczało, że wysokość emerytury oraz zaopatrzenia wdowiego bądź sierociego, zależała od stażu pracy urzędnika. I tak, przepracowanie 15 lat skutkowało nabyciem prawa do emerytury w wysokości 25 % najwyższego uposażenia, 35 lat pracy do 100 %. W okresie przejściowym emerytura przyrastała corocznie o 3/20 kwoty obliczanej w stosun-

³⁹ *Statut Urządzący Sądownictwo* z 27 VIII 1833. Rozdz. VIII „Urządzenia ogólne” (art. 85). Wy-móg ciągłości urzędowania dotyczył także sądów pokoju i podsędzkowskich.

⁴⁰ Rozporząd. Senatu Rząd. z 8 XI 1836 nr 6538 DGS, *Urządzenie o urlopiach Urzędników Sądowych*, Dz. Praw WMK z 1836 r. (art. 1-2). Mieli oni otrzymywać urlopy na zasadach określonych w art. 13 statutu senackiego z 1833 r.

⁴¹ *Statut Organiczny dla Władz Sądowych...*, z 27 I 1842. Rozdz. XVII „O Feriach dla Urzędników Sądowych i udzielaniu im pozwoleń oddalania się od obowiązków” (art. 149, 152).

⁴² Ustawa z 18 IX 1833 *Prawo o Towarzystwie Emerytalnym*, ogłoszona pismem Senatu Rząd. z 1 X 1833 nr 6337 DGS, Dz. Praw WMK z 1833 r.; *Nowa Ustawa emerytalna* z 7 II 1838, ogłoszona pismem Senatu Rząd. z 15 III 1838 nr 698 DGS i 1418 DGS, Dz. Praw WMK z 1838 r.; Ustawa z 1 VII 1844 *Uzupełnienie Ustawy Emerytalnej z roku 1838*, ogłoszona pismem Senatu Rząd. z 3 VII 1844 nr 3801 DGS, Dz. Praw WMK z 1844 r.

⁴³ Obwieszc. Prezydującego w Komisji Emerytalnej z 16 VI 1844 nr 1538, „Dziennik Rządowy WMK” (dalej: Dz. Rząd. WMK) z 3 VII 1844 nr 81-82, s. 330-331; *Kalendarzyk polityczny krakowski na rok 1844*, Kraków 1844, s. 56-57; *Kalendarzyk polityczny krakowski na rok 1846*, Kraków 1846, s. 48-49.

ku do 1/4 części wynagrodzenia podstawowego. Nieco inaczej obliczano ją w razie odejścia ze służby wskutek ciężkiego uszczerbku na zdrowiu lub trwałego kalectwa, spowodowanych wykonywaniem obowiązków służbowych. Emerytura przysługiwała żonie urzędnika, nawet jeżeli zaczął on ją już pobierać. Jeżeli przepracował nie więcej niż 15 lat i wskutek utraty sił przeszedł w stan spoczynku lub zmarł, wdowie przysługiwało jedynie 25 % uposażenia. Małoletnie dzieci nabywały prawo do ojcowskiej emerytury na zasadach ustalonych dla wdów, jeżeli matka zmarła lub utraciła prawo do emerytury męża. W ustawach przewidziano też jednorazowe zasiłki sieroco. Wypłata emerytury zależała od przedstawienia stosownej dokumentacji. Dokładnie określono też okoliczności, w których następowała utrata prawa do emerytury. Były to: a) odejście uprawnionego ze służby przed osiągnięciem „lat wystugi”; b) skazanie na karę publiczną, połączoną z pozbawieniem urzędu lub praw obywatelskich; c) oddalenie ze służby z powodu „złej konduity”; d) „wejście na służbę obcego rządu”⁴⁴.

Spośród urzędników sądowych, emerytury otrzymywali m.in. prokurator Sądu Apelacyjnego Henryk Bogusz (1800 złp), pisarz Trybunału Andrzej Kuliczkowski (2000 złp), archiwista Trybunału Antoni Ciołkosz (709 złp 23 gr.), kancelista sądowy Michał Stankiewicz (540 złp 17 gr.) a także woźni Kazimierz Ćwikowski (75 złp 2 gr.), Mikołaj Skotnicki (57 złp 15 gr.) i Józef Śladek (57 złp 4 gr.). Oprócz tego, emerytury po mężu lub ojcu pobierały: wdowa po prokuratorze Sądu Apelacyjnego Antonim Syktowskim (1000 złp), wdowa po asesorze prawnym Eustachym Ekielskim (1500 złp), wdowa po pisarzu sądu pokoju Franciszku Chwastkiewiczzu (500 złp), Agata Sobalska wdowa po woźnym (86 złp 17 gr.) i Rozalia Etgens, córka kasjera sądowego (360 złp)⁴⁵. W 1845 r. Komisja Emerytalna zdecydowała o przyznaniu pensji wdowiej dla Kunegundy Żelechowskiej, wdowy po kanceliście Sądu Wyższego (510 złp) oraz ich małoletnim synom Antoniemu i Tadeuszowi (339 złp)⁴⁶.

Należy wspomnieć, że zgodnie z zatwierdzonym przez Komisję Organizacyjną rozporządzeniem Senatu Rządzącego z 1816 r. jednym z przywilejów urzędników sądowych było prawo do munduru („ubiór uroczysty dla Obywateli linii administracyjnej”), o przewadze kolorów granatowego i karmazynowego, zachowanych z epoki Księstwa Warszawskiego; składały się na niego: „suknia zwierzchnia kroju niemieckiego”, biała kamizelka, czarne lub białe spodnie, kapeluszek „gładki stosowany ze

⁴⁴ Dokładne omówienie zawierają prace: M. Mataniak, *System emerytalny dla urzędników Wolnego Miasta Krakowa. Część I: lata 1815-1837*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, t. 10, z. 2, s. 77-106; idem, *System emerytalny dla urzędników Wolnego Miasta Krakowa. Część II: lata 1838-1854*, ibidem, t. 10, z. 3, s. 493-519.

⁴⁵ *Wykaz Pensji Emerytalnych z Funduszu Ogólno-Krajowego z 28 VI 1844*, „Budget w roku 1844 uchwalony do akt Seymowych należący”, WM 21, k. 157-162. Poza tym, emerytury otrzymywali: prezes Sądu Apelacyjnego J. Mąkolski (8787 złp 6 gr.), sędzia Sądu III Instancji Józef Krzyżanowski (4600 złp), sędzia Sądu Apelacyjnego Marcin Soczyński (2821 złp 23 gr.), Rozalia Piekarska wdowa po preziecie Sądu III Instancji (3312 złp 7 gr.), Marianna Kalinkowa wdowa po sędzim Sądu III Instancji (1463 złp 26 gr.), wdowy po sędziach Trybunału: Łabajewska (800 złp), Helena Skarżyńska (666 złp 3 gr.), Kozłowska (600 złp) i Tekla Friedlein (523 złp 2 gr. oraz trójka małoletnich dzieci 76 złp 28 gr.- do 27 VIII 1839). Łącznie na wypłatę emerytur przeznaczono 143 370 złp 8 gr.

⁴⁶ Obwieszczenie Komisji Emerytalnej z 29 I 1846 nr 1896, Dz. Rząd. WMK z 11 II 1846 nr 15-18, s. 66-69. i emerytury dla sędziego Sądu Wyższego Wincentego Gołuchowskiego (3921 złp 25 gr.).

srebrną agrafą, zrobioną z tasiemki lub sznurka, i białą kokardą”, a także guziki z herbem Wolnego Miasta⁴⁷.

W związku z reorganizacją sądownictwa, prezes Sądu Wyższego przedłożył Senatowi projekt modyfikacji mundurów, dzięki którym urzędnicy sądowi wyraźniej odróżnialiby się od „urzędników linii administracyjnej”. Największe wątpliwości dotyczyły prokuratorów: wykonywali oni też zadania na rzecz administracji, w związku z czym ich mundury powinny być „w kolorach przepisanych dla Senatu”, czyli z przewagą amarantowego. Prezes Sądu Wyższego zasugerował jednak, aby na razie dla wszystkich urzędników wprowadzić mundury koloru granatowego, z fioletowym kołnierzem i mankietami, haftowane srebrem, z guzikami z herbem państwowym; miano zachować dotychczasowy krój munduru, który z przodu byłby zapinany na jeden rząd 9 guzikami; mankiety miały być rozcinane, przy bocznych klapach kieszeniowych miano przyszyć po 3 guziki, poza tym „2 w stanie i po jednym na połach”; kamizelka „biała, kaszmirowa, zapinana na jeden rząd”; czarny krawat; białe pantaloony ze strzemiączkami; „kapelusz stosowany z białą kokardą”, z agrafą na guziki z herbem Wolnego Miasta; białe rękawiczki skórkowe; płaska szpada okuta na biało; stopnie urzędników miano odróżniać dzięki haftom i „znakom odróżniającym”. Projektu prawdopodobnie nie udało się wcielić w życie przed likwidacją Wolnego Miasta⁴⁸.

Najpilniejsze było wprowadzenie uniformów dla woźnych, „zarówno audiencyjnych, jak też doręczających pisma i prowadzących egzekucje wyroków sądów pokoju”; zdaniem prezesa Sądu Wyższego, w ich przypadku wystarczał „mundur stosowny dla pachółków”, z zachowaniem kolorystyki dla władz sądowych⁴⁹. Jako ciekawostkę można wskazać, że za pośrednictwem prokuratora Trybunału wpłynęła prośba woźnych nadetatowych (niepłatnych), którzy prosili o przywrócenie fraków, niedawno zastąpionych „surdutami mundurowymi”. Motywy wystąpienia były natury finansowej: wnioskodawcy przekonywali, że surdut jest „nader kosztowny”, zaś frak „dużo mniejszym kosztem sprawiony być może”. Senat uznał, że „ich powody nie zasługują na uwagę”, gdyż ustępstwo stanowiło by obejście przepisów⁵⁰.

⁴⁷ Uchwała Komisji Organizacyjnej z 2 IX 1816 nr 530, ANK, WMK V-7, k. 39; Rozporząd. Senatu Rząd. z 14 IX 1816 nr 3298 DGS, ibidem, k. 39-46. Urzędnicy mogli również nosić u boku połączoną szpadę. Mundury nieznacznie zmodyfikowano rozporząd. Senatu Rząd. z 9 II 1818 nr 372 DGS, ibidem, k. 111-112, 119.

⁴⁸ Pismo Senatu Rząd. do prezesa Sądu Wyższego z 18 V 1842 nr 2482, WMK V-7, k. 719-720; *Projekt umundurowania dla Władz Sądowych W. M. Krakowa* (do nr 2482 DGS), ibidem, k. 721-722, 743-744. Dla przykładu, na kołnierzu i mankietach pisarza Sądu Wyższego miała się znajdować girlanda dębowa „nie przekraczająca połowy szerokości wyłogów, haftowana z boku i od góry” (girlanda pisarza Trybunału była o połowę mniejsza). Przy okazji pojawiła się kwestia zmiany przynależności urzędników do klas zaszerogowania.

⁴⁹ Pismo prezesa Sądu Wyższego do Senatu Rząd. z 20 VI 1842 nr 473, ibidem, k. 765-766; Pismo Senatu Rząd. do prezesa Sądu Wyższego z 24 VI 1842 nr 3079, ibidem. Pachółkowie nosili mundury koloru szaraczkowego.

⁵⁰ Pismo prokuratora przy Trybunale do Senatu Rząd. z 3 VIII 1842 nr 3296, ibidem, k. 773; Pismo Senatu Rząd. do prokuratora z 12 VIII 1842 nr 4090, ibidem, k. 773-774; Pismo woźnych nadetatowych z 1 VIII 1842, ibidem, k. 775-776. Frak był też „wygodniejszy o każdej porze roku”. Pod petycją podpisał się woźni Jan Turski, Felicjan Sarnocki i Tomasz Leszczyński.

Budynki sądowe; obciążenie pracą urzędników sądownictwa

Jeśli chodzi o miejsce pracy sędziów i urzędników, to biura sądów Wolnego Miasta przeniesiono w 1819 r. do gmachu nieopodal kościoła św. św. Piotra i Pawła (dzisiaj to tzw. Collegium Broscianum, ul. Grodzka 52). Po 1796 r. budynek ten wielokrotnie zmieniał swoje przeznaczenie: najpierw mieściły się w nim biura c.k. Trybunału Apelacyjnego dla Galicji Zachodniej i krakowskiego c.k. Sądu Szlacheckiego; w latach 1816-1846 część pomieszczeń zajmował Senat Rządzący, a do połowy 1853 r. Rada Administracyjna. Na podstawie uchwały Senatu z 20 września 1818 r. lokale sądowe mieściły się na II piętrze; piętro I oraz parter zarezerwowano dla władz rządowych. W okresie Rzeczypospolitej Krakowskiej miały miejsce liczne przebudowy i remonty budynku⁵¹.

W 1843 r. pomieszczenia Trybunału obejmowały: 3 sale audiencjonalne wydziałów I-III, salę prezydencjalną, sekretariat Trybunału (biuro dziennika podawczego, kancelaria sekretariatu, biuro protokolistów, biuro sekretarza), 3 izby archiwum Trybunału (wraz z pomieszczeniem d. sekretariatu), Inkwizytoriat Kryminalny („6 izb, czyli kancelarii”, 2 izby ustępowe, sień), 2 sale Kasy Sądowej, depozyt kryminalny, pomieszczenie stróża, salę prokuratora, 3 biura pisarzy wydziałów I-III oraz kancelarię Regenta Akt Hipotecznych⁵².

Jak wspomniano, w razie potrzeby w salach sądowych organizowano remonty. Dokupywano też niezbędne elementy wyposażenia (materiały pisarskie, pieczętki, stoły i krzesła itp.). Dla przykładu, w 1850 r. wskutek odezwę prezesa Trybunału, Rada Administracyjna upoważniła Ekonomię Miejską do zakupienia 4 krzeseł z poręczami oraz 28 krzesełek, niezbędnych w 4 salach Trybunału, w „miejscie tamże będących, które nadniszczeniu uległy”⁵³. Warto wymienić także „materialia i efekta”, składające się na techniczne wyposażenie biur trybunalskich. W 1849 r. prezes Trybunału zgłosił zapotrzebowanie na 26 ryz papieru conceptowego małego i 32 dużego, 71 ryz „papieru kancelaryjnego, pocztowego i medianowego, na dziennik podawczy”, 7000 szt. piór, 10 czarnych i czerwonych ołówków, 8 szt. kałamarzy, 30 garnców czarnego atramentu, 300 funtów świec łojowych, 3 funty „bursztynu do kadzenia”, 36 mioteł, 6 mosiężnych lichtarzy i 13 karafek ze szklankami⁵⁴.

Wywody dotyczące urzędników sądownictwa należy poszerzyć o dane dotyczące ich obciążenia pracą. Cenny materiał stanowią tutaj sprawozdania („zdania sprawy”), wygłaszane na forum Zgromadzenia Reprezentantów przez jednego z se-

⁵¹ W. Szymborski, *Collegium Broscianum*, Kraków 2014, s. 98-100, 104-105. W niektórych salach dydaktycznych Collegium Broscianum zachowały się monumentalne szafy, w których niegdyś przechowywano akta sądowe.

⁵² *Inwentarz wszelkich Effektów i Utensyliów do obecnego składu Trybunału i Biór jego przeznaczonych sporządzony, z 1843 roku, z 3 III 1843*, Archiwum Narodowe w Krakowie-Ekspozytura w Spytkowicach (dalej: ANK-ES), WM 154. Inny inwentarz wymieniał jeszcze „skład za kratką na korytarzu, gdzie dawny Sekretariat”. Inwentarz gmachu sądowego z 1843 r., ibidem.

⁵³ Pismo prezesa Rady Administracyjnej do prezesa Trybunału z 6 V 1850 nr 5162, ANK-ES, WM 154; Pismo prezesa Trybunału do Rady Administracyjnej z 2 V 1850 nr 644, ibidem. Krzesła miały być „zrobione z drewna orzechowego, na sprężynach, obite skórą, koloru zielonego, których to wszystkich krzesełek plecty miały być wyścielane”.

⁵⁴ *Wykaz materiałów potrzebnych dla CK. Trybunału na rok 1849*, ANK-ES, WM 154.

natorów; opierały się one na raportach nadsyłanych przez szefów poszczególnych magistratur, w tym prezesów sądów. W pierwszym okresie sprawozdawczym, od ustanowienia „magistratur sądowych” (1816) do końca września 1817 roku w Trybunale osądzono 939 spraw cywilnych, 13 kryminalnych oraz 237 poprawczych; w Sądzie Apelacyjnym 135 spraw cywilnych, 8 kryminalnych, 18 poprawczych i 31 policyjnych. Sąd Ostatniej Instancji rozpatrzył 12 spraw cywilnych i 1 poprawczą. Razem z sądami pokoju rozpatrzono 2027 spraw cywilnych, 21 kryminalnych, 225 poprawczych i 32 policyjne⁵⁵.

W okresie od 1 października 1817 do 30 września 1818 r., stanowiący „rękomię spokojności i bezpieczeństwa osób i majątków obywatelskich” wymiar sprawiedliwości dokonał następującego wysiłku: w „przedmiotach cywilnych” w Trybunale osądzono 726 spraw, „w biegu” pozostały 4; w Sądzie Apelacyjnym 159 spraw, pozostało 6. W Sądzie Ostatniej Instancji osądzono 21 spraw. Łącznie osądzono i załatwiono 1621 spraw (w porównaniu do 1816/1817 wynik był mniejszy o 406). Jeśli chodzi o „sprawiedliwość karną”, we wszystkich instancjach (w tym w sądach pokoju) osądzono 619 spraw policyjnych, 168 poprawczych, 23 kryminalne; w biegu pozostało 325. Nawiasem mówiąc, powyższe dane miały świadczyć o „wzrastającej moralności i wzmagającym się wstręcie do występków i zbrodni”, na co wpływały działania rządu, dążącego do „oświecenia Ludu i ugruntowania w nim cnoty”⁵⁶.

Autor sprawozdania dla sejmu 1833 r. napotkał na poważne trudności ze zgromadzeniem kompletnych danych, a to z powodu rozmiarów okresu sprawozdawczego. Według danych z „Tabel generalnych”, sporządzonych dla prezesa Sądu Apelacyjnego, w roku sprawozdawczym 1827/1828 we wszystkich instancjach (w tym w sądach pokoju) osądzono 5291 spraw cywilnych, 267 poprawczych i kryminalnych oraz 1451 policyjno-sądowych. Dane dla pozostałych okresów: 1828/1829: 6053 sprawy cywilne, 266 poprawczych, 1109 policyjno-sądowych; 1829/1830: 5794 sprawy cywilne, 435 poprawczych, 1043 policyjno-sądowe; 1830/1831: 6607 spraw cywilnych, 479 poprawczych, 1190 policyjno-sądowych; 1831/1832: 5014 spraw cywilnych, 605 poprawczych, 821 policyjno-sądowych⁵⁷.

⁵⁵ Zdanie sprawy Zgromadzeniu Reprezentantów o położeniu Interesów krajowych, przez delegowanego do teyże Reprezentacji Senatora na posiedzeniu seymowym w dniu 3 grudnia 1817 roku, ogłoszone pismem Senatu Rząd. z 5 I 1818 nr 80 DGS, Dz. Rozporząd. Rząd. z 1818 r., s. 23-25. W sądzie pokoju okręgu I ugodzono bądź osądzono 421 spraw (oprócz odesłanych Trybunałowi; które „spadły z wokandy” bądź od których odstąpiono), w sądzie okręgu II 258, w sądzie okręgu mogińskiego 77, w sądzie okręgu krzeszowickiego 69, w sądzie okręgu chrzanowskiego 126.

⁵⁶ Zdanie sprawy Zgromadzeniu Reprezentantów o położeniu interesów krajowych, przez delegowanego do teyże Reprezentacji senatora, na posiedzeniu seymowym w dniu 10 grudnia 1818 roku, ogłoszone pismem Senatu Rząd. z 11 III 1819 nr 88 DGS, Dz. Rozporząd. Rząd. z 1819 r., s. 60-63. 715 spraw cywilnych ugodzono czy też osądzono w sądach pokoju, do Trybunału odesłano (bądź „spadło z wokandy”) 533, w biegu pozostało 10.

⁵⁷ Zdanie sprawy o Stanie i Położeniu Kraju Wolnego, Niepodległego i ściśle Neutralnego Miasta Krakowa i Jego Okręgu Zgromadzeniu Reprezentantów na dzień 21 sierpnia 1833 r. zwołanym (do nr 6174 DGS), WMK V-196, k. 1265-1266. Tamże szczegółowe dane o liczbie spraw w poszczególnych sądach. Liczba spraw cywilnych w ciągu 6-letnia pozostała na niezmiennym poziomie, jednakże w ciągu przedostatnich 3 lat „w zatrwajającym stosunku” wzrosła liczba spraw kryminalnych i poprawczych; zdaniem autora raportu „ogólny stan moralny społeczeństwa” mieścił się jednak w normie europejskiej („niedaleki był

Na ostatnim sejmie 1844 r. zaprezentowano porównawcze dane dla lat 1839 i 1843. W pierwszym z nich, do Trybunału wpłynęło 1117 spraw, z czego osądził 1057 (zostało 60); do Sądu Apelacyjnego wpłynęło 621 spraw, osądził 574 (zostało 47); do Sądu III Instancji wpłynęły 182 sprawy, z których w drodze „zwyczajnego rekursu” rozpoznał 67, „w drodze kasacji” 79 (zostało 36). W 1843 r. do Trybunału wpłynęło 2340 spraw, z czego w I instancji załatwił 1242, w apelacji 849, spadło 230, pozostało 19; Sąd Wyższy miał „spraw z dawnego porządku” 32, z „nowego porządku” 108 (razem 140), z których rozpoznał 138⁵⁸.

Pisarze sądowi

Pierwszorzędną rolę wśród urzędników sądowych, zaraz za sędziami (i asesorami), odgrywali pisarze sądowi. Zgodnie z francuskim Kodeksem procedury cywilnej z 1806 r. (dalej: KPC) brali oni udział w wielu czynnościach sędziów, w tym sporządzaniu wyroków, odpowiadając przy tym za ich redakcję⁵⁹. Prowadzili też rejestry spraw; przykładowo, pisarze Sądu III Instancji prowadzili ich trzy: a) spraw cywilnych i handlowych, wnoszonych od dwóch wyroków różnobrzmiących; b) rekursów wnoszonych „w drodze kasacji” od identycznych wyroków; c) spraw po dopuszczeniu kasacji, które wpływały do rozstrzygnięcia („przychodziły do osądzenia”) *in merito*. Należy dodać, że wszelkie pisma procesowe trafiały do prezesa Sądu III Instancji właśnie za pośrednictwem pisarza, który umieszczał je na wokandzie⁶⁰.

O prowadzeniu wokandy przez pisarza Trybunału (Wydział I) była także mowa w kolejnym statucie: zamieszczano na niej sprawy wpływające zarówno w drodze postępowania zwyczajnego („ordynaryjnego”), jak sumarycznego; odbywało się to według kolejności zgłoszenia (daty wpływu). Prowadził też osobną wokandę dla spraw handlowych oraz „przychodzących do osądzenia” w II instancji; wpisu na wokandę dokonywał po otrzymaniu dowodu opłacenia wpisu, po upływie terminów kodeksowych; porządek ustalony na wokandzie decydował o kolejności rozpoznania spraw, pominięcie jednej sprawy i rozpoznanie kolejnej dopuszczano jedynie z ważnych powodów. Dla zapewnienia prawidłowego „porządku osądzania spraw”, w każdy poniedziałek pisarz sporządzał wykaz spraw, które miały zostać rozpoznane w bieżącym tygodniu, po czym umieszczał go za kratką sądową. Pisarz ponosił odpowiedzialność za zgodność wykazu z wokandami (co do poprawności kolejności), podlegając nadzorowi prezesa Trybunału⁶¹.

prawdziwej cywilizacji”), zaś „umysł mieszkańców był spokojny, grunt poczciwy, charakter łagodny, dopóki okoliczności jakowe namiętności jego nie wzburzą”.

⁵⁸ *Zdanie sprawy o stanie i położeniu Kraju W.M. Krakowa i Jego Okręgu w Zgromadzeniu Reprezentantów w r. 1844 przedłożone przez Senatora do tegoż Zgromadzenia delegowanego*, Dz. Praw WMK z 1844 r., s. 77-81 (to samo w: ANK, „Akta Seymowe z r. 1844”, WMK II-44, k. 49-148). W 1843 r. w 5 sądach pokoju było łącznie 12 035 spraw, osądzono 6270, ugodzono 2705, pojednano 44, odesłano 165, spadło 2748, pozostały 102; ponadto odbyło 798 rad rodzinnych, zorganizowano 667 opiek małoletnich.

⁵⁹ W. Sobociński, *op. cit.*, s. 251-252. Stali też na czele kancelarii sądowych, które rozbudowywano w zależności od wielkości sądu.

⁶⁰ *Statut Urządzący Sądownictwo z 27 VIII 1833*, Rozdz. VI „O Sądzie III Instancji” (art. 27, 32-33, 35). Statut powtarzał też dyspozycję o redagowaniu przez pisarzy treści wyroków.

⁶¹ *Statut Organiczny dla Władz Sądowych...*, z 27 I 1842. Rozdz. V „O Trybunale”. Oddz. II „O urzą-

Od pisarzy wymagano kwalifikacji prawniczych i doświadczenia, czego dowodzi przypadek Wincentego Janickiego, który ubiegając się o posadę pisarza (a także sędziego czasowego) przedłożył Komisji Sejmowo-Kwalifikacyjnej „wymagane allegata”, potwierdzające kilkuletnią „bezpłatną służbę publiczną”. Jego kariera zawodowa miała następujący przebieg: 1,5 roku pracy w charakterze aplikanta przy Trybunale, 2,5 roku przy sędzię pokoju; pełnienie obowiązków zastępcy pisarza sądu pokoju okręgu mogińskiego; 2,5 roku jako asesor honorowy (bezpłatny) przy Trybunale; jednoroczne zastępstwo pisarza Trybunału⁶². Równie dokładnie sprawdzano kwalifikacje kandydatów na pisarza sądowego po śmierci Janickiego w 1845 r.⁶³. Pisarzem wydziału I Trybunału został wówczas Antoni Librowski⁶⁴.

Z kronikarskiego obowiązku należy odnotować, że w różnych okresach Wolnego Miasta pisarzami sądowymi byli: w Sądzie III Instancji Maksymilian Bartynowski; w Sądzie Apelacyjnym: Antoni Matakiewicz, Andrzej Kalinka i Leon Korytowski; w Sądzie Wyższym Bernard Uszewski; w Trybunale: Andrzej Kuliczkowski, Ignacy Rogalski, W. Janicki, Jakub Miętuszewski, Antoni Librowski i Konstanty Syktowski⁶⁵.

Sekretarze, dziennikarze, archiwiści, kanceliści, aplikanci

Jak wspomniano, w okresie Wolnego Miasta działalność prowadziło też archiwum sądowe przy Trybunale, w którym stosowano system kancelaryjny obowiązujący we wszystkich urzędach i instytucjach państwa Wolnego. Stosowano w nim rzeczowy układ akt, co ujawniało wpływy francuskie i systemu obowiązującego w kancelariach centralnych urzędów Królestwa Polskiego. Podstawą układania akt był klucz archiwalny, wprowadzający grupy rzeczowe⁶⁶.

Oprócz archiwisty Trybunału (Marcin Marchwicki), powoływano także archiwistów dla przechowywania akt Sądu Apelacyjnego, a później Sądu Wyższego (Ferrery Wincenty Odrowąż-Wysocki) oraz Sądu III Instancji (Antoni Giebułtowski). Spośród pozostałych urzędników biurowych, w różnych okresach Wolnego Miasta,

dzeniu Trybunału pod względem spraw cywilnych i handlowych” (art. 43-47). Jedynie w nadzwyczajnych sytuacjach („konieczność pośpiechu”) prezes Trybunału mógł zarządzić, aby sprawę „przygotować do zawyrokowania”, chociaż nie była wpisana na wokandę; mógł ją rozpoznać losowo wyznaczony wydział; utrzymano przy tym wymóg udowodnienia opłacenia wpisu, zapozwania strony oraz zawiadomienia jej o skróceniu terminu.

⁶² Pismo W. Janickiego do Senatu Rząd. z 7 IX 1833, ANK, WMK III-7 B, k. 1715. Janicki został wybrany przez Zgromadzenie Reprezentantów na sędziego Trybunału, ale „wyboru nie utrzymano”. 8 VII 1833 r. otrzymał nominację na asesora czasowego przy Trybunale, następnie został pisarzem sądowym.

⁶³ Pismo prezesa Sądu Apelacyjnego do Senatu Rząd. z 27 XII 1845 nr 3384, ANK, WMK V-22 A, k. 61-68.

⁶⁴ Pismo Senatu Rząd. do prezydium Senatu Rząd. z 30 XII 1845 nr 6360, ANK, WMK III-43 A, k. 725. Pisarzem wydziału II Trybunału, w miejsce Librowskiego, mianowano Wincentego Widerakiewicza, który miał złożyć przed prezydium Senatu „wymaganą przysięgę”.

⁶⁵ Ponadto w sądach pokoju: Alojzy Filipowicz, Florian Kojasiewicz, Tomasz Gawelkiewicz i Franciszek Chwastkiewicz.

⁶⁶ S. Pańków, *Archiwum Wolnego Miasta Krakowa*, „Archeion” t. XXII, 1954, s. 113-115. Zob. *Urządzenie wewnętrzne Senatu WMK i jego Okręgu z 15 VII 1816*, ogłoszone pismem Senatu Rząd. nr 2104 DGS, Dz. Rozporząd. Rząd. z 1816 r. Rozdz. VII „O Archiwaryuszu” (art. 59-66).

sekretarzami Trybunału byli Wojciech Skarzyński, A. Librowski i Józef Lasocki; dziennikarzami Józef Kwasek, Aleksander Maciej Łabajewski, L. Korytowski, J. Chorosiewicz i Jacek Siewierski; kancelistami J. Kwasek, Antoni Żelechowski, Grzegorz Kątski, M. Stankiewicz, L. Korytowski, Szczepan (Stefan) Machnicki, Leonard Andrzej Wojciechowski, Józef Stróżecki, Sebastian Korytowski, Adam Karwacki, Jan Rogalski, Tadeusz Boguński (diurnista), Napoleon Maszewski, Filip Etgens i Wincenty Zentar-ski; zastępcami kancelistów Józef Więckowski i Franciszek Boroński; aplikantami A. Łabajewski, Stanisław Buczyński, L. Wojciechowski, S. Korytowski, Maksymilian Bartynowski, Ignacy Weseli, Dzianott, Florian Kojsiewicz, A. Karwacki⁶⁷.

Urzędnicy Kasy Sądowej

W naszych rozważaniach nie można pominąć osób zatrudnionych w Kasie Sądowej, czyli kasjera i kontrolera. Do ich obowiązków należało: a) pobieranie z Kasy Głównej środków na wynagrodzenia dla „urzędników zatrudnionych przy trybunałach”, a także ich wypłata, za pokwitowaniem prezesów sądów; b) dbałość o wyposażenie biur sądowych („opatrywanie potrzeb biur”); c) pobór opłat stanowiących dochód Skarbu Publicznego (opłaty stemplowe; zasądzone kary sądowe; wpisowe; „taxy pośmiertne”; d) administracja depozytem sądowym; e) składanie rachunków z działalności Kasy Sądowej⁶⁸.

Do końca lat 30. urzędnicy kasowi w swojej pracy stosowali przepisy statutu Komisji Organizacyjnej z 1818 r.⁶⁹. Został on nieznacznie zmodyfikowany i rozbudowany w 1838 r. Zgodnie z tą regulacją, podziału środków na działalność sądownictwa dokonywali urzędnicy Kasy Głównej Rządowej; przy ich wypłacie korzystali z pośrednictwa Kasy Sądowej. Również kary sądowe, orzekane przez sądy pokoju i Trybunał I Instancji, miano opłacać w Kasie Sądowej, po czym przelewano je do Kasy Głównej, niekiedy przy udziale Kasy Dochodów Niestalych. Zarówno pobór pieniędzy, jak ich wypłata, mogły następować wyłącznie na podstawie etatów bądź „regestrów biorczych”, corocznie nadsyłanych przez Senat Rządzący. Dla skuteczności wypłaty niezbędna była też asygnacja prezesa właściwego urzędu. Kontrola Kasy Sądowej odbywała się w drodze „rewizji kas”, dokonywanej przez urzędników Biura Rachuby lub Wydziału Dochodów Publicznych⁷⁰.

⁶⁷ Dane dla pozostałych sądów: Sąd III Instancji: sekretarz Konstanty Syktowski, dziennikarz Wincenty Widerakiewicz; Sąd Apelacyjny: sekretarze: Jan Raubach, Konstanty Massalski; dziennikarze: Mikołaj Korczyński, Antoni Ciołkosz; kanceliści: Grzegorz Bernatowicz, Karol Bogacki, K. Syktowski, A. Żelechowski, Józef Sokalski, Tomasz Czech; aplikanci Kazimierz Kruszyński, Jan Karol Dekutowski, Piotr Łoziński, Józef Walenty Stróżecki, Stanisław Skowroński, K. Syktowski. Asesorami byli A. Łabajewski, Wojciech Głuchowski, Jan Nowicki, zaś w Sądzie Wyższym- Józef Hodorowicz (Chodorowicz) i Kazimierz Kozłowski. Należy jeszcze odnotować protokolistów do spraw karnych: Sądu Wyższego (Edward Bogucki) oraz dla wydziałów I-III Trybunału (Feliks Ekielski, Wiktor Płonczyński, Teofil Waniewicz).

⁶⁸ *Urządzenie tymczasowe dla Władz Sądowniczych Wolnego Miasta Krakowa...*, z 1816 r. (art. 7, pkt a-e).

⁶⁹ Statut Komisji Organizacyjnej z 2 VI 1818 (do nr 1656 DGS), *O urządzeniu Rachunkowości w Wolnym Mieście Krakowie*, Dz. Rozporz. Rząd. WMK z 1818 r.

⁷⁰ Rozporządz. Senatu Rząd. z 28 V 1838 nr 2863 DGS, *Urządzenie Rachunkowości*, ANK, WMK V-102 B, k. 1052, 1056, 1068-1073, 1091. Tytuł II. „O postępowaniu kassowem”. Tytuł III. „O kontroli

Jedną z rewizji Kasy Sądowej miała miejsce w 1834 r. W następstwie kontroli przypomniano prezesowi Sądu III Instancji, że „używanie grosza publicznego” za jej pośrednictwem, niezbędne „dla opędzenia potrzeb tego oddziału służby publicznej”, powinno się dokonywać za jego pełną wiedzą⁷¹. Na zakończenie można dodać, że w Kasie Sądowej pracowali kasjerzy Leon Chwalibogowski i Melchior Etgens oraz kontrolerzy Jan Raubach i Piotr Łoziński.

Woźni sądowi

Swoje miejsce w hierarchii sądowej Wolnego Miasta zajmowali także woźni. Jak wspomniano, na wzór Księstwa Warszawskiego, na etacie sądów pozostawali woźni audiencjonalni, używani do służby wewnętrznej i policyjnej w lokalach sądowych. Osobną grupę stanowili woźni „do doręczeń”, którzy dostarczali pisma stronom, pobierając od nich opłaty⁷².

W okresie Wolnego Miasta woźnych obowiązywały nie tylko przepisy KPC, ale także dekretu z 14 października 1811 r. oraz ustawy o sądach pokoju z 1825 r.⁷³. Szczegółowy zakres ich obowiązków można zrekonstruować w oparciu o „taxę dla urzędników” z 1826 r. określającą wysokość opłat za następujące czynności: a) sporządzanie „pозwów zawierających skargę lub prośbę”; b) sporządzanie „wezwań do uczynienia czegoś”, opozycji, „prośb o uchylenie” oraz innych aktów, jeżeli w świetle KPC ich sporządzanie należało do woźnego (wcześniej: burgrabiego), np. zapozwanie przed sąd pokoju w sprawach, w których wartość przedmiotu sporu przekraczała 30 złp. Za powyższe czynności woźny pobierał 1 złp; gdy należały one „do atrybucji Trybunału”, opłata wynosiła 2 złp, gdy do Sądu Apelacyjnego 3 złp. Za sporządzenie kopii dokumentu woźny pobierał 15 gr. Przysługiwało mu „milowe” (20 gr. za każdą przebytą milę, tam i z powrotem), jako zwrot kosztów podróży; nie miało znaczenia, czy doręczył jeden lub więcej pozwów⁷⁴.

Warto w tym miejscu przeanalizować postanowienia KPC dotyczące dokumentów sporządzanych przez woźnych. W Księdze II (Tytuł II „O pozwach”) określono

przychodów i wydatków” (art. 6, 14-16, 33-41, 72).

⁷¹ Pismo Senatu Rząd. do Sądu III Instancji z 22 IV 1834 (do nr 2061 DGS), *Księga Normaliów Sądu Appellacyjnego od 1833 do 1-go czerwca 1842 roku*, ANK, WM 587; Pismo Sądu III Instancji do Sądu Apelacyjnego i Trybunału I Instancji z 10 V 1834 nr 507, ibidem. Wynikła z tego konstatacja Senatu, że bezwzględnie powinien być przestrzegany wymóg asygnacji prezesa Sądu III Instancji przy wypłacie środków.

⁷² W. Sobociński, *op. cit.*, s. 252. Rozwiązanie to stanowiło powrót do tradycji przedrozbiorowych.

⁷³ Dekret z 14 X 1811, *powierzający funkcje burgrabioów woźnym i komornikom i ustalający związane z ich działalnością przepisy organizacyjne oraz należne opłaty*, Dz. Praw Ks. Warszawskiego, t. 3, nr 35, s. 407-413; Ustawa Nadzwyczajnego Sejmu Prawodawczego z 17 VI 1825, *Prawo oznaczające postępowanie przed Sądami Pokoju w kraju Rzeczypospolitej Krakowskiej*, ogłoszona pismem Senatu Rząd. nr 3647 DGS, „Dziennik Praw Rzeczypospolitej Krakowskiej” (dalej: Dz. Praw RK) z 1825 r. Tytuł XI „O egzekucji wyroków Sędziego Pokoju” (art. 73-74).

⁷⁴ Rozporząd. Senatu Rząd. z 5 V 1826 nr 849 DGS, *Ustanowienie tax dla urzędników sądowych*, Dz. Praw RK z 1826 r. Rozdz. VI „Przepisy i taxa opłat dla Woźnych Sądowych” (art. 37-40). Woźnemu przysługiwała też dieta (2 złp) za każdy dzień udziału w czynnościach licytacyjnych. Woźni przy sądach pokoju działali bezpłatnie (za wyjątkiem czynności egzekucyjnych), gdyż byli opłacani ze Skarbu Publicznego; w początkowym okresie Księstwa Warszawskiego burgrabia oznaczał właśnie woźnego.

m.in. treść pozwu, który pod rygorem nieważności powinien zawierać: datę, nazwisko powoda, jego miejsce zamieszkania i stan cywilny; nazwisko patrona; nazwisko, adres i immatrykulację woźnego; nazwisko i miejsce zamieszkania pozwanego oraz osoby, której doręczano kopię pozwu; „zasady skargi”, czyli przedmiot sprawy; wskazanie sądu oraz termin stawienia się na rozprawę. Woźnych obowiązywał zakaz doręczania pozwów w dni świąteczne (państwowe), chyba że zezwolił na to prezes sądu. Pod rygorem nieważności, woźny nie mógł dokonywać czynności, które dotyczyły krewnych i powinowatych jego lub żony (w linii prostej bez ograniczeń; w linii bocznej „aż do stopnia wnuków braterskich”). Pod groźbą kar pieniężnych zobowiązano go do zamieszczania na końcu pozwu i jego kopii kosztów doręczenia, które opłacano z chwilą zarejestrowania. Pozwy należało doręczać osobiście lub w miejscu zamieszkania pozwanego; w razie gdyby woźny nie zastał pozwanego bądź kogoś z członków rodziny albo służącego, wówczas powinien oddać kopię pozwu sąsiadowi, który potwierdzał odbiór na oryginalne; jeżeli nie mógł on lub nie chciał podpisać dokumentu, wówczas oddanie kopii powinno nastąpić do rąk wójta (pierwotnie: burmistrza bądź adiunkta gminy), za potwierdzeniem na obu dokumentach. W razie wadliwości pozwu z winy woźnego, ponosił on koszty pozwu oraz „uchylenia procedury”; mógł też zostać zobowiązany do wynagrodzenia szkód i utraconych korzyści; termin doręczania pozwów był 7-dniowy⁷⁵.

Czynności woźnych dotyczyła też Księga V („O exekucyi wyroków”). Na podstawie jej Tytułu VIII należało do nich zajmowanie ruchomości, co odbywało się „w asystencji” 2 pełnoletnich świadków, którymi nie mogli być jego krewni lub powinowaci; zawartość „protokołu zajęcia ruchomości” w ogólności odpowiadała treści aktów doręczanych przez woźnych. Woźni brali także udział w zajmowaniu nieruchomości, po upływie 30 dni od wezwania, w których to czynnościach nie wymagano udziału świadków. „Protokół zajęcia”, oprócz danych w ogólności przewidzianych dla pism woźnego, powinien wskazywać wyrok lub inny dokument będące podstawą egzekucji⁷⁶.

Co ciekawe, woźni mogli też stosować uwięzienie („areszt osobisty”), które musiało poprzedzić wręczenie wezwania egzekucyjnego oraz wyroku, na podstawie którego je orzeczono; wprowadzono zastrzeżenie, że dłużnika nie można uwięzić „przed i po zachodzie słońca”, w dni świąteczne, „w domach poświęconych obrzędkiem religijnym i tylko podczas nabożeństwa”, podczas posiedzeń władz publicznych, a także w domu, chyba że areszt zlecił sędzia pokoju⁷⁷.

⁷⁵ *Kodex Postępowania Sądowego Cywilnego przez Antoniego Łabęckiego wytłumaczony i poprawiony*, Warszawa 1810. Księga II. Tytuł II „O pozwach” (art. 61-63, 66-68, 71-72). W razie konieczności doręczenia pozwu w odległym miejscu, woźnemu przysługiwała dieta za 1 dzień pracy.

⁷⁶ *Ibidem*. Księga V „O exekucyi wyroków”. Tytuł VIII „O zajęciu ruchomości” (art. 585-625); Tytuł XII „O zajęciu nieruchomości” (art. 673-717). Jak też dokładnie „opisywać budowlę” wraz z jej powierzchnią; zawierać „wyciągi z ksiąg podatkowych”; wskazywać sąd, przed który „wniesiono zajęcie”; oraz przedstawicieli stron (patroni).

⁷⁷ *Ibidem*. Księga V „O exekucyi wyroków”. Tytuł XV „O uwięzieniu” (art. 780-783). Podobnie w razie wydania przez sąd „listu głejtowego”. W dalszych artykułach szczegółowo określono m.in. zawartość „protokołu uwięzienia”.

Władze Wolnego Miasta starały się, aby posady woźnych dostawały się osobom należycie przygotowanym⁷⁸. Świadczy o tym przebieg sprawy Andrzeja Jaroszewskiego, którego po przejściu Kajetana Tylkowskiego do „stanu komorniczego”, wysunięto na urząd woźnego przy sądzie pokoju w Chrzanowie. Jaroszewski był wcześniej woźnym przy sądzie pokoju w Krzeszowicach, następnie sekwestratorem rządowym i aplikantem przy sądzie pokoju chrzanowskim. Jako że prezes Sądu Apelacyjnego wyrażał się o kandydacie w samych superlatywach („zasłużony, zdatny, pilny, z moralności na pochwałę zasługujący”), a pozytywną opinię przedstawił także Wydział Spraw Wewnętrznych, rząd udzielił nominacji Jaroszewskiemu, polecając prezesowi Sądu Apelacyjnego odebranie od niego przysięgi, a także dopilnowanie, aby uiszczył opłatę stemplową, gdyż dotąd nie piasował stanowiska łączącego się z koniecznością jej wniesienia⁷⁹. Miesiąc później Sąd Apelacyjny poinformował Senat, że Jaroszewski wykonał przysięgę na audienencji sądu. Przy okazji wyszło na jaw, że w ustawie z 29 grudnia 1811 r. „o opłatach stemplowych” woźni w ogóle nie figurują; co więcej, ponieważ Jaroszewski został woźnym nadetatowym (bezpłatnym, „do doręczania pism”), opłata tym bardziej się nie należała. Senat zgodził się z tą argumentacją, o czym powiadomiono zainteresowane podmioty⁸⁰.

Zachowanie woźnych na służbie było zróżnicowane: w raporcie z 1830 r. pozytywnie oceniono pracę Piotra Relinga („pilny, zdatny”), duże zastrzeżenia prezesa Sądu Apelacyjnego budził jednak Wincenty Nowaczyński („słabość i nałóg do trunków, niezdatność”)⁸¹; zarzuty sformułowano też pod adresem Jana Matelskiego (woźny sądu pokoju okręgu III), a dotyczyły one „niedbałości w egzekucji”, „czynienia nadużyć zwlekających działanie”, „zatrzymywania wyegzekwowanych pieniędzy”, z których to powodów „był przedstawiany Trybunałowi do ukarania”⁸². Prawdopodobnie najczęstszą przyczyną udzielanych nagan było nadużywanie alkoholu. Tytułem przykładu, 20 października 1843 r. w godzinach popołudniowych, woźny audiencyjny Trybunału Stanisław Rechowicz „przybył do swych obowiązków tak dalece trunkiem zalany”, że nakazano mu natych-

⁷⁸ Należy dodać, że kwestii egzaminów dla urzędników sądowych dotyczył dekret z 11 VII 1809, w sprawie kwalifikacji zawodowych pracowników wymiaru sprawiedliwości, Dz. Praw Ks. Warszawskiego, t. 1, nr 12, s. 298-312. Szerzej zob. P. Cichoń, *Droga do zawodu sędziego w Księstwie Warszawskim*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa”, t. XV, 2012, s. 43-58.

⁷⁹ Pismo Sądu Apelacyjnego do Senatu Rząd. z 31 X 1822 nr 1823, WMK V-22 A, k. 459-462; Pismo Senatu Rząd. do Sądu Apelacyjnego i Jaroszewskiego z 22 XI 1822 nr 4247, ibidem, k. 460-461; Pismo sądu pokoju obwodu chrzanowskiego do Sądu Apelacyjnego z 4 X 1822 nr 303; Reskrypt Senatu Rząd. z 19 II 1822 nr 451 (nominacja Tylkowskiego na komornika). Na Jaroszewskim spoczywał obowiązek „ciąglego w Mieście Chrzanowie zamieszkania”.

⁸⁰ Pisma Sądu Apelacyjnego do Senatu Rząd.: z 5 XII 1822, ibidem, k. 455-457; z 8 VI 1819 nr 947; Pismo Senatu Rząd. do Sądu Apelacyjnego, Trybunału I Instancji, Wydziału Spraw Wewnętrznych, Wydziału Dochodów Publicznych i Biura Rachuby z 28 I 1823 nr 4701, ibidem, k. 451.

⁸¹ *Conduite Lista urzędników przy Sądzie Apelacyjnym pracujących na II półroczu 1830*, z 15 VII 1830, ANK, WMK III-3, k. 645-651.

⁸² Pismo prezesa Senatu Rząd. do Senatu Rząd. z 20 VII 1841 nr 1719, ANK, WMK III-45 C, k. 2579. Za „skłonność do trunków” ukarano także Wincentego Włodarskiego, posługacza przy sądzie pokoju okręgu III.

miastowy powrót do domu. Sytuacja powtarzała się kilkakrotnie, a ponieważ napominanie nie przynosiło skutków, w grudniu 1845 r. prezes sądu nałożył na Rechowicza karę dyscyplinarną 6 złp⁸³.

Były też przypadki skrajne: 22 sierpnia 1837 r. woźnego sądu pokoju okręgu I (Kraków) Wojciecha Homme skazano na karę więzienia za „nadużycie urzędu”; z tą chwilą utracił prawo do 1/4 wynagrodzenia, pobieranej podczas zawieszenia w urzędowaniu⁸⁴. Z podobnych przyczyn zawieszono w obowiązkach woźnego Ignacego Zielińskiego⁸⁵.

Podwyższenie przygotowania merytorycznego woźnych chciano uzyskać ustawą o aplikacjach z 1842 r. Odtąd woźni mieli być egzaminowani z „przedmiotów teorii i praktyki dotyczących” (ustawy: o sądach pokoju, egzekucyjna, o taxach, a także KPC, w zakresie dotyczącym egzekucji i sposobów doręczania pozwów i innych pism). Na egzaminie pisemnym kandydaci musieli się wykazać umiejętnością „płynnego pisania” oraz napisać „wzór jakiegoś aktu sądowego”⁸⁶.

Prześledzenie owej zmiany w sposobie egzaminowania umożliwiła sprawa Michała Kulczyńskiego, który wniósł o wyznaczenie komisji egzaminacyjnej dla urzędników I klasy, w związku z ubieganiem się o urząd woźnego. Wniosek został przesłany Senatowi przez przewodniczącego komisji, z informacją o konieczności wyznaczenia 2 „komisarzy egzaminacyjnych”. Kulczyński przedstawił wymagane świadectwa, w tym ukończenia 5 klas licealnych i otrzymania promocji do klasy 6, co wywołało wątpliwości formalne, jako że art. 36 ustawy o egzaminach z 1842 r. wymagał ukończenia szkoły. Ponieważ jednak dostrzegalny był coraz częstszy brak kandydatów ściśle odpowiadających wymogom ustawowym, a „było oczywistym faktem”, że osoby kończące szkołę średnią przygotowywały się do studiów na uniwersytecie, z którego ukończeniem wiązały nadzieje na otrzymanie pracy lepszej, aniżeli „posada tak podrzędna i z tak małym wynagrodzeniem, jak woźny”, prezes Sądu Wyższego sugerował zmianę rzonego artykułu: miała ona polegać na dopuszczeniu do urzędu woźnych osób, które ukończyły jedynie, ale za to „z dobrym postępem”, szkołę wydziałową św. Barbary, liceum św. Anny lub 3 klasy Szkoły Technicznej⁸⁷.

⁸³ Pisma prezesa Trybunału do prezesa Senatu Rząd.: z 20 X 1843 nr 1498, ANK, WMK III-40 A, k. 207; z 30 XII 1845 nr 1846, ibidem, k. 205.

⁸⁴ Okólnik Sądu Apelacyjnego z 5 VIII 1840 nr 1064, *Księga Normaliów*, WM 587; Uchwała Senatu Rząd. z 24 VII 1840 nr 4245 DGS. W związku ze sprawą, Senat nałożył na Trybunał obowiązek informowania o wszelkich okolicznościach, w których należy wstrzymać wypłatę wynagrodzeń, z przyczyn występujących w kazusie Homme.

⁸⁵ Obwieszc. prokuratora przy Trybunale I Instancji z 25 IV 1845 nr 1516, Dz. Rząd. WMK nr 60-61 z 30 IV 1845, s. 246. Podjęta na wniosek prokuratora decyzję Trybunału I Instancji z 25 III 1845 nr 5117, zatwierdził Sąd Wyższy (uchwała z 15 IV 1845).

⁸⁶ Rozporząd. Senatu Rząd. z 27 IV 1842 nr 2124 DGS, *O aplikacji i examinach sądowych*, Dz. Praw WMK z 1842 r. (art. 42 pkt A, ppkt a; art. 45).

⁸⁷ Pismo prezesa Sądu Wyższego do Senatu Rząd. z 31 VII 1844 nr 2108, ANK, WMK V-20 B, k. 1169-1171; Pismo Senatu Rząd. do Sądu Wyższego, Wydziału Spraw Wewnętrznych i redakcji „Dziennika Rządowego” z 19 VIII 1844 nr 3749, ibidem. Na podstawie opinii wydziałowej Senat przychylił się do wniosku, do komisji wyznaczając prokuratora L. Korytowskiego i sędziego J. Miętu-szewskiego.

Warto dodać, że w swych czynnościach woźni często posługiwali się formularzami: w sprawie między Wojciechem Macalskim i Piotrem Puczyńskim, o wynajem mieszkania w domu na Pędzichowie (nr 135), woźny sporządził notatkę z doręczenia pozwu (zapozwania) o następującej treści: „Ja, Piotr Reling woźny przy Władzach Sądowych WM Krakowa i Jego Okręgu na ten urząd nominowany przez Wysoki Senat Rządzący dnia 18 maja 1819 r. do nr 1473, zamieszkały w Krakowie pod L. 471. Kopię niniejszego zapozwu P. Piotrowi Puczyńskiemu na Pędzichowie w Kleparzu przy Krakowie pod L. 135 zamieszkałemu wręczono; osobiście odebrał kopię, podpisu odmówił, w pomieszkaniu. Świadczę Piotr Reling woźny sądowy”⁸⁸.

Pod aktem likwidacji kosztów w sprawie sprzedaży licytacyjnej kamienicy przy ul. Mikołajskiej nr 631, woźny Jan Schega sporządził zaś następującą notatkę: „Ja, woźny przy Trybunale I Instancji WMK etc. mianowany reskryptem Najwyższej Komisji Organizacyjnej dnia 9 grudnia 1819 r. (do nr 368) i zamieszkały w Krakowie na Podzamczu pod L. 234, doręczyłem dwie kopie niniejszej likwidacji, pierwszą dla WW. Wiktorowicza pełnomocnika, którą w niebytności jego żona odebrała; drugą kopię dla WW. Słotwińskiego patrona i pełnomocnika, który osobiście odebrał i oryginał podpisał. W Krakowie, dnia 30 lipca 1816 r.”⁸⁹.

Można jeszcze wskazać, że w okresie Wolnego Miasta woźnymi byli: w Sądzie III Instancji Jan Dobrosławski; w Sądzie Apelacyjnym: Franciszek Słomski, Marcin Muniakowski, Wincenty Nowaczyński, P. Reling i S. Rechowicz; w Sądzie Wyższym J. Dobrosławski; w Trybunale: J. Schega, Piotr Herwerth, Stanisław Sobalski, Ignacy Życki, Walenty Kublicki, Walenty Rubliński, Józef Banaszkiwicz, J. Dobrosławski, Kazimierz Ćwikowski, Kasper Szczygielski i Antoni Dobrzański⁹⁰.

Komornicy

Urzednikami powołanymi do egzekucji prawomocnych wyroków sądowych, ugód zawartych przed sądami pokoju, a także aktów urzędowych zeznanych przed pisarzami aktowymi, byli komornicy („urzednicy wykonawczy sprawiedliwości cywilnej”). Do połowy lat 40. funkcjonowali oni na podstawie przepisów KPC, dekretu z 14 października 1811 r., ustawy egzekucyjnej z 1823 r. oraz rozporządzenia z 1826 r.⁹¹.

⁸⁸ Zapozwanie przez woźnego P. Relinga, *Księga wyroków Sądu Apelacyjnego nr 27, od września 1828 do grudnia 1828 r.*, ANK-ES, WM 259, k. 829-830; Wyrok Sądu Apelacyjnego z 25 XI 1828, ibidem, k. 821-823.

⁸⁹ *Likwidacja kosztów. W popieraniu zajęcia i sprzedaży kamienicy w Krakowie przy ul. Mikołajskiej pod Nrem 631 położonej z JPP. Mikołaja i Marianny Stępczyńskich dziedzicznej przez JPP. Ignacego i Helenę Styrowskich Małżonków poniesionych jako też wyrokiem Trybunału Handlowego Departamentu Krakowskiego i Radomskiego tymże zasądzonych...*, z 29 VII 1816, Tryb 155, k. 457-458; *Zbiór objaśnień względem sprzedaży kamienicy tu w Krakowie przy ul. Mikołajskiej pod L. 631 stojącej, stosownie do przepisu Kodeksu Postępowania Sądowego art. 697 ułożony*, ibidem, k. 439 i n.

⁹⁰ Posługaczami („adiunktami-woźnych”) byli: w Sądzie III Instancji Wincenty Włodarski; w Sądzie Apelacyjnym Stanisław Sobalski i Jan Ziemiński; w Sądzie Wyższym Łukasz Plebańczyk; w Trybunale: Wojciech Węgliński, Sebastian Kołodziejczyk, Mateusz Sobczyk, Jan Baczkowski, Walenty Niedźwiedzki, Stanisław Libera, Wincenty Włodarski i Bartłomiej Pacyna.

⁹¹ Dekret z 14 X 1811, *powierający funkcje burgrabiów woźnym i komornikom...*; Ustawa Nadzwyczaj-

Zasady ich funkcjonowania Senat Rządzący uszczegółowił aktem prawnym z 1845 r. W jego świetle, komornik nie mógł odmówić dokonania czynności, do których został powołany, za wyjątkiem ściśle określonych, wyjątkowych sytuacji; każdy z komorników prowadził kancelarię; czynności urzędowe wykonywali w mundurach, sprawując urząd z godnością, wystrzegając się też „wszelkiego uniesienia, pogroźek, wyrazów nieprzystoitych i wchodzenia w zatargi ze stroną”. Innymi słowy, swoim zachowaniem mieli wytworzyć przekonanie, że „dalekim będąc od wszelkiej osobistości, czynią tylko woli prawa i obowiązkom swoim zadość”. Miał temu służyć także zakaz dokonywania czynności, w których stroną byłby małżonek komornika, jego krewny lub powinowaty, do IV stopnia włącznie; niedozwolone były także działania przeciwko osobie, na rzecz której komornik prowadził w tej samej sprawie egzekucję bądź uskuteczniał „inny akt urzędowy”⁹².

Warto zwrócić uwagę na art. 13 ustawy egzekucyjnej, w którym zastrzeżono, że sprzedaż komornicza nieruchomości („w drodze egzekucyjnej”) może nastąpić za co najmniej 2/3 jej wartości, ustalonej w drodze oszacowania („detaxacji”). W tytule II rozporządzenia z 1845 r. stwierdzono, że tytuły egzekucyjne można wykonywać jedynie wobec „osób zobowiązanych do tego, co jest przedmiotem egzekucji”. Egzekucji nie można było więc prowadzić przeciwko osobom trzecim, jak też z „tytułów jednostronnych” (testament, inwentarz, protokół licytacji), nawet jeżeli były zaopatrzone w klauzulę egzekucyjną; egzekucja wyroków mogła nastąpić dopiero po stwierdzeniu prawidłowości doręczenia wyroku stronie, na zasadach art. 147 KPC⁹³.

W tytule III rozporządzenia omówiono zawartość aktów wystawianych przez komorników. Obligatoryjne były w nich następujące dane: imię i nazwisko komornika, data nominacji, siedziba kancelarii; data i miejsce sporządzenia dokumentu; imię, nazwisko i miejsce zamieszkania osoby, na rzecz której odbywa się egzekucja; jej podstawa prawna i zamierzenie („wyrażenie, czego się domaga”). Oprócz tego, „akt właściwie egzekucyjny” miał zawierać dane o skuteczności egzekucji („skutek, jaki z czynności nastąpił”), podpis osoby jej poddawanej (lub wzmiankę, „że podpisać nie chce lub nie umie”)⁹⁴.

nego Sejmu Prawodawczego z 17 VI 1823, *O egzekucji sądowej*, ogłoszona pismem Senatu Rząd. z 6 VIII 1823 nr 2116 DGS, Dz. Praw RK z 1823 r. (art. 1, 13). Rozporząd. Senatu Rząd. z 5 V 1826 nr 1755 DGS, *Postępowanie przy licytacjach, inwentacji itp.*, Dz. Praw RK z 1826 r.

⁹² Rozporząd. Senatu Rząd. z 9 IX 1845 nr 4515 DGS, *Instrukcja dla Komorników Sądowych*, Dz. Praw WMK z 1845 r. Tytuł I „O powołaniu Komorników i ich karności” (art. 1, 5, 7-10); Wśród zadań komorników widniało też uskutecznianie wezwań i aktów, na żądanie stron, w przypadkach przewidzianych prawem (chodziło o wezwania, oświadczenia, wypowiedzenia i zawiadomienia, które nie będąc aktami egzekucyjnymi podejmowano dla „śladu urzędowego” i nadania czynności daty pewnej).

⁹³ Ibidem. Tytuł II „O porządku odbywania służby przez Komorników” (art. 16-17, 19-26). W art. 20-25 rozporząd. określono przebieg czynności komorniczych, w tym dopuszczalne sposoby reagowania na „akty niesforności” osób poddawanych egzekucji.

⁹⁴ Ibidem. Tytuł III „O aktach komorniczych w ogólności” (art. 27). Obowiązkowe były też podpisy świadków czynności, wzmianka o pozostawieniu kopii aktu lub protokołu na miejscu egzekucji bądź o ich doręczeniu przez woźnego.

W tytule IV znalazły się postanowienia dotyczące m.in. zapowiedzeń (art. 29-30), zajęcia ruchomości i ich sprzedaży licytacyjnej (art. 31-40), zajęcia nieruchomości w drodze wywłaszczenia lub wydzierżawienia (art. 42-47), a także reguły prowadzenia intromisji i eksmisji (art. 49-52) oraz przyaresztowania dłużnika (art. 53-54)⁹⁵.

Warto wspomnieć, że komornicy nie mogli dokonywać wezwań ani czynności egzekucyjnych w dni świąteczne, za które uważano niedziele, „wszelkie uroczyste święta” oraz 11 września, będący świętem konstytucji Wolnego Miasta z 1818 r. Analogiczne zakazy dotyczyły podejmowania czynności względem Żydów, „w dniu świąt ich uroczystych, które pospolicie w kalendarzach jako takie są wymieniane”; co ciekawe, ograniczenia nie dotyczyły działań „we wszelkie inne święta Starozakonnych, tak zwane wolne i sabat”; sprzedaży licytacyjnej zajętych ruchomości można było organizować jedynie w dni targowe (wtorki i piątki), „w bramie Sukiennic, od strony ul. Brackiej”; w czynnościach egzekucyjnych mógł korzystać z „pomocy wojskowej”, świadczoną przez Milicję Krajową bądź „inną władzę wojskową”⁹⁶. Jeśli chodzi o opłaty pobierane przez komorników, podstawowe znaczenie miała taksa z 1826 r. zmodyfikowana w 1845 r.⁹⁷.

W 1842 r. komorników objęto wymogiem złożenia egzaminu przed komisją rządową. Kandydaci odpowiadali nie tylko na „ogólne pytania w przedmiotach prawnych”, ale także dotyczące konstytucji WMK, Kodeksu Napoleona, KPC oraz ustaw: egzekucyjnej, hipotecznej, o taxach i stemplowej. Czas aplikacji komorniczej wynosił 2 lata (przez rok w sądach, jak też w biurze Prokuratora i komornika- po pół roku)⁹⁸.

Nominacje („upoważnień do sprawowania obowiązków”) dla komorników wydawał Senat Rządzący. Objęcie stanowiska uzależniono od wpłacenia kaucji i złożenia przysięgi przed prezydium Senatu. Wymogów tych dopełnili m.in. Ignacy Piarkarski⁹⁹ oraz Tomasz Kuciński, który zastąpił zmarłego komornika z Chrzanowa, Andrzeja Borelowskiego¹⁰⁰.

Najwięcej komorników pracowało w Krakowie. W 1823 r. byli to Wojciech Skórczyński, Józef Słodkowski, Jacek Kawecki, Tomasz Jarzyński, Teodor Jaworski i Kajetan Syktowski¹⁰¹. Na początku lat 30. oprócz Skórczyńskiego, Słodkowskiego,

⁹⁵ Ibidem. Tytuł IV „O aktach komorniczych w szczególności” (art. 28-58). Na podstawie art. 55-58 komornik mógł też sporządzić „akt chęci uiszczenia” (zob. też art. 1259 KN).

⁹⁶ Ibidem. Tytuł V „O niektórych szczególnych przepisach dotyczących służby Komorników Sądowych” (art. 59-63). W wyjątkowych sytuacjach, zgody na dokonanie czynności, mimo przypadającego święta, mógł udzielić prezes Sądu Apelacyjnego lub sędzieja pokoju.

⁹⁷ *Ustanowienie tax dla urzędników sądowych...*, Rozdz. V „Przepisy i taxa opłat dla Komorników” (art. 31-35); *Instrukcja dla Komorników...*, Tytuł VI „O kosztach egzekucyjnych i ich aplikacji” (art. 64-74).

⁹⁸ Rozporząd. *O aplikacji i examinach sądowych*. Tytuł III „O Kommissjach examinacyjnych i ich składzie” (art. 26-27); Tytuł IV „O sposobie przystępowania do examinów i ich składania” (art. 37, 42 pkt A, ppkt b).

⁹⁹ Obwieszc. Sądu III Instancji z 3 XI 1837 nr 1409, Dz. Rząd. WMK nr 82-83 z 6 XI 1837, s. 330; Reskrypt Senatu Rząd. z 1 V 1837 nr 2467.

¹⁰⁰ Pismo Senatu Rząd. do Prezydium Senatu Rząd. z 9 II 1844 nr 520, ANK, WMK III-36 A, k. 7.

¹⁰¹ *Księga obejmująca Etat Sądownictwa Wolnego Kraju Krakowa zaczęta od Roku 1823*, ANK, ANK, WM 618.

Jaworskiego zawód wykonywali Henryk Salomoński, Tomasz Jaworski, Ignacy Kopyciński i Wojciech Dziarkowski¹⁰². W 1844 r. było ich w Krakowie 5: oprócz Skórczyńskiego i Dziarkowskiego także Andrzej Borelowski, Ignacy Piekarski i Ludwik Będziszewski¹⁰³. Właściwość komorników z Krakowa obejmowała także przedmieścia oraz gminy okręgowe, za wyjątkiem dystryktu chrzanowskiego, gdzie pracował komornik z Chrzanowa (w 1844 r. Franciszek Borelowski)¹⁰⁴. Komornicy prowadzili „dziennik czynności urzędowych”, na podstawie których składali prokuratorowi przy Trybunale comiesięczne raporty¹⁰⁵.

Nie można pominąć faktu, że pod adresem komorników formułowano liczne zastrzeżenia. Dla przykładu, w 1839 r. prokurator przy Trybunale ustalił, że komornik W. Skórczyński nieprawidłowo prowadził egzekucję na rzecz Piotra Bielskiego przeciwko sukcesorom Józefa Skorupki: nie dokonał ścisłego oszacowania zajmowanych 300 korców grochu („nie przemierzył zajętego grochu”), jak też polecił wydać Piotrowi Krzewickiemu (dozorcy majątku) „jedynie za kartką” zajęte wcześniej żyto, co stanowiło wyraźne naruszenie przepisów egzekucyjnych. W związku z powyższym, Skórczyńskiego pociągnięto do odpowiedzialności dyscyplinarnej przed prokuratorem¹⁰⁶.

W innej sprawie, Konrada Żłowodzkiego przeciwko Erazmowi Skarżyńskiemu (o zapłatę 800 złp), komornik W. Dziarkowski „opieszale prowadził egzekucję”, żądając przy tym „nienależnych tax”; ponieważ w swoim raporcie dla prokuratora „użył nieprzyzwoitych wyrażen”, został przez niego ukarany zawieszeniem w urzędowaniu na 1 miesiąc¹⁰⁷. Dziarkowski „postępował niewłaściwie” także w sprawie Józefa Nonasta przeciwko Skarbowi Publicznemu, reprezentowanemu przez asesora prawnego¹⁰⁸.

Senat powiadomiono także o nałożeniu kary 10 złp na komornika F. Kojśiewicza, za „dopełnienie zajęcia na zajęciu”, w toku czynności egzekucyjnych przeciwko Samuelowi Zuckerowi¹⁰⁹.

Postępowanie dyscyplinarne wdrożono także przeciwko Ignacemu Piekarskiemu, który podczas egzekucji przeciwko Zofii Staniszewskiej spisał „akt niesforności”

¹⁰² *Lista Urzędników Sądowych w całym Kraju Wolnego Miasta Krakowa i Jego Okręgu w roku 1833* [w:] *Księga obejmująca Etat Sądownictwa Wolnego Kraju Krakowa zaczęta od Roku 1823*, WM 618.

¹⁰³ *Kalendarzyk polityczny krakowski na rok 1844*, Kraków 1844, s. 64.

¹⁰⁴ W 1838 r. komornikowi z Chrzanowa zezwolono na działalność jedynie w okręgach chrzanowskim i krzeszowickim. Powodem była „dogodność stron” oraz konieczność „równego podzielenia czynności komorników”. Rozporząd. Senatu Rząd. z 20 IV 1838 nr 1912 DGS, Dz. Rząd. WMK nr 40-41 z 28 V 1838, s. 157.

¹⁰⁵ *Instrukcja dla Komorników Sądowych...*, Tytuł I (art. 2-3, 13-14). naruszenie przepisów instrukcji oraz innych ustaw i rozporządzeń skutkowało odpowiedzialnością karną i cywilną komorników

¹⁰⁶ Pismo prokuratora rządowego przy Trybunale do prezesa Senatu Rząd. z 8 II 1839 nr 272, ANK, WMK III-20 A, k. 1025-1026; Pismo Senatu Rząd. do prokuratora z 4 II 1839 nr 190, ibidem, k. 1030.

¹⁰⁷ Pismo prezesa Sądu III Instancji do Senatu Rząd. z 11 XII 1841 nr 3093, ANK, WMK III-27 C, k. 3797.

¹⁰⁸ Pismo Senatu Rząd. do Prezydium Senatu Rząd. z 31 X 1842 nr 5718, ibidem, k. 3795. Zarzut dotyczył m.in. prowadzenia czynności egzekucyjnych przeciwko Skarbowi Publicznemu. Spór dotyczył posiadania gruntów przy realności nr 75 w Krakowie oraz egzekucji wyroku sądu pokoju.

¹⁰⁹ Pismo prokuratora rządowego przy Trybunale do Senatu Rząd. z 17 I 1846 nr 138, WMK III-43 A, k. 729.

egzekwowanej z naruszeniem art. 155 KPC¹¹⁰. Z powodu „powtarzających się nadużyć w pełnieniu obowiązków”, w 1822 r. Senat Rządzący, na wniosek obu sądów, odwołał ze stanowiska komornika Krukowskiego¹¹¹.

Należy zauważyć, że po odwołaniu, rezygnacji czy też śmierci komornika, Senat lub sądy ogłaszał w dziennikach rządowych, że wszelkie osoby mające pretensje względem komornika mogą je zgłaszać w wyznaczonym terminie, ze względu na możliwość ich zaspokojenia z kaucji wpłacanych przy obejmowaniu stanowiska. Z powyższej procedury skorzystano w sprawach Jacka Kaweckiego¹¹² i Ignacego Kopycińskiego¹¹³. W 1837 r. zwolniły się dwie posady komornicze, Teodora Jaworskiego¹¹⁴ i Henryka Salomońskiego¹¹⁵.

Warto dodać, że Senat Rządzący na bieżąco interesował się pracą komorników. Świadczy o tym rozporządzenie w sprawie poszukiwania przez nich, w drodze egzekucji sądowej, środków na zaspokojenie zasądzonych należności, na kosztownościach lub fantach zastawionych przez dłużników w Arcybractwie (Archikonfraternii) Miłosierdzia i Banku Pobożnego. Powszechną praktyką było wówczas wręczanie zapowiedzeń pisarzowi Banku Pobożnego, którego Senat uznał za osobę niewłaściwą dla skuteczności czynności (doręczenie nie miało skutku prawnego)¹¹⁶.

Inny problem stanowiło dokonywanie zapowiedzeń na fantach zastawianych w tymże Banku Pobożnym, przy czym niejednokrotnie termin wykupu był krótszy aniżeli czas trwania procesu o ważność zapowiedzenia; w związku z tym Senat, nie chcąc dopuścić do naruszania zatwierdzonego przez siebie statutu („ordynacji”) Banku Pobożnego, zarządził, ażeby nadwyżka pozostała po sprzedaży fantu, która pozostała w depozycie Banku Pobożnego, po potrąceniu „należności uprzywilejowanej” dla tegoż banku, ulegała „prawu zapowiedzenia przez trzeciego” i pozostawała w depozycie sądowym do rozstrzygnięcia sporu sądowego¹¹⁷.

¹¹⁰ Pismo prokuratora rządowego przy Trybunale do prezesa Senatu Rząd. z 18 XII 1843 nr 3297, ANK, WMK III-31 B, k. 2205-2206. Art. 155 KPC dotyczył zakazu prowadzenia egzekucji zaraz po doręczeniu wyroku zaocznego stronie egzekwowanej. Prokurator nałożył karę 10 złp, gdyż Piekarski „wielokrotnie był upominany”.

¹¹¹ Obwieszcz. Trybunału I Instancji z 17 I 1822, Dz. Rząd. WMK nr 3 z 2 II 1822, s. 12; Reskrypt Senatu Rząd. z 10 XII 1821 nr 4481. to samo obwieszczenie: ibidem, nr 5 z 16 II 1822, s. 20; ibidem, nr 10 z 20 IV 1822, s. 40

¹¹² Obwieszcz. Trybunału I Instancji z 31 VII 1829 nr 2960, Dz. Rząd. WMK nr 32 z 29 VIII 1829, s. 127. Trybunał wyznaczył termin 2-miesięczny.

¹¹³ Obwieszcz. Trybunału I Instancji z 3 XI 1836 nr 4098, Dz. Rząd. WMK nr 39-40 z 19 XI 1836, s. 158. Trybunał wyznaczył termin 1-miesięczny.

¹¹⁴ Obwieszcz. Senatu Rząd. z 6 III 1837 nr 799 DGS, Dz. Rząd. WMK nr 14 z 13 III 1837, s. 53. Jaworskiego „uwolniono od obowiązków” na jego żądanie.

¹¹⁵ Obwieszcz. Trybunału I Instancji z 7 III 1837 nr 845, Dz. Rząd. WMK nr 19-20 z 10 IV 1837, s. 78-79. Powodem była „postępująca utrata wzroku”.

¹¹⁶ Rozporząd. Senatu Rząd. z 24 III 1829 nr 512 DGS, Dz. Rząd. WMK nr 14-15, s. 59-60. Senat zarządził, aby komornicy wręczali zapowiedzenia starszemu Arcybractwa Miłosierdzia, zgodnie z procedurą sądową.

¹¹⁷ Rozporząd. Senatu Rząd. z 10 VII 1829 nr 2659 DGS, Dz. Rząd. WMK nr 27 z 15 VII 1829, s. 105-106.

W 1841 r. ukazał się z kolei reskrypt w sprawie udostępniania komornikom „wykazów należności skarbowych”, obciążających nieruchomości zajmowane przez nich w drodze wydzierżawienia bądź przymusowego wywłaszczenia¹¹⁸. Jeszcze inne regulacje dotyczyły zakazu „antycypacji kosztów egzekucyjnych”; niedopuszczalności „likwidowania kosztów” za sporządzenie „aktów niesforności”; wypłacania diet wyjazdowych¹¹⁹.

Prokuratorzy Rządowi

Instytucją wprowadzoną na wzór Księstwa Warszawskiego byli prokuratorzy rządowi, obowiązkowo biorący udział w postępowaniach cywilnych, jeżeli tylko wymagał tego interes publiczny lub dobro osób małoletnich, jak też w procesach karnych. W tym przypadku mieli prowadzić dochodzenia, sporządzać akty oskarżenia i popierać je na rozprawie. Początkowo prokuratorów miały powoływać, spośród sędziów bądź asesorów, Trybunał I Instancji i Sąd Apelacyjny, na kadencję 3-miesięczną. W 1818 r. utworzono odrębny urząd prokuratora, powoływanego przez Senat Rządzący, spośród kandydatów zaproponowanych przez prezesa Sądu Apelacyjnego¹²⁰.

Zgodnie ze statutem z 1833 r. prokuratorów przy Trybunale, jako komisarzy rządowych, mianował samodzielnie Senat, „bez propozycji władz sądowych”. Odrębny prokurator funkcjonował przy Sądzie III Instancji; mógł on na posiedzeniach sądowych publicznie przedstawiać wnioski; miał też prawo wglądu do akt „w sprawach podlegających wnioskowi urzędu publicznego”¹²¹.

Zgodnie ze statutem z 1842 r. osoby ubiegające się o urząd prokuratora Trybunału musiały wykazać się następującymi przymiotami: a) przynależność do wyznania chrześcijańskiego; b) ukończenie 25 lat; c) odbycie studiów prawniczych („kursu prawnego”) na Uniwersytecie Jagiellońskim lub w zakładach naukowych „Dworów Opiekuńczych”; d) złożenie „ścisłego egzaminu sędziowskiego” przed wyznaczoną komisją, z dobrym wynikiem; e) wykazanie przynajmniej 3-letniej służby we władzach sądownictwa, na zasadach określonych w „osobnych urządzeniach”¹²².

Kompleksowego uregulowania zakresu kompetencji i form działalności prokuratorzy doczekali się w 1826 r. Ujrzała wtedy światło dzienne instrukcja Senatowi Rządzącego, w której wyraźnie zaznaczono, że prokuratorzy nie są urzędnikami sądownictwa, od którego pozostawali niezależni, lecz stanowią część aparatu administracyjnego, jako komisarze rządowi; zobligowano ich do wierności „prawu i Rządowi”. Ich głównym zadaniem było czuwanie nad przestrzeganiem prawa („wykonywaniem

¹¹⁸ Rozporząd. Senatu Rządz. z 6 IX 1841 nr 4632 DGS, *Księga Normaliów*, WM 587. Informacji mieli udzielać pracownicy Kasy Sądowej, sporządzając wyciągi z „regestrów podatków gruntowych”.

¹¹⁹ Rozporząd. Senatu Rządz. z 2 I 1843 nr 3593 DGS, *Księga normaliów Sądu Wyższego od dnia 1 Czerwca 1842 r.*, WM 586.

¹²⁰ *Urządzenie tymczasowe dla Władz Sądowniczych...*, (art. 2, pkt a-d); W. M. Bartel, *Ustrój i prawo...*, s. 821-822; W. Sobociński, *op. cit.* s. 252-253.

¹²¹ *Statut Urządzający Sądownictwo* z 27 VIII 1833. Rozdz. IV „O Trybunale I Instancji”; Rozdz. VI „O Sądzie III Instancji” (art. 17, 26, 33, 48, 50). Akta udostępnił mu pisarz sądowy.

¹²² *Statut Organiczny dla Władz Sądowych...*, z 27 I 1842. Rozdz. V „O Trybunale”, oddz. I „O Składzie i Urządzeniu Trybunału” (art. 26).

ustaw") przez urzedników wymiaru sprawiedliwosci („zabezpieczanie milego wykonywania Ustaw Krajowych przez wladze sadowe"). Mieli wiec zapobiegac popelnianiu czynow będucych naduzyciem niezawislosci sędziowskiej¹²³. „Nieodpowiedzialnosc osobista sędziego" nie obejmowala wszakze takich nagannych zachowan, jak stronnicznosc („widoczna parcjalnosc"), łapówkarstwo („przekupstwa"), opieszalnosc ze szkoda dla stron („zwloka interesow, przez oznaczenie terminow, gdzie takowych samo prawo nie zna"), „wstrzymywanie egzekucji wyrokow prawomocnych i wprowadzanie ich ze szkoda stron na nowa audyencje", czy wreszcie bezprawne „odmawianie asystencji wojskowej przy egzekucjach lub wstrzymanie krokow egzekucyjnych ze strony prokuratora dla zwloki czasu itp.". Powyzsze zachowania byly czynami bezprawnymi, o podejrzeniu ktorych popelnienia prokuratorzy mieli zawiadamiac Senat Rzadzacy¹²⁴.

Sprawujac nadzor nad wladzami sadowymi „wszelkiego stopnia i osobami do ich skladu nalezacyimi", prokurator co kwartalnie mial przedkladac prezesowi Senatowi „listy konduity" urzedników sadownictwa, co bylo „zwyczajem wzród Rzadzow praktykowanym". W przypadku osob „od jego nominacji zawistych", Senatowi przyslugiwalo prawo ich „oddalenia albo na nizszy stopien zdegradowania"; urzedników zaleznych od wyboru Zgromadzenia Reprezentantow rzad mógł zawiesic w urzedowaniu i przedstawic odpowiednie wnioski sejmowi („pod rozprawe Reprezentacji przeslac"). Wspol z prezesem Trybunalu prokurator czuwal nad Kasą Sadową (pod wzgledem „nietykalnosc i bezpieczenstwa"), w związku z czym zaradzano jej „nie spodziewane rewizje"; prokurator czuwal tez nad „porzadnym uzyciem stempla zwyczajnego, wpisowego i kolateralnego"; sprawdzal, czy urzednicy nie pobieraja wygorowanych oplat (tax); prokurator nadzorowal tez Trybunal, pod katem wyplacania diet kuratorom „masy lezacej nieobecnych sukcesorow", a takze honorariow dla pisarzy sadow pokoju (za „akty przylozenia i odjecia pieczeci") i notariuszy (za spisanie inwentarza itp.). Czuwal, aby byly one wyplacane za rzeczywiscie wykonana prace („w miare widocznej pracy"), a nie na podstawie liczby odbytych posiedzen itp. Prokurator sprawdzal tez, czy obowiazki kuratorow sa powierzane patronom „majacym prawo stawiania w sadach" lub notariuszom¹²⁵.

Osobna kwestie stanowiło zaangażowanie prokuratorow do obrony interesow Skarbu Publicznego. Wraz z najmłodszym z senatorow mieli uczestniczyc („reprezen-

¹²³ Polegala ona na niemoznosci pociągnięcia sędziego do odpowiedzialnosc za jego „partykularne zdanie w rozsądzaniu sprawy objawione"; próby odmiennego rozumienia „niepodleglosci sadownictwa" z art. XVIII Konstytucji (1818) mialy byc traktowane jako „opaczne tłumaczenie niepodleglosci sędziego".

¹²⁴ Rozporzadz. Senatu Rzadz. z 14 VI 1826 nr 1137 DGS, *Instrukcja dla Prokuratora Rzadowego przy Sądach i Sadownictwie w ogólnosci*, WMK V-20 B, k. 1149-1150 (art. 1-3). (tekst instrukcji takze: ibidem, k. 1073-1082). Przepisy ws. obowiazkow prokuratorow byly rozproszone po licznych regulacjach (Kodeks Napoleona, Kodeks Handlowy, Kodeks karny z 1803 r., KPC, dekrety z czasow Księstwa Warszawskiego, Tymczasowa Organizacja Sadownictwa 1816).

¹²⁵ Ibidem, k. 1150-1151 (art. 5-10). Obowiazek skladania list konduity „wszystkich podwladnych urzedników, ofycjalistow i slug publicznych" spoczywal takze na prezesach sadow. „Prawo wgladania w czynnosc prezesow obu sadow i Prokuratorow" zastrzeżono dla „Naczelnika Rzadu", czyli prezesa Senatu.

tować obronę”) w procesach ws. majątku państwa oraz „instytutów publicznych, gmin i wszelkich korporacji, które Rząd za osoby moralne uznawał”. „Wszelkimi siłami” wspomagali i „naprowadzali do drogi prawnej” asesora prawnego, „nie odmawiając mu nawet swego poufnego zdania”. W określonych przypadkach prokurator mógł wstrzymać „wprowadzenie sprawy na audiencję”, jeżeli leżało to w interesie Skarbu Publicznego, instytutów bądź małoletnich; na każdym etapie postępowania mógł żądać dostępu do akt sprawy (w tym odnośnie do „klasyfikacji wierzycieli”). Ponieważ znaczna część nieruchomości w Wolnym Mieście była obciążona „wyderkaufami i czynszami ziemnymi”, prokurator miał dbać o to, aby warunki licytacji, wynikających z porozumienia stron („zezwolenia stron”), jak też „z przyznanego wywłaszczenia”, nie były niekorzystne dla Skarbu Publicznego i instytutów¹²⁶.

Ponieważ dla Senatu fundamentalnym problemem gospodarczym było „utrzymanie kredytu w Kraju”¹²⁷, zwracał on uwagę nie tylko na konieczność prawidłowego urzędzenia akt hipotecznych, ale także ograniczenia niekorzystnych zjawisk, za które uznawał ogłaszane przez siebie co jakiś czas moratoria hipoteczne („iuristitium moratorium”), rozkładanie długów na raty, a także nagminne ogłaszanie upadłości („bankructw wydarzających się pomiędzy osobami trudniącymi się handlem”). Kres „niepewności bezpieczeństwa hipotecznego” położyć miała „renowacja hipotek”; moratorium i możliwość rozkładania długów zniósł w końcu parlament (z inicjatywy Senatu); nie rozwiązany problem pozostały bankructwa kupieckie, „zwłaszcza wśród Starozakonnych zagęszczone”, które Kodeks Handlowy dzielił na proste, ściągane przy pomocy środków „policji poprawczej”, oraz „podstępne” (należące do czynów kryminalnych). Mimo wielu „praw zbawiennych”, do połowy lat 20. w Wolnym Mieście nie ukarano żadnej osoby winnej podstępnego bankructwa, czego przyczyną były układy („akordy”) między bankrutami a wierzycielami. Prokuratorzy mieli więc żądać ogłoszenia upadłości oraz dochodzić ich przyczyny, a także wymierzać kary na podstawie Kodeksu Handlowego i „Franciszki”¹²⁸.

Oprócz tego, prokuratorom powierzono nadzór nad komornikami, którzy na początku miesiąca składali sprawozdania dotyczące czynności powierzonych im do egzekucji, a także informacje o ich wykonaniu, z wskazaniem przeszkód w prowadzeniu egzekucji. Wedle swego uznania prokurator mógł brać udział w inkwizycjach kryminalnych; informował Senat o kolizjach między wyrokami sądowymi a decyzjami administracyjnymi¹²⁹.

¹²⁶ Ibidem, k. 1152 (art. 11-13). Prokurator miał wspierać asesora w zapewnieniu, aby nowy właściciel nieruchomości „przyjął na siebie” wszelkie podatki i wyderkaufy.

¹²⁷ Szerzej zob. M. Mataniak, *Bank Krajowy Wolnego Miasta Krakowa. O nieudanych próbach jego utworzenia w latach 1833-1835*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” (dalej: CPH), t. LXX, 2018, z. 2, s. 267-298.

¹²⁸ Ibidem, k. 1152-1153 (art. 14). W porozumieniu z Senatem prokurator mógł też ustalić dopuszczalność „przywrócenia upadłego do czci i możności prowadzenia na nowo handlu”. Zob. też D. Malec, *Z dziejów prawa hipotecznego Wolnego Miasta Krakowa*, CPH, t. LVI, 2004, z. 1, s. 79-93.

¹²⁹ *Instrukcja dla Prokuratora Rządowego...*, k. 1153-1154 (art. 15-19) Prokurator przy Trybunale miał przekazać komornikom „schematyzm”, zgodnie z którym mieli sporządzać raporty; mógł go zastępować asesor płatny i pisarz sądowy.

Można dodać, że Senat Rządzący na bieżąco zapoznawał się problemami prokuratorów. W 1835 r. ukazało się rozporządzenie w sprawie wnoszenia odwołań od rezolucji prokuratorów Trybunału, wydanych „w drodze egzekucyjnej”¹³⁰; w 1843 r. dotyczące nadzoru nad prokuratorami¹³¹; w 1845 r. zaś w przedmiocie sporządzania przez prokuratorów „list konduity”¹³². Jako ciekawostkę można podać, że w 1833 r. jeden z prokuratorów (Andrzej Kalinka) przedstawił interesujący projekt reorganizacji sądownictwa¹³³.

Po 1839 r. prokuratorzy występowali jedynie w procesach cywilnych¹³⁴. Można jeszcze dodać, że prokurator Trybunału brał też udział (poprzez comiesięczne „rewizje więzienia”) w nadzorze nad Gmachem Więzień Kryminalnych; obaj prokuratorzy zasiadali też w Dyrekcji Domu Pracy¹³⁵.

Z kronikarskiego obowiązku należy odnotować, że w Wolnym Mieście prokuratorami byli: przy Sądzie III Instancji Jacek Książarski; przy Sądzie Apelacyjnym Antoni Sytkowski, Józef Krzyżanowski (zastępca tymczasowy), Ignacy Rogalski, Henryk Bogusz, Józef Słoniński; przy Sądzie Wyższym: Leon Korytowski, Ignacy Ciszewski; przy Trybunale: Leon Chwalibogowski, Herkulan Komar, Aleksander Cukrowicz (podprokurator).

Notariusze

W Wolnym Mieście obowiązywał francuski system notariatu, którego podstawą było oddzielenie jurysdykcji spornej od dobrowolnej, a także przyznanie notariuszom licznych kompetencji; aktom notarialnym zaś klauzuli wykonalności. Podstawą działalności notariuszy była ustawa notarialna z 16 marca („ventose”) 1803 r. która w art. 1 statuowała ich w roli urzędników publicznych, ustanowionych do przyjmowania aktów i kontraktów, którym strony powinny lub chciały nadać „cechę urzędowości” (jaka przysługiwała „aktom powagi publicznej”). Zapewniali też dokumentom datę pewną, przechowywali je oraz wydawali z nich wyciągi główne i wypisy („odpisy wierzytelne”)¹³⁶.

¹³⁰ Rozporząd. Senatu Rząd. z 1 IX 1835 nr 5494 DGS, WM 587. Rezolucje można było wносить do Trybunału I Instancji.

¹³¹ Rozporząd. Senatu Rząd. z 12 X 1843 nr 2449 DGS, WM 586.

¹³² Rozporząd. Senatu Rząd. z 5 XII 1845 nr 3267 DGS, WM 586.

¹³³ *Projekt do Urządzenia Władz Sądowych w Kraju Wolnego Miasta Krakowa i Jego Okręgu z zastosowaniem się do Poprawnej Ustawy Konstytucyjnej jako wniosek ze strony Prokuratora przy Sądzie Apelacyjnym, wskutek Reskryptu Senatu Rządzącego z dnia 8 Lipca rb. do L. 3636 na wezwanie Sądu Apelacyjnego z dnia 26 Lipca 1833 r. napisany*, WMK V-20 B, k. 707-726. Projekt liczył 7 rozdziałów.

¹³⁴ W. M. Bartel, *Ustrój i prawo...*, s. 821-822. W sądownictwie karnym doszło wtedy do usunięcia pozostałości z czasów Księstwa Warszawskiego. Na temat prokuratury w Księstwie Warszawskim zob. W. Sobociński, *op. cit.*, s. 252-253.

¹³⁵ Rozporząd. Senatu Rząd. z 18 VI 1834 nr 3387 DGS, *Instrukcja Więzień Kryminalnych*, Dz. Praw WMK z 1834 r. (Tytuł VII „O rewizji Więzień”, art. 75); Rozporząd. Senatu Rząd. z 27 X 1841 nr 5804 DGS, *Zmiany w zasadach Domu Pracy*, Dz. Praw WMK z 1841 r. (art. 1-2). Szerzej zob. M. Matański, *Funkcjonowanie więzienia w Wolnym Mieście Krakowie w I połowie XIX w.*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 96, 2017, s. 213-249.

¹³⁶ *Wyciąg z Ustawy Francuskiej o Organizacji Notaryatu z stosownymi zmianami*, WMK V-5, k. 401-414. Ustawa składała się z 5 rozdziałów: „O Urzędzie i obowiązkach Notariuszów”, „O Aktach, ich

Przykładowe rodzaje czynności notarialnych można odtworzyć na podstawie „taxy sądowej” z 1826 r. Były to m.in.: a) sporządzanie protokołów wydania („ekspedycji”) aktów (lub uwierzytelnionych kopii) ze swych ksiąg, w tym na podstawie wyroku Trybunału (art. 849 KPC); b) przyjmowanie „aktów uszanowania” od osób zawierających małżeństwo (art. 151-154 KN); c) spisywanie inwentarzy z oszacowania dóbr nieruchomości i ruchomości małżonków, w razie żądania rozvodu „za wzajemnym zezwoleniem” (art. 279 KN); d) spisywanie „protokołów instrukcji sądowych”, w sprawach rozwodowych „za wzajemnym zezwoleniem” (art. 284-285 KN); e) spisywanie inwentarzy po zmarłych (art. 941-943 KPC); f) przedstawianie prezesowi Trybunału wniosków przy sporach między sukcesorami, dotyczących „wyznaczenia administracji majątku wspólnego”, sukcesji lub innych przedmiotów (art. 944 KPC); g) spisywanie protokołów wymienionych w art. 977-978 KPC („protokoły działowe”) oraz ich składanie w archiwum sądowym; h) sporządzanie „aktów dobrej woli” (kontrakty, działy, pełnomocnictwa, testamenty, kwity, „obligi i wszelkie transakcje”)¹³⁷.

Można dodać, że opłaty notarialne wzrastały, gdy sporządzenie aktu zajmowało notariuszowi więcej niż 1 dzień (notariuszom krakowskim należało się 9 złp, chrzanowskim 6 złp). Jeżeli czynności miano dokonać poza kancelarią, a notariuszowi nie zapewniono środków transportu („powozu i koni”), przysługiwał mu „zwrot ekstrapoczty od pary koni”, a także dodatkowe honorarium (6, 4 złp); jeżeli odległość wynosiła nie więcej niż 3 mile, wówczas należało się wynagrodzenie jak za pół dnia czynności; jeżeli wydawane przez notariusza „ekspedycje i ekstrakty” miały objętość pow. 28 wierszy i po 18 sylab na każdej stronnicy, opłata w Krakowie wynosiła po 3 złp za arkusz (2 złp w Chrzanowie). Notariuszy zobowiązano też do sporządzania aktów bezpłatnych, na wniosek ubogich, co dotyczyło zwłaszcza „aktów uszanowania” wśród włościan¹³⁸.

Przed objęciem urzędu notariusz uiszczał kaucję, na zabezpieczenie ewentualnych roszczeń wynikających z jego działalności. Notariuszy powoływał bezterminowo Senat Rządzący, na wniosek („przedstawienie”) prezesa Sądu Apelacyjnego (później Sądu III Instancji). Kwalifikacje notariuszy określała ustawa z 1803 r. oraz dekret z 11 lipca 1809 r., a następnie ustawa o aplikacjach; nadzór nad notariuszami sprawował prezes Trybunału; w Wolnym Mieście nie funkcjonował samorząd notarialny, w rodzaju izby notarialnej. Notariuszami w okresie Wolnego Miasta Krakowa byli: Andrzej Kossowicz, Andrzej Szałowicz, Florian Chojnacki (wszyscy do 1816 r.), Andrzej Markiewicz, Wojciech Olearski, Ignacy Rogalski, Leon Pszczókowski, Ignacy Ostaszewski, Julian Dorau, Andrzej Jaroszewski, Ignacy Szpor, Marcin Strzelbicki,

Formie, Aktach oryginalnych, Wyciągach urzędowych, Odpisach Wierzytelnych i Repertoryach”, „O upoważnieniu Notariuszów do urzędowania”, „O przeniesieniu Archiwum notariusza i powrocie należności”, „Urządzenia ogólne”.

¹³⁷ *Ustanowienie tax dla urzędników sądowych*, Rozdz. II „Przepisy i taxa opłat dla Pisarzów Aktowych, czyli Notariuszów” (art. 13). Za czynności wymienione w pkt. a-h notariusze w Krakowie pobierali 6 złp, w Chrzanowie 4 złp.

¹³⁸ *Ibidem* (art. 14-15, 17-19). Za sporządzenie „aktu inwentacji i licytacji”, gdy czynność zabierała więcej niż 1 dzień pobierano odpowiednio 6 i 4 złp (przy czym za 1 dzień rozumiano godz. od 9-12 i 15-18). Spory dotyczące poboru opłat notarialnych rozstrzygał Trybunał I Instancji.

Sebastian Korytowski, Józef Nonast, Franciszek Placer, Franciszek Jakubowski, Eustachy Ekielski. Notariuszami w Chrzanowie byli: Karol Spandel, Filip Etgens, Ignacy Dorau¹³⁹.

Regent Akt Hipotecznych

Wśród urzędników sądowych znajdował się także Regent Akt Hipotecznych (konserwator hipoteki, Regent Aktowy), którego zakres obowiązków można ustalić w oparciu o taxę z 1826 r. Obejmowały one: a) dokonywanie wpisów do księgi ingrossacyjnej (przedmiotem mógł być kontrakt, wyrok sądowy, oblig, kwit); b) dokonywanie wpisów praw hipotecznych; c) obwieszczenie o licytacjach nieruchomości i ich zapisywanie w treści detaksacji; d) wpisywanie dokumentów do księgi ingrossacyjnej, na podstawie której dokonywano wykreślenia („wymazania”) prawa rzeczowego, co odnotowywano w wykazie hipotecznym (rubryka „ekstablacji”); e) dokonywanie wpisów superintablacji kapitałów zabezpieczonych hipotecznie na dobrach nieruchomości; f) sporządzanie „ekstraktów hipotecznych”; g) wydawanie zaświadczeń o braku obciążenia hipotecznego nieruchomości („nie ma żadnych praw własności i praw rzeczowych w hipotece”); h) wydawanie odpisów dokumentów z ksiąg ingrossacyjnych albo ekstraktów z ksiąg złożonych w archiwum hipotecznym; i) nadzór nad tymże archiwum. Za sporządzenie aktu konserwatorom wolno było pobierać opłaty stemplowe; czynności hipoteczne oraz notarialne miały być dokonywane „z największą spiesnością”, a dokumenty wydawane bezzwłocznie, pod karą 100 złp (oprócz wynagrodzenia szkód wyrządzonych stronom wskutek opieszałości)¹⁴⁰.

Należy jeszcze wspomnieć o utworzeniu w 1844 r. tzw. Zwierzchności Hipotecznej, w skład której, obok Regenta Akt Hipotecznych, wchodziło 2 sędziów Trybunału¹⁴¹. W 1846 r. jej członkami byli sędziowie Jan Czernicki i Adam Karwacki oraz zastępcy (Teofil Brzeziński, Ignacy Kopyciński)¹⁴². W 1816 r. konserwatorem hipoteki był Jan Rylski, którego w 1819 r. zastępował Wojciech Olearski¹⁴³. Następnie, Regentem był Karol Bogacki, którego w 1847 r. zastąpił Stanisław Popielecki¹⁴⁴.

¹³⁹ Dokładne omówienie zawierają prace: D. Malec, *Notariat w Departamencie Krakowskim Księstwa Warszawskiego oraz w Rzeczypospolitej Krakowskiej*, CPH, t. LIII, 2001, z. 2, s. 185-202; eadem, *Dzieje notariatu polskiego*, Kraków 2007, s. 88-95.

¹⁴⁰ *Ustanowienie tax dla urzędników sądowych*. Rozdz. III „Przepisy i taxa opłat dla Konserwatora Hypotek, czyli Regenta Aktowego” (art. 20). Za czynności wymienione w pkt. a) Regent pobierał 15 gr., w pkt. b-h) 1 złp 15 gr. (w niektórych przypadkach licząc od arkusza).

¹⁴¹ Ustawa z 1 VII 1844, *Zaprowadzenie Zwierzchności Hipotecznej*, ogłoszona pismem Senatu Rząd. nr 3002 DGS, Dz. Praw WMK z 1844 r. (art. 2); Pismo prezesa Sądu Wyższego do Rady Administracyjnej z 31 III 1846 nr 509, WMK V-21, k. 749; D. Malec, *Z dziejów prawa hipotecznego...*, s. 84-85.

¹⁴² Pismo Rady Administracyjnej do Wydziału Spraw Wewnętrznych i prezesa Sądu Wyższego z 7 IV 1846 nr 1299, WMK V-21, k. 750.

¹⁴³ *Lista Urzędników Sądowych W.M. Krakowa i Jego Okręgu* (do nr 179), WMK V-20 B, k. 897; *Kalendarzyk polityczny Wolnej i niepodległej Rzeczypospolitej Krakowskiej pod opieką Trzech Najjaśniejszych i Najpotężniejszych Monarchów zostającej na rok 1819*, Kraków 1819, s. 29.

¹⁴⁴ Pismo Rady Administracyjnej do prezydium Rady z 25 XI 1847 nr 6762, WMK III-46 A, k. 413. Rada uzyskała zgodę Komisarza Nadwornego. Popielecki był wcześniej sekretarzem Wydziału Dochodów Publicznych. W 1842 r. adiunktem Regencji był Stanisław Tomaszewicz.

Adwokaci

Parę słów poświęcić można także profesjonalnym zastępcom procesowym („obrońcom publicznym”), którymi w Wolnym Mieście byli adwokaci („patroni”). Zrezygnowano więc z obowiązującego w Księstwie Warszawskim rozróżnienia na patronów, adwokatów i mecenasów, w zależności od sądu, przy którym byli ustanowieni¹⁴⁵. Prawa i obowiązki adwokatów wymieniono m.in. w KPC i statucie z 1842 r. Przykładowo, w określonych sytuacjach, strona pozwana była zobowiązana do ustanowienia patrona, w terminie wskazanym w pozwie, poprzez oświadczenie złożone przez jednego patrona, drugiemu; obowiązywał też zakaz odwoływania patrona, bez ustanowienia nowego, jeżeli jego udział w sprawie był obligatoryjny¹⁴⁶.

Statutem z 1816 r. tymczasowo zezwolono adwokatom „mającym prawo stania w Trybunale Departmentowym”, na pełnienie obowiązków „w obydwu trybunałach, równie jak w trzeciej instancji, a nawet i w Sądzie Najwyższym”¹⁴⁷. O owej tymczasowości, a także „oddaleniu się wielu urzędników, za zezwoleniem Rządu, do Kielc”, gdzie zorganizowano Trybunał Królewski, była też mowa w piśmie prezesa Sądu Apelacyjnego z 1819 r. Z dokumentem tym, w kontekście działalności adwokatury Wolnego Miasta, warto się bliżej zapoznać. W ocenie Komisji Organizacyjnej, wyrażonej w reskrypcie z 14 marca 1818 r., sytuacja dojrzała do tego, aby określić liczbę adwokatów mających rację bytu w Rzeczypospolitej Krakowskiej; zdecydować, czy gremialnie powinni się cieszyć prawem występowania przed wszystkimi instancjami; na koniec wręczyć akty nominacji. Komisja zaleciła redukcję ich liczby i jej „do ścisłej potrzeby zastosowanie”. Ponieważ w kolejnym reskrypcie z 7 lipca 1818 r. domagała się ona przedłożenia „listy patronów przewidzianych do nominacji”, 28 lipca odbyło się posiedzenie powołanego *ad hoc* komitetu, w skład którego weszli sędziowie apelacyjni i Trybunału, prokuratorzy obu instancji i członkowie Komitetu Prawodawczego. W trakcie narady podjęto uchwałę, że wystarczająca jest liczba 10 patronów, którzy mogliby występować zarówno w sprawach klientów, jak też kryminalnych i z obszaru „policji poprawczej”; przyznanie adwokatom prawa występowania przed wszystkimi instancjami gwarantowało gruntowną znajomość akt sprawy, w dalszych etapach postępowania, a także rodziło oszczędności dla stron, nie muszących ustanawiać kolejnego pełnomocnika, w związku z przejściem sprawy do wyższej instancji¹⁴⁸.

¹⁴⁵ W. Sobociński, *op. cit.*, s. 253-254; P. Cichoń, *op. cit.*, s. 48-49.

¹⁴⁶ *Kodex Postępowania Sądowego Cywilnego...*, Tytuł III „O ustanowieniu Patronów i wzajemnym wręczaniu pism i obron” (art. 75-76); *Statut Organiczny dla Władz Sądowych...*, z 27 I 1842. Rozdz. V. Oddz. II „O urządzeniu Trybunału pod względem spraw cywilnych i handlowych” (art. 52-54); Rozdz. VII. Oddz. II „O urządzeniu Sądu Wyższego pod względem spraw cywilnych i handlowych” (art. 82-83). Udział adwokatów był obligatoryjny w sprawach przed sądami II instancji.

¹⁴⁷ *Urządzenie tymczasowe dla Władz Sądowniczych Wolnego Miasta Krakowa...*, z 1816 r. (art. 4). Prezesowi Sądu III Instancji zezwolono na zwiększenie ich liczby tylko „w razie koniecznej potrzeby”. Zezwolenie dotyczyło też komorników i woźnych.

¹⁴⁸ Pismo prezesa Sądu Apelacyjnego do Senatu Rząd. z 1 II 1819 nr 324, WMK V-22 A, k. 517-520. Komitet zwrócił uwagę na fakt, że z powodu ubóstwa mieszkańców, patroni często muszą występować bezpłatnie („jako obrońcy z urzędu bez nagrody stawają”), zwłaszcza w „przedmiotach cywilnych”.

Sprawa była o tyle delikatna, że według danych prezesa Sądu Apelacyjnego, „przy tutejszych magistraturach” świadczyło usługi prawne 17 adwokatów; niezwłocznie wezwano ich więc do złożenia, w 8-dniowym terminie, oświadczeń („dania deklaracji”), czy nadal będą występować przed sądami Wolnego Miasta. Dążąc do kompromisu, komitet zasugerował prowizoryczne pozostawienie wszystkich 16 adwokatów (1 nie złożył deklaracji), podtrzymując zdanie o konieczności ich zredukowania do 10¹⁴⁹. Propozycje komitetu zaaprobowala Komisja Organizacyjna¹⁵⁰.

W kolejnych latach adwokatów powoływano sporadycznie: w 1821 r. Sąd Apelacyjny przedstawił do nominacji Senatowi Jana Bąkowskiego, który po ukończeniu studiów prawnych na UJ, odbył egzamin sędziowski, a następnie „zaszczytnie złożył” przed tymże sądem egzamin adwokacki (na zasadach dekretu z 11 lipca 1809 r.). Oprócz pochlebnej opinii prezesa sądu („zdobna konduita i moralny charakter”), życzliwie o kandydacie wyrażał się także referent Wydziału Spraw Wewnętrznych. W związku z czym, Senat powołał Bąkowskiego, wzywając go do uiszczenia opłaty stemplowej oraz odebrania „świadcstwa upoważniającego do pełnienia obowiązków”¹⁵¹.

Należy odnotować, że niemal dwie dekady później przeciwko Bąkowskiemu wszczęto postępowanie dyscyplinarne, czego powodem była „obojętność na wydawane polecenia urzędowe” oraz „zaniedbywanie zadośćuczynienia obowiązkowi powołania swego”. O zachowaniu Bąkowskiego Senat Rządzący został poinformowany w piśmie Trybunału, którego prezes dodawał, że skoro „łagodniejsze środki karcenia” nie przyniosły skutku, nieuniknione jest „usunięcie od sprawowania urzędu”; argumentację tę Senat podzielił¹⁵².

Na niewystarczającą liczbę adwokatów w Krakowie władze sądowe zwracały uwagę Senatowi wielokrotnie. W 1833 r. Franciszek Piekarski, prezes Sądu III Instancji skonsultował z prezesami pozostałych sądów, czy z „korzyścią dla służby publicznej i dogodnością dla stron prywatnych” będzie powołanie dodatkowych adwokatów, w osobach Adama Gołębskiego i Józefa Stróżeckiego. Odpowiedź była pozytywna, gdyż w związku z rozwiniętą działalnością orzeczniczą krakowskich sądów,

¹⁴⁹ Ibidem, k. 520-523. Zgodnie z „konsygnacją urzędujących tu Patronów” adwokatami byli: Augustyn Boduszyński, Józef Borzykowski, Adam Ekielski, Jan Kanty Fachinety, Józef Jankowski, Teodor Kawecki, Michał Karaszewicz, Wojciech Kowalski, Józef Kalasanty Kozłowski, Adam Krzyżanowski, Hilary Kudlicki, Onufry Męciński, Aleksander Niesiołowski, Feliks Słotwiński, Franciszek Urbański, Maciej Wojewódzki, Piotr Wiktorowicz. Oświadczenia o wymaganej treści nie złożył jedynie F. Urbański. Po rezygnacji A. Boduszyńskiego (został senatorem), do tymczasowego pełnienia obowiązków patrona upoważniono Tadeusza Krzyżanowskiego.

¹⁵⁰ Pismo Komisji Organizacyjnej do Senatu Rząd. z 8 VIII 1818 nr 123 (do nr 2617 DGS), ibidem, k. 522-523.

¹⁵¹ Pismo Sądu Apelacyjnego do Senatu Rząd. z 26 VII 1821 nr 2072, WMK V-22 A, k. 471-472; Opinia Wydziału Spraw Wewnętrznych z 5 VIII 1821, ibidem; Pismo Senatu Rząd. do prezesa Sądu Apelacyjnego i Bąkowskiego z 7 VIII 1821 nr 2672, ibidem, k. 473; dekret z 11 VII 1809, w sprawie kwalifikacji zawodowych...; Prezes sądu zwrócił uwagę na „liczne sprawy kryminalne oraz cywilne ubogich”, zalegające w sądach.

¹⁵² Pismo Senatu Rząd. do prezydium Senatu Rząd., Sądu Wyższego, Dyrekcji Policji i „Dziennika Rządowego WMK” z 30 IX 1842 nr 5145, WMK III-28 A, k. 7. Odwołanie nastąpiło na podstawie art. 121 statutu z 1842 r.

w każdej chwili potrzebnych było co najmniej 8 adwokatów, zaś trudności stron ze znalezieniem pełnomocnika skutkowały „przewłoką i odraczaniem spraw”; stało to w sprzeczności z wymogiem „pośpiechu w wymiarze sprawiedliwości”. Dodatkowe nominacje były też uzasadnione niedawnym przejściem na emeryturę A. Ekielskiego, „licznymi zatrudnieniami rządowymi” dla asesora prawnego Michała Stróżeckiego, który w związku z tym miał niewiele czasu dla „podejmowania interesów prywatnych”, a także wydelegowaniem Bąkowskiego na zastępcę sędziego apelacyjnego; nie było też wątpliwości co do kwalifikacji kandydatów¹⁵³. W 1839 r. Senat Rządzący powołał jeszcze na adwokata przy „sądach tutejszo-krajowych” Franciszka Starzyckiego¹⁵⁴.

O tym, że adwokatów i notariuszy uważano za urzędników sądownictwa, mimo że „nie pobierali płacy ze Skarbu Publicznego”, świadczy odpowiedź Senatu na pytanie Dyrekcji Policji, dotyczące wymogu uzyskiwania przez nich zgody prezesa Trybunału na „oddalenie się od obowiązków”, przed złożeniem wniosku o „paszport zagraniczny”, jeżeli zamierzali oni skorzystać z urlopu¹⁵⁵. W 1847 r. planowano wprowadzenie „przymusu adwokackiego osobistego” także w sprawach z zakresu ustawy egzekucyjnej¹⁵⁶.

Na zakończenie można dodać, że pod koniec istnienia Wolnego Miasta lista adwokatów obejmowała następujące nazwiska: Adam Krzyżanowski, Feliks Słotwiński, Józef Jankowski, Wawrzyniec Soświński, Jan Kanty Rzeziński, Stanisław Boguński, Jan Kanty Kleszczyński, A. Gołęmberski, F. Starzycki, Karol Pieniążek¹⁵⁷.

Podsumowanie

Zaprezentowana analiza opracowań historyczno-prawnych, aktów prawnych, a nade wszystko dokumentacji pozostałej po działalności Senatu Rządzącego, Zgromadzenia Reprezentantów oraz sądów, z lat 1815-1846, pozwala stwierdzić, że w Rzeczypospolitej Krakowskiej funkcjonował dobrze rozwinięty aparat wymiaru sprawiedliwości, zatrudniający, mimo przemian organizacyjnych, w Sądzie Apelacyjnym 8-10 urzędników, w Trybunale zaś od 15-25, nie licząc sędziów i asesorów (a od 1833 r. także kilku urzędników w Sądzie III Instancji). Wymagano od nich przygotowania

¹⁵³ Pismo Sądu III Instancji do Senatu Rządzącego z 31 X 1833 nr 214, WMK V-22 A, k. 405-408; Opinia Wydziału Spraw Wewnętrznych z 7 XI 1833 nr 7313 ibidem, k. 406. Poważną rolę w nominacjach odegrało też przeorganizowanie Sądu III Instancji w „stałą magistraturę”.

¹⁵⁴ Reskrypt Senatu Rządzącego z 16 I 1839 nr 128 DGS; Okólnik Sądu Apelacyjnego z 25 I 1839 nr 96, *Księga normalistów*, WM 587. Wymogiem rozpoczęcia praktyki było złożenie przysięgi.

¹⁵⁵ Pismo Senatu Rządzącego do prezydium Senatu Rządzącego, Sądu Wyższego, Dyrekcji Policji i Wydziału Spraw Wewnętrznych z 27 X 1843 nr 5641, WMK III-31 B, k. 2211. Wątpliwości dotyczyły art. 152 statutu z 1842 r.

¹⁵⁶ Pismo Wydziału Spraw Wewnętrznych do Rady Administracyjnej z 8 VIII 1847 (do nr 4310), WMK V-22 B, k. 1285; Notatka Archiwum Głównego z 3 VIII 1847, ibidem.

¹⁵⁷ *Kalendarzyk polityczny krakowski na rok 1844*, s. 63-64. Warto dodać, że 5 pierwszych wymienionych było zarazem wykładowcami na Wydziale Prawa UJ. Zob. M. Patkaniowski, *Dzieje Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego od reformy kołłątajowskiej do końca XIX stulecia*, Kraków 1964, passim; P. M. Żukowski, *Profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 2: 1780-2012, red. D. Malec, Kraków 2014, passim.

teoretycznego (ukończenie „kursu prawa”) i praktycznego, weryfikowanych w drodze postępowań konkursowych, przed Komisją Sejmowo-Kwalifikacyjną, a później komisją egzaminacyjną dla sądownictwa; oprócz tego uczciwości i lojalności wobec Senatu Rządzącego. Nadzór dyscyplinarny ze strony Senatu Rządzącego i prezesów sądów skutkowało zawieszaniem w urzędowaniu, a w ostateczności nawet usuwaniem ze stanowiska osób, które okazywały się niegodne powierzonej funkcji. Urzędnicy pracujący rzetelnie mogli w zamian liczyć na liczne przywileje: oprócz niewątpliwego prestiżu, zwłaszcza w przypadku urzędników wyższego szczebla, były nimi: wynagrodzenie za pracę, a także objęcie systemem emerytalnym; mieli też prawo do urlopu wypoczynkowego oraz noszenia munduru. Początkowo działalność urzędników sądowych opierała się na dekretach wydawanych przez Króla saskiego, które pochodziły z okresu przynależności tych ziem do Księstwa Warszawskiego; stopniowo wprowadzane były regulacje miejscowe, których autorzy korzystali prawdopodobnie rozwiązań z krajów ościennych (Królestwo Polskie), a także sięgających poprzedniej epoki. Można dodać, że urzędnicy pracowali też, na niezmiennych zasadniczo warunkach, również po inkorporacji Rzeczypospolitej Krakowskiej do cesarstwa austriackiego (16 listopada 1846 r.). Zasadnicze zmiany w ustroju sądów wprowadzono dopiero w latach 1854-1855¹⁵⁸.

W zamierzeniach autora, powyższe informacje miały stanowić jedynie swego rodzaju kompendium po urzędnikach sądowych Wolnego Miasta Krakowa. Autor w żadnym wypadku nie rości sobie bowiem pretensji do wyczerpania tematu; wręcz przeciwnie, należy podkreślić, że pełne i wszechstronne odtworzenie działań pracowników wymiaru sprawiedliwości, zwłaszcza komorników i woźnych sądowych (a także oczywiście sędziów), umożliwi dopiero analiza ksiąg sądowych, będących świadectwem działalności orzeczniczej Trybunału I Instancji, Sądu Apelacyjnego i Sądu III Instancji, w Rzeczypospolitej Krakowskiej.

REFERENCES

Sources:

Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół „Archiwum WMK”:
WM 15-16, 20-21 (akta budżetowe); Tryb 155, WM 154, WM 259, WM 586-587, WM 618 (akta różne); WMK III-3, WMK III-7 B, WMK III-20 A, WMK III-27 C, WMK III-28 A, WMK III-31 B, WMK III-36 A, WMK III-40 A, WMK III-43 A, WMK III-45 C, WMK III-46 A (akta prezydyalne); WMK V-5, WMK V-7, WMK V-20 B, WMK V-21, WMK V-22 A, WMK V-22 B, WMK V-96, WMK V-102 B (akta senackie);

Printed sources:

„Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego”, t. 3: Warszawa 1811;
„Dziennik Praw Rzeczypospolitej Krakowskiej” z lat 1823, 1826;
„Dziennik Praw WMK” z lat 1833, 1834, 1838, 1842, 1844, 1845;
„Dziennik Rozporządzeń Rządowych WMK” z lat 1816, 1817, 1818, 1819;

¹⁵⁸ Obwieszc. Komisarza Nadwornego z 3 VII 1847 nr 2129, „Dziennik Rządowy Miasta Krakowa” nr 142-143 z 14 VII 1847, s. 565-566. Szerzej zob. M. Mataniak, *Rada Administracyjna Miasta Krakowa i Jego Okręgu (1846-1853)*, „Biblioteka Krakowska”, nr 165, Kraków 2019 (w druku).

„Dziennik Rządowy Miasta Krakowa” z 1847;
 „Dziennik Rządowy WMK” z lat 1822, 1829, 1836, 1837, 1838, 1844, 1845, 1846;
Kalendarzyk polityczny Wolney i niepodległej Rzeczypospolitey Krakowskiej pod opieką Trzech Najjaśniejszych i Najpotężniejszych Monarchów zostaiący na rok 1819, Kraków 1819;
Kalendarzyk polityczny krakowski na rok 1844, Kraków 1844;
Kalendarzyk polityczny krakowski na rok 1846, Kraków 1846;
Kodex Postępowania Sądowego Cywilnego przez Antoniego Łabęckiego wytłumaczony i poprawiony, Warszawa 1810.

Studies:

Bartel W. M., *Ustrój i prawo Wolnego Miasta Krakowa (1815-1846)* [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. III: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981;
 Cichoń P., *Droga do zawodu sędziego w Księstwie Warszawskim*, „*Studia z Dziejów Państwa i Prawa*”, t. XV, 2012;
 Dziadzio A., *Udział Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego w stosowaniu Code civil w Wolnym Mieście Krakowie (1815-1833)* [w:] *Księga ku czci Profesora Tadeusza Maciejewskiego (w druku)*;
 Fierich F.K., *Sąd Trzeciej Instancji i Najwyższy Sąd Sejmowy na tle całokształtu organizacji sądownictwa Rzeczypospolitej Krakowskiej (1815-1833)*, „*Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*”, seria II, t. XXXV, Kraków 1917;
 Goclon J., *Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa z 1815, 1818 i 1833 roku* [w:] *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, red. M. Kallas, t. 1, Warszawa 1990;
 Homola-Skąpska I., *W salonach i traktierniach Krakowa*, „*Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*”, R. XLV, 2000;
 Kallas M., Krzymkowski M., *Historia ustroju i prawa w Polsce 1772/1795-1918. Wybór źródeł*, Warszawa 2006;
 Królikowski L. [H. Meciszewski], *Memoriał historyczny i polityczny o stanie obecnym Wolnego Miasta Krakowa i Jego Okręgu na poparcie adresu obywateli krakowskich podanego rządowi francuskiemu i angielskiemu w październiku 1839 roku*, Paryż 1840;
 Krzywosąd-Kępieński M., *Stanisław hr. Wodzicki, prezes Senatu b.Rzeczypospolitej Krakowskiej*, „*Biblioteka Warszawska*”, t. IV, 1883;
 Malec D., *Dzieje notariatu polskiego*, Kraków 2007;
 Malec D., *Notariat w Departamencie Krakowskim Księstwa Warszawskiego oraz w Rzeczypospolitej Krakowskiej*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*”, t. LIII, 2001, z. 2;
 Malec D., *Z dziejów prawa hipotecznego Wolnego Miasta Krakowa*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*”, t. LVI, 2004, z. 1;
 Mataniak M., *Bank Krajowy Wolnego Miasta Krakowa. O nieudanych próbach jego utworzenia w latach 1833-1835*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*”, t. LXX, 2018, z. 2;
 Mataniak M., *Funkcjonowanie więzienia w Wolnym Mieście Krakowie w I połowie XIX w.*, „*Przeгляд Więziennictwa Polskiego*”, nr 96, 2017;
 Mataniak M., *Rada Administracyjna Miasta Krakowa i Jego Okręgu (1846-1853)*, „*Biblioteka Krakowska*”, nr 165, Kraków 2019 (w druku);
 Mataniak M., *System emerytalny dla urzędników Wolnego Miasta Krakowa. Część I: lata 1815-1837*, „*Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*”, t. 10, z. 2;
 Mataniak M., *System emerytalny dla urzędników Wolnego Miasta Krakowa. Część II: lata 1838-1854*, „*Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*”, t. 10, z. 3;

- Patkaniowski M., *Dzieje Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego od reformy kołłątajowskiej do końca XIX stulecia*, Kraków 1964;
- Pauli L., *Austriacki kodeks karny z 1803 r. w Wolnym Mieście Krakowie (1815-1833)*, cz. II, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” CCXXXIV. *Prace Prawnicze*, z. 46, Kraków 1970;
- Pauli L., *Prawa obce w Rzeczypospolitej Krakowskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. DCXXV, *Prace Prawnicze*, z. 97, 1982;
- Pęksa W., *Sąd Sejmowy w Rzeczypospolitej Krakowskiej* [w:] *Dzieje wymiaru sprawiedliwości*, red. T. Maciejewski, Koszalin 1999;
- Sobociński W., *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964;
- Szymborski W., *Collegium Broscianum*, Kraków 2014;
- Uruszczak W., *Prawo francuskie w Rzeczypospolitej Krakowskiej (1815-1846)* [w:] *Szkice z dziejów ustroju i prawa*, Kraków 1997;
- Wachholz S., *Rzeczpospolita Krakowska. Okres od 1815 do 1830 r.*, Warszawa 1957;
- Wodzicki S., *Pamiętniki*, Kraków 1888;
- Żukowski P. M., *Profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 2: 1780–2012, red. D. Malec, Kraków 2014.

Piotr Falkowski

(Archiwum Państwowe w Bydgoszczy)

ORCID 0000-0001-8333-0117

doi: 10.36121/pfalkowski.DB.2019.09.157

Urząd Prefekta Departamentu Bydgoskiego Księstwa Warszawskiego¹

Streszczenie: Celem niniejszej publikacji jest próba zrekonstruowania urzędu Prefekta Departamentu Bydgoskiego w Bydgoszczy w oparciu o zachowane źródła archiwalne. Do odtworzenia urzędu posłużyły dwa repetytoria wytworzone przez Prefekta Departamentu Bydgoskiego. Autor omówi pomoce archiwalne – repetytoria, które prawdopodobnie zostały wytworzone w archiwum sekretariatu głównego prefektury bydgoskiej. Autor stwierdza, że na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych pełna rekonstrukcja struktury jest niemożliwa. Sugeruje przeprowadzenie szerszej kwerendy w innych materiałach źródłowych dotyczących Księstwa Warszawskiego oraz w zespole sukcesora akt czyli w Rejencji Bydgoskiej.

Słowa kluczowe: Księstwo Warszawskie, podział administracyjny, departament bydgoski, prefekt, prefektura, struktura urzędu

Annotation: This publication attempts to reconstruct the office of the Prefect of the Bydgoszcz Department in Bydgoszcz based on the preserved archival sources. Two repertories created by the Prefect of the Bydgoszcz Department were used to reconstruct the office. The author discusses the issue of archival aids – repertories that were probably created in the archive of the main secretariat of the prefecture in Bydgoszcz. The author states that based on the preserve archival materials, complete reconstruction of the structure is impossible. He suggests conducting a broader query in other source materials regarding to the Duchy of Warsaw and in the archival collections of the successor of files namely the Bydgoszcz District.

Keywords: Duchy of Warsaw, administrative division, Bydgoszcz department, prefect, prefecture, office structure

¹ Na VIII Międzynarodowym Sympozjum Dziejów Biurokracji został wygłoszony referat pt. *Próba zrekonstruowania urzędu Prefekta Departamentu Bydgoskiego Księstwa Warszawskiego w Bydgoszczy*, w czasie dyskusji po referacie prof. Alicja Kulecka zasugerowała zmianę tytułu wystąpienia na *Urząd Prefekta Departamentu Bydgoskiego Księstwa Warszawskiego*, bowiem bardziej oddaje treść wystąpienia, przychyliłem się do sugestii Pani Profesor.

Учреждение префекта Быдгоского департамента Герцогства Варшавского

Аннотация: Целью данной публикации является попытка восстановить офис префекта Быдгоского управления в Быдгоще на основе сохранившихся архивных источников. Два повторения, созданные префектом департамента Быдгощ, были использованы для восстановления офиса. Автор расскажет об архивных пособиях - повторениях, которые, вероятно, были созданы в архивах секретариата главной префектуры Быдгощ. Автор утверждает, что на основании сохранившихся архивных материалов полная реконструкция сооружения невозможна. Он предлагает провести более широкий запрос в других исходных материалах о Варшавском герцогстве и в группе преемников досье, т. Е. В районе Быдгоща.

Ключевые слова: Герцогство Варшавское, административное деление, департамент Быдгощ, префект, префектура, структура учреждения.

Celem niniejszej publikacji jest próba zrekonstruowania urzędu Prefekta Departamentu Bydgoskiego w Bydgoszczy w oparciu o zachowane źródła archiwalne. Do odtworzenia urzędu posłużyły dwa repetytoria wytworzone przez Prefekta Departamentu Bydgoskiego.

Jednakże na wstępie należy zauważyć, że w zasobie archiwalnym Archiwum Państwowego w Bydgoszczy nie zachowało się zbyt wiele akt z okresu Księstwa Warszawskiego. Większość dokumentów z omawianego okresu została zniszczona przez administrację pruską, bowiem nie przykładano do nich należytej uwagi z powodu postępującej germanizacji urzędów². Do najważniejszych zespołów archiwalnych okresu księstwa należy zaliczyć: Trybunał Cywilny Departamentu Bydgoskiego w Bydgoszczy, Prefekta Departamentu Bydgoskiego Księstwa Warszawskiego w Bydgoszczy, Podprefektury Departamentu Bydgoskiego - zbiór szczątków zespołów, Sąd Pokoju w Bydgoszczy³. Należy wskazać, że wiele jednostek archiwalnych z lat 1807-1815 znajdują się w różnych zespołach archiwalnych. Taka mała ilość źródeł powoduje, że okres Księstwa Warszawskiego dla departamentu bydgoskiego jest mało rozpoznany.

Zespół archiwalny Prefekta Departamentu Bydgoskiego Księstwa Warszawskiego w Bydgoszczy zachował się jedynie fragmentarycznie. Do dnia dzisiejszego w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy przechowywanych jest 23 jednostki

² Z. Malewski, *Strychowy okres w historiografii bydgoskiej*, „Przeгляд Bydgoski” R. 2, z. 1-2, Bydgoszcz 1934, s. 59.

³ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy [dalej APB], APB, Inwentarz Trybunału Cywilny Departamentu Bydgoskiego w Bydgoszczy, [dostęp online w dniu 06.06.2019, <https://szukajwarchiwach.pl/6/99/0/?q=ksi%C4%99stwo+warszawskie+XTYPEro:zesp+XARCHro:6&rpp=100&wynik=2&rpp=100&page=1#tabZespol>], APB, Inwentarz Prefekta Departamentu Bydgoskiego Księstwa Warszawskiego w Bydgoszczy [dostęp online w dniu 06.06.2019 <https://szukajwarchiwach.pl/6/153/0/str/2/15?ps=True#tabZespol>], APB, Inwentarz Podprefektury Departamentu Bydgoskiego - zbiór szczątków zespołów, [dostęp online w dniu 06.06.2019, https://szukajwarchiwach.pl/6/155/0/?q=Podprefekt+XARCHro:6+XTYPEro:zesp&order=syg_order&wynik=2&rpp=15&page=1#tabZespol], APB, Inwentarz Sądu Pokoju w Bydgoszczy [dostęp online w dniu 06.06.2019, <https://szukajwarchiwach.pl/6/1559/0/?q=ksi%C4%99stwo+warszawskie+XTYPEro:zesp+XARCHro:6&rpp=100&wynik=3&rpp=100&page=1#tabZespol>].

archiwalne, co łącznie daje 0,52 metrów bieżących akt. W zespole przechowywane są: pomoce archiwalne, akta dotyczące szpitalnictwa, więzienia kryminalnego w Toruniu, sprawozdań podprefektów, darowizn, dzierżaw, kanału bydgoskiego, szkolnictwa, podatków oraz przywileje Toruńskie⁴.

Analizie źródłowej zostały poddane dwa repetytoria archiwalne wytworzone przez urząd Prefekta Bydgoskiego. W tych pomocach spisywano w sposób rzeczowy akta spraw, które były przechowywane w archiwum urzędu. Wpisy dotyczą spraw prowadzonych przez prefekta, prefekturę i radę prefekturalną. Podzielono je na generalia oraz na specjalia, następnie tematycznie na działy i poddziały⁵. W urzędach Księstwa Warszawskiego wytworzono sześć rodzajów ksiąg archiwalnych. Do tych ksiąg należały: dzienniki reprodukcyjne (wznowienie spraw), księgi kontrolne czynności archiwalnych, skorowidze archiwalne, repertoria, dzienniki wydawanych akt oraz inwentarze⁶. Zadaniem repetytoriów było ewidencjonowanie akt znajdujących się w archiwum oraz czynności wykonywanych w archiwum. Również pełniły rolę inwentarza, bowiem w nich spisywano tytuł pism, które tworzyły akta spraw⁷. Na ich podstawie postaram się odtworzyć strukturę organizacyjną, funkcje oraz strukturę zasobu archiwum Prefekta Bydgoskiego. Jak dotąd w literaturze nie zajmowano się problematyką rekonstrukcji urzędu Prefekta Departamentu Bydgoskiego.

Na początku należy pokrótce omówić ustrój Księstwa Warszawskiego, a w szczególności trzeba skupić uwagę na zadaniach prefekta i prefektury. Po pokoju w Tylży zostało utworzone Księstwo Warszawskie na ziemiach byłego zaboru pruskiego. Księstwo było tworem na w pół suwereny, bowiem było zależne od Cesarstwa Francuskiego. Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego została podpisana przez Napoleona I Bonaparte 22 lipca 1807 r. w Dreźnie. Konstytucja oraz ustawodawstwo ustrojowo-administracyjne było wzorowane na wzorcach francuskich, w niewielkim stopniu uwzględniono postulaty strony polskiej. Model francuski wprowadził prym ustaw, rozdzielenie władz oraz publicznoprawnej ochronie jednostki. Dodatkowo przyjęto rozwiązania nawiązujące do systemu pruskiego oraz austriackiego. W efekcie powiązań różnych systemów administracyjnych oraz polskich tradycji parlamentarnych powstał system resortowy, scentralizowany, o hierarchicznej strukturze władzy (najczęściej jednoosobowej) oparty na zawodowych urzędnikach narodowości polskiej⁸.

Konstytucja Księstwa Warszawskiego w niewielkim stopniu określała zasady funkcjonowania administracji państwowej. W lakonicznym zapisie ustanowiono, że każdy departament był zarządzany przez prefekta (art. 65). Dopiero dekret z 7 lute-

⁴ APB, Inwentarz Prefekta Departamentu Bydgoskiego Księstwa Warszawskiego w Bydgoszczy [dostęp online w dniu 06.06.2019 [https://szukajwarchiwach.pl/6/153/0/str/2/15?ps=True# tabjednostki](https://szukajwarchiwach.pl/6/153/0/str/2/15?ps=True#tabjednostki)]

⁵ APB, Prefekt Departamentu Bydgoskiego Księstwa Warszawskiego w Bydgoszczy, sygnatury 1 i 2.

⁶ W. Rostocki, *Księgi kancelaryjne i akta spraw urzędów administracji państwowej Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, „Archeion” t. XXIX, Warszawa 1958, s. 253.

⁷ Tamże, s. 259-260.

⁸ D. Malec, J. Malec, *Historia Administracji Nowożytnej*, Kraków, 1996, s. 61-62.

go 1809 roku o organizacji władz administracyjnych w departamentach i powiatach usankcjonował zadania urzędów⁹. Prefekt stał na czele administracji departamentu. Był podporządkowany bezpośrednio ministrowi spraw wewnętrznych, również mógł wykonywać polecenia innych ministrów. Odpowiedzialny był za wszystkie aspekty życia w departamencie. Miał utrzymywać administrację oraz ogłaszać przepisy prawne. Czuwał nad przestrzeganiem przepisów dotyczących zgromadzeń wyborczych. Dokonywał zestawień statystycznych na podstawie różnych źródeł. Miał zapobiegać żebractwu oraz próżniactwu. W zakresie obowiązków prefekta były sprawy gospodarcze typu: rolnictwo, hodowla, handel, rzemiosło, przemysł, budownictwo oraz komunikacja. Zajmował się ochroną własności. Był odpowiedzialny za pomoc przy ściąganiu ciężarów publicznych. Nadzorował sprawy dotyczące oświecenia publicznego wraz z szkolnictwem. Był zwierzchnikiem urzędników administracji, skarbowych i policyjnych. Miał prawo zawiesić w czynnościach urzędnika jeżeli źle wykonywał swoje obowiązki. Miał zwierzchnictwo nad organami policyjnymi oraz indenturą dóbr i lasów narodowych. Posiadał nadzór na władzami skarbowymi, administracją szkolną, pocztą i kasami. Kontrolował następujące instytucje: policję lekarską, szpitale, domy poprawy, więzienia, towarzystwa kredytowe, dobroczynne, ogniowe i kompanie asekuracyjne. Prefekt raz w roku miał obowiązek odbyć wizytację po departamencie oraz składania raportów z swojej działalności ministrom. Dodatkowo do władz naczelnych składał prośby i potrzeby mieszkańców departamentu. Decyzje w sprawach jemu podległych podejmował jednoosobowo. Dekret z 7 lutego 1809 roku przewidywał współpracę prefekta z komendantem wojskowym departamentu w zakresie: poboru, organizacji Gwardii Narodowej, zaspokojenia wojska oraz w sprawach nadużyć popełnionych przez wojskowych. W dekreście określono zasady współdziałania prefekta z prokuraturami w sądach cywilnych oraz karnych. Z kompetencji prefekta wyłączono sądownictwo cywilne i karne oraz dowodzenie wojskiem. Rozstrzyganie sporów administracyjnych powierzono radom prefekturalnym. Do zmiany kompetencji prefekta doszło za sprawą dwóch dekretów, które dotyczyły spraw policyjnych i skarbowych. 17 marca 1809 roku wydano dekret o komisarzach policyjnych, który powoływał komisarza policji z adiunktem oraz intendentem do pomocy prefektowi. Dodatkowo utrzymano zasadę, że funkcje policyjne pełnili urzędnicy administracyjni wraz z prefektem. Komisarz policji był podporządkowany prefektowi oraz ministrowi policji. Należy wskazać, że część kompetencji komisarza odpowiadała funkcją powierzonymi resortowi spraw wewnętrznych, co w efekcie komplikowało wykonywanie zadań policyjnych. Drugi dekret wprowadzony 25 marca 1809 roku dotyczył administracji skarbowej w departamentach i powiatach. Sprawy dochodów publicznych oraz skarbu powierzono dyrektorowi skarbu, który podlegał pod ministra skarbu. Dwa marcowe dekry uszczupliły kompetencje prefekta¹⁰.

Królowi (księciu) Księstwa Warszawskiego stanowił najwyższą władzę w państwie. Obsadzał wszystkie stanowiska w aparacie państwowym, również miał prawo do zwalniania wszystkich urzędników, za wyjątkiem tych którzy byli nominowani

⁹ M. Kallas, *Organy administracji terytorialnej w Księstwie Warszawskim*, Toruń, 1975, s. 15.

¹⁰ Tamże, s. 19-20.

dożywotnio - senatorzy oraz sędziowie¹¹. Na stanowisko prefekta wybierano osobę pochodzącą z ziemiaństwa lub arystokracji. Od kandydata wymagano dużej energii, znajomości stosunków, wprawy urzędniczej¹². Prefektem bydgoskim był Antoni Gliszczyński (1807-1813), natomiast funkcję zastępców prefekta pełnili Franciszek Twardowski (1813) oraz Jan Ignacy Radoliński (1813-1815)¹³. W skład departamentu bydgoskiego wchodziły następujące powiaty: kamieński, wałecki, bydgoski, toruński, inowrocławski, radziejowski, kowalski, chełmiński, michałowski, brzeski¹⁴.

Przy prefekcie działała rada prefekturalna, która składała się z dwóch do pięciu członków. Do jej kompetencji należało rozstrzygnięcie w pierwszej instancji sporów majątkowych uznanych za administracyjne. Dodatkowo rada decydowała w sprawie ulg podatkowych dla obywateli¹⁵.

Prefekt do realizacji swoich zadań posiadał prefekturę, której zadania i organizacja były określone w Instrukcji objaśniającej organizację prefektur z 2 sierpnia 1809 roku. Prefekturę poza radcami prefekturalnymi tworzyło biuro prefekturalne, które było wspólne dla prefekta oraz rady prefekturalnej. Biuro było podzielone na pięć wydziałów: administracyjne, dóbr narodowych i lasów, prawny, budowniczy oraz lekarski. Osobnym wydziałem był sekretariat generalny. W przyszłości miano założyć wydział zarządzania magazynami. Do zadań wydziału administracyjnego należało: uzupełnienie stanu wojsk, prace fortyfikacyjne, zaspokojenie potrzeb wojska, handel, rzemiosło, przemysł, statystyka, urzędnicy użyteczności publicznej oraz sprawy gmin wiejskich i miejskich. Do kompetencji wydział dóbr narodowych i lasów należało: administracja dobrami i lasami, rolnictwo i gospodarstwo ogólne. Do zadań wydziału prawnego należało: zagadnienia prawne występującymi w dobrach oraz w funduszach instytucji publicznych, współpraca z władzami policyjnymi i prokuratorami. Wydział budowniczy dzielił się na trzy oddziały. Oddział budowniczy zajmował się: przystosowaniem planów, budową nowych budowli oraz kontrolą remontów. Oddział hydrauliczny zajmował się planami inwestycji wodnych oraz określeniem ich kosztów, kontrolą i ich realizacją. Do zadań oddziału mierniczego należało przygotowanie map i pomiar gruntów. Do wydziału lekarskiego należało sprawy zdrowia ludzi i zwierząt oraz policja lekarska. Sekretariat generalny odpowiedzialny był za sprawy wyznaniowe, oświatę, zgromadzenia polityczne, czy też sprawy osobowe urzędników. W zakresie spraw policyjnych i skarbowych funkcje spełniali komisarze policyjni i dyrekcje skarbowe. W prefekturze bydgoskiej dla sekretariatu generalnego, wydziału prawnego oraz lekarskiego stosowano instrukcję z 2 sierpnia 1809 roku.

¹¹ D. Malec, J. Malec, *Historia administracji nowożytnej*, Kraków, 1996, s. 62-63.

¹² W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń, 1964, s. 135.

¹³ S. Błażejowski, *Antoni Gliszczyński*, [w:] *Bydgoski Słownik Biograficzny*, autor. S. Błażejowski, J. Kutta, M. Romaniuk, tom. I, Bydgoszcz, 1994, s. 54-56; S. Błażejowski, *Franciszek Twardowski*, [w:] *Bydgoski Słownik Biograficzny*, autor. S. Błażejowski, J. Kutta, M. Romaniuk, tom. VII, Bydgoszcz, 2006, s. 110-111; S. Błażejowski, *Jan Ignacy Radoliński*, [w:] *Bydgoski Słownik Biograficzny*, autor. S. Błażejowski, J. Kutta, M. Romaniuk, tom. II, Bydgoszcz, 1995, s. 122-123;

¹⁴ A. Bereza, G. Smyk, W. P. Tekely, A. Wrzyszczyk, *Historia administracji w Polsce 1764-1989*, Warszawa, 2006, s. 171.

¹⁵ M. Krzymkowski, *Status prawny urzędników Księstwa Warszawskiego*, Poznań, 2004, s. 18.

W wydziale budowniczy połączono trzy oddziały w jeden, natomiast wydział administracyjny podzielono na pierwszy i drugi. Dodatkowo utworzono wydział magazynowy z inspektoratem magazynów¹⁶.

W instrukcji z 2 sierpnia 1809 roku opisano skład osobowy wydziałów. Do wydziału administracyjnego należało dwóch komisarzy asesorów oraz dwóch sekretarzy. W wydziale dóbr i lasów narodowych naczelnikiem wydziału był jeden intendent dóbr narodowych, funkcję nadleśniczego sprawował administrator lasów oraz od dwóch do trzech komisarzy ekonomicznych. Skład wydziału uzupełniali asesor prawny oraz budowniczy departamentu, którzy pełnili podwójną funkcję. W wydziale budowniczym szefem wydziału był inspektor departamentu, który również był odpowiedzialny za oddział budowniczy. Inspektor dróg i mostów stał na czele oddziału hydraulicznego. Natomiast geometra departamentowy był odpowiedzialny za oddział mierniczy. Asesor prawny był zwierzchnikiem wydziału prawnego. W wydziale lekarskim funkcję naczelnika pełnił fizyk departamentowy – lekarz. Sekretarz generalny występował jako naczelnik osobnego wydziału. Naczelnicy pełnili role merytoryczne oraz wykonawcze w swoich wydziałach¹⁷. Odnośnie nominacji na stanowiska urzędników i oficjeli prefektury stanowił dekret królewski z 14 września 1809 roku oraz dekret o administracji dóbr i lasów narodowych z 13 lutego 1809 r. W tych normatywach ustanowiono zakres kompetencji króla, ministra spraw wewnętrznych oraz prefekta przy obsadzie stanowisk¹⁸.

Należy omówić kwestię zorganizowania sekretariatu generalnego, który dzielił się na trzy działy: sekretariat właściwy, archiwum i kalkulaturę. Na czele sekretariatu generalnego stał sekretarz generalny, który sprawował władzę zwierzchnią nad wydziałem, kontrasygnował akta oraz pełnił funkcje merytoryczne. Sekretariat był odpowiedzialny za czynności kancelaryjne prefektury. Na jego czele stał pierwszy sekretarz – dyrektor kancelarii, który zastępował sekretarza generalnego. Sprawował funkcje kontrolną nad urzędnikami, opracowywał ostateczną formę pism. W archiwum znajdowały się akta spraw zakończonych oraz akta potrzebne do bieżącej administracji. Ostatnim działem była kalkulatura, w której w skład wchodziło czterech kalkulatorów oraz jeden dla dóbr narodowych. Zajmowali się przychodami i dochodami urzędu, sprawozdaniami statystycznymi i rachunkowością¹⁹. Sekretarzem generalnym dla prefektury bydgoskiej był Ignacy Zawadzki²⁰.

W tym momencie pracy przejdę do omówienia pomocy archiwalnej – repetytoriów, które prawdopodobnie zostały wytworzone w archiwum sekretariatu głównego prefektury bydgoskiej. Obie księgi datowane są na rok 1812, choć można zauważyć wpisy z lat późniejszych. Można zatem postawić tezę, że zostały spisane po 1812 r., a zostały zakończone koło 1815 rok. Wpisy były dokonane w języku polskim oraz niemieckim. Wpisy w języku niemiecki prawdopodobnie dokonali urzędnicy pruscy po

¹⁶ M. Kallas, *Organy ...*, s. 26.

¹⁷ Tamże, s. 26.

¹⁸ Tamże, s. 30.

¹⁹ Tamże, s. 27.

²⁰ S. Błażejowski, *Ignacy Zawadzki*, [w:] *Bydgoski Słownik Biograficzny*, autor. S. Błażejowski, J. Kutta, M. Romaniuk, tom V, Bydgoszcz, 1998, s. 125-126.

1815 roku. W księgach występuje kilka charakterów pism, choć przeważa jeden, co może świadczyć o jednym autorze wpisów oraz kilku osobach dokonujących wyłącznie dopisek. Wpisy składają się z numeru porządkowego, tytułu akt, daty oraz uwag. Konfrontując pomoce archiwalne prefektury z zachowanymi aktami czyli z pozostałymi dwudziestoma jeden jednostkami archiwalnymi udało się namierzyć jedynie dwie jednostki, które zarejestrowano w repetytoriach. Fakt ten może świadczyć, o tym że pozostałe akta jeszcze nie zostały spisane w archiwum lub jeszcze znajdowały się w użyciu przez urzędników²¹.

Pierwsze repetytorium ma sygnaturę jeden i nosi tytuł Registrant / A Generalia I Administracyjne, II Skarbowe, III Wojskowe, IV Sądownicze, B Specjalia, V Ogólne VI powiat bydgoski, VII powiat brzeski, VIII powiat chełmiński, IX inowrocławski, X kamiński, XI kowalski, XII michałowski, XIII radziejowski, XIV toruński, XV walecki, XV Akta Komisji Egzaminacyjnej i Podatkowej jako też specyfikacje ksiąg, tabel, dokumentów i innych ważnych papierów. Spisane akta zostały podzielone na generalia i specjalia. Pierwsza grupa dzieliła się na generalia: administracyjne, skarbowe, wojskowe oraz sądownicze. Generalia administracyjne dzieliły się na sprawy: polityczne i administracyjne ogólne, organizacyjne ogólne, organizacyjne departamentu, organizacyjne prefektury, budowniczych i geometrów, ekonomiczne i gospodarcze krajowe, lasów, komunikacyjne i transportowe, pocztowe, nawigacyjne ogólne i rzeki, kanałowe ogólne, kanałowe specjalne, gmin kanałowych, graniczne i zagraniczne oraz statystyczne. Generalia skarbowe dzieliły się na sprawy: skarbowe ogólne, kasowe, etatów, ekstraktów i rachunków kasowych, podatkowe ogólne i podatkowe stałe, podatkowe niestałe, pensji, kompetencji i diet, monopolu skarbowego, górnicze oraz sole. Trzecimi generaliami były akta wojskowe, które dzieliły się na następujące sprawy: militaria generalia, budowniczowie, fortyfikacje, kasowe, koni, kwaterunku, lazaretów, ozdób wojskowych, popisów wojskowych, rekwizycji i zaborów, serwisu, transportu, ubioru i uzbrojenia wojskowego, poboru. Generalia sądownicze dzieliły się na sprawy: cywilne, karne oraz administracyjny²². W tych sprawach były przechowywane ogólne przepisy dotyczące notariatu, depozytów sądowych, organizacji sądów, dozoru nad więzieniami i więźniami, w administracyjnych znajdowały sprawy dotyczące organizacji rady prefekturalnej i spraw przez nią prowadzonych²³.

Specjalia podzielone na ogólne powiatowe oraz według powiatów departamentu na specjalia powiatu: bydgoskiego, brzeskiego, chełmińskiego, inowrocławskiego, kamińskiego, kowalskiego, michałowskiego, radziejowskiego, toruńskiego, waleckiego. Wszystkie akta dotyczące powiatów posiadały ten sam układ, dzieliły się na sprawy: polityczne i administracyjne, ekonomiczne i leśne, skarbowe i kasowe, policyjne, wojskowe, sądownicze i zażaleń. Trzecia i ostatnia grupa specjalistów dotyczyła akt komisji egzaminacyjnych i podatkowych oraz specyficznych, ksiąg, tabel i innych ważnych dokumentów. Dzieliła się na akta spraw: akta komisji egzaminacyjnej, komisji skarbowej, ksiąg podatków, ksiąg obywatelskich, tabel statystycznych, przy-

²¹ APB, Prefekt ..., sygn. 1, s. 1-2

²² Tamże, s. 1-2.

²³ Tamże, s. 63-66.

wilejów i innych ważnych dokumentów²⁴. W specjaljach ogólnych powiatu spisano ogólne rozporządzenia dotyczące powiatów²⁵. Należy poświecić uwagę ostatniemu działowi, bowiem stanowił zbiór różnych dokumentów. W aktach komisji egzaminacyjnej zawarto spis akt egzaminacyjnych poszczególnych urzędników. W następnym dziale spisano księgi komisji centralnych, księgi podatkowe, np. czopowe, podymne, księgi wyznaniowe, tabele statystyczne dotyczące prefektury bydgoskiej oraz powiatów podległych. Następnie są spisane akta dotyczące komisji centralnych oraz skarbowych. Za nimi są spisane specyficzne księgi podatkowe. Były tam spisane księgi podatku „ofiar” i podymnego ułożone według powiatów prefektury. Za nimi spisano specyficzne tabele statystyczne. Następnie spisano przywileje dla różnych miejscowości. Na zakończenie spisano różne dzienniki urzędowe oraz administracyjne²⁶.

Druga sygnatura posiadała tytuł Registrant / A I Generalia miast, B II specialia miast, C III Generalia magazynowe, D IV Powiatowe magazynowe, C V Generalia zaopatrzenia wojska w żywność i furaż, F VI Drzewo i światło dla wojska/. Jednostka jest analogicznie podzielona na generalia i specialia, dodatkowo dodano działy dotyczące magazynów oraz zaopatrzenia dla wojska. Generalia miast dzieliły się na następujące grupy tematyczne: handel, fabryki, rzemiosło, kamlaryjne, policyjne, medycyna, ogniowe, włóczęgostwo, urzędnicy i żydzi. Specialia miast zostały podzielone według miast departamentu bydgoskiego. Kolejne generalia dotyczyły spraw magazynowych oraz magazynów powiatowych. Następne dotyczyły wyżywienia, furażu, drzewa i światła przeznaczonego dla wojska²⁷. W generaliach magazynowych są spisane sprawy ogólne i rachunkowe. Generalia magazynów powiatowych zostały podzielone według powiatów departamentu bydgoskiego. W nich spis sprawy dotyczące ogólnie magazynów, kosztorysów, budowy, raportów o stanie magazynów oraz obrachunkowe. Kolejne generalia dotyczyły zaopatrzenia wojska²⁸. Specialia miast dzieliły się na dziewięć podgrup spraw: budownictwa, kamlaryjnych, rzemiosła, handlu i fabryk, policyjne, ogniowe, sądownicze, skarbowe, urzędników oraz żydów²⁹.

Na podstawie dwóch wyżej omawianych źródeł nie można odtworzyć struktury organizacyjnej urzędu prefekta bydgoskiego. Należy przyjąć za Marianem Kallasem, że dla sekretariatu generalnego, wydziału prawnego oraz lekarskiego stosowano instrukcję z 2 sierpnia 1809 roku. Natomiast w wydziale budowniczym połączono trzy oddziały w jeden, zaś wydział administracyjny podzielono na pierwszy i drugi. Ponadto utworzono wydział magazynowy³⁰. Odnosnie stanu osobowego urzędu trzeba założyć tezę, że spełniał wymogi określone w instrukcji z 2 sierpnia 1809 roku. Na podstawie dokonanych wpisów można zaobserwować jakimi sprawami zajmowali się: prefekt bydgoski, prefektura i rada prefekturalna. Do kompetencji prefekta należały sprawy administracyjne, skarbowe, wojskowe, sądownicze, miejskie, magazyno-

²⁴ Tamże, s. 2-4.

²⁵ Tamże, s.69.

²⁶ Tamże, s. 152-154.

²⁷ APB, Prefekt ... sygn. 2, s. 1-3.

²⁸ Tamże, s. 205-273.

²⁹ Tamże, s. 19-21.

³⁰ M. Kallas, *Organy ...*, s. 26.

we. Ponadto zajmował się sprawami gospodarczymi, budowlanymi, urzędniczymi, dzierżawami. Interesujące są wpisy dla magazynów, które potwierdzają utworzenie wydziałów magazynów dla departamentu bydgoskiego. Nie rozróżniono wpisów dla prefekta i prefektury, wyróżnione są wpisy dla rady prefekturalne. W archiwum prefekta akta były ułożone w sposób rzeczowy, bowiem akta dzielono na generalia oraz na specjalia, a następnie na grupy tematyczne. Na podstawie zachowanych pomocy można określić jakie akta były przechowywane w archiwum urzędu.

Należałoby przeprowadzić szerszą kwerendę w innych materiałach źródłowych dotyczących Księstwa Warszawskiego. Uzupełnieniem informacji mógłby być Dziennik Doniesień Rządowych i Prywatnych Departamentu Bydgoskiego oraz wydawana w jego miejsce Dziennik Tygodniowy Departamentu Bydgoskiego. Również informacji o prefekturze należałoby doszukiwać się w sukcesorze akt czyli w Rejencji Bydgoskiej. Ponadto dodatkowych informacji należy szukać w zespołach archiwalnych zgromadzonych w innych archiwach państwowych, np. Majątek Biała – Radolińscy, Edykty i rozporządzenia drukowane, Majątek Kobylepole – Mycielscy, wyżej wymienione zespoły są przechowywane w Archiwum Państwowym w Poznaniu³¹.

REFERENCES

Sources:

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

Inwentarz Podprefektury Departamentu Bydgoskiego – zbiór szczątków zespołów, [06.06.2019], https://szukajwarchiwach.pl/6/155/0/?q=Podprefekt+XARCHro:6+XTYPEro:zesp&order=syg_order&wynik=2&rpp=15&page=1#tabZespol

Inwentarz Prefekta Departamentu Bydgoskiego Księstwa Warszawskiego w Bydgoszczy [06.06.2019] <https://szukajwarchiwach.pl/6/153/0/str/2/15?ps=True#tabZespol>

Inwentarz Prefekta Departamentu Bydgoskiego Księstwa Warszawskiego w Bydgoszczy [06.06.2019] <https://szukajwarchiwach.pl/6/153/0/str/2/15?ps=True#tabJednostki>

Inwentarz Sądu Pokoju w Bydgoszczy [06.06.2019] <https://szukajwarchiwach.pl/6/1559/0/?q=ksi%C4%99stwo+warszawskie+XTYPEro:zesp+XARCHro:6&rpp=100&wynik=3&rpp=100&page=1#tabZespol>].

Inwentarz Trybunału Cywilny Departamentu Bydgoskiego w Bydgoszczy, [06.06.2019] <https://szukajwarchiwach.pl/6/99/0/?q=ksi%C4%99stwo+warszawskie+XTYPEro:zesp+XARCHro:6&rpp=100&wynik=2&rpp=100&page=1#tabZespol>],

Prefekt Departamentu Bydgoskiego Księstwa Warszawskiego w Bydgoszczy, sygn. 1, 2.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Majątek Biała – Radolińscy, [29.06.2019], <https://szukajwarchiwach.pl/53/939/0/3#tabZespol>

Edykty i rozporządzenia drukowane, [29.06.2019, <https://szukajwarchiwach.pl/53/981/0#tabZespol>

³¹ Archiwum Państwowe w Poznaniu [dalej APP], Majątek Biała – Radolińscy, [dostęp online w dniu 29.06.2019, <https://szukajwarchiwach.pl/53/939/0/3#tabZespol>]; APP, Edykty i rozporządzenia drukowane, [dostęp online w dniu 29.06.2019, <https://szukajwarchiwach.pl/53/981/0#tabZespol>]; APP, Majątek Kobylepole – Mycielscy [dostęp online w dniu 29.06.2019 <https://szukajwarchiwach.pl/53/942/0#tabZespol>].

Majątek Kobylepole - Mycielscy [29.06.2019] <https://szukajwarchiwach.pl/53/942/0#tabZespol>

Studies:

Bereza A., Smyk G., Tekely W. P., Wrzyszczyński A., *Historia administracji w Polsce 1764-1989*, Warszawa, 2006.

Błażejowski S., Antoni Gliszczyński, [w:] *Bydgoski Słownik Biograficzny*, autor. S. Błażejowski, J. Kutta, M. Romaniuk, tom. I, Bydgoszcz, 1994.

Błażejowski S., Franciszek Twardowski, [w:] *Bydgoski Słownik Biograficzny*, autor. S. Błażejowski, J. Kutta, M. Romaniuk, tom. VII, Bydgoszcz, 2006.

Błażejowski S., Ignacy Zawadzki, [w:] *Bydgoski Słownik Biograficzny*, autor. S. Błażejowski, J. Kutta, M. Romaniuk, tom V, Bydgoszcz, 1998.

Błażejowski S., Jan Ignacy Radoliński, [w:] *Bydgoski Słownik Biograficzny*, autor. S. Błażejowski, J. Kutta, M. Romaniuk, tom. II, Bydgoszcz, 1995.

Kallas M., *Organy administracji terytorialnej w Księstwie Warszawskim*, Toruń, 1975.

Krzywkowski M., *Status prawny urzędników Księstwa Warszawskiego*, Poznań 2004.

Malec D., Malec J., *Historia Administracji Nowożytnej*, Kraków, 1996.

Malewski Z., *Strychowy okres w historiografii bydgoskiej*, „Przegląd Bydgoski”, R. 2, z. 1-2, Bydgoszcz, 1934.

Rostocki W., *Księgi kancelaryjne i akta spraw urzędów administracji państwowej Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, „Archeion”, t. XXIX, Warszawa, 1958

Sobociński W., *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń, 1964.

Малика Сулгановна Арсанукаева

(Москва)

ORCID 0000-0002-4749-2116

doi: 10.36121/marsanukayeva.DB.2019.09.173

**Государственное регулирование духовной жизни мусульман
Северного Кавказа
(XIX – начало XX вв.)**

Аннотация: В статье предпринята попытка изучить основные этапы, направления и методы государственного регулирования духовной жизни горцев-мусульман Северного Кавказа с конца XVIII и до начала XX вв. Выбор темы объясняется значением региона и исследуемой группы подданных Российской империи, сыгравших особую роль в общероссийской истории данного периода. Она раскрывается в контексте попыток решения проблемы в отдельных мусульманских регионах всего Российского государства. На основании анализа многочисленных источников и материалов автором сделан вывод о том, что меры, предпринятые для удовлетворения нужд мусульманской уммы Северного Кавказа, при всем их внешнем многообразии оказались недостаточными и малоэффективными. Российское правительство, его кавказская и местные администрации не проявили должной готовности, желания и способности удовлетворить в полной мере религиозные нужды горцев-мусульман.

Ключевые слова: Российская империя, Северный Кавказ, правительство, ислам, горцы, мусульмане.

State regulation of the spiritual life of Muslims in the North Caucasus (XIX - beginning of XX centuries.)

Annotation: In the article is undertaken attempt to study the basic stages, directions and methods of government control of spiritual life of highlanders-muslims of North Caucasus from the end XVIII and to beginning of XX вв. The choice of theme is explained by the value of region and investigated group of nationals of the Russian empire, playing the special role in all-russian history of this period. She opens up in the context of attempts of decision of problem in the separate muslim regions of all Russian state. On the basis of analysis of numerous sources and materials drawn conclusion an author that the measures undertaken for satisfaction of needs of muslim уммы of North Caucasus, at all their external variety appeared insufficient and ineffective. Russian government, his Caucasian and local administrations did not show due readiness, desire and ability to satisfy the religious needs of highlanders-moslems to a full degree.

Keywords: Russian empire, North Caucasus, government, islam, highlanders, muslims.

Państwowe regulacja życia duchowego muzułmanów na Północnym Kaukazie (XIX - początek XX wieku.)

Streszczenie: W artykule podjęto próbę zbadania głównych etapów, kierunków i metod państwowej regulacji życia duchowego górskich muzułmanów z Północnego Kaukazu, od końca XVIII do początku XX wieku. Wybór tematu uzasadnia znaczenie regionu i badanej grupy w Imperium Rosyjskim, które odegrały szczególną rolę w całej rosyjskiej historii tego okresu. Przejawia się to w kontekście prób rozwiązania problemu w niektórych muzułmańskich regionach całego państwa rosyjskiego. Na podstawie analizy wielu źródeł i materiałów autor stwierdził, że środki podjęte w celu zaspokojenia potrzeb muzułmańskiego ummah na Północnym Kaukazie, z całą ich różnorodnością zewnętrzną, były niewystarczające i nieskuteczne. Rząd rosyjski, jego administracja kaukaska i lokalna nie wykazały właściwej gotowości, pragnienia i zdolności do pełnego zaspokojenia potrzeb religijnych muzułmańskich górali.

Słowa kluczowe: Imperium Rosyjskie, Północny Kaukaz, rząd, islam, górale, muzułmanie.

Присоединяя к Российской империи народы, исповедовавшие ислам, правительство создавало для них региональные духовные управления, контролировать деятельность авторитетных духовных лиц и их последователей, осуществлять надзор над исламскими учебными заведениями, использовать мусульман на государственной и военной службе, организовать паломничество в священные места ислама — Мекку и Медину, всемерно ограждая от панисламизма и пантюркизма.

Одним из важнейших вопросов, связанных с религиозной политикой в империи, стала организация духовной жизни мусульман Северного Кавказа, осуществляемая при участии российских чиновников различного уровня: начиная от правительственных и общекавказских, завершая местными (областными, районными, участковыми и сельскими (аульными)).

В XVIII в. предпринимаются первые значительные попытки государственного регулирования нужд мусульман — новых подданных Российской империи. Однако до правления Екатерины II не существовало продуманной политики в отношении мусульман, организации, занимавшейся их духовными нуждами, признанного государством главы мусульманской общины (уммы). Лишь 22 сентября 1788 г. именным Указом в Уфе, административном центре одноименного наместничества, где на тот период проживало наибольшее число верующих, тесно связанных исламским миром, учреждается Оренбургский муфтият. Главной его целью стало «заведование <...> духовными лицами магометанской веры»¹. Вместе с тем данный акт имел преимущественно декларативный, формальный характер, правовой статус муфтията и духовных лиц оставался неопределенным, а соотношение норм российского и мусульманского права не разграниченным².

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (ПСЗ-1). Т. 23. (1789 — 31 октября 1796). СПб., 1830. С. 1107.

² См.: Там же; *Арапов Д.Ю.* Образование Таврического муфтията в Российской империи (1783–1831 гг.). С. 593 : сайт. — URL: http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Arapov_00.pdf (дата

Значительным событием в истории России последней четверти XVIII в. стало присоединение Крыма. Манифестом от 8 апреля 1783 г. мусульманам давалось обещание: «охранять и защищать храмы и ... веру, коей свободное отправление <...> будет неприкосновенно»³. В следующем, 1794 г. Указом от 23 января создается Таврический муфтият, предназначенный для крымских татар⁴. Эти акты принимались с конкретной политической целью. Ведь край, имевший столь важное стратегическое значение, находился в пограничной зоне с исламскими странами – Турцией и Ираном – давними соперниками России. С ними у крымских татар установились многовековые связи, включая духовные. В сложившихся условиях признавалось необходимым всячески «приласкать» мусульман. Аналогичным образом складывалась ситуация и в других регионах с преимущественным проживанием этой группы верующих (Кавказ, Поволжье, Средняя Азия). В то же время российское правительство не предпринимало каких-либо существенных мер по удержанию крымских татар и горцев-мусульман от мухаджирства – переселения по религиозным причинам в соседние исламские государства. На их земли переселялись крестьяне из внутренних губерний, отставные военные и иностранцы преимущественно христианского вероисповедания.

В 1787 г., то есть в год начала первой Русско-турецкой войны, по Указу Екатерины II впервые в России печатается Коран на арабском языке с комментариями муллы Османа Исмаила. Якобы для бесплатной раздачи киргизам. Позднее, в XIX в., он многократно переиздавался в Санкт-Петербурге и Казани. На русском языке в переводе Г.С. Саблукова Коран опубликован в 1878 г. – в год завершения последней Русско-турецкой войны⁵. Все это имело политическое значение: на южных границах империи по соседству с исламскими странами (Турция, Иран, Афганистан) проживало многочисленное мусульманское население.

Представители мусульманского духовенства с самого начала становления крымской администрации оказались включенными в систему управления и судебные органы, что стало значительной уступкой новым подданным. Аналогичный подход впоследствии применялся и на всех других территориях империи с преимущественно исламским населением. В частности, в горских районах Северного Кавказа. Так, с первых лет вхождения Кабарды в состав Российской империи установилась новая административно-судебная система, предусматривавшая участие в ней мусульманских духовных лиц. Однако родовые суды и расправы, введенные здесь в 1793 г. и действовавшие до 1807 г., имели целью укрепление позиций самодержавия в Кабарде и не обладали самостоятельностью. Круг дел с участием духовные лица ограничивался теми,

обращения: 18.07.2019).

³ ПСЗ-1. Т. 21. (1781–1783): СПб., 1830. С. 898.

⁴ Там же. Т. 23. С. 482.

⁵ См.: *Густерин Н.В.* Первый переводчик и первое издание Коран на русском языке // Исламоведение. 2010. № 1. С. 87, 91 : сайт. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pervyy-pe-revodchik-i-pervoe-izdanie-korana-na-russkom-yazyke> (дата обращения: 18.07.2019).

по которым применялись нормы шариата (мусульманского права)⁶. Все это, как и многое другое в их новом положении, не совсем устраивало кабардинцев⁷.

В период правления императора Павла I каких-либо серьезных нововведений в государственном регулировании ислама и духовной жизни российских мусульман не предпринималось. Напротив, сменивший его Александр I, придавал данному вопросу большое значение, что в немалой степени объяснялось очередным обострением отношений России с Турцией и Персией. Особого внимания в этом плане заслуживают материалы сенатора И.В. Лопухина и гражданского губернатора Тавриды Д.Б. Мертваго. В соответствии с Указом от 14 ноября 1802 г. И.В. Лопухин подготовил доклад об организации управления крымскими мусульманами, в котором предложил некоторые меры по улучшению деятельности Таврического Магометанского Духовного правления (1803 г.). В дальнейшем 28 сентября 1805 г. Д.Б. Мертваго разработал «Правила для производства Таврического правления Магометанского закона с определением духовным и штатом». Однако оба документа не получили практического применения и остались на бумаге⁸.

Манифестом от 25 июля 1810 г. создается Главное управление духовных дел иностранных вероисповеданий, что стало большим шагом вперед в организации духовной жизни мусульман-подданных империи, обеспечив усиленный контроль над верующими и их духовными лидерами⁹.

Впервые в истории России именно Александром I стало уделяться серьезное внимание правовому регулированию паломничества в святые места для мусульман — хаджа. Начало ему положено Указом Оренбургскому военному губернатору генерал-майору Н.Н. Бахметову от 25 марта 1803 г. «О пропуске Бухарцов, находящихся в России, в Мекку для поклонения». В нем предписывалось устранить препятствия для бухарцев, желающих совершить паломничество, беспрепятственно пропускать на всем пути следования, предварительно снабдив российскими паспортами¹⁰. Цель документа очевидна: не только создать благоприятные условия для хаджа, но и поставить паломников под бдительный контроль местной администрации.

На Кавказе ситуация складывалась несколько иначе. В первую очередь ограничиваются контакты мусульман и духовное влияние на них со стороны

⁶ См.: *Кетов Ю.М.* Обычное право и суд в Кабарде во второй половине 18–19 веке: автореф. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 1998: сайт. — URL: <https://www.disserscat.com/content/obychnoe-pravo-i-sud-v-kabarde-vo-vtoroi-pолоvine-18-19-veke> (дата обращения: 18.07.2019).

⁷ См.: Записки А. П. Ермолова. 1798–1826 гг. / Сост., подгот. текста, вступ. ст., коммент. В. А. Федорова. М.: Высш. шк., 1991: сайт. — URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/ermolov_ap/05.html (дата обращения: 21.07.2019).

⁸ См.: *Арапов Д.Ю.* Образование Таврического муфтията в Российской империи (1783–1831 гг.). С. 594: сайт. — URL: http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Arapov_00.pdf (дата обращения: 18.07.2019).

⁹ См.: *Арапов Д.Ю.* Ислам в архивных материалах высших государственных учреждений Российской империи (1721–1917 гг.) // Мир ислама. История. Общество. Культура: м-лы междунар. научн. исламовед. конф. Москва 11–13 дек. 2007 г. М., 2009. С. 15.

¹⁰ ПСЗ-1. Т. 27. 1802–1803 гг. СПб., 1930. С. 509.

пограничных исламских стран. Более того, вводится уголовное наказание за преступные связи с исламским миром. Так, Александр I Указом от 21 января 1811 г. разрешает главнокомандующему в Грузии и на Кавказской линии генералу от кавалерии графу А.Г. Тормасову судить как военных преступников всех представителей горских народов, обличенных в «явной измене государству, в побегах за границу и во вредных сношениях с неприятелями России»¹¹.

В первые десятилетия XIX в. предпринимаются новые меры по регулированию паломничества (хаджа) в Мекку и Медину. Активную роль в этом сыграл Главноуправляющий гражданской частью и пограничными делами в Грузии, Астраханской и Кавказской губерниях; командующий Отдельным Грузинским (Кавказским) корпусом генерал А.П. Ермолов¹². Указом Александра I от 10 января в 1822 г. впервые вводится запрет хаджа. Вместе с тем, не желая обострять отношения с подвластными мусульманами, император подчеркивал временный характер принятой меры и заверял в благонамеренности русского правительства¹³. Как указывается в источнике, «всякий мусульманин... обязан непременно сходить в Мекку и Медину для поклонения гробу Магометову..., что исполнялось до учреждения в Кабарде русского правления; даже иногда начальство снабжало на проезд туда своими билетами, но в 1822-м году генерал Ермолов ходить в Мекку и Медину запретил и тем стеснил вероисповедание...»¹⁴.

Впоследствии проблема регулирования паломничества мусульман в святые места ислама продолжала оставаться в поле зрения российского правительства и консульских служб. Хадж периодически запрещался или ограничивался по разным причинам, чаще военным, политическим и эпидемиологическим. В конце XIX – начале XX вв. принимались действия по обеспечению паломников российскими паспортами, организации таможенного контроля, перевозке хаджиев в святые места ислама и обратно, контроля в местах хаджа. Число российских паломников непрерывно росло¹⁵.

Еще одним средством, призванным по представлениям кавказской администрации формировать приоритет российской имперской власти в умах кавказских мусульман, стала так называемая ермоловская «молитва за царя». Начиная с октября 1820 года по указанию генерала А.П. Ермолова во

¹¹ Архив внешней политики Российской империи МИД РФ (АВПРИ). СПб. Главный архив 1–13. Оп. 10. Д. 7. 1809 год. Л. 154.

¹² См.: *Фадеев А.П.* Россия и Кавказ в первой трети XIX в. М., 1960. С. 306.

¹³ См.: *Арапов Д.Ю.* Императорская Россия и мусульманский мир. М., 2006. С. 55–56.

¹⁴ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 13454. Оп. 2. Д. 49. Лл. 89–89 об.; «Признать удобность запретить на время...»: сайт. — URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Ermolov_A_P/perep_hadjj_1822.htm (дата обращения: 18.07.2019).

¹⁵ См.: *Арсанукаева М.С.* Хадж мусульман Северного Кавказа в конце XVIII - начале XIX вв. // «Ислам на Северном Кавказе: история и вызовы современности» / науч. ред.: Малика Арсанукаева, Анджей Гиль, Анджей Шабацик. Люблин : Изд-во Католического университета имени Иоанна Павла II, Института Центрально-Восточной Европы в Люблине (Польша), 2014. С. 107–132.

всех кавказских мечетях «в молитвенные и торжественные дни»¹⁶ верующие обязывались в пространных выражениях просить Аллаха о благоденствии правящего российского монарха¹⁷. Сведения о том, читалась ли она на самом деле, отсутствуют¹⁸. Представляется, что в регионах Северного Кавказа, к тому времени охваченных военными действиями, это было невозможно.

Со временем чрезмерную жесткость в отношении мусульман региона пришлось признать нежелательной и вредной на самом высоком уровне. Так, начальник главного штаба русской армии генерал от инфантерии барон И.И. Дибич в своем письме от 26 ноября 1826 г. поставил в известность генерала А.П. Ермолова о том, что император считает необходимым более осмотрительно выстраивать отношения с кавказскими мусульманами¹⁹.

В 1829 г. новый главноначальствующий на Кавказе генерал И.Ф. Паскевич учредил особый «магометанский комитет». Ему поручалось заняться «составлением положения об устройстве мусульманского духовенства в Закавказье»²⁰. По итогам работы в 1836 г. комитет предложил для обсуждения проект «Положения о Магометанском духовном правлении Закавказского края»²¹. Однако его отклонил новый главноуправляющий Кавказской областью генерал Г.В. Розен. В этом и других вопросах позиция кавказской администрации и местных чиновников, фактически, по всем вопросам управления этим обширным краем имела существенное значение.

В 1832 г. предпринимается следующий шаг в регулировании ислама и мусульман: открывается специальный департамент, входивший до 1917 г. в составе МВД Российской империи²². Все это объясняет основные цели правительства: контроль за верующими и их духовными лицами.

Особую актуальность исследуемая проблема имела на Северном Кавказе, охваченном, начиная с 20-х гг. XIX в., военными действиями. Неслучайно именно в тот период предлагались различные проекты покорения горских племен с применением различных средств, в основном военных, гражданских и духовных. Предложения по управлению духовной жизнью мусульман-суннитов представил командующий войсками на Кавказской линии и начальник Кавказской

¹⁶ См.: *Аранов Д.Ю.* Ермоловская молитва за царя 1820 г.: сайт. - URL: <http://www.gazavat.ru/history3.php?rub=1&art=736>. (дата обращения: 18.07.2019).

¹⁷ См.: Там же; *Аранов Д.Ю.* А.П. Ермолов и мусульманский мир Кавказа // Вестник Московского государственного университета. Сер. 8. История. 2001. № 6. С. 61.

¹⁸ См.: *Трепавлов В.* Русский царь в нехристианских культах Российской империи / Государство, религия, церковь в России. 2017. №2 (35). С. 222–240 : сайт. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russkiy-tsar-v-nehristianskih-kultah-rossiyskoj-imperii> (дата обращения: 18.07.2019).

¹⁹ РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 6219. Л. 7.

²⁰ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20–60-х гг. XIX в. : в 2 ч. М.-Л., 1937. Ч. II. С. 364–365.

²¹ Духовные правления мусульман Закавказья в Российской империи (XIX – начало XX вв.). Документы / сост., автор предисл. и примеч. А.А. Ганич. М. : Изд. дом Марджани, 2013. С. 35.

²² См.: *Аранов Д.Ю.* Ислам в архивных материалах высших государственных учреждений Российской империи (1721–1917 гг.) // Мир ислама. История. Общество. Культура: М-лы междунар. науч. исламовед. конф. Москва, 11–13 дек. 2007 г. М., 2009. С. 15.

области генерал-лейтенант А.А. Вельяминов, бывший соратник генерала А.П. Ермолова. С именем А.А. Вельяминова и других известных военачальников связывают создание планов ведения военных действий в горских районах с мусульманским населением, которые обеспечили в середине 60-х гг. XIX в. успешное для Российской империи окончание войны на всем Северном Кавказе²³.

В частности, А.А. Вельяминовым рекомендовалось введение трехзвенной организации мусульманских духовных лиц: муфтии, эффендии и муллы. Муфтий, назначаемый самим императором и подчинявшийся Министру духовных дел, а также остальные чины его аппарата, имеют место нахождения в Ставрополе, являвшемся в то время административным центром Кавказской губернии. Муфтий вправе: 1) с согласия начальника Кавказской области избирать и отстранять от должности 12 мулл и эффендиев для горских селений; 2) утверждать духовных лиц низшего звена — мулл или эффендий. Каждому эффендию подчинялись все муллы вверенного ему округа. В его обязанность входил общий «надзор за поведением их, как в отношении духовных обязанностей, так и в отношении против Правительства». Все высшие духовные лица ставились под жесткий контроль местной военной администрации, получая жалование из государственной казны, как обычные чиновники, а низшие духовные лица находились на содержании самих мусульман. Обещая «полную свободу магометанского закона»²⁴, что, как представляется, стало важным шагом в условиях начавшейся Кавказской войны и активизировавшегося переселения горцев в исламские страны по религиозным мотивам (мухаджирство), генерал А.А. Вельяминов признавал обязательным для всех духовных лиц проявление исключительной «лояльности» и «верности» российскому правительству. Виновным лицам грозил военный суд на основании общих имперских постановлений. Проект остался нереализованным, как и многие другие²⁵.

В 1831 г. Высочайшим указом от 23 декабря утверждается «Положение о Таврическом магометанском духовенстве и подлежащих ведению его делах», означавшее фактическое образование Таврического духовного правления²⁶. Данный акт имел важное значение для крымских мусульман.

В 1840 г. особым комитетом разрабатывались проекты «Положения о мухамедданском духовном правлении в Закавказском крае и подлежащих его ведению делах»²⁷. Подготовленный к 1840 г. очередной проект «Положения» о мусульманах Закавказья, как выяснилось, по-прежнему имел существенные

²³ См.: Я.А. Гордин. Кавказ: земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX века. СПб., 2000. С. 175–176, 186–187.

²⁴ «Предоставляется совершенная свобода следовать магометанской или другой какой-либо вере». Генерал А.А. Вельяминов об управлении духовной жизнью горцев Кавказа // Документы русской истории. № 5 (65). 2003 : сайт. — URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Veljaminov/richtlinien_religion.htm (дата обращения: 18.07.2019).

²⁵ См.: Арапов Д.Ю. Проекты создания региональных муфтиятов для Северного Кавказа. С. 95.

²⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (ПСЗ-2). 1831 год Т. 6. СПб., 1832. С. 331–346.

²⁷ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Тифлис, 1881. Т. 8. 335–338.

недостатки. В частности, он не конкретизировал права «мусульманского духовного сословия», не определял степень его влияния на «общественные дела» и, самое главное, оставлял в «неопределенности» отношения мусульманских духовных лиц с русским начальством. Попытка улучшить данный проект за счет некоторых элементов «Положения» 1831 г. о Таврическом муфтияте оказалась безуспешной²⁸. В 1842 г. Совет Главного управления Кавказом поручил подготовку очередного, нового варианта «Положения» о «закавказских мусульманах» чиновнику С.С. Легкобытову²⁹.

После назначения в 1845 г. князя М.С. Воронцова, имевшего опыт управления Крымом, одновременно наместником на Кавказе «мусульманское дело» поднимается на новый уровень. В декабре 1847 г. им дано специальное предписание начальнику штаба войск на Кавказской линии и Черномории. В нем указывалось: «Доходят до меня слухи, со всех сторон, что некоторые проповедники Магометанской религии, под названием шейхов в течение всего года, вышли из Турции и Персии, и, переходя наши границы, распространились по нашим Магометанским провинциям и проповедают не столько настоящую, простую веру Магометанскую, как какой то мюридизм или фанатизм, с намерением приготовить покорных до селе Магометан к возмущению против нашего Правительства»³⁰. Речь шла о мюридизме – идеологической основе движения горцев 20-50-х гг. XIX в. во главе с имамами Дагестана и Чечни. Наместником настоятельно рекомендовалось принимать меры «к искоренению проповедников магометанской религии или иначе называемых шейхов вредных для правительства»³¹.

Одновременно разработкой мер по урегулированию ислама и организации духовной жизни мусульман «за Кавказом» занимался состоявший при канцелярии наместника чиновник от МИДа Н.В. Ханьков. За короткий срок он подготовил целый ряд важных документов, включая «объяснительную» записку об истории правительственной политики по «устройству мусульманского духовенства за Кавказом» (1848 г.)³².

Стремясь замирить восставших горцев, кавказская администрация давала обещания проявлять уважение к мусульманской вере и предоставить возможность беспрепятственно отправлять свои религиозные нужды. Так, в специальной Прокламации князя А. И. Барятинского, с которой он обратился к чеченцам 15 октября 1860 г. в крепости Грозной, говорилось: «Правительство Русское представляет Вам совершенно свободно исполнять на всегда веру ваших отцов...»³³. Данная Прокламация, как и многие другие, имела чисто декларатив-

²⁸ См.: Арапов Д.Ю. Проекты создания региональных муфтиятов для Северного Кавказа... С. 90.

²⁹ См.: Колониальная политика царизма в Азербайджане... С. 367.

³⁰ РГВИА. Ф. 13454. Оп. 2. Д. 463. Л. 1.

³¹ РГВИА. Ф. 232. Оп. 1. Д. 20. Лл. 2–2 об.

³² См.: Халфин Н.А., Рассадина Е.Ф. Н.В. Ханьков – востоковед и дипломат. М., 1977. С. 364–388.

³³ РГВИА. Ф. 970. Оп. 3. Д. 1965. Л. 344.

ный, формальный характер. Основным условием выполнения обязательств со стороны правительства оставалась по-прежнему «покорность» мусульман.

По мнению некоторых авторов, итоги Кавказской войны негативно весьма сказались на горских обществах³⁴, доверие к правительству оказалось подорванным, чем воспользовались как сама Россия, так и соседние исламские государства, прежде всего суннитская Турция³⁵, поощрявшие массовое переселение горцев-мусульман за пределы империи. В одном из документов, датированном 1861 г., читаем: «В прошлом году магометанские народы Северного Кавказа, прельщенные надеждою на лучшую жизнь и большие выгоды в единоверной стране, обратились с просьбами об увольнении их, с семействами, в Мекку для богомолья, скрывая под этою религиозною причиною тайную цель поселиться навсегда в Турции»³⁶. Как писал У. Лаудаев, чеченцы «ушли туда в большом количестве»³⁷. Сразу же после окончания военных действий только из Чечни выселилось до 19 тыс. чел. Затем, в 1865 г. переселилось еще 20 тыс. чел. в составе 5 тыс. семей³⁸. Этот процесс продолжался вплоть до Первой мировой войны. Организацией выселения занималось российское правительство, его кавказская и местная администрации³⁹. На протяжении всего изучаемого периода многие горцы эмигрировали из страны под видом паломничества в святые места ислама.

С установлением новой системы управления, названной военно-народной, духовные лица, как и все мусульмане, оказались под тотальным контролем местной администрации, полиции и судебных органов. Формально обеспечивалось участие депутатов от народа и духовных лиц в деятельности местных административных и судебных органов. Так, в состав Махкама Чачани — администрации и суда для чеченцев, учрежденного в крепости Грозной в апреле 1852 г., входили как выборные депутаты, так и духовные лица, пользовавшиеся уважением в народе и доверием местных властей. Кадий единолично рассматривал только дела «об убийствах, разделе имений, брачных разводах и т. п.»⁴⁰. Однако все решения принимались с учетом мнения и с разрешения председателя суда — русского офицера⁴¹.

³⁴ См.: Карпов Ю.Ю. Россия и этносоциальные процессы на Северном Кавказе в новое и новейшее время // Россия и Кавказ — сквозь два столетия. Исторические чтения. СПб. : АОЗТ «Журнал «Звезда»», 2001. С. 195.

³⁵ АВПРИ. Ф. 149. Турецкий стол (новый). Оп. 502/2. 1905 год. Ед. хр. 2444. Л. 4.

³⁶ Сборник документов и материалов. 1841–1850 гг. : сайт. — URL: <http://cerkesarastirmalari.com/sbornik-dokumentov-i-materialov-1841-1850-gg/> (дата обращения: 18.07.2019).

³⁷ Лаудаев У. Чеченское племя // Сборник сведений о кавказских горцах. Вып. VI. Тифлис, 1872. С. 50.

³⁸ См.: Максимов Е., Вертепов Г. Туземцы Северного Кавказа. Историко-статистические очерки : в 2 вып. Владикавказ, 1894. Вып. 2. Чеченцы, 1894. С. 35.

³⁹ См.: Берже А.П. Выселение горцев с Кавказа // Эмиграция северо-кавказских горцев в Османскую империю. Сб. ст. / РАН. Даг. научн. центр. Ин-т истории, археологии и этнографии. Б-ка Фонда Шамиля; отв. ред. А.М. Магомеддаев; Сост. С.Ф. Алибеков. Махачкала, 2000. С. 32–33.

⁴⁰ Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. Т. 1. Тифлис, 1907. С. 175.

⁴¹ См.: Зиссерман А.Л. Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский. 1815–1879. Т. 1. М., 1889. С. 217.

В дальнейшем, в период судебных преобразований 60-х гг. XIX в., в составе коллегий окружных горских словесных, сельских (аульных), третейских судов духовные лица разрешали преимущественно семейно-брачные, наследственные и несложные уголовные дела частного обвинения, по которым применялись нормы шариата (мусульманского права).

Следует отметить, что в правоприменении по делам с участием горцев-мусульман Северного Кавказа прослеживалось стремление российских властей играть на противоречиях между нормами местных адатов (правовых обычаев) и шариата (мусульманского права). Постепенно, как и в остальных регионах с преимущественно мусульманским населением, ограничивается сфера действия норм шариата в целях ослабления позиций ислама, как духовной основы мюридизма, а затем и адатов, заменяя их российским правом⁴².

Тот факт, что с окончательным покорением Северного Кавказа (1864 г.) необходимость в организации духовной жизни горцев-мусульман значительно возросла и все больше стала осознаваться кавказской администрацией, подтверждается отношением наместника Кавказа великого князя Михаила Николаевича, адресованном председателю Кавказского комитета от 15 января 1869 г.⁴³.

Во второй половине 1872 г. Александр II утверждает Положение об управлении духовными делами мусульман Закавказья. В итоге два управления — шиитского и суннитского учения — стали заниматься проблемами организации духовной жизни мусульман всего Кавказа⁴⁴.

Для мусульман Степного генерал-губернаторства вводились специальные правила, устанавливавшие порядок избрания и утверждения в должности духовных лиц из мусульман кочевых и оседлых народов края⁴⁵.

Вместе с тем не существовало органов управления духовной жизнью мусульман Туркестана, составлявшими большую долю всей российской уммы и проявлявшими значительную активность в исламском мире того времени. Все вопросы, касающиеся мусульман региона, решались местными властями, подчиненными общеимперскому военному министерству⁴⁶.

Что касается Северного Кавказа, то новые проекты для региона не разрабатывались вплоть до конца 80-х годов XIX в. И только в 1889 г. командующий войсками Кавказского военного округа генерал-адъютант князь А.М. Дондуков-Корсаков обратился с ходатайством об учреждении Управления духовны-

⁴² Алексеев И.Л. Институционализация ислама в имперском пространстве : сайт. — URL: http://www.islamnn.ru/rmforum/1/sect1_alex.htm (дата обращения :18.07.2019).

⁴³ См.: Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX — начало XX вв.). СПб., 1998, С. 616.

⁴⁴ См.: Рыбаков С.Г. Устройство и нужды управления духовными делами мусульман в России. Пг., 1917. С. 4.

⁴⁵ См.: Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Сост., коммент. и предисл. Д.Ю. Арапов. М., 2001. С. 184.

⁴⁶ См.: Россия — Средняя Азия. Политика и ислам в конце XVIII — начале XX в. М., 2011. Т. 1. С. 133.

ми делами мусульман суннитского учения Кубанской и Терской областей. Все духовные лица из мусульман ставились на службу российскому правительству и передавались в подчинение кавказской и местной администраций. Высший надзор за мусульманским населением Кавказского края становится обязанностью командующего Кавказским военным округом. Управление духовными делами мусульман региона поручалось специальному духовному управлению, съезду кадиев, кадиям и муллам. Проект определял требования к кандидатам на духовные должности, порядок их назначения, перемещения по службе и отстранения от нее; численность, права, обязанности и ответственность духовенства⁴⁷.

Устанавливались подсудность судебных дел с участием мусульманского духовенства, порядок их рассмотрения и правоприменение⁴⁸. Предусматривалась ответственность духовных лиц, в том числе уголовная. Так, за нарушение обязанностей духовного звания приходское мусульманское духовенство подлежало суду съезда местных кадиев. За уголовные преступления предлагалось судить: кадиев — в горских словесных судах; муфтиев — в Главном кассационном департаменте Сената; членов духовного правления и секретаря — в Тифлисской судебной палате⁴⁹.

На рубеже XIX—XX вв. «мусульманский вопрос» продолжал оставаться одной из самых актуальных проблем на Кавказе, включая его северо-восточную часть, что во многом это объяснялось значительной долей мусульман в общей численности населения. Несмотря на продолжающееся переселение в исламские страны, по переписи 1897 г. они составили треть жителей региона — 3 208 857 чел. Однако только в Закавказье действовали два духовных управления — для суннитов и шиитов⁵⁰.

В начале XX в. вопрос о положении кавказских мусульман поднимался в Государственной Думе, в составе которой действовала самостоятельная мусульманская фракция, состоявшая из депутатов от населения империи, исповедующего ислам. За все время существования в российский парламент было избрано всего 79 депутатов-мусульман: 25 депутатов в Думу I созыва, 37 мусульман во вторую, десять — в третью и семь — в четвертую Думу⁵¹. Членом Государственной Думы первых двух созывов от горских народов Терской области стал учитель, чеченец Таштемир Эльдарханов.

Вопрос об организации духовных управлений на Северном Кавказе неоднократно обсуждался также на правительственном уровне. В частности, 20 и 24 апреля 1906 г. состоялись специальные совещания министра внутренних дел под руководством графа А.П. Игнатьева. В соответствии с ними новый наместник на Кавказе генерал-адъютант граф И.И. Воронцов-Дашков обязывался выяснить у

⁴⁷ РГВИА. Ф. 400. Оп. 1. Д. 4870. Лл. 1–1об.

⁴⁸ Там же. Лл. 5–5 об.

⁴⁹ См.: Система государственного регулирования ислама в Российской империи / Отв. ред. Д.Ю. Арапов. М., 2004. С. 137.

⁵⁰ См.: Арапов Д.Ю. Императорская Россия и мусульманский мир. М., 2006. С. 400.

⁵¹ См.: Усманова Д.М. Мусульманская фракция Государственной думы России: сайт. — URL: http://www.idmedina.ru/books/materials/rmforum/1/plenary_usmanova.htm? (дата обращения: 18.07.2019).

духовных лиц мусульман «о желательных изменениях». С этой целью в июне 1906 г. в городе Владикавказе состоялось совещание представителей мусульманского духовенства Терской и Кубанской областей и светских лиц. Делегаты от горцев высказывали пожелание о создании духовного управления во главе с выборным муфтием⁵². Оно нашло поддержку наместника Кавказа, который в 1907 г. обратился с соответствующим ходатайством к высшим законодательным органам России. Однако это предложение осталось без удовлетворения⁵³.

В 1908 г. резолюции совещаний во Владикавказе получили одобрение администрации Терской области, духовных лиц, собравшихся в Грозном, и широкой общественности⁵⁴. Во всеподданнейшем отчете за 1909 г. начальник Терской области (губернатор) А.С. Михеев признавал, что упорядочить религиозный вопрос можно лишь путем учреждения самостоятельного мусульманского духовного управления и специальной духовной семинарии. С его доводами согласился даже сам император Николай II⁵⁵.

В 1913 г. данный вопрос поднимается 39 депутатами Государственной Думы, которые 3 декабря того же года внесли на обсуждение «Законодательное предположение об учреждении особого духовного управления (муфтията) для мусульман Северного Кавказа». Депутаты отмечали: «Все народы Северного Кавказа окончательно присоединены к составу империи, и некоторые из них добровольно приняли русское подданство еще в XVIII столетии, тем не менее до сих пор русское правительство не приняло никаких серьезных мер к упорядочению духовной жизни этих народов». В то же время духовная жизнь мусульман Кавказа, по их мнению, всецело зависела от низшего духовенства — мулл и кадиев, игравших большую роль в системе управления, суда и просвещения⁵⁶.

В районах преимущественного проживания российских мусульман существовали исламские учебные заведения — мактебе и медресе. Первые как начальные школы действовали при мечетях и молитвенных домах, вторые предполагали более высокий уровень и подготовку специалистов в области ислама и шариата. Бесплатное религиозное образование мог получить любой мусульманин и поэтому через них проходили многие верующие. Мектебе, получившее название с турецкого в 80-х гг. XIX в., создавались преимущественно в крупных селениях. В некоторых имелись по два — три школы. Число учебных заведений для мусульман непрерывно росло. В условиях малочисленности русских школ мусульманские школы и духовные лица являлись, по признанию депутатов Государственной Думы, почти единственными проводниками культуры среди горцев⁵⁷.

⁵² См.: Дякин В.С. Указ. соч. С. 631–632.

⁵³ См.: Законодательное предположение об учреждении особого духовного управления (муфтията) для мусульман Северного Кавказа // *Ab Imperio*. 2011. № 4. С. 283.

⁵⁴ См.: Цаликов А.Х. Кавказ и Поволжье. Очерки инородческой политики и культурно-хозяйственного быта. М., 1913. С. 154–156.

⁵⁵ См.: Дякин В.С. Указ. соч. С. 633.

⁵⁶ См.: Законодательное предположение... С. 280–281.

⁵⁷ См.: Там же. С. 280.

Однако мусульманские учебные заведения не стали частью общей государственной образовательной системы Российской империи⁵⁸. Формально мектебе и медресе находились в ведении сначала МВД, а с 1874 г. министерства народного просвещения, которое в 1882 г. предложило попечителям учебных округов поручить «...органам учебного ведомства приступить к фактическому наблюдению за означенными школами, и для того с должною осторожностью посещать эти школы, вникать в их обстановку и устройство, собирать о них статистические данные...»⁵⁹. Таким образом, никакая особая помощь исламским учебным заведениям не предусматривалась, только контроль за их деятельностью.

Необходимо отметить, что арабский язык и основы ислама преподавались также в школах, создаваемых за счет государственной казны, например, в так называемых горских школах, число которых оставалось незначительным⁶⁰. Обучение исламским наукам и Корану осуществлялось представителями мусульманского духовенства. Депутаты Государственной Думы с одобрением отмечали, что наместник на Кавказе «вопрос о подготовке мулл в русской школе ныне выдвинул на первую очередь»⁶¹.

В начале XX в. вопрос духовной организации мусульман Северного Кавказа продолжал обсуждаться в правительстве, волновать местную администрацию и самих верующих. Так, 22 ноября 1913 г. наместнику Кавказа И.И. Воронцову-Дашкову от представителей чеченского народа поступило очередное обращение по данному вопросу. Депутаты Государственной Думы предложили «для заведывания духовными делами мусульман Северного Кавказа (Терской и Кубанской областей и Ставропольской губернии)» учредить в г. Владикавказе Северокавказское духовное управление во главе с муфтием по образцу Закавказского муфтията⁶².

В начале 1914 г. данная тема рассматривается в Министерстве внутренних дел. Инициаторами предлагалось созвать межведомственное совещание по мусульманским делам и на нем обсудить вопрос о порядке управления духовными делами в тех местностях, где такое управление отсутствовало. В частности, на Кавказе это были Ставропольская и Черноморская губернии, Кубанская, Терская, Батумская и Дагестанская области, округа Закавказский и Сухумский⁶³. Накануне и в годы Первой мировой войны новых духовных управлений не создавалось. В Европейской части России и в Сибири по-прежнему су-

⁵⁸ См.: Усманова Д.М. Мусульманская фракция Государственной думы России : сайт. – URL: http://www.idmedina.ru/books/materials/rmforum/1/plenary_usmanova.htm?

⁵⁹ См.: Курмакаев Р.Ф. Становление и развитие системы начального и среднего образования мусульман Южного Урала (1888–1917) : дисс... канд. ист. наук : сайт. – URL: <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/stanovlenie-i-razvitie-sistemy-nachalnogo-i-srednego-obrazovanija-musulman-juzhnogo.html> (дата обращения: 18.07.2019).

⁶⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (ПСЗ-2). 1859 год. Т. 34. Отд. 2. СПб., 1861. С. 133.

⁶¹ См.: Законодательное предположение... С. 283.

⁶² См.: Законодательное предположение... С. 283.

⁶³ См.: Дякин В.С. Указ. соч. С. 632.

ществовали Оренбургский и Таврический суннитские муфтияты, а в Закавказье — для суннитов и шиитов края. Туркестан и Северный Кавказ оставались без организованного управления. Все мусульмане, их духовные лица и культовые сооружения контролировались, как и ранее, МВД.

Еще одним немаловажным аспектом исследуемой темы следует признать организацию духовной жизни горцев мусульман, состоявших на военной службе. С самого начала вхождения отдельных районов в состав Российской империи горцы-мусульмане Северного Кавказа состояли на службе в российской армии, в императорском конвое и конвоях военачальников разного уровня, обучались в российских военных учебных заведениях. В воинских формированиях, где компактно служили мусульмане, предусматривались особые для них условия в соответствии с требованиями ислама. Так, в 20–30 гг. XIX в. в двух эскадронах императорского конвоя — Кавказско-горского и Крымско-татарского — служили имамы. Кроме того, по совместительству они преподавали «магометанский закон» в военных учебных заведениях Санкт-Петербурга, где обучались воспитанники-мусульмане⁶⁴.

Включение в штат специальных воинских формирований (иррегулярных частей), состоявших из мусульман, духовных лиц впоследствии стало обязательным правилом. Например, в период Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. в Чеченском конно-иррегулярном полку наряду с юнкерами, урядниками и всадниками (всего 120 чел.) служили нестроевые чины, в том числе полковой мулла Такай Лячиев⁶⁵. Каждое национальное формирование мусульман Кавказской туземной конной дивизии, принимавшей участие в Первой мировой войне, имело своего полкового армейского муллу. В Черкесском конно-иррегулярном полку эти обязанности выполнял Хаджи Мишаост Набоков, в Ингушском — Тавбот-хаджи Горбаков, Чеченском — Бейсултан (Бисолта) Тагиров⁶⁶.

Полковой мулла являлся духовным наставником и старшим товарищем для всадников, читал молитву перед боем, устраивал религиозные праздники, в первую очередь Ураза-байрам и Курбан-байрам, на которых часто присутствовали представители высшего кавказского командования, отпевал умерших и организовывал их отправку для погребения на родине⁶⁷.

Многие духовные лица, находившиеся на службе в местных администрациях, судах и иррегулярных частях, получали чины, награды, материальное поощрение за заслуги перед российским правительством.

В последний раз вопрос организации духовной жизни российских мусульман обсуждался в 1917 г. в Министерстве внутренних дел. Здесь состоялось Особое совещание по мусульманским делам, которое признало целесообразным

⁶⁴ См. Аранов Д.Ю. Мусульмане в вооруженных силах России // Военно-исторический журнал. 2006. № 9. С. 38.

⁶⁵ РГВИА. Ф. 14505. Оп. 1. Д. 3. Л. 25.

⁶⁶ См.: Музаев Т. Мулла Чеченского полка : сайт. — URL: <http://vesti95.ru/2016/06/mulla-chedchenskogo-polka/> (дата обращения: 18.07.2019)

⁶⁷ См.: Брешко-Брешковский Н.Н. Дикая дивизия. М., 1991 : сайт. — URL: <http://militera.lib.ru/prose/russian/breshko1/index.html> (дата обращения: 18.07.2019).

оставить Таврический и Оренбургский муфтияты в прежних территориальных границах. Никаких иных преобразований относительно организации управления мусульманами других регионов империи на ближайшее время не предусматривалось⁶⁸.

Таким образом, несмотря на принимаемые меры, которые нельзя не отметить, вопрос о создании особого управления для мусульман-суннитов Северного Кавказа вплоть до Октябрьской революции 1917 г. оставался нерешенным⁶⁹. Известный публицист и политический деятель того времени А.Х. Цаликов писал по данному поводу следующее: «Северный Кавказ формально должен быть отнесен к Оренбургскому муфтияту, но в действительности оставлен на произвол судьбы»⁷⁰. Депутаты Государственной Думы (31 декабря 1913 г.) также отмечали, что «это подчинение носит чисто номинальный характер, так как ни в историческом прошлом, ни в современных бытовых и экономических условиях Северный Кавказ и Приуралье не имеют между собой почти ничего общего, почему вполне естественно, что Оренбургское духовное правление совершенно не принимает к своему рассмотрению духовные дела Северного Кавказа»⁷¹.

В итоге проблемы удовлетворения религиозных нужд мусульман правительство предоставило кавказской и местной администрациям⁷². Причиной затягивания процесса создания муфтията для мусульман Северного Кавказа, по мнению некоторых авторов, стала опасность проникновения в горскую среду идеологии панисламизма⁷³. Кроме того, беспокойство вызывало, усиление влияния пантюркизма, чему способствовали активные контакты горцев-мусульман с суннитской Турцией.

Очевидно, правительство стремилось создать на Северном Кавказе иерархическую систему управления наподобие православной, в которой глава мусульманской общины назначался бы императором по представлению министерства внутренних дел и наделялся им же особой властью⁷⁴. Вместе с тем проекты, предложенные кавказской администрацией с учетом местных особенностей, остались нереализованными. Историк З.Х. Ибрагимова объясняет позицию правящих кругов империи тем, что устройство духовного управления могло

⁶⁸ См.: Рыбаков С.Г. Устройство и нужды управления духовными делами мусульман в России. Пг., 1917, 41–42.

⁶⁹ См.: Арапов Д.Ю. Императорская Россия и мусульманский мир. М., 2006. С. 66.

⁷⁰ Цаликов А.Х. Кавказ и Поволжье. Очерки инородческой политики и культурно-хозяйственного быта. М., 1913. С. 153.

⁷¹ См.: Законодательное предположение... С. 280.

⁷² См.: Арапов Д.Ю. Проекты создания региональных муфтиятов для Северного Кавказа. С. 105.

⁷³ См.: Бабич И.Л. Мусульманская жизнь горцев в контексте религиозной политики России на Северном Кавказе в XIX – начале XX вв. : сайт. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/musulmanskaya-zhizn-gortsev-v-kontekste-religioznoy-politiki-rossii-na-severnom-kavkaze-v-xix-nachale-xx-vv> (дата обращения: 18.07.2019).

⁷⁴ См.: Алексеев И.Л. Институционализация ислама в имперском пространстве : сайт. – URL: http://www.islamnn.ru/rmforum/1/sect1_alex.htm

бы затруднить непосредственное воздействие правительства, кавказской и местных администраций на горцев-мусульман и их духовных лиц⁷⁵. В создавшихся условиях значительно облегчался переход горцев в православие, внешне носивший добровольный характер и продолжавшийся на всем протяжении изучаемого периода. Успешная карьера, получение новых чинов и пожалований во многом облегчались для тех горцев, которые отказывались от ислама и переходили в православие. Тоже самое предлагалось пленным, заключенным или ссыльным горцам, желающим смягчить наказание, облегчить условия пребывания в тюрьмах, крепостях и укреплениях, сократить срок ссылки и т.д. Вынужденно соглашались на смену религии также некоторые мухаджире, ранее переселившиеся в Турцию и пожелавшие вернуться на родину⁷⁶.

Отсутствие духовной организации и необходимой поддержки со стороны правительства, в целом, ограничивало права, свободу и возможность удовлетворения религиозных потребностей мусульман региона. Все это вызывало недовольство правительством и местными властями, что проявлялось в периодически происходивших волнениях, в том числе на религиозной почве и под руководством духовных лидеров.

По той же причине фактически не прекращалось переселение мусульман в соседние исламские страны, главным образом, в Турцию, Иран и Сирию. После окончания военных действий на Северном Кавказе в 1864 г., не имея особого желания и возможности удовлетворить нужды мусульман, правительство организовало их выселение, поощряло его, желая избавиться от взрывоопасных элементов. Как и сама Кавказская война с ее огромными жертвами, так и последовавшие за ней казни и ссылки участников восстаний, а также выселение стоили горцам потерей исторической Родины, дедовских земель, многих жизней.

В тоже время неприятие ислама и мусульман, существовавшее в разные исторические периоды, не мешало российской администрации на Северном Кавказе предпринять активные шаги для того, чтобы заручиться поддержкой служителей культа (имамов, шейхов и мулл) с целью удержания горского населения в покорности. Верхушка мусульманской общины подкупалась в прямом и переносном смысле, была поставлена под бдительный контроль и широко использовалась против своих духовных собратьев⁷⁷. Не оправдавшие доверие служители культа несли ответственность не только по шариату (мусульманскому праву), но и по российским законам.

В первые годы Советской власти эмигрировали многие политические

⁷⁵ См.: *Ибрагимова З.Х.* Ислам и христианство на Северном Кавказе: история взаимоотношений: сайт. - URL: http://www.sclj.ru/analytics/magazine/arch/detail.php?ELEMENT_ID=1263 (дата обращения: 18.07.2019).

⁷⁶ См.: *Арсанукаева М.С.* Христианизация как одно из направлений политики Российской империи на Кавказе (XVIII – начало XX в.) // *Абхазия в мировой истории и международных отношениях. Памяти Владислава Григорьевича Ардзинба. К 70-летию со дня рождения* Материалы Международной научной конференции. Сухум, 14–17 мая 2015 г. Сухум-Москва, 2016. 411.

⁷⁷ См.: *Зиссерман А.Л.* Двадцать пять на Кавказе (1842–1867). Ч. 2. 1851–1856. СПб., 1879. С. 357.

и общественные деятели горских народов, разочаровавшись в ней и потеряв надежду на то, чтобы обеспечить защиту прав и свобод своих народов, в т.ч. в сфере религии. Новая власть также не спешила с вопросом организации духовной жизни мусульман Северного Кавказа. Обращение к СНК «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока» 3 декабря (20 ноября) 1917 г. носило политический и чисто декларативный характер. Только лишь в июне 1944 г. в г. Буйнакске состоялся учредительный съезд, на котором было образовано Духовное управление мусульман Северного Кавказа (ДУМСК), просуществовавший до 1989 г.⁷⁸. Однако чеченцы, ингуши, балкарцы, то есть большая часть мусульман региона, к тому времени региона была депортирована в Среднюю Азию и Казахстан⁷⁹.

REFERENCES

Sources:

Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoričeskij arhiv

F. 232. Op. 1. D. 20.

F. 400. Op. 1. D. 4870.

F. 846. Op. 16. D. 6219.

F. 970. Op. 3. D. 1965.

F. 13454. Op. 2. D. 49; 463.

F. 14505. Op. 1. D. 3.

«Predostavljajetsja sovershennaja svoboda sledovat' magometanskoj ili drugoj kakoj-libo vere». General A. A. Vel'jaminov ob upravlenii duhovnoj zhizn'ju gorcev Kavkaza // *Istochnik. Dokumenty russkoj istorii*, # 5 (65). 2003: URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Veljaminov/richtlinien_religion.htm (data obrashhenija: 18.07.2019).

«Priznat' udobnost' zapretit' na vremja...»: URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Ermolov_A_P/perep_hadjj_1822.htm (data obrashhenija: 18.07.2019).

Arhiv vneshnej politiki Rossijskoj imperii MID RF. SPb. Glavnyj arhiv 1–13. Op. 10. 1809 god. D. 7; F. 149. Tureckij stol (novyj). Op. 502/2. 1905 g. Ed. hr. 2444.

Akty, sobrannye Kavkazskoj arheograficheskoj komissiej. Tiflis, 1881. T. 8.

Zapiski A.P. Ermolova. 1798–1826 gg. / Sost., podgot. teksta, vstup. st., komment. V. A. Fedorova. M.: Vyssh. shk., 1991: URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/ermolov_ap/05.html (data obrashhenija: 21.07.2019).

Zisserman A.L. Dvadcat' pjat' na Kavkaze (1842–1867). Chast' vtoraja. 1851–1856. SPb., 1879.

Zisserman A.L. Fel'dmarshal knjaz' Aleksandr Ivanovich Barjatinskij. 1815–1879. T. 1. M., 1889.

⁷⁸ См., напр.: Арапов Д.Ю. Ислам и советское государство (1944–1990): Сборник документов / сост. Д.Ю. Арапов. Вып. 3. М.: Изд. дом Марждани, 2011. С. 21; Хабутдинов А. Духовные управления мусульман в годы Великой Отечественной войны: сайт. — URL: <http://www.islamrf.ru/news/culture/history/12727/> (дата обращения: 18.07.2019).

⁷⁹ См.: Арапов Д.Ю. Ислам и советское государство (1944–1990). С. 23–25.

Osoboe Soveshhanie po musul'manskim delam 1914 goda: Zhurnaly. / Sost., avt. predisl., prim. i sokr. I.K. Zagidullin. Kazan', 2011: URL: <http://www.tataroved.ru/publication/islaminst/9/> (data obrashhenija: 18.07.2019).

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie pervoe

T. 21. 1781–1783 gg. SPb., 1830.

T. 23. 1789 – 31 oktjabrja 1796 gg. SPb., 1830.

T. 27. 1802–1803 gg. SPb., 1830.

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie vtoroe

T. 6. 1831 god. SPb., 1832.

T. 34. Otd. 2. 1859 god. SPb., 1861.

Studies:

Alekseev I.L. Institucionalizacija islama v imperskom prostranstve i jevoljucija sistemy upravljenija musul'manskim naseleniem central'noj Rossii: URL: http://www.islamn.ru/rmforum/1/sect1_alex.htm (18.07.2019).

Arapov D. Ermolovskaja molitva za carja 1820 g.: URL: <http://www.gazavat.ru/history3.php?rub=1&art=736> (18.07.2019).

Arapov D.Ju. A.P. Ermolov i musul'manskij mir Kavkaza // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 8. Istorija. 2001. # 6.

Arapov D.Ju. Imperatorskaja Rossija i musul'manskij mir. M., 2006.

Arapov D.Ju. Islam i sovetskoe gosudarstvo (1944–1990): Sbornik dokumentov / Sost. D.Ju.

Arapov. Vyp. 3. M. : Izdat. dom Mardzhani, 2011. 582 s.

Arapov D.Ju. Islam v arhivnyh materialah vysshih gosudarstvennyh uchrezhdenij Rossijskoj imperii (1721–1917 gg.) // Mir islama. Istorija. Obshhestvo. Kul'tura: m-ly mezhdunar. nauchn. islamoved. konf. Moskva 11–13 dek. 2007 g. M., 2009.

Arapov D.Ju. Musul'mane v vooruzhennyh silah Rossii // Voенно-istoricheskij zhurnal. 2006. # 9.

Arapov D.Ju. Obrazovanie Tavricheskogo muftijata v Rossijskoj imperii (1783–1831 gg.): URL: http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Arapov_00.pdf (18.07.2019).

Arapov D.Ju. Proekty sozdanija regional'nyh muftijatov dlja Severnogo Kavkaza // Pax islamica, 2011. # 2. S. 88–106.

Arapov D.Ju. Sistema gosudarstvennogo regulirovanija islama v Rossijskoj imperii / Otv. red. D.Ju. Arapov. M., 2004.

Arсанукаева M.S. «Hadzh musul'man Severnogo Kavkaza v konce XVIII – nachale XIX vv.» : monografija «Islam na Severnom Kavkaze: istorija i vyzovy sovremennosti» / nauch. red.: Malika Arсанукаева, Andzhej Gil', Andzhej Shabacjuk. Ljublin : Izd-vo Katolicheskogo universiteta imeni Ioanna Pavla II, Instituta Central'no-Vostochnoj Evropy v Ljubline (Pol'sha), 2014. S. 107–132.

Arсанукаева M.S. Hristianizacija kak odno iz napravlenij politiki Rossijskoj imperii na Kavkaze (XVIII – nachalo XX v.) // Abhazija v mirovoj istorii i mezhdunarodnyh otnoshenijah. Pamjati Vladislava Grigor'evicha Ardzinba. K 70-letiju so dnja rozhdenija. Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Suhum, 14–17 maja 2015 g. Suhum-Moskva : AbIGI; IV RAN, 2016. S. 411–421.

Arсанукаева M.S. Pervoe pokolenie oficerov carskoj armii iz chechencev i ingushej (konec XVIII–XIX vv.) // Nauchnye trudy. RAJuN. Vyp. 8 : v 3 t. 1 [red.: A.K. Golichenkov i dr.]. M. : Jurist, 2008. S. 23–27.

Babich I.L. Musul'manskaja zhizn' gorcev v kontekste religioznoj politiki Rossii na Severnom Kavkaze v XIX – nachale XX vv.: sajt. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/>

- musulmanskaya-zhizn-gortsev-v-kontekste-religioznoy-politiki-rossii-na-severnom-kavkaze-v-xix-nachale-xx-yy (18.07.2019).
- Berzhe A.P. Vyselenie gorcev s Kavkaza // Jemigracija severo-kavkazskih gorcev v Osmanskuju imperiju. Sb. st. / RAN. Dag. nauchn. centr. In-t istorii, arheologii i jetnografii. B-ka Fonda Shamilja; otv. red. A.M. Magomeddaev; sost. S.F. Alibekov. Mahachkala, 2000. Breshko-Breshkovskij N.N. Dikaja divizija. M. : Moskovskaja pravda, 1991. : sajt. — URL: <http://militera.lib.ru/prose/russian/breshko1/index.html> (18.07.2019).
- Calikov A.H. Kavkaz i Povolzh'e. Ocherki inorodcheskoj politiki i kul'turno-hozjajstvennogo byta. M., 1913.
- Djakin V.S. Nacional'nyj vopros vo vnutrennej politike carizma (XIX — nachalo XX v.). SPb., 1998.
- Duhovnye pravlenija musul'man Zakavkaz'ja v Rossijskoj imperii (XIX — nachalo HH vv.). Dokumenty. / Sost., avtor predisl. i primech. A.A. Ganich. M. : Izd. dom Mardzhani, 2013.
- Fadeev A.P. Rossija i Kavkaz v pervoj treti XIX v. M., 1960.
- Gordin Ja.A. Kavkaz: zemlja i krov'. Rossija v Kavkazskoj vojne XIX veka. SPb., 2000.
- Gusterin N.V. Pervyj perevodchik i pervoe izdanie Koran na russkom jazyke // Islamovedenie. 2010. # 1. S. 84—91. : URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pervyy-perevodchik-i-pervoe-izdanie-korana-na-russkom-yazyke> (18.07.2019).
- Habutdinov A. Duhovnye upravlenija musul'man v gody Velikoj Otechestvennoj vojny : sajt. — URL: <http://www.islamrf.ru/news/culture/history/12727> (data obrashhenija: 18.07.2019).
- Halfin N.A., Rassadina E.F. N.V. Hanykov — vostokoved i diplomat. M., 1977
- Ibragimova Z.H. Islam i hristianstvo na Severnom Kavkaze: istorija vzaimootnoshenij: URL: http://www.sclj.ru/analytics/magazine/arch/detail.php?ELEMENT_ID=1263. (18.07.2019).
- Islam v Rossijskoj imperii (zakonodatel'nye akty, opisanija, statistika) / Sost., komment. i predisl. D.Ju. Arapov. M., 2001.
- Jesadze S. Istoricheskaja zapiska ob upravlenii Kavkazom. T. 1. Tiflis, 1907.
- Karpov Ju.Ju. Rossija i jetnosocial'nye processy na Severnom Kavkaze v novoe i novejshee vremja / Rossija i Kavkaz — skvoz' dva stoletija. Istoricheskie chtenija. SPb. : AOZT «Zhurnal «Zvezda»», 2001. S. 190—201.
- Ketov Ju.M. Obychnoe pravo i sud v Kabarde vo vtoroj polovine 18–19 veke : avtoref... kand. jurid. nauk. Rostov-na-Donu, 1998 : sajt. — URL: <https://www.dissercat.com/content/obychnoe-pravo-i-sud-v-kabarde-vo-vtoroi-polovine-18-19-veke> (data obrashhenija: 18.07.2019).
- Kolonial'naja politika rossijskogo carizma v Azerbajdzhane v 20–60-h gg. XIX v. M.-L., 1937. Ch. II.
- Kurmakaev R.F. Stanovlenie i razvitie sistemy nachal'nogo i srednego obrazovanija musul'man Juzhnogo Urala (1888—1917) : diss... kand. ist. nauk. : URL: <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/stanovlenie-i-razvitie-sistemy-nachalnogo-i-srednego-obrazovanija-musulman-juzhnogo.html> (18.07.2019).
- Laudaev U. Chechenskoe plemja // Sbornik svedenij o kavkazskih gorcah. Vyp. VI. Tiflis, 1872. S. 1–62.
- Maksimov E. Vertepov G. Tuzemcy Severnogo Kavkaza. Istoriko-statisticheskie ocherki. Vladikavkaz, 1894. Vyp. 2. Chechency, 1894.
- Muzaev T. Mulla Chechenskogo polka : URL: <http://vesti95.ru/2016/06/mulla-chechenskogo-polka/> (18.07.2019).

- Rossija — Srednjaja Azija. Politika i islam v konce XVIII — nachale XX v. M., 2011. T. 1.
- Rybakov S.G. Ustrojstvo i nuzhdy upravlenija duhovnymi delami musul'man v Rossii. Pg., 1917.
- Sistema gosudarstvennogo regulirovanija islama v Rossijskoj imperii / Otv. red. D.Ju. Arapov. M., 2004.
- Trepavlov V. Russkij car' v nehristsianskih kul'tah Rossijskoj imperii // Gosudarstvo, religija, cerkov' v Rossii. 2017. #2 (35). S. 222–240 : URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russkiy-tsar-v-nehristsianskih-kultah-rossijskoj-imperii> (18.07.2019).
- Usmanova D.M. Musul'manskaja frakcija Gosudarstvennoj Dumy Rossii : URL: http://www.idmedina.ru/books/materials/rmforum/1/plenary_usmanova.htm? (18.07.2019).
- Zakonodatel'noe predpolozhenie ob uchrezhdenii osobogo duhovnogo upravlenija (muf-tiata) dlja musul'man Severnogo Kavkaza // Ab Imperio. 2011. # 4. S. 279–284.

Jacek Legieć

(Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)

ORCID 0000-0003-1436-1512

doi: 10.36121/jlegec.DB.2019.09.205

Administracja Kraju Południowo-Zachodniego wobec początków czeskiego osadnictwa na Wołyniu*

Streszczenie: W 1868 roku na teren guberni wołyńskiej zaczęły przybywać pierwsze większe grupy osadników z Czech, którzy zaczęli kupować od polskich ziemian majątki ziemskie i parcelując je tworzyć własne osiedla. Ponieważ większość przybyszów była wyznania katolickiego, transakcje te były niezgodne z ograniczeniami w obrocie ziemią w guberniach zachodnich. Powstanie i rozwój czeskich osiedli na Wołyniu na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku nie byłoby możliwe bez wsparcia tego procesu przez rosyjską administrację kraju. Gorącym zwolennikiem rozwoju czeskich osiedli był generał-gubernator kijowski, podolski i wołyński Aleksander Dondukow-Korsakow. Widział od w czeskich osadnikach szansę na rozwój cywilizacyjny i ekonomiczny kraju, liczył, że staną się oni pewną przeciwwagą dla wpływów polskich i żydowskich. Dzięki działaniom Dondukowa-Korsakowa Czechom udało się uzyskać bardzo korzystne warunki do osiedlania się, a także szereg przywilejów podatkowych. Nie wszystkie nadzieje, jakie generał-gubernator wiązał z czeskimi przybyszami, zostały zrealizowane. Niemniej jednak osadnicy w stosunkowo krótkim czasie doszli do zamożności, a ich umiejętności w zakresie uprawy ziemi i rzemiosła mogły być wzorem dla prawosławnych sąsiadów.

Słowa kluczowe: Imperium rosyjskie, Kraj Południowo-Zachodni, gubernia wołyńska, Czeši, osadnictwo.

Administration of the Southwestern Country towards the beginnings of Czech settlement in Volyn

Annotation: The first larger groups of settlers from the Czech lands began to come to the Volhynian Governorate in 1868, and then they began to buy landed estates from Polish landowners and to set up their own settlements through the division of land. Most of the newcomers were Catholic, which is why these transactions were incompatible with restrictions on the circulation of land in the Western governorates. The creation and development of Czech settlements in Volhynia at the turn of the sixties and seventies of the 19th century would not have been possible without the support of this process by the Russian admin-

* Artykuł powstał przy wsparciu finansowym Narodowego Centrum Nauki, program Opus 7, nr umowy UMO-2014/13/B/HS3/04964.

istration of the country. Aleksander Dondukow-Korsakow, the Governor-General of Kiev, Podolia and Volhynia, was an ardent supporter of the development of Czech settlements. He saw the Czech settlers as an opportunity for civilization and economic development of the country, and he hoped that they would become a counterweight to Polish and Jewish influences. Thanks to the actions of Dondukow-Korsakow, the Czech settlers obtained very favorable conditions for settlement, as well as a number of tax privileges. Not all of the Governor-General's hopes for the Czech newcomers were fulfilled. Nevertheless, the settlers achieved prosperity in a relatively short time, and their skills in land cultivation and crafts could be an example for Orthodox neighbors.

Keywords: Russian Empire, Southwestern Country, Volyn Governorate, Czechs, settlement.

Администрация Юго-Западной края в отношении к началу чешского поселения на Волини

Аннотация: В 1868 году в Волинскую губернию начали прибывать первые большие группы поселенцев из Чешской Республики, которые начали покупать помещичьи земли у польских землевладельцев и создавая их собственные поселения. Поскольку большинство новоприбывших были католиками, эти сделки были несовместимы с ограничениями на обращение земель в западных мухафазах. Создание и развитие чешских поселений на Волини на рубеже шестидесятых и семидесятых годов девятнадцатого века было бы невозможным без поддержки этого процесса со стороны российской администрации страны. Александр-Дондуков-Корсаков, генерал-губернатор Киева, Подолья и Волини, был активным сторонником развития чешских поселений. Он видел в чешских поселенцах шанс для цивилизации и экономического развития страны, он надеялся, что они станут противовесом польскому и еврейскому влиянию. Благодаря действиям Дондукова-Корсакова Чехия смогла получить очень выгодные условия для расчетов, а также ряд налоговых льгот. Не все надежды генерал-губернатора на чешских гостей оправдались. Тем не менее, поселенцы пришли к процветанию за относительно короткое время, и их навыки в сельском хозяйстве и ремеслах могли бы стать примером для православных соседей.

Ключевые слова: Российская империя, Юго-Западный край, Волинская губерния, Чехи, поселок.

Ciekawa, trwająca około osiemdziesięciu lat, historia powstania i funkcjonowania społeczności wołyńskich Czechów wielokrotnie była już obiektem zainteresowania historyków i publicystów czeskich, polskich, rosyjskich i ukraińskich. Bardzo rzadko uważają oni jednak, że gdyby nie przychylna postawa administracji Kraju Południowo-Zachodniego społeczność czeska na Wołyniu mogłaby w ogóle nie powstać, a proces imigracji Czechów do Rosji – zostać zduszony w zarodku.

Pierwsi osadnicy czescy przybyli do Kraju Południowo-Zachodniego na początku lat sześćdziesiątych XIX wieku. Przyjechały wówczas 32 rodziny, z których część osiedliła się w okolicach Dubna na Wołyniu, a część – w powiecie bałckim guberni podolskiej¹. Ale bardziej masowy charakter przybierać zaczęła pod koniec lat sześć-

¹ Записка о землевладении в Юго-западном крае: Обзор законодательства и факт. положения, сост.

dziesiątych XIX wieku. General-gubernator kijowski, wołyński i podolski Aleksander Dondukow-Korsakow wśród przyczyn nasilenia się tego zjawiska wymieniał przede wszystkim zniszczenia wywołane wojną austriacko-pruską, znaczny wzrost podatków, spowodowany przegraną wojną, a także chęć powrotu Czechów do „Kościoła narodowego”, to jest do husytyzmu. Podkreślał ponadto, że z racji dynamicznego wzrostu liczby ludności i będącego jej konsekwencją przeludnienia, Czesi już od lat emigrowali do Ameryki, gdzie jednak trudno było im zachować swój język i kulturę².

Administracja rosyjska przekonując, że powodem emigracji Czechów na Wołyń były trudności ekonomiczne we własnym kraju i nadzieje na swobodny rozwój słowiańskiej kultury pod opieką Rosji, zdawały się nie zauważać najważniejszej chyba przyczyny, która skłoniła czeskich kolonistów do przybycia właśnie na Wołyń. Otóż ziemia, przy porównywalnej żyzności, była tu niekiedy dziesięć razy tańsza niż w Czechach³. A bezpośrednią przyczyną tego stanu rzeczy była polityka władz rosyjskich, prowadzona wobec polskich właścicieli ziemskich po powstaniu styczniowym, a zwłaszcza ukaz z 10/22 grudnia 1865 roku, zakazujący katolikom osobom wyznania innego niż prawosławne zakupu ziemi w guberniach zachodnich. Spowodował on radykalne zmniejszenie popytu na ziemię na tym obszarze, co doprowadzić musiało do spadku cen⁴. Niemniej jednak trudno mówić w tym wypadku o braku innych przyczyn. W dokumentach administracji Kraju Południowo-Zachodniego nie wspomina się ani słowem o znaczeniu dla rozwoju akcji osadniczej, ani Kongresu Słowiańskiego, który odbył się w Moskwie w 1867 roku, ani prowadzonej przez jego czeskich uczestników akcji propagandowej, zachęcającej rodaków do przenoszenia się w granice Rosji.⁵

W 1868 roku czescy osadnicy, za pośrednictwem jednego z warszawskich biur handlu nieruchomościami, nabyli od ziemianina Ignacego Wesołowskiego większość majątku Glińsk (Hlińsk), znajdującego się 17 wiorst od Równego. Na Wołyń przybyło wkrótce 55 rodzin, liczących około 550 osób. Sprzedane działki są wielkości od 2 1/5 dziesięciny do 109 1/2 dziesięciny⁶. Areal zakupionych działek uzależniony był od możliwości kupujących, bowiem za ziemię należało zapłacić gotówką. Niemniej jednak zauważyć trzeba, że najbogatsi nabywcy kupowali działki o areale przypominającym raczej małe folwarki, niż przeciętne dla tych terenów gospodarstwa chłopskie, których obszar z reguły nie przekraczał 20 dziesięcin.

И. Рудченко, Киев 1882, s. 161.

² Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 932, оп. 1, д. 156, л. 31; J. Vaculík, *Dějiny Volyňských Čechů*, t. I. (1868-1914), Praha 1997, 5-6

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАУК), ф. 442, оп. 617, спр. 128, л. 12-13. Za dziesięcinę najlepszej ziemi płacono wówczas 80 rubli. W niektórych północnych powiatach guberni wołyńskiej jej cena nie przekraczała 10 rubli. С. Шульга, *Чеська та німецька імміграція на Волинь (др. пол. XIX – поч. XX ст.): компаративний аналіз*, „Knowledge, Education, Law, Management” 2018, № 1 (21), s. 197; J. Vaculík, *Dějiny Volyňských Čechů*, t. I. (1868-1914), s. 6-8.

⁴ Szerzej na ten temat: J. Legieć, K. Latawiec, *Depolonizacja Ziemi Zabranych (1964-1914) Konsepcje – Mechanizmy decyzyjne – Realizacja*, t. 2, *Prawobrzeżna Ukraina Czasy Annienkowa i Bezaka (1864-1868)*, Kielce 2018, s. 68-73.

⁵ С. Шульга, *Чеська та німецька імміграція*, s. 198; Е. М. Крыжановский, *Чехи на Волини: [исторический очерк]*, в: *Собрание сочинений Е.М. Крыжановского*, т. 2, Киев 1890, с. 836.

⁶ ЦДАУК, ф. 442, оп. 48, спр. 80, л. 5-6

Pozycja władz wobec czeskiego osadnictwa był początkowo niejasna. Zdecydowaną większość czeskich przybyszów stanowili bowiem katolicy, którym w myśl przepisów z grudnia 1865 roku nie można było nabywać ziemi w guberniach zachodnich. Dodatkowo podejrzenia wzbudzał fakt, iż pośrednikiem w transakcji zakupu ziemi była polska firma. Węszące wszędzie „polski spisek” władze obawiały się, że może to być sposób na „okatoliczenie” kraju⁷.

Wołny od tych obaw nie był również nowy generał-gubernator Kraju Południowo-Zachodniego Aleksander Dondukow-Korsakow, który początkowo wyrażał obawę, że zezwalanie na zakup ziemi w Kraj Południowo-Zachodnim obcym poddanym może doprowadzić nie tylko do napływu tu Polaków z Galicji czy nawet Prus, ale spowoduje próby przechodzenia miejscowych Polaków pod obce poddaństwo, aby ominąć w ten sposób zakaz zakupu ziemi⁸.

Dla zbadania sprawy wysłał więc na Wołyń, z „bardzo szerokimi kompetencjami”⁹, swojego zaufanego oficera do specjalnych poruczeń, pułkownika Piotra Apołłonowicza Gressera¹⁰. Właśnie ta wizyta, jak się wydaje, zadecydowała o zmianie nastawienia administracji kraju do czeskich kolonistów. Gresser spotkał się w Dubnie z przedstawicielami czeskiej społeczności Franciszkiem Pribylem i Janem Oliczem. W rozmowach z nimi usłyszał to, co jak się zdaje, chciał usłyszeć. Czesi zapewnili go, że przybywający są katolikami jedynie wskutek represji austriackich władz, natomiast w głębi duszy pozostają husytami i jeżeli tylko znajdą odpowiednie warunki, niebawem od katolicyzmu odejdą. Potrafili też wykorzystać fakt, iż w transakcjach uczestniczyli polscy pośrednicy na swoją korzyść. Przekonywali Gressera, że wszelkie problemy osadników są rezultatem polskich i austriackich intryg, zaś sami Polacy postrzegają napływ Czechów na Wołyń jako zagrożenie ich własnych wpływów¹¹. Raport Gressera przekonał Dondukowa-Korsakowa i odtąd był on konsekwentnym rzecznikiem czeskiego osadnictwa¹².

Sam generał-gubernator jesienią 1869 roku osobiście, podczas wizytacji guberni wołyńskiej, odwiedził czeskie osiedla. Poczynione obserwacje utwierdziły go w przekonaniu, że rozwój czeskiej kolonizacji jest korzystny dla zarządzanego przez kraj i całego państwa. W raporcie dla cara z listopada 1869 roku generał-gubernator informował, że w bieżącym roku na Wołyń przybyło około 300 czeskich rodzin i osadnicy ci

⁷ Jewgraf Krizanowski, autor pierwszej pracy na temat czeskiego osadnictwa na Wołyniu uważał, że cała akcja miała być – jakżeby inaczej – skutkiem wyrafinowanej polskiej intrygi, której celem było zwiększenie liczby katolików na Wołyniu i niedopuszczenie w ten sposób do przejścia polskich majątków ziemskich w ręce prawosławnych. E. M. Крыжановский, *Чехи на Воляни*, s. 805-806.

⁸ J. Vaculík, *Dějiny Volyňských Čechů*, t. I. (1868-1914), s. 9-10, 29.

⁹ E. M. Крыжановский, *Чехи на Воляни*, s. 816. Krizanowski nie podaje, niestety, jaki był zakres tych kompetencji. Nie udało się odnaleźć również dokumentu, w którym by je określano.

¹⁰ РГИА, ф. 932, оп. 1, д. 156, л. 32-33.

¹¹ J. Vaculík, *Dějiny Volyňských Čechů*, t. I. (1868-1914), s. 10; E. M. Крыжановский, *Чехи на Воляни*, s. 815-816.

¹² Ю. Поліщук, *Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття)*, Київ 2012, s. 193. Wydaje się również, że był to jeden z czynników które sprawiły, że generał-gubernator poparł kandydaturę Gressera na stanowisko wołyńskiego gubernatora w 1871 roku.

z pewnością przyciągną następnych. W dokumencie tym, który zresztą nie wiadomo czy w ogóle trafił na ręce cara¹³, Dondukow-Korsakow po raz pierwszy użył argumentów, które potem powtarzał będzie wielokrotnie. Pisał, że przybysze stanowią element bardzo pożądaný z powodu swojej pracowitości, a także znajomości rzemiosł i wiedzy rolniczej. Wyraził nadzieję, że staną się oni wzorem dla miejscowych chłopów. Przekonywał, że szeroko pojętej „kultury”, obejmującej również bardziej efektywne wykorzystanie posiadanej ziemi, chłopcy mogli się dotąd uczyć wyłącznie od Polaków, a to było szkodliwe dla interesów państwa, gdyż groziło „opoliczeniem” mieszkańców wołyńskich wsi¹⁴.

24 lutego/8 marca 1870 Dondukow-Korsakow wysłał do ministerstwa spraw wewnętrznych raport o stanie czeskiej kolonizacji na Wołyniu. Niezależnie od tego, czy przy jego pisaniu opierał się na własnych obserwacjach, czy na wiadomościach uzyskanych od Gressera, ważne było, że był on dla Czechów bardzo korzystny. Generał-gubernator pisał, że czeska kolonizacja jest dla państwa zjawiskiem pożądanym, gdyż osłabia wpływ polskie na tym terenie, a dodatkowo wiedza i umiejętności przybyszów mogą stać się impulsem ekonomicznego i cywilizacyjnego rozwoju kraju. Zapewniał również, że katolickie wyznanie osadników nie jest żadnym zagrożeniem, gdyż tak naprawdę są oni zwolennikami „husytyzmu”, dalecy są od „katolickiego fanatyzmu” i sympatii dla polskich współwyznawców¹⁵.

Raport ów miał kluczowe znaczenie dla rozwoju czeskiej kolonizacji na Wołyniu. Bez przychylniej opinii miejscowej administracji zapewne nie doszłoby do wydania korzystnych dla kolonistów przepisów, dzięki którym czeskie osiedla mogły się rozwijać. Dondukow-Korsakow podkoloryzował dodatkowo stan czeskich osiedli pisząc, że zabudowania w nich korzystnie wyróżniają się na tle sąsiednich wiosek ukraińskich.

Tymczasem wiosną 1870 roku stan czeskich osiedli daleki był od ideału. Początki życia Czechów na Wołyniu były bardzo trudne. Początkowo mieszkali w ziemniakach, chodzili w drewniakach lub boso, żywili się skromnie, przede wszystkim kaszą i grochem, nierzadko prosili o jedzenie swoich ukraińskich sąsiadów. Nie obyło się bez problemów zdrowotnych, spowodowanych przede wszystkim brakiem dostępu do czystej wody. Pamiętać należy, że większość kolonistów przybyła dopiero w 1869 roku i nie zdążyła jeszcze nawet zebrać pierwszych plonów¹⁶. W sprawozdaniu nie ma o tych problemach ani słowa. Być może Grasser i Dondukow-Korsakow byli przekonani, że za kilka lat we wszystkich czeskich gospodarstwach zabudowania będą wyglądały tak, jak w gospodarstwach przywódców czeskiej społeczności – Pribyła czy Olicza. Nie chciano zauważyć, że już w chwili przybycia na Wołyń w 1868 roku byli oni zamożniejsi od większości sąsiadów, a dodatkowo wzbogacili się na pośrednictwie w zakupie przez kolonistów ziemi.

¹³ Na marginesie rękopisu znajduje się notatka ołówkiem „*priedkładan nie byl, no do swiedienija...*” i dalej notatka jest niestety nieczytelna... ЦДІАУК, ф. 442, оп. 48, стр. 330, л. 41.

¹⁴ Ю. Поліщук, *Національні меншини Правобережжя України*, с. 191.

¹⁵ РГИА, ф. 1284, оп. 191, д. 971, л. 35-36; Ю. Поліщук, *Національні меншини Правобережжя України*, с. 193-194.

¹⁶ J. Vaculík, *Dějiny Volyňských Čechů*, t. I. (1868-1914), s. 8-9.

Argumenty kijowskiego generał-gubernatora przekonały decydentów w Petersburgu, a zwłaszcza ministra spraw wewnętrznych Aleksandra Timaszewa¹⁷. Dlatego prace legislacyjne przebiegły dość szybko. Już 10 lipca 1870 roku Aleksander II wydał ukaz określający reguły czeskiej kolonizacji na Wołyniu. Wprowadzone rozwiązania były dla przybyszów bardzo korzystne. Przede wszystkim pozwolono im na przyjęcie rosyjskiego poddaństwa bez przewidzianego przepisami z 1861 roku pięcioletniego okresu próbnego i bez konieczności uzyskania pozytywnej opinii miejscowej policji¹⁸. Po przyjęciu poddaństwa przez okres pięciu lat mieli być zwolnieni ze wszystkich podatków i powinności, a dodatkowo przybysze i ich synowie zwolnieni zostali z obowiązku służby wojskowej¹⁹.

W tych warunkach większość przybyszów zgodziła się na przyjęcie rosyjskiego poddaństwa. Przedstawiciele czeskiej społeczności zwrócili się do generał-gubernatora z prośbą, aby ceremonia złożenia przysięgi na wierność carowi miała możliwie uroczysty charakter. Odbyła się ona w Dubnie 24 września 1870 roku i uczestniczył w niej osobiście Dondukow-Korsakow. Obecni byli również wołyński gubernator Iwan Haller i namiestnik Ławry Poczajowskiej Michaił, zastępujący chorego władycę wołyńskiego Afangieła²⁰. W raporcie za 1870 roku Dondukow-Korsakow z wyraźnym wzruszeniem opisywał, jak w obecności miejscowego duchowieństwa prawosławnego i tysięcy okolicznych mieszkańców 1237 rodzin czeskich przysięgło wierność Aleksandrowi II i jego następcy. Generał-gubernator zapewniał władzę o szczerości uczuć nowych poddanych, zaś samą uroczystość określił jako „poruszające widowisko”. Po uroczystości i nabożeństwie miał miejsce festyn, okraszony ufundowanym przez generał-gubernatora poczęstunkiem. Uczestniczyli w nim zarówno nowi poddani cara, jak i okoliczna ludność oraz żołnierze stacjonującego w Dubnie Ochockiego Pułku Piechoty²¹. Czesi zadeklarowali również, że kolejne przysięgi na wierność carowi będą odbywały się corocznie w rocznicę wydarzeń z 24 września.

Podjęta na centralnym szczeblu decyzja o wsparciu czeskiej imigracji wpłynęła również na postawę rosyjskiej dyplomacji. Nasilająca się emigracja Czechów na Wołyń zaniepokoiła władze austriackie. Mimo zagwarantowanego konstytucją z 1867 roku prawa do swobodnej emigracji, odmawiano wydawania paszportów osobom deklarującym chęć wyjazdu, argumentując, że część z nich stanowią osoby, które nie odbyły jeszcze służby wojskowej. Austriacki poseł w Petersburgu, powołując się na konwencję z 1815 roku o wydawaniu dezertorów, domagał się nawet wydania części osadników w ręce austriackie, ale bez skutku. Początkowo zbywano go milczeniem,

¹⁷ J. Vaculík, *Dějiny Volyňských Čechů*, t. I. (1868-1914), s. 18.

¹⁸ С. Шульга, *Чеська та німецька імміграція*, с. 199.

¹⁹ *Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе*, т. XLV. Отделение 2. 1870 г., СПб. 1874, с. 20-21. Przywilej ów zlikwidowała ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej z 1/13 stycznia 1874 roku. Przybyli albo urodzeni po tej dacie Czesi mieli już podlegać obowiązkowi służby wojskowej na ogólnych zasadach.

²⁰ Krizhanowski pisze, że Afangiel wymówił się chorobą, gdyż nie zgadzał się z polityką władz w stosunku do osadników. Е. М. Крыжановский, *Чехи на Волини*, с. 824, 832. Por. również: J. Vaculík, *Dějiny Volyňských Čechů*, t. I. (1868-1914), s. 30.

²¹ РГИА, ф. 932, оп. 1, д. 156, л. 36-37.

aż wreszcie w czerwcu 1870 roku rosyjskie ministerstwo spraw zagranicznych poinformowało o wypowiedzeniu konwencji z 1815 roku²².

Dlaczego Dondukow-Korsakow praktycznie od początku swoich rządów gorąco popierał napływ czeskich kolonistów? W przeciwieństwie do swego poprzednika, a także wielu innych generał-gubernatorów zwracał on olbrzymią uwagę na kwestie ekonomiczne. Zdawał sobie sprawę, że wiele polskich majątków w kraju pozbawionych w wyniku uwłaszczenia siły roboczej i rujnowanych podatkami jest na skraju bankructwa. Oczywiście w punktu widzenia władz najlepiej byłoby, gdyby majątki te przeszły w ręce Rosjan, ale proces ów z różnych przyczyn zaczął wyraźnie wyhamowywać. A upadek polskich majątków oznaczał zmniejszenie produkcji rolnej i mniejsze podatki płacone do rosyjskiego budżetu. Nowy kijowski generał-gubernator w sprowadzaniu czeskich osadników widział nie tylko dobry sposób na osłabienie polskich i katolickich wpływów na Wołyniu, ale i na cywilizacyjny rozwój kraju.

W raporcie za 1870 rok Dondukow-Korsakow pisał, że opieka nad czeskimi kolonistami może przynieść jeszcze jeden pozytywny skutek, tym razem w polityce międzynarodowej. W jego opinii zapewnienie im wszelkiej pomocy ze strony państwa spowoduje wzrost sympatii do Rosji w całych Czechach. Uważała przy tym, że „ostatnie wydarzenia na Zachodzie” (zapewne miał na myśli wojnę francusko-pruską) mogą w krótkim czasie doprowadzić do konfliktu rosyjsko-austriackiego. W tej sytuacji sympatyzujący z Rosją Czesi, stanowiący przecież znaczną część austriackich poddanych, byłiby dla Rosji cennym sojusznikiem. Wyrażał ponadto nadzieję, że stworzony na Wołyniu dzięki pomocy władz Kościół „husycki” z czasem przeniknie i do Czech, powodując osłabienie katolicyzmu w całym państwie Habsburgów²³. Najpierw jednak należało taki Kościół stworzyć.

Kwestia wyznaniowa była niewątpliwie jednym z najpoważniejszych problemów, wobec jakich stanowisko musiała zająć administracja Kraju Południowo-Zachodniego. Prawie wszyscy przybysze byli bowiem wiernymi Kościoła rzymskokatolickiego. Gdyby więc miejscowa administracja chciała literalnie trzymać się litery prawa, to powinna była unieważnić wszystkie transakcje. Ukaz z 10 grudnia 1865 roku, chociaż uderzyć miał przede wszystkim w Polaków, przewidywał bowiem, że ziemi w guberniach zachodnich nie mogą nabywać nie Polacy, nie katolicy, ale wszystkie osoby wyznania innego niż prawosławne. Realizacja jego postanowień mogła więc skutkować fiaskiem całej czeskiej akcji kolonizacyjnej.

Przez dobre kilkanaście miesięcy cała sprawa była nierozstrzygnięta. Wydaje się, że decydująca – po raz kolejny – okazała się tu opinia generał-gubernatora. W raporcie z końca 1869 roku Dondukow-Korsakow pisał, że chociaż są przybysze katolikami, o sympatyzują raczej z Rosjanami niż z Polakami, poza tym dalecy są od „religijnego fanatyzmu”²⁴. Czy taka opinię na ów temat generał-gubernator wyrobił sobie podczas podróży na Wołyń, czy przesądziła o tym opinia Gressera – trudno przesą-

²² Ю. Поліщук, *Національні меншини Правобережжя України*, с. 192.

²³ РГИА, ф. 932, оп. 1, д. 156, л. 37-38; ЦДІАУК, ф. 442, оп. 48, стр. 330, л. 55.

²⁴ W swoich raportach Dondukow-Korsakow często pisał o „religijnym fanatyzmie” Polaków i Żydów.

dzić. Gresser przekonywał, że przybysze pełni są sympatii dla Rosjan i idei jedności słowiańskiej, uważał, że niedużo trzeba, aby skłonić ich do integracji z prawosławiem. Do tego, jego zdaniem, konieczne było w pierwszym rzędzie oddzielenie ich od „kościół i księży”.

W późniejszych raportach Dondukow-Korsakow wielokrotnie będzie jeszcze podkreślał, że chociaż zdecydowana większość przybyszów z Czech to katolicy, to są oni dalecy od „katolickiego fanatyzmu”, jakim mieli cechować się Polacy. Zapewne taki przekaz płynął do rosyjskiej administracji i od przywódców czeskiej społeczności, którzy musieli zdawać sobie sprawę, kwestia wyznaniowa wzbudzi nieufność władz. Dlatego przekonywali, że przynależność większości Czechów do Kościoła katolickiego jest jedynie formalna, a w rzeczywistości są oni zwolennikami narodowego Kościoła „husyckiego”, którego rozwój blokowały władze austriackie. A ten jest bliski prawosławiu, chociażby dlatego, że liturgia odbywa się w języku narodowym, komunii udziela się pod dwiema postaciami, a księża mogą mieć żony.

Argumenty te widocznie przekonały przedstawicieli miejscowej administracji, z generał-gubernatorem na czele. Zresztą dowodem na to zdawała się być postawa samych osadników, którzy chętnie odwiedzali cerkwie, uczestniczyli w nabożeństwach, a zdarzało się nawet chrzcili dzieci i brali śluby w obrządku prawosławnym. W głowie zbudowanego taka postawą przybyszów Dondukowa-Korsakowa zrodził się więc dużo bardziej dalekosiężny plan, mianowicie stworzenia odrębnego, czeskiego Kościoła „husyckiego”. Przekonywał, że powstanie i rozwój takiego kościoła pod opieką władz rosyjskich przyczyni się nie tylko do osłabienia katolicyzmu w samych Czechach, ale może on odciągnąć od Kościoła katolickiego zamieszkujących kraj Południowo-Zachodni chłopów wyznania katolickiego²⁵.

Zgadzał się on z opinią Gressera, że próba zbyt nachalnego skłaniania Czechów do przejścia na prawosławie może przynieść odwrotny skutek. Dlatego stworzenie kościoła husyckiego miało być przejściowym etapem na drodze do przejścia na prawosławie²⁶.

Już w pierwszej połowie Dondukow-Korsakow. 1870 roku przekonywał on ministra spraw wewnętrznych, że przybywający na Wołyń Czesi, za wyjątkiem niewielkiej liczby starców, są zwolennikami idei Husa i dalecy są od prawdziwego katolicyzmu. Proponował zorganizowanie czeskich wsiach husyckich parafii, dla czego konieczne było sprowadzenie z Czech duchownych, podzielających husyckie idee i zapewnienie im wsparcia materialnego ze strony państwa. Przekonywał, że budowa „alternatywnego” Kościoła husyckiego może z czasem doprowadzić do rozłamu w Kościele rzymskokatolickim w Rosji, co z punktu widzenia władz byłoby bardzo pożądane. Po raz pierwszy oficjalnie wyraził również przekonanie, że nieuchronne będzie zbliżenie nowego Kościoła z Cerkwią prawosławną, a wtedy pełna integracja Czechów z narodem rosyjskim i prawosławiem będzie tylko kwestią czasu²⁷. Dla samej Cerkwi nowy Kościół nie będzie zaś konkurencją, gdyż nie posiadać będzie własnego

²⁵ РГИА, ф. 932, оп. 1, д. 156, л. 38. *Записка о землевладении в Юго-западном крае*, 1882, с. 161.

²⁶ С. Шулъга, *Чеська та німецька імміграція*, с. 199.

²⁷ РГИА, ф. 1284, оп. 191, д. 971, л. 22-26.

biskupa, który mógłby wyświęcać nowych duchownych i z tego powodu nigdy nie zdoła się on na szerszą skalę rozwinąć. Jego rola miała być więc, można powiedzieć, dywersyjna. Najważniejszym, doraźnym celem miało być odgrodzenie Czechów od miejscowych katolików, czyli w praktyce od Polaków²⁸.

Timaszew podzielał opinię Dondukowa-Korsakowa i w grudniu 1870 roku, przy okazji „najpoddanniejszego” raportu o działalności ministerstwa przedłożył odpowiedni projekt Aleksandrowi II i uzyskał dlań carską akceptację. Kościół husycki zamierzano organizować powoli, podkreślając, że inicjatywa dla zerwania z Rzymem powinna wyjść od samych Czechów. Początkiem tego procesu miało być zaproszenie na Wołyń kilku duchownych katolickich z Czech, podzielających husyckie idee. Dla opracowania szczegółowego planu realizacji tego projektu na początku 1871 roku powołana została specjalna komisja, złożona z przedstawicieli ministerstwa spraw wewnętrznych, Świętobliwego Synodu i duchownych prawosławnych. Do prac komisji nie dopuszczono przedstawicieli społeczności czeskiej, która mogła jedynie przedłożyć jej swoje postulaty. Komisja za najważniejsze uznała, aby nowy Kościół nie uznawał zwierzchnictwa papieża, a także aby liturgia prowadzona była w języku narodowym, a duchowni porzucili celibat.

W lutym 1871 roku na Wołyń przybyło dwóch duchownych katolickich z Czech: Jan Saska i Waclaw Hrdliczka. W Dubnie, wokół którego było najwięcej czeskich wsi, przygotowano im uroczyste powitanie, podczas którego obaj duchowni publicznie ogłosili zerwanie z uznawaniem zwierzchności papieża. Następnie Saska udzielił ślubu Hrdliczce i jego wybrance, co stanowiło jeszcze bardziej dobitny dowód na zerwanie z Kościołem katolickim. Protesty biskupów katolickich, zarówno z Austrii, jak i z Rosji władze zbyły milczeniem²⁹.

Niemniej jednak ów dobitny dowód zerwania z katolicyzmem wzbudził mieszane uczucia. W momencie brania ślubu Hrdliczka był już wszak duchownym, a to – jak raczył zauważyć sam Aleksander II – było „zupełnie sprzeczne” z kanonami Cerkwi prawosławnej³⁰. Oburzenie zarówno miejscowych duchownych, jak i wiernych wzbudził również fakt, że ślub odbył się podczas Wielkiego Postu. Niemniej jednak sam projekt nie został z tego powodu zablokowany, do parafii w których przebywali obaj duchowni skierowano za to gdzie mieszkali husycy duchowni dwóch „godnych, ostrożnych i inteligentnych” duchownych prawosławnych, którzy mieli ich obserwować ich działania, a także „nienachalnie” skłaniać Czechów do przejścia na prawosławie³¹.

W raporcie za 1871 rok kijowski generał-gubernator nie poświęcił czeskim kolonistom zbyt wiele miejsca. Cały zresztą fragment poświęcony Czechom sprawia wrażenie przekopiowanego z wcześniejszych sprawozdań. Informował jedynie, że proces kolonizacyjny rozwija się bardzo pomyślnie i nie ma żadnych przeszkód, aby liczebność Czechów w Kraju Południowo-Zachodnim systematycznie rosła. Proces ów

²⁸ Ю.І Войчун, *Організація релігійного життя Чеських поселенців на Волині в другій половині XIX ст.*, „Молодий вчений” 2015, № 8 (23), ч. 1, с. 35.

²⁹ Ю.І Войчун, *Організація релігійного життя*, с. 35.

³⁰ РГИА, ф. 932, оп. 1, д. 158, л. 41.

³¹ РГИА, ф. 932, оп. 1, д. 158, л. 41-42.

uznawał za bardzo pożyteczny, gdyż – co ponownie podkreślał – przybywający są nie tylko osobami bardzo pracowitymi, ale także wykształconymi i znającymi rozmaite rzemiosła, a ich obecność może pozytywnie wpłynąć na rozwój cywilizacyjny całego kraju.

Ponownie zwracał wprawdzie uwagę, że zdecydowaną większość nowoprzybyłych stanowią katolicy, ale nie uważał tego za zagrożenie i po raz kolejny podkreślał, że dalecy są oni od „katolickiego fanatyzmu”, nie sympatyzują z miejscowymi Polakami, za to są bardzo wdzięczni Rosji za możliwość poprawy swego bytu³².

W przypadku tego raportu zdecydowanie ważniejsze było, że o wielu kwestiach generał-gubernator nie wspominał. W 1871 roku idealna zdawałoby się współpraca czeskich osadników w lokalnymi władzami zaczęła się psuć. W połowie 1871 roku doszło do poważnego sporu administracji z Pribylem, który swoimi działaniami jasno udowodnił, że nie zamierza być marionetką w rękach władz. Starano się go odsunąć od wpływu zwłaszcza na nowo przybywających Czechów, ale mało skutecznie. W efekcie pojawiły się problemy przy składaniu przysięgi na wierność carowi we wrześniu 1871 roku³³.

Forsując kandydaturę Gressera na stanowisko wołyńskiego gubernatora Dondukow-Korsakow spodziewał się, że relacje Czechów z administracją gubernialną i lokalną ułożą się wzorowo, tymczasem powodów do zadrażnień było coraz więcej. Przybysze opatrnie – zdaniem administracji skarbowej – rozumieli punkt ukazu z lipca 1870 roku o zwolnieniu ich z podatków państwowych i uparcie odmawiali świadczenia wszelkich danin, również tych w naturze.

Narastał również spór z administracją celną. Jeszcze w 1870 roku Czesi poprosili generał-gubernatora o wyjednanie zwolnienia ich z obowiązujących opłat celnych za sprowadzane zza granicy maszyny i urządzenia. Przekonywali, że na razie są zbyt biedni, aby móc je płacić, ale w dłuższej perspektywie gospodarka państwa rosyjskiego i tak zyska. Przykładem miały tu być urządzenia browarnicze. W specjalnym memoriale Czesi obiecywali, że dzięki temu nastąpi rozwój browarnictwa na Wołyniu. Spowoduje to wzrost spożycia piwa, a podatki z jego sprzedaży z nawiązką pokryją straty skarbu spowodowane zwolnieniami celnymi. Ponadto zmniejszy się spożycie wódki, co korzystnie wpłynie na kondycję miejscowej ludności wiejskiej.

Możliwość bezcłowego importu maszyn i urządzeń miała również przyczynić się do rozwoju rzemiosła i rozpoczęcia wytwarzania nieznanych na miejscu towarów, w tym i narzędzi rolniczych. Te logiczne – trzeba przyznać – argumenty przekonały generał-gubernatora. Wyjednał on dla osadników odpowiednie zwolnienia celne. Korzystając z tego Czesi zaczęli sprowadzać z zagranicy coraz większe ilości maszyn i urządzeń, nie zawsze na własny użytek. Spowodowało to ostry protest administracji celnej. Ostatecznie zdecydowano się na rozwiązanie kompromisowe, polegające na określeniu maksymalnej wartości towarów, jakie bez cła może sprowadzić każda rodzina³⁴. O tym wszystkich problemach. Dondukow-Korsakow w raporcie dla cara nie wspominał ani jednym słowem...

³² РГИА, ф. 932, оп. 1, д. 158, л. 16.

³³ Е. М. Крыжановский, *Чехи на Воляни*, с. 841-842.

³⁴ Е. М. Крыжановский, *Чехи на Воляни*, с. 835-839.

Obszerny fragment, jaki generał-gubernator poświęcił osadnictwu czeskiemu w raporcie z 1872 roku jawi się jako próba podsumowania dotychczasowych, poważnych sukcesów. Dondukow-Korsakow informował, że dzięki działaniom miejscowej administracji napływ nowych kolonistów odbywa się bez żadnych przeszkód. Według informacji generał-gubernatora w 1872 roku społeczność czeska na Wołyniu składała się z około 1500 rodzin, w których posiadaniu było około 25 tys. dziesięcin ziemi. Rodziny czeskie zgrupowane były w 38 wsiach. Tam, gdzie osiedla te były skupione, utworzono cztery gminy wyłącznie czeskie, pozostałe wsie włączono zaś do gmin wiejskich z przewagą ludności ruskiej. Rzeczywiście, Czesi zorganizowali cztery własne gminy w Hlińsku, Dubnie, Łucku i Kupiczowie, w których mieli własnych starostów i własne sądy³⁵

Dondukow-Korsakow po raz kolejny zapewnił, że nie ma żadnych problemów w relacjach między kolonistami a miejscową ludnością. Pisał, że podczas objazdu kraju latem 1872 rok Czesi wielokrotnie wyrażali słowa wdzięczności carowi i nowej ojczyźnie, w której znaleźli swobodę wyznania i samorząd, na które nie mogli liczyć w Austrii, mimo „rzekomo liberalnej” konstytucji.

Informował, że zamożność kolonistów bardzo widocznie rośnie z roku na rok, a sposób bycia i prowadzenia przez nich gospodarstwa staje się przykładem dla miejscowej ludności, która, widząc znakomite efekty czeskich metod uprawy ziemi, zaczyna przejmować dobre wzorce. Świadczyła o tym chociażby rosnąca z roku na rok liczba pługów „modelu czeskiego”, kupowana przez okolicznych chłopów ruskich.

Innym dobroczynnym efektem czeskiej obecności była rosąca popularność piwa w okolicach, gdzie istniały czeskie osiedla. Budowa browarów była jedną z pierwszych inwestycji czeskich kolonistów, a po kilku latach ich produkcja była na tyle duża, że piwo zaczęto sprzedawać ruskim sąsiadom. Ci, zdaniem generał-gubernatora, zasmakowali w czeskim piwie i zaczynają odchodzić od „zgubnego przyzwyczajenia do wódki”³⁶.

Pomieszany ze zdziwieniem zachwyty Dondukowa-Korsakowa budziła szybkość, z jaką nowi poddani cara się asymilowali. Zapewniał, że mimo, iż na Wołyniu są dopiero od kilku lat, praktycznie wszyscy płynnie mówią już po rosyjsku, a dzieci bez problemów mogą uczyć się w jednych szkołach z dziećmi miejscowych chłopów. Coraz liczniejsze było przechodzenie całymi rodzinami na prawosławie, a także mieszane małżeństwa³⁷.

Jednym z ważniejszych powodów wdzięczności Czechów wobec cara i Rosji była możliwość powrotu do religii husyckiej, prześladowanej w ich ojczyźnie i „istniejącej tylko w sercach i tradycji”. Przekonywał, że husytyzm jest bardzo bliski prawosławiu, o czym świadczyło nie tylko sprawowanie liturgii w języku narodowym, przyjmowanie komunii pod dwiema postaciami czy małżeństwa duchownych, ale i wspólne nieuznawanie władzy papieża³⁸.

³⁵ J. Vaculík, *Dějiny Volyňských Čechů*, t. I., s. 9; ЦДІАУК, ф. 442, оп. 51, спр. 385, л. 37-38.

³⁶ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 51, спр. 385, л. 39.

³⁷ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 51, спр. 385, л. 38-39.

³⁸ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 51, спр. 385, л. 39.

Ponownie podkreślał, że przejście Czechów na prawosławie jest tylko kwestią czasu, a jedyną rzeczą która może zakłócić ten proces jest zbyt nachalne zachęcanie ich do tego. Przestrzegał więc, że w kwestii tej należy być bardzo delikatnym, a przede wszystkim cierpliwym³⁹.

Niewątpliwie opis ów, będący swego rodzaju podsumowaniem pierwszego etapu rozwoju czeskiego osadnictwa na Wołyniu był nieco wyidealizowany. Wbrew temu co pisał Dondukow-Korsakow, Czesi bardzo dbali o swoją niezależność i zdecydowanie odmawiali wchodzenia we wspólnoty wiejskie z miejscową ludnością, a także podporządkowania się władzom gminnym. Oprócz różnic religijnych, Czechów przerażała wręcz możliwość podlegania władzy często niepiśmiennych starostów gminnych, a zwłaszcza gminnych sądów, ciągle dysponujących prawem wymierzania kar cielesnych⁴⁰.

Nie tak idealnie, jak to przedstawiał kijowski generał-gubernator przebiegał również proces integracji osadników z miejscowym społeczeństwem. Na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku Iwan Rudczenko pisał, że stosunki Czechów z „ruskimi” sąsiadami są bardzo napięte i praktycznie nie zauważa się sąsiedzkiej współpracy. Czesi dalej różnili się od miejscowych językiem, religią, obyczajami i w ogóle sposobem bycia, i wcale nie zamierzali przejmować miejscowych wzorców. Nie spełniły się również, w jego opinii, nadzieje władz na to, aby przy pomocy Czechów skutecznie osłabić żywioł polski. Czescy osadnicy górowali cywilizacyjnie i intelektualnie nad prawosławnymi chłopami, ale jednocześnie nie mogli na tym polu równać się z, jak to ujął, „elementem polsko-szlacheckim”. Nie tylko więc nie byli w stanie osłabić wpływów polskich i katolickich, ale sami pod wpływem miejscowych księży zaczęli odchodzić od husytyzmu. W związku z tym, że proces ów stawał się coraz bardziej widoczny, w 1881 roku władze uznały, że dalszy napływ osadników z Czech należy uznać za niepożądany i poleciły wstrzymanie wydawania im pozwoleń na zakup ziemi⁴¹.

Rosnąca z roku na rok zamożność osadników kłuła w oczy miejscowych. Czechom mniej podobał się zaś dość luźny stosunek Ukraińców do prywatnej własności. Już w 1873 roku doszło do prawdziwej bitwy czesko-ukraińskiej w Kwasilowie, gdzie ukraińscy chłopci paśli konie na ziemi osadników. Prawdopodobnie poszło o to, że pola te znajdowały się na miejscu wykarczowanego lasu, do którego miejscowi mieli wcześniej prawa serwitutowe. Zresztą w dokumentach administracji krajowej wyższego szczebla nie udało się do tej pory znaleźć informacji, jak kwestie serwitutów, którymi obciążone były zakupione przez czeskich osadników grunty zostały uregulowane⁴².

Nie ulega wątpliwości, że postawa miejscowej administracji, a zwłaszcza kijowskiego generał-gubernatora Aleksandra Dondukowa-Korsakowa miała decydujący wpływ na pomyślny rozwój czeskich kolonii na Wołyniu. To dzięki jego staraniom

³⁹ ЦДДАУК, ф. 442, оп. 51, спр. 385, л. 40-41.

⁴⁰ *Записка о землевладении в юго-западном крае*, с. 161-162.

⁴¹ *Записка о землевладении в юго-западном крае*, с. 162.

⁴² J. Vaculík, *Dějiny Volyňských Čechů*, t. I. (1868-1914), s. 16-17.

udało się przekonać Petersburg do wydania specjalnych przepisów, które niewątpliwie ułatwiły ów proces⁴³. Bez jego starań i raportów w bardzo korzystnym świetle przedstawiających faktyczne, a zwłaszcza potencjalne korzyści z czeskiej kolonizacji nie doszłoby zapewne do podjęcia tak korzystnych dla osadników decyzji na najwyższym szczeblu. Opierając się najpierw na raportach Gressera, a później już i na własnych obserwacjach, Dondukow-Korsakow raczył Petersburg niewątpliwie wyidealizowanym obrazem obecnego i przyszłego rozwoju czeskiego osadnictwa na Wołyniu. Sytuacja ekonomiczna osadników w pierwszych latach pobytu nie była wcale tak dobra, jak przedstawiał ją generał-gubernator. Również ani ich chęć do integracji z miejscowym społeczeństwem, ani sympatia do prawosławia nie były tak powszechne, jak przekonywał.

Wydaje się, że na postawę Dondukowa-Korsakowa miały w tym wypadku wpływ dwa czynniki. Po pierwsze, sami osadnicy potrafili prawidłowo określić oczekiwania wobec nich ze strony władz i sprawić, aby te były przeświadczone, że oczekiwania te zostaną spełnione. Po drugie, jak się wydaje nie bez wpływu było tu przekonanie generał-gubernatora o konieczności zwrócenia większej uwagi na kwestię ekonomicznego rozwoju kraju. W czeskich osadnikach widział on nadzieję na rozwój cywilizacyjny Wołynia. Miał nadzieję, że osadnicy staną się wzorem, dla miejscowych chłopów⁴⁴. Zdawał sobie sprawę, że dotąd wzorem rozwoju nie tylko ekonomicznego, ale i cywilizacyjnego mogli być tylko Polacy, ale wzorowanie się na nich groziło „opolaczeniem” miejscowej ludności, co z punktu widzenia władz byłoby zjawiskiem ze wszech miar niepożądanym. W tej sytuacji każdy inny od polskiego wzorzec rozwoju wydawał się stosowny i godny poparcia.

Liczył również zapewne, że dzięki znajomości rzemiosł i inwestycjom w przemysł Cześci chociaż częściowo zastąpią Żydów. Lektura jego raportów przekonuje bowiem, że to właśnie w nich dostrzegał największe niebezpieczeństwo dla prawosławnej ludności powierzonego mu kraju i dla wdrożenia właściwego – w jego przekonaniu – modelu rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego kraju⁴⁵. W tej sytuacji uznał, że jego obowiązkiem jest opieka nad kolonistami i okazywanie im wszelkiej możliwej pomocy. Nie byłoby to czcze obietnice.

Nie powiódł się gorąco popierany przez generał-gubernatora „projekt husycki”. I w tym wypadku wydaje się, że przedstawiciele czeskiej społeczności, zapewne celowo, nieco przesadzili podkreślając powszechność chęci zerwania osadników z Kościołem katolickim⁴⁶. Ale nie bez wpływu była tu niejednoznaczna postawa władz na szczeblu centralnym. W następnych latach poparcie dla budowy przez osadników własnego Kościoła mieszały się z chęcią nakłonienia ich do przejścia na prawosławie. Nie bez znaczenia pozostał tu niewątpliwie fakt konsekwentnego odmawiania im praw do budowy własnych świątyń, a także brak duchownych⁴⁷. Całkowicie zawiodły

⁴³ Ю. Поліщук, *Національні меншини Правобережжя України*, с. 194.

⁴⁴ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 48, спр. 330, л. 55.

⁴⁵ Por. choćby: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 51, спр. 385, л. 43-63.

⁴⁶ Ю. Поліщук, *Національні меншини Правобережжя України*, с. 316-317.

⁴⁷ Do końca lat siedemdziesiątych przybył jeszcze tylko jeden kapłan – Frantisek Kaszpar. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 378, спр. 137, л. 123-124; Ю. І Войчун, *Організація релігійного життя*, с. 36.

również nadziei na odciążenie od katolicyzmu części Polaków. Iwan Rudczenko ocenił, że stojący na niższym poziomie cywilizacyjnym Czesi w żaden sposób nie mogli zdobyć wpływu na „wierną katolicyzmowi ludność polsko-szlachecką”⁴⁸.

Dodatkowo wśród samych wołyńskich „husytów” pojawiły się podziały, wynikające w dużej mierze z braku dopływu nowych kapłanów, a także sporów między Saską i Hrdliczką. Ten pierwszy, poza odprawianiem nabożeństw w języku czeskim i udzielaniem sakramentu komunii pod dwiema postaciami trzymał się zasad i religii katolickiej. Dużo bardziej radykalny Hrdliczka swoimi działaniami wywoływał zaniepokojenie także wśród duchowieństwa prawosławnego. Z czasem zwolennicy Hrdliczki znaleźli się w zdecydowanej mniejszości, a coraz więcej Czechów zaczęło wracać do katolicyzmu⁴⁹. Zupełnie zawiodły również nadzieje na rozprzestrzenienie się Kościoła „husyckiego” na terytorium samych Czech. Nic więc dziwnego, że w latach osiemdziesiątych XIX wieku zwyciężyło przekonanie, że najlepszym sposobem integracji czeskich kolonistów będzie skłonienie ich do przejścia na prawosławie, co zresztą w dużej mierze się udało⁵⁰.

Podsumowując, można stwierdzić, że nadzieje administracji Kraju Południowo-Zachodniego, związane z czeską kolonizacją spełniły się o tyle, że rzeczywiście z czasem przybysze doszli do zamożności, a ich działalność przyczyniła się do ekonomicznego rozwoju kraju. Imperium rosyjskie zyskało zaś nowych, lojalnych poddanych.

Zaprezentowany tu obraz stosunku administracji Kraju Południowo-Zachodniego wobec początków i rozwoju czeskiej kolonizacji na Wołyniu jest niepełny. Zupełnie nie wiemy bowiem, jaki stanowisko wobec tego zjawiska zajęła tak ważna instytucja, jak żandarmeria. Niestety, akta żandarmerii z terenu guberni wołyńskiej praktycznie do początku XX wieku zachowały się w stanie szczątkowym. Zastanawiające jest również, że w kwestii czeskiego osadnictwa bardzo rzadko zabierał głos sprawujący do połowy 1871 roku urząd gubernatora wołyńskiego Iwan Władimirowicz Haller. Być może kwestia ta została wyłączona spod jego kompetencji i przekazana pod nadzór Gressera, „ale pewności nie mamy.

Nie sposób natomiast nie zauważyć, że kwestii rozwoju czeskich osiedli bardzo dużo uwagi poświęcił sam generał-gubernator. Na zakończenie trzeba więc jeszcze raz podkreślić, że bez jego działań wyjednanie dla osadników rozmaitych ulg i przywilejów byłoby niemożliwe. W skrajnym zaś wypadku, gdyby Donduków-Korsaków chciałby, nie dopuścić do napływu osadników z Czech, mógłby to zrobić bez większego wysiłku, opierając się jedynie na obowiązujących przepisach. Podkreślić również trzeba, że bardzo umiejętną politykę wobec władz prowadzili przywódcy czeskiej społeczności, trafnie odczytując oczekiwania generał-gubernatora i umiając go przekonać, że zostaną one spełnione.

⁴⁸ Записка о землевладении в юго-западном крае, с. 162.

⁴⁹ Ю. И. Войчун, *Организация религиозного життя*, s. 36; *Записка о землевладении в юго-западном крае*, с. 162; J. Vaculík, *Dějiny Vołyňských Čechů*, t. I. (1868-1914), s. 42-43.

⁵⁰ Podczas spisu powszechnego w 1897 roku okazało się, że ponad 60% wołyńskich Czechów wyznawało prawosławie. Oberprokurator Synodu Konstantin Pobiedonoscew pisał nawet, że prawosławie wyznaje około 75% wołyńskich Czechów. Ю. И. Войчун, *Организация религиозного життя*, s. 36.

REFERENCES**Sources:**

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranie Vtoroe, t. XLV. Otdelenie 2. 1870 g., SPb. 1874.

Kryzhanovskij E. M., *Chehi na Volyni: [istoricheskij ocherk]*, [in:] *Sobranie sochinenij E.M. Kryzhanovskogo*, t. 2, Kiev 1890.

Zapiska o zemlevladenii v Jugo-zapadnom krae: Obzor zakonodatel'stvoa i fakt. polozenija, sost. I. Rudchenko, Kiev 1882.

Studies:

Legieć J., Latawiec K., *Depolonizacja Ziemi Zabrzanych (1964-1914) Koncepcje – Mechanizmy decyzyjne – Realizacja*, t. 2, *Prawobrzeżna Ukraina Czasy Annienkowa i Bezaka (1864-1868)*, Kielce 2018.

Polishhuk Ju., *Nacional'ni menshini Pravoberezhzhja Ukraïni u konteksti etnichnoï politiki Rosijs'koï imperii (kinec' HVIII – pochatok HH stolittja)*, Kïiv 2012.

Shul'ga S., *Ches'ka ta nimec'ka immigracija na Volin' (dr. pol. HHH – poch. HH st.): komparacionij analiz*, „Knowledge, Education, Law, Management” 2018, # 1 (21).

Vaculík J., *Dějiny Volyňských Čechů*, t. I. (1868-1914), Praha 1997.

Vojchun Ju.I., *Organizacija religijnogo zhittja Ches'kih poselenciv na Volini v drugij polovini HHH st.*, „Molodij vchenij” 2015, # 8 (23), ch. 1.

Stanisław Wiech

(Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce)

ORCID 0000-0001-7057-2870

doi: 10.36121/swiech.DB.2019.09.229

**Walka wileńskiego generała-gubernatora Aleksandra Potapowa
z wewnętrzną opozycją***

Streszczenie: Aleksander Potapow (1818-1886) swój kontakt z urzędem wileńskiego generała-gubernatora rozpoczął w połowie 1864 r. Wówczas to car, przychyliając się do prośby Michaiła Murawjowa, wyraził zgodę na powołanie przy urzędzie wileńskiego generała-gubernatora dwóch pomocników. Jednym z nich został Potapow. Oznaczało to rozdzielenie władzy wojskowej i cywilnej, jak też przekazanie pomocnikom szeregu kompetencji przyznanych głównemu zarządcy guberni litewsko-białoruskich. Potapow, w przeciwieństwie do drugiego pomocnika, dość szybko zaczął dystansować się od policyjno-represyjnego modelu sprawowania władzy. Zapoczątkowana przez Potapowa nowa „era pieriedyszki” wcale nie oznaczała rewizji, a tym bardziej odwrotu od dokonanych już na Litwie przeobrażeń społeczno-politycznych.

Słowa kluczowe: Imperium Rosyjskie, Litwa, Aleksandr Lwowicz Potapow, generał-gubernatorstwo wileńskie, administracja rosyjska, rusyfikacja, represje popowstaniowe

Annotation: Aleksander Potapow (1818-1886) began his contact with the office of the Vilnius Governor-General in mid-1864. At that time, the tsar, at the request of Mikhail Muravyov, agreed to appoint two helpers in the office of the Vilnius Governor-General. Potapow became one of them. This meant the separation of military and civil powers, as well as the transfer of a number of competencies to the helpers conferred on the main administrator of the Lithuanian-Belarusian governorates. Potapow, unlike the other helper, quickly began to distance himself from the police-repressive model of exercising power. The new “era of pieriedyszka” initiated by Potapow did not mean a revision, much less a retreat from the social-political transformations that have already taken place in Lithuania.

Keywords: Russian Empire, Lithuania, Aleksandr Lvovich Potapov, Vilnius general governorate, Russian administration, Russification, post-uprising repression

* Artykuł powstał przy wsparciu finansowym Narodowego Centrum Nauki, program Opus 7, nr umowy UMO-2014/13/B/HS3/04964.

Аннотация: Александр Потапов (1818-1886) начал контакт с канцелярией генерал-губернатора Вильнюса в середине 1864 года. Тогда царь по просьбе Михаила Муравьева согласился назначить двух помощников в канцелярию генерал-губернатора Вильнюса. Потапов стал одним из них. Это означало разделение военных и гражданских полномочий, а также передачу ряда полномочий помощникам, возложенным на главного администратора литовско-белорусских губернаторств. Потапов, в отличие от другого помощника, быстро начал дистанцироваться от полицейско-репрессивной модели осуществления власти. Новая «эра pieriedyszka», инициированная Потаповым, не означала пересмотра, а тем более отступления от социально-политических преобразований, которые уже произошли в Литве.

Ключевые слова: Российская Империя, Литва, Александр Львович Потапов, Виленское генерал-губернаторство, российское управление, русификация, репрессии после восстания.

Aleksander Potapow (1818-1886) – były adiutant namiestnika Królestwa Polskiego Iwana Paskiewicza, swój kontakt z urzędem wileńskiego generała-gubernatora rozpoczął w połowie 1864 r. Wówczas to car Aleksander II przychylając się do prośby Michaiła Murawjowa wyraził zgodę na powołanie przy urzędzie wileńskiego generała-gubernatora dwóch pomocników: jednego do spraw wojskowych i dowództwa Wileńskim Okręgiem Wojskowym zaś drugiego do spraw administracji cywilnej. Potrzebę powołania dwóch stanowisk Murawjow tłumaczył pogarszającym się stanem swojego zdrowia, jak też natłokiem prac służbowych, którym nie mógł w pojedynkę sprostać. Zatwierdzonymi przez cara kandydatami na wspomniane stanowiska zostali dowódca 5. Dywizji Piechoty, zasłużony w tłumieniu powstania styczniowego w guberni lubelskiej generał-lejtnant Aleksander Piotrowicz Chruszczow (1806-1875) oraz znany już wcześniej Murawjowowi¹ naczelnik sztabu Oddzielnego Korpusu Żandarmerii – generał-major Aleksander Lwowicz Potapow². Przekazanie władzy Chruszczowowi i Potapowowi oznaczało rozdzielenie władzy wojskowej i cywilnej, jak też przekazanie pomocnikom szeregu kompetencji przyznanых głównemu zarządcy guberni litewsko-białoruskich.

Potapow w przeciwieństwie do Chruszczowa dość szybko zaczął dystansować się od policyjno-represyjnego modelu sprawowania władzy, jaki był dziełem pogromcy powstania styczniowego na Litwie. Ten nieco skrywany w Wilnie rozdzwięk Potapowa z Murawjowem stał się z czasem na tyle wyraźny, że w kręgach władz petersburskich wsłuchując się w doniesienia Potapowa coraz częściej utyskiwano na charakter rządów głównego naczelnika guberni litewsko-białoruskich. Wyrażaną przez Potapowa dezaprobatę starano się w Petersburgu neutralizować, a czynił to przede wszystkim

¹ Potapow w 1857 r. zasiadał w kierowanej przez M. Murawjowa komisji zajmującej się zbadaaniem nieporządków i nadużyć w zaopatrzeniu armii, do jakich doszło w trakcie wojny krymskiej (1853-1856).

² Государственный Архив Российской Федерации (dalej: ГАРФ), фонд (dalej: ф.) 722, opis (dalej: оп.) 1, дело (dalej: д.) 1156, к. 27; П.А. Валуев, *Дневник П.А. Валуева министра внутренних дел. 1861-1864 гг.*, т. 1, ред. П.А. Зайончковский, Москва 1961, s. 284; А. Мосолов, *Виленские очерки (1863-1865 гг.)*. ..., s. 628.

kim stronnikiem polityki Murawjowa – minister wojny Dmitrij Milutin. Na rozciągnięty przez Milutina parasol ochronny zwracał uwagę m.in. minister spraw wewnętrznych Piotr Wałujew, który w swoim dzienniku zanotował m.in.: „kiedy Potapow mówił, że kraj został zrujnowany i jeszcze bardziej jest niszczone, to minister wojny odpowiadał, że to jest lepsze, niż to, aby Polakom znów pozwolić się opierzyć. Zniszczenie jako zasada rządzenia! Takiego przykładu – konkludował Wałujew, nie znała historia”³.

Michaił Murawjow mimo silnego wsparcia ze strony konserwatywnej części dworu cesarskiego oraz niektórych członków Komitetu Ministrów zmuszony został wiosną 1865 r. do opuszczenia urzędu wileńskiego generała-gubernatora. Początkowo zakładano, że problem następcy sprowadzony zostanie do kwestii wyboru jednego z dwóch pomocników z zachowaniem dokonanego przez Murawjowa podziału kompetencji. Istniejący podział władzy rodził jednakże problem wyższości urzędu pomocnika do spraw wojskowych nad urzędem pomocnika do spraw cywilnych. Za takim schematem podległości opowiadał się przede wszystkim minister wojny D. Milutin. Twierdził on, że w istniejącej konstrukcji powinien dominować przedstawiciel władzy wojskowej, za czym przemawiał obowiązujący od kilku lat na Litwie stan wojenny, jak też wyższy w porównaniu do Potapowa stopień i tym samym ranga wojskowa Chruszczowa⁴.

Sam Murawjow sondowany w kwestii swojego następcy kurtuazyjnie wskazywał na obu pomocników, choć więcej sobie cenił Chruszczowa. W gronie następców widział także kierownika kancelarii Ministerstwa Wojny – Konstantina von Kaufmana, którego to kandydatura była mu szczególnie bliska przynajmniej z dwóch powodów. Kaufman był bliskim współpracownikiem brata Murawjowa – Nikołaja Murawjowa-Karskiego z czasów wojny na Kaukazie, a dodatkowo pracował w kancelarii ministra wojny, z którym Murawjow miał więcej niż dobre relacje.

Wysunięty pomysł utrzymania rozdzielonej władzy z warunkiem podporządkowania naczelnika cywilnego dowódcy Wileńskiego Okręgu Wojskowego wywołał sprzeciw Potapowa. Krytykując policyjno-wojskowe metody sprawowania władzy oraz będąc w personalnym zatargu z Chruszczowem, nie widział on dla siebie roli w tak skonstruowanym systemie zarządzania Krajem Północno-Zachodnim. Na odwrócenie hierarchii nie godził się z kolei Chruszczow⁵. W celu znalezienia kompromisu oraz bliższego zapoznania się z argumentami obu stron 10 marca 1865 r. zapadła decyzja, aby do Wilna wysłać z ramienia Ministerstwa Wojny kierownika kancelarii tegoż ministerstwa – Konstantego von Kaufmana. Miał on na miejscu zbadać szanse kompromisu, zaś w przypadku jego braku planowano skłonić Potapowa do zmiany swojego stanowiska pod presją bezpośrednich rozmów z przedstawicielami władz centralnych.

³ П.А. Валуев, *Дневник П.А. Валуева министра внутренних дел. 1861–1864 гг.*, т. 2, ред. П.А. Зайончковский, Москва 1961, s. 48.

⁴ Chruszczow w stopniu generał-lejtnanta zaliczony był do 3 klasy urzędniczej, zaś Potapow ze stopniem generał-majora posiadał w hierarchii urzędniczej niższą 4 klasę.

⁵ Отдел Рукописей Российской Государственной Библиотеки (dalej: ОР РГБ), ф. 325, картон 3, ед. хран. 6, к. 34.

Kaufman w Wilnie zabawiał krótko i już w połowie kwietnia 1865 r. stawiając się w Petersburgu oświadczył, że do żadnej ugody między Chruszczowem i Potapowem nie dojdzie. Tego samego dnia szef żandarmów Wasilij Dołgorukow telegraficznie wezwał Potapowa do stawienia się w Petersburgu, co też ten uczynił 17 kwietnia 1865 r. Meldując się u ministra spraw wewnętrznych Potapow potwierdził brak możliwości porozumienia się z Chruszczowem. Takim samym efektem zakończyły się prowadzone następnego dnia rozmowy Potapowa z carem (18.IV.1965), w których uczestniczył także naczelnik III Oddziału – W. Dołgorukow⁶. Brak zgody na ustępstwo przesądził o tym, że Potapow pozostał na stanowisku pomocnika wileńskiego generała-gubernatora tylko do czasu odwołania Murawjowa i znalezienia jego następcy⁷.

W myśl przysłowia: „gdzie się dwóch bije, tam trzeci korzysta”, beneficjentem konfliktu Potapowa z Chruszczowem okazał się Kaufman, któremu w maju 1865 r. powierzono urząd wileńskiego generała-gubernatora. W tej sytuacji Potapow, który zdążył jeszcze poinformować Wałujewa o pierwszych zamysłach Kaufmana⁸, opuścił Wilno i przez kolejne trzy lata, z polecenia cara, zajmował się sprawami Kozaków dońskich. W nowym miejscu służby – Nowoczerkasku, stolicy obwodu kozaków dońskich, pełnił urząd wojskowego atamana wojsk dońskich z prawami generała-gubernatora i naczelnika okręgu wojskowego.

Roczny pobyt Potapowa w Wilnie przyniósł owoce w chwili, gdy na początku 1868 r. doszło na szczeblach władz centralnych oraz na najwyższych stanowiskach administracji państwowej do licznych rotacji i przetasowań. Spadek zaufania do rządów następcy Kaufmana – generała-gubernatora Eduarda Baranowa oraz nieudolność w zarządzaniu Krajem Północno-Zachodnim sprawiły, że w kręgach władz centralnych przypomniano sobie o byłym pomocniku do spraw cywilnych. Opuszczając Nowoczerkask Potapow ustąpił miejsca, nomen omen kolejnemu pomocnikowi wileńskiego generała-gubernatora do spraw cywilnych Michaiłowi Iwanowiczowi Czertkowowi⁹. Jak można mniemać dokonana zamiana była świadectwem administracyjnych, niekiedy utartych schematów obowiązujących w rosyjskiej biurokracji przy obsadzaniu ważnych stanowisk w administracji państwowej szczebla lokalnego. Zapewne zgodnie z tym schematem i wydeptaną przez Potapowa ścieżką I. Czertkow po opuszczeniu Nowoczerkaska także trafił na urząd generała-gubernatora, tym razem kijowskiego, zaś kolejny „wojskowy ataman” kozaków dońskich Nikołaj Iwanowicz Swiatopoł-Mirski opuszczając w 1899 r. stolicę obwodu dońskiego, przejął z kolei urząd wileńskiego generała-gubernatora.

⁶ П. А. Черевин, *Воспоминания (1863-1865)*, Кострома 1920, s. 69-73.

⁷ А. Валуйев, *Дневник П. А. Валуйева министра внутренних дел ...*, t. 2, s. 30-33.

⁸ Wałujew w swoim Dzienniku zanotował m.in.: „Potapow, który był u mnie na dniach przekazał mi wystarczająco długą i wystarczająco nieprzychylną notatkę o środkach, jakie stosuje się w Kraju Zachodnim. Widać z niej, że jest niezadowolony ze swojej sytuacji i z pierwszych poczynań Kaufmana, który między innymi przymierza się do zburzenia w Wilnie Ostrej Bramy. Oto jaką mamy rezerwę działaczy politycznych” А. Валуйев, *Дневник П. А. Валуйева министра внутренних дел ...*, t. 2, s. 45.

⁹ Д. Н. Шилов, Ю. А. Кузьмин, *Члены Государственного совета Российской империи. 1801-1906: Библиографический справочник*, Санкт Петербург 2007, s. 851-854.

Powrót Potapowa do Wilna wiosną 1868 r. rozpatrywać należy w kategoriach awansu urzędniczego. Przemawiały za tym ranga obejmowanego stanowiska, znacznie większe kompetencje oraz spore możliwości wpływania na politykę wewnętrzną Cesarstwa. Wzmocnienie pozycji Potapowa wynikało także z połączenia funkcji cywilnego zarządcy Kraju Północno-Zachodniego z urzędem naczelnego dowódcy Wileńskiego Okręgu Wojskowego. Potapow zrzucając noszony od listopada 1865 r. mundur atamana Wojsk Dońskich i obejmując nowe stanowisko mógł wreszcie po bezbarwnych rządach E. Baranowa pokusić się o wytyczenie zgodnego ze swoimi przekonaniem nowego kierunku w polityce wewnętrznej wileńskiego generała-gubernatora, na który to urząd był już przymierzany wiosną 1865 r. Niemniej jednak prawie trzyletnia zwłoka w przejęciu obowiązków zarządcy guberni litewsko-białoruskich, co nastąpiło 2/14 kwietnia 1868 r., nie ułatwiła zadania. Konieczna w ocenie Potapowa rewizja polityki, jak też modyfikacja kursu, które za sprawą Murawjowa i Kaufmana mocno już okrzepły, wymagały nie tylko okazania determinacji, ale i także przełamania wewnętrznego oporu.

Pewną przeszkodę w forsowaniu autorskich planów stanowiła dokonana w 1868 r. zmiana na urzędzie ministra spraw wewnętrznych. Ustąpienie Piotra Wałujewa oznaczało z jednej strony utratę wsparcia ważnego w kręgach władz centralnych stronnika liberalnych przeobrażeń, zaś z drugiej strony wzrost znaczenia konkurencyjnych dla MSW ośrodków władzy. Wynikało to po części z postawy nowego ministra spraw wewnętrznych Aleksandra Jegorowicza Timaszewa (1818-1893) przeniesionego na to stanowisko z urzędu ministra poczty i telegrafów. Jakkolwiek Timaszew wykazywał spore zapędy do autorytaryzmu, to jednak do swoich obowiązków służbowych podchodził z dużym dystansem zrzucając gros spraw na barki podległych sobie dyrektorów poszczególnych departamentów¹⁰.

Pasywność Timaszewa sprzyjała wzmocnieniu pozycji Szefa Żandarmów i naczelnika III Oddziału Piotra A. Szuwałowa, nie bez kozery nazywanego „wiceimperatorem” lub „Piotrem IV”. Wpływy nowego faworyta cara ujawniły się już w momencie nominacji Timaszewa, którego Szuwałow zaliczał do grona swoich stronników. W grupie sprzymierzeńców Szuwałowa znalazł się także nowy minister sprawiedliwości hrabia Konstantin Iwanowicz Pahlen¹¹. Wiele wskazuje na to, że Szuwałow wraz z grupą swoich stronników przesądził także o nominacji Potapowa. W tej konfiguracji pozycja reakcyjnego obozu „rosyjskich patriotów” (bracia Milutinowie, minister dóbr państwowych Aleksander Zielonaj) straciła na sile, co przed wileńskim generałem-gubernatorem otwierało nowe możliwości.

Potapow obejmując urząd wileńskiego generała-gubernatora dużą rolę przywiązywał do pozyskania i otoczenia się odpowiednio zaufaną i oddaną sobie kadrą urzędniczą. Jeszcze przed przybyciem do Wilna sporządził odpowiedni wykaz osób, które należało mianować lub też zwolnić z zajmowanych stanowisk¹². Mając dobre

¹⁰ В.И. Федорченко, *Свита российских императоров*, кн. 1, Москва-Красноярск 2005, s. 333; В.П. Мещерский, *Мои воспоминания*, ч. 2, (1865-1881 гг.), Санкт Петербург 1898, s. 78.

¹¹ Zob. В.П. Мещерский, *Мои воспоминания ...*, s. 77.

¹² Отдел Рукописей Российской Национальной Библиотеки (dalej: ОР РНБ), ф. 856, ед. хран. 5, к. 260-261.

rozeznanie w składzie personalnym wyższej kadry urzędniczej oraz znając jej nastawienia i sympatie polityczne dość szybko wyrugował potencjalnych przeciwników, opowiadających się za utrzymaniem dotychczasowego kursu wytoczonego przez Murawjowa i Kaufmana¹³. Przy budowaniu z kolei nowych zależności urzędowych Potapow uwzględniał atut bliskiej znajomości, zażyłych relacji towarzyskich, powiązań rodzinnych i nieformalnych układów, które w jego ocenie gwarantowały skuteczność oraz stabilizację sprawowanego urzędu.

Szeroko zakrojone zmiany dokonane w obsadzie Kancelarii Wileńskiego Generała-Gubernatora, w wydziale wojskowym, sądowniczym, oświatowym, czy wreszcie na urzędach gubernatorów oczyściły przedpole do wytyczenia nowego kierunku polityki wewnętrznej, jak też otworzyły drogę do przeprowadzenia rozsad na niższych szczeblach administracji państwowej¹⁴.

Przyjęty przez Potapowa schemat wzmacniania i kompletowania podległego sobie składu administracji państwowej spotkał się zarówno w środowisku lokalnej, jak też centralnej administracji ze znacznym oporem¹⁵. W obronie starego systemu wystąpili także związani z obozem reakcji oraz sympatyzujący z ideami słowianofilskimi publicyści i działacze polityczni. Zamieszanie wokół polityki Potapowa stało się szczególnie głośne, gdy na łamach wpływowych i poczytnych pism rosyjskich: wydawanych przez Michaiła N. Katkowa „Moskiewskich Wiadomości”, redagowanego przez Andrieja A. Krajewskiego petersburskiego „Głosu”, czy wydawanej przez Iwana S. Aksakowa „Moskwy”, pojawiło się szereg korespondencji „Z Wilna”, w których piętnowano politykę lustracji, odchodzenie od wyznaczonego przez Murawjowa kierunku, a przy okazji nagłaśniano narastające niezadowolenie niektórych środowisk oraz informowano o konfliktach personalnych w środowisku urzędniczym Kraju Północno-Zachodniego¹⁶. Ta ostatnia kwestia stała się przedmiotem szczególnych dociekań w chwili, gdy na jaw wyszły narastające napięcia, przerodzone ostatecznie w otwarty konflikt, między Potapowem, a ściągniętym przez niego na urząd wileńskiego gubernatora kontradmirałem Iwanem Aleksiejewiczem Szestakowem¹⁷. W tym przypadku zbudowana na podstawach bliskich kontaktów, wieloletniej znajomości oraz przyjaźni zależność urzędnicza okazała się konstrukcją niezwykle kruchą i ostatecznie doprowadziła do tego, że wciągu krótkiego czasu spoufaleni ze sobą dygnitarze stali się wrogami. Źródłem konfliktu okazało się odmienne zapatrywania na kwestię realizacji reformy chłopskiej, zaś iskrą zapalną głośny za sprawą doniesień prasowych „cyr-

¹³ „Московские Ведомости” 1868, nr 89, 90; *Адрес-Календар Виленского Генерал-Губернаторства на 1868 год*, сост. А. Сементовский, Санкт Петербург 1868, s. 8, 24.

¹⁴ Szerzej na temat polityki kadrowej Potapowa zob. S. Wiech, *Polityka kadrowa wileńskich generałów-gubernatorów w latach 60-tych XIX wieku*, w: *Дzieje biurokracji*, t. 7, red. T. Bykova, A. Górak, J. Legieć, Lublin 2018, 235-240.

¹⁵ Por. В.П. Мещерский, *Мои воспоминания ...*, s. 111-112.

¹⁶ Zob. ХЗ, *Из Вильны*, „Московские Ведомости” 1869, nr 31, 59; ГАРФ, ф. 109, 4 экспедиция, оп. 209, 1869 г., д. 98, к. 1-2, 4, 7-10; ОР РГБ, ф. 120, картон 26, ед. xp. 3, к. 13, 14.

¹⁷ O nominacji kontradmirała Iwana A. Szestakowa na urząd wileńskiego gubernatora przesądziła przyjaźń z Potapowem zawarta w czasach, gdy Potapow pełnił stanowisko atamana Okręgu Wojsk Dońskich, zaś podległy mu Szestakow urząd naczelnika Taganrogu. ОР РНБ, ф. 856, ед. xp. 5, к. 258.; В.П. Мещерский, *Мои воспоминания, ...*, s. 105-106.

kularz Potapowa”¹⁸. Ponieważ konflikt Potapowa z podległym sobie gubernatorem wileńskim wpisywał się w nurt walki z wewnętrzną opozycją, jak też toczącego na szczeblach władz centralnych sporu o kierunek i charakter przeobrażeń ustrojowo-politycznych Ziem Zabraných, stąd też warto poświęcić mu nieco więcej uwagi.

Jak już wcześniej wspomniano Potapow dystansował się od kursu forsowanego przez Murawjowa, dlatego też po objęciu urzędu wileńskiego generała-gubernatora postulował odejście od polityki represji, wymierzonej głównie przeciwko polskiemu ziemiaństwu, jak też odpolitycznienie wcielanej w życie rękami pośredników pokoju, reformy włościańskiej. Liberalizację kursu zamierzał osiągnąć poprzez zniesienie podatku kontrybucyjnego oraz wprowadzenie nowych regulacji normujących stosunki społeczno-ekonomiczne między wsią a dworem. Już w lipcu 1868 r., nawiązując częściowo do podjętej przez Baranowa i wspieranej także przez Wałujewa inicjatywy zmiany prawa serwitutowego¹⁹, przedstawił MSW nowy projekt oddzielenia gruntów wiejskich od dworskich, zniesienia serwitutów, likwidacji szachownicy gruntów oraz określenia w trybie administracyjnym powinności chłopskich wynikających z aktów wykupnych²⁰. Ważnym uzupełnieniem złożonego projektu były dołączone do niego aneksy, z których wynikało, że wprowadzone przez Murawjowa i Kaufmana rozporządzenia dotyczące kwestii chłopskich były nieprawne, gdyż ignorowały wyższego rzędu akty normatywne. Za najbardziej jaskrawe przykłady okólników naruszających prawo Potapow uznał wydane przez Murawjowa i Kaufmana rozporządzenia dotyczące: przydzielania gruntów bezrolnym chłopom kosztem ziem dworskich, przedłużenia staroobrzędowcom umów dzierżawnych na niezmienionych warunkach, przedłużenia do 1870 r. prawa pobierania przez chłopów opafu w lasach będących własnością dworu nawet po okresie wykupienia nadziałów ziemi, obniżenia rozmiarów wykupu, dokonanej przez Murawjowa i Kaufmana w guberni mińskiej i kowieńskiej rewizji zatwierdzonych już aktów wykupnych oraz wielu innych spraw²¹.

W aneksach wskazywano również na to, że działalność instytucji pośredników pokoju, z chwilą usunięcia z nich przedstawicieli miejscowego ziemiaństwa, została wypaczona, a to poprzez zideologizowanie aparatu urzędniczego skoncentrowanego w swojej aktywności głównie na kwestiach rusyfikacji Kraju Północno-Zachodniego. Potwierdzeniem tej tezy były m.in. załączone w aneksie okólniki Murawjowa i Kaufmana skutkujące nieprawidłowościami w aktach wykupnych, dokonaniem przez pośredników pokoju niewłaściwej wyceny nabywanych przez chłopów gruntów itp. Wymienione nieprawidłowości zdaniem Potapowa wymagały naprawy, tj. rozpoczę-

¹⁸ В.П. Мещерский, *Мои воспоминания, ...*, s. 111.

¹⁹ Российский Государственный Исторический Архив (dalej: РГИА), ф. 908, оп. 1, д. 195, к. 3-4; ГАРФ, ф. 722, оп. 1, д. 93, к. 10; А.В. Полонский, *Отношение царского правительства к вопросу о пастибищных сервитутах в Белоруссии*, „Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1961 г.” Рига 1963, s. 458-459; А. Валугев, *Дневник П.А. Валугева министра внутренних дел ...*, t. 2, s. 215, 216. Zob. też S. Wiech, *Depolonizacja Ziem Zabraných (1864-1914). Концепcje – механизму decyzyjne – realizacja*, t. 1, *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864-1868)*, Kielce 2018, s. 153-154.

²⁰ Zob.: С.М. Самбук, *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*, Минск 1980, s. 139-143; В.А. Твардовская, *Идеология пореформенного самодержавия (М.Н.Катков и его издания)*, Москва 1978, s. 44-45; А.В. Полонский, *Отношение царского правительства ...*, s. 458-459.

²¹ ОР РНБ, ф. 16, ед. хр. 46, к. 12-13, 17-53.

cia prac od nowa oraz wprowadzenia odpowiednich korekt w dalszym etapie realizacji reformy uwłaszczeniowej²².

Przygotowany przez wileńskiego generała-gubernatora projekt zmian trafił na biurko ministra spraw wewnętrznych A. Timaszewa, który następnie wniósł go pod obrady Głównego Komitetu do spraw Urządzenia Stanu Wiejskiego (Главный комитет об устройстве сельского состояния)²³. Zgłoszone korekty jeszcze przed rozpoczęciem dyskusji stały się przedmiotem wstępnych analiz i krytycznych uwag. Pojawiły się one ze strony cara Aleksandra II, który wyraził swoje niezadowolenie z pomysłów wileńskiego generała-gubernatora. Wytykał mu, że ten zajmuje się nie swoimi sprawami i podważa działalność swoich poprzedników, którą przecież monarcha osobiście wspierał i akceptował²⁴.

Projekt Potapowa w sposób naturalny pobudził i skonsolidował reakcyjną opozycję, jak też luźno powiązanych ze sobą przedstawicieli obozu słowianofilów. Pierwszemu ugrupowaniu przewodził minister dóbr państwowych Aleksander Zielonij oraz wspierający go minister finansów Michaił Reutern (Rejtern), zaś wyrazicielem obozu słowianofilów był m.in. Iwan Aksakow oraz redaktor „Moskiewskich Wiadomości” Michaił Katkow. Wspomniani ministrowie występując w obronie rozporządzeń Murawjowa i Kaufmana doszukiwali się w nich troski o poprawienie bytu i losu chłopca rosyjskiego. Dodatkowo uznawali za niemożliwą rewizję i zmianę dokonanych nadziałów ziemi, wydanych rozporządzeń czy też obranego kierunku, wskazując m.in. na problemy prawne i finansowe w realizacji projektu Potapowa²⁵. Wciągnięty siłą rzeczy do sporu Kaufman, choć przebywał już w Taszkencie i zajmował się sprawami Turkiestanu²⁶, przesłał do Komitetu dwa raporty wyjaśniające prowadzoną w latach 1863-1866 w Kraju Północno-Zachodnim politykę władz rosyjskich wobec kwestii włościańskiej i polemizujące z tezami Potapowa²⁷. Poruszony wreszcie pomysłami wileńskiego generała-gubernatora wpływowy redaktor „Moskiewskich Wiadomości” M. Katkow, zainicjował publikację cyklu artykułów atakujących wielkorządcę Kraju Północno-Zachodniego²⁸.

²² Ibidem, k. 34-53, 59-61.

²³ Główny Komitet do spraw Urządzenia Stanu Wiejskiego działający pod bezpośrednim nadzorem Aleksandra II został utworzony 3 marca 1861 r. równocześnie z zamknięciem podobnego komitetu przygotowującego reformę włościańską w Rosji. Komitet, któremu przewodniczył w. ks. Konstanty Nikołajewicz, posiadał kompetencje prawodawcze i wykonawcze. Polegały one na rozpatrywaniu projektów praw stanowiących uzupełnienie do ukazu uwłaszczeniowego, nadzorowaniu realizacji wcielanych w życie reform, wyjaśnianie pojawiających się nieporozumień, rozpatrywania skarg, jak też przygotowaniu własnych aktów normatywnych. Komitet został zamknięty w 1882 r. Zob. В. Г. Чернуха, *Из истории государственных учреждений: Главный комитет об устройстве сельского состояния. 1861-1882 годы*, „Вспомогательные исторические дисциплины” 1982, вып. 13, s. 223-249.

²⁴ ОР РГБ, ф. 120, картон 26, ед. хр. 2, к. 21.

²⁵ ГАРФ, ф. 722, оп. 1, д. 96, к. 3; РГИА, ф. 1181, оп. 1, т. XV, д. 61а, к. 238-239; С.М. Самбук, *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*, Минск 1980, s. 141-142.

²⁶ W lipcu 1867 r. Kaufman po opuszczeniu Wilna został mianowany na urząd dowódcy Turkiestańskiego Okręgu Wojskowego. Przyczynił się między innymi do zdobycia Samarkandy (1868), stłumienia Chiwy (1873) i podbicia chanatu Kokandy (1875).

²⁷ РГИА, ф. 1181, оп. 1, т. 15, д. 61а, к. 329-333; ОР РГБ, ф. 120, картон 22, к. 28; ОР РНБ, ф. 287, ед. хр. 62, к. 2-3.

²⁸ Zob.: „Московские Ведомости” 1868, nr 266, 267, 269, 270, 271, 278; 1869, nr 6, 8, 27, 28, 38, 41, 56, 60.

Kolejne głosy sprzeciwu wobec pomysłów Potapowa wyszły ze strony II Oddziału Własnej Jego Cesarskiej Mości Kancelarii, który zajmując się sprawami kodyfikacyjnymi z urzędu musiał wyrazić swoje stanowisko wobec zgłoszonych propozycji zmian prawnych. Krytyka z tej strony była tym łatwiejsza, że Aleksander Nikołajewicz Popow, któremu kierownik II Oddziału książę Sergiej Nikołajewicz Urusow zlecił przygotowanie opinii, zaprosił do współpracy, m.in. za namową M. Katkowa, Nikołaja A. Zubkowa – urzędnika odpowiedzialnego za kwestie włościańskie, którego Potapow, jako jednego z pierwszych wypędził z Wilna. Sympatyzujący ze słowianofilami A. Popow, jak też noszący osobiste urazy N. Zubkow, dający już wyraz swojemu niezadowoleniu i krytycznemu nastawieniu na łamach „Moskiewskich Wiadomości”²⁹, byli jedynymi co do oceny projektu Potapowa³⁰.

Wszystkie przesłanki, to jest konsolidacja sił niechętnych Potapowowi, jak też wysunięte argumenty, zapowiadały totalną krytykę projektu i niechybną kompromitację wileńskiego generała-gubernatora. Częściowo potwierdziły to cztery dyskusje, jakie nad projektem Potapowa przeprowadzono w Głównym Komitecie 1, 8, 22 marca oraz 5 kwietnia 1869 r. Sam Potapow, jak też minister spraw wewnętrznych czując napór próbowali zdystansować się od założeń projektu wskazując, że jego głównym pomysłodawcą i rzecznikiem był poprzednik Timaszewa – Piotr Wałujew. Timaszew skarżył się ponadto na niewłaściwe oddziaływanie rosyjskiej publicystyki, która – jego zdaniem, zajmując stroniczne stanowisko, jak też włączając się do dyskusji zastrzeżonej dla władz centralnych, zdążyła całą ideę projektu przedstawić w jak najgorszym świetle³¹.

Członkowie komitetu po dyskusji ostatecznie oddalili zaproponowaną przez Potapowa rewizję oraz korektę reformy włościańskiej. Odstępując od dyskusji nad „nieprawymi” okólnikami Murawjowa i Kaufmana oraz negując potrzebę wprowadzenia zmian usankcjonowano panujący porządek³². Opowiadając się za utrzymaniem kierunku przeobrażeń ustrojowych na wsi komitet uznał, że przyznanych chłopom nadziałów nie można poddawać rewizji, zaś w przypadku jawnego naruszenia prawa generał-gubernator może te sprawy zgłaszać do Głównego Komitetu w celu rozstrzygnięcia sporu. W kwestii likwidacji szachownicy gruntów, jak też zniesienia prawa serwitutowego komitet wyraził opinię, że powinny one zostać utrzymane. Ich zniesienie dopuszczano jedynie za obopólną zgodą i to pod warunkiem wypłacenia włościanom odpowiedniego odszkodowania. Uzgodniono także, że proces ten powinien dokonywać się według ściśle określonych reguł, dlatego też wileńskiemu generałowi-gubernatorowi zlecono przygotowanie zasad wynagrodzeń dla chłopów za znoszone prawa serwitutowe. Końcowe rezolucje komitetu oznaczające status quo w kwestii włościańskiej zyskały akceptację cara 26 marca/7 kwietnia 1869 r. w postaci oficjalnego ukazu³³.

²⁹ Н.А. Зубков, *Несколько слов о поземельном устройстве крестьян в северо-западных губерниях*, „Московские Ведомости” 1869, nr 32.

³⁰ А.А. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*, Москва 2005, s. 179.

³¹ ГАРФ, ф. 722, оп. 1, д. 96, к. 15, 18, 21; ОР РГБ, ф. 120, картон 26, ед. хр. 3, к. 16.

³² РГИА, ф. 1181, оп. 1, т. 15, д. 61а, к. 379.

³³ П.А. Зайончковский, *Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г.*, Москва 1958, s. 385-386.

Wydawać by się mogło, że podjęte przez komitet decyzje oznaczające porażkę Potapowa zamykały sprawę, gdyby nie determinacja wileńskiego generała-gubernatora. Ponieważ komitet postanowił uchylić się od oceny „nieprawnych” okólników Murawjowa i Kaufmana, dlatego też Potapow podtrzymując swoje opinie w tej sprawie wyjawiał 10/22 kwietnia 1869 r. Aleksandrowi II, że w celu uporządkowania regulacji prawnych zmuszony jest uchylić lub też zmienić niektóre administracyjne rozporządzenia swoich poprzedników. Dodawał przy tym, że całe zamieszanie wokół reformy włościańskiej jest efektem braku konsekwencji władz, niezgodnej z prawem realizacji reformy przez lokalne instytucje państwowe oraz bezpodstawnych plotek i fermentu wywołanych publikacjami prasy rosyjskiej, w tym szczególnie „Moskiewskich Wiadomości”³⁴.

Okazją do osłabienia postanowień ukazu z 26 marca/7 kwietnia 1869 r. stały wyjaśnienia, jakich domagał się od MSW Potapow w sprawie niektórych rozporządzeń dotyczących kwestii serwitutów. Z otrzymanej 30 maja/ 11 czerwca 1869 r. odpowiedzi wynikało, że zdaniem MSW, z zgodnie z wytycznymi ukazu z 26 marca/7 kwietnia, pośrednicy pokoju po ostatecznym zatwierdzeniu aktów wykupnych nie powinni już przyjmować skarg i rozstrzygać jakichkolwiek sporów zainteresowanych stron, gdyż akty wykupne są ostatecznym dokumentem sankcjonującym chłopski stan posiadania³⁵. Potapow wykładnię MSW umiejętnie rozszerzył dowodząc, że pośrednicy pokoju nie mogą w ogóle sporządzać jakichkolwiek uzupełniających aktów dotyczących sporów o korzystanie z serwitutów i granice nadziałów. Interpretując w tym duchu otrzymane z MSW wyjaśnienia Potapow opracował i ogłosił 29 sierpnia/ 10 września 1869 r. nowy okólnik, ma mocy którego ograniczono rolę i uprawnienia pośredników pokoju w realizacji reformy włościańskiej. Treść okólnika w tej postaci opublikowano na łamach „Wileńskich Wiadomości”³⁶ – będącego prasowym organem urzędu generała-gubernatora, a następnie przesłano do wykonania m.in. wileńskiemu gubernatorowi I. Szestakowowi.

Jakkolwiek Szestakow obejmując posadę w Wilnie należał do grona przyjaciół Potapowa i nawet częściowo podzielał jego poglądy w sprawach reorganizacji guberni litewsko-białoruskich, to jednak dość szybko w kwestiach społecznych stał się zwolennikiem murawjowowskiej koncepcji i realizacji reformy włościańskiej³⁷. Rozbieżność zdań nieuchronnie zapowiadała ostry konflikt z Potapowem, a to choćby z tej racji, że kontradmirał nie znosił sytuacji gdy narzucano mu niezgodną ze swoim przekonaniem wolę, zaś z powodu swojego trudnego charakteru i bezkompromisowości wielokrotnie popadał już w przeszłości w konflikt z przełożonymi. Takim był między innymi głośny spór z ministrem sił morskich Nikołajem Fiodorowiczem Krabbe, zakończony ostatecznie dymisją Szestakowa ze stanowiska zastępcy dowódcy portu kronsztadskiego i ośmioletnią rozłąką z marynarką wojenną. Zapewne mając w pamięci ten zatarg car Aleksander II jeszcze przed nominacją Szestakowa do Wilna ostrzegwał

³⁴ ОР РНБ, ф. 16, ед. хр. 46, к. 1-7; ОР РГБ, ф. 120, картон 26, ед. хр. 3, к. 16.

³⁵ „Московские Ведомости” 1869, nr 206.

³⁶ „Виленский Вестник” 1869, nr 108.

³⁷ Zob. ОР РН, ф. 856, ед. хр. 5, к. 371, 391-394..

Potapowa, że wybiera sobie pomocnika szczególnie konfliktowego, intryganta, z którym „nie dojdzie do ładu” (не уживется)³⁸. Przewrota cara okazała się prorocza, gdyż Szestakow z powodu cyrkularza Potapowa niemal wciągu jednego dnia stał się jego zagorzałym przeciwnikiem³⁹.

Sprzeciw Szestakowa w uznaniu okólnika Potapowa za zgodny z literą prawa nabral rozgłosu, gdy oliwy do ognia dolały opublikowane w tym czasie na łamach „Moskiewskich Wiadomości” korespondencje z Wilna. Jednoznacznie wskazywano w nich na niezgodność okólnika Potapowa z przepisami ukazu carskiego z 26 marca/7 kwietnia 1869 r.⁴⁰ Katkow, aby udowodnić łamanie przez wileńskiego generała-gubernatora założeń ukazu, zdecydował się w swojej gazecie zamieścić cały tekst wyjaśnień MSW z 30 maja/11 czerwca⁴¹, które Potapow przyjął za podstawę wydania okólnika. Przy okazji wyjaśniło się, że Timaszew przesłał Potapowowi wyjaśnienia MSW podpisane nie czytając ich, co wywołało kolejne zamieszanie na szczeblach władz centralnych⁴².

Główny Komitet odpowiedzialny za realizację reformy uwłaszczeniowej na zaistniałą sytuację zareagował wydaniem rozporządzenia, które miało zwiększyć kontrolę instytucjami odpowiedzialnymi za realizację reformy. Rozporządzeniem tym zobowiązywano gubernialne urzędy do spraw włościańskich do publikowania swoich decyzji oraz do przesyłania ich do Komitetu⁴³. W niezręcznej sytuacji znalazł się także minister dóbr państwowych A. Zielonoi – formalnie odpowiedzialny za realizację reformy. „Skandal litewski” rozlał się także na kolejne wydziały i ministerstwa⁴⁴. W tej sytuacji musiał zareagować wpływowy P. Szuwałow, który postanowił do składanego carowi raportu dołączyć egzemplarz „Moskiewskich Wiadomości”⁴⁵ z podkreślonymi akapitami, w których M. Katkow krytykował działalność wileńskiego generała-gubernatora oraz Głównego Komitetu. W ręce Aleksandra II trafiły także „Wiadomości Wileńskie” z opublikowanym okólnikiem Potapowa⁴⁶. Nie pozostawało nic innego, jak jeszcze raz zwołać posiedzenie Głównego Komitetu i ściągnąć do Petersburga głównego sprawcę zamieszania. Pilne wzywanie do Petersburga, o czym świadczyły przykłady Murawjowa i Kaufmana, nie wróżyło nic dobrego. Co niektórzy z obozu przeciwników Potapowa wróżyli nawet, że nie będzie mu już dane wrócić do Wilna⁴⁷.

Na początku listopada 1869 r. wileński generał-gubernator stawiał się w Petersburgu i po kilku dniach tłumaczył się na forum Komitetu (9 XI), że wydany okólnik jest częściowo pomyłką w rozumieniu ukazu, ale ta pomyłka z kolei wynika z niejas-

³⁸ ОР РНБ, ф. 856, дд. хр. 5, к. 271-272.

³⁹ В.П. Мещерский, *Мои воспоминания...*, s. 110.

⁴⁰ „Московские Ведомости” 1869, nr 199.

⁴¹ Ibidem, nr 206.

⁴² Zob. П.А. Валуйев, *Дневник П.А. Валуйева министра внутренних...*, t. 2, s. 272.

⁴³ А.А. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*, Москва 2005, s. 183.

⁴⁴ Рог. ГАРФ, ф. 722, оп. 1, д. 97, к. 20;

⁴⁵ Московские Ведомости” 1869, nr 215.

⁴⁶ ГАРФ, ф. 109, оп. 3, д. 2077, к. 2-6.

⁴⁷ ОР РГБ, ф. 126, ед. хр. 6, к. 6; ф. 120, картон 22, к. 65, 68; картон 26э ед. хр. 3, к. 37.

nej redakcji samego ukazu z 26 marca/7 kwietnia⁴⁸. Połowa członków komitetu (P. Szuwałow, A. Timaszew, S. Urusow i K. Pahlen) podzieliła ten pogląd twierdząc dodatkowo, że Komitet nie powinien ingerować w okólnik wydany przez Potapowa, którego nie można pośadzać o próbę podważenia ukazu carskiego. Obrońcy Potapowa podzieliли także jego poglądy w sprawie ograniczenia pośrednikom pokoju prawa zmiany treści aktów wykupnych. Druga połowa komitetu (przewodniczący w. ks. Konstanty Nikołajewicz, A. Zielonoi, K. Czewkin i M. Rejtern) zajęła odmienne stanowisko⁴⁹. Równowaga sił przy obopólnej chęci wygaszenia „skandalu litewskiego” doprowadziła ostatecznie do zawarcia kompromisu. Polegał on na potwierdzeniu przez Komitet niejasności zapisu ukazu carskiego, ale zarazem odstąpieniu od próby jego preredagowania. Poczynania Potapowa zostały zatem częściowo usprawiedliwione, a jego cyrkularz uznano za efekt redakcyjnej pomyłki, która wkradła się do ukazu⁵⁰.

Aby sprawę całkowicie zamknąć należało jeszcze ugasić pożar wywołany przez zaangażowaną w spór prasę rosyjską. To zadanie przypadło ministrowi spraw wewnętrznych oraz naczelnikowi III Oddziału. Zarówno Timaszew, jak i Szuwałow nagłośnienie sprawy wewnętrznego konfliktu oraz publiczną ocenę polityki w Kraju Północno-Zachodnim uznali za szkodliwe dla interesów państwa. Dali temu wyraz na posiedzeniu Rady Ministrów z 20 listopada/2 grudnia 1869 r. podkreślając, że „redakcja »Moskiewskich Wiadomości« prowadziła systematyczną i upartą agitację przeciwko wyższym przedstawicielom władz państwowych, którzy nie podzielali poglądów redakcji na różne kwestie”⁵¹. Dodatkowo Szuwałow powtórzył swoje krytyczne opinie wobec „Moskiewskich Wiadomości” w swoim rocznym raporcie za 1869 r.⁵² Aleksander II zgodził się z tymi wnioskami, przypominając przy okazji, iż tylko jemu przynależne jest prawo oceny działalności generałów-gubernatorów i nikt inny nie powinien tego robić wobec osób obdarzonych zaufaniem monarchy.

W głos krytyki wsłuchał się petersburski urząd cenzury, który kilka miesięcy później uznając ton prasowych oskarżeń i formę krytyki poczynił Potapowa za niedopuszczalny akt osłabiania autorytetu jednego z najwyższych dostojników administracji państwowej zakazał w 1870 r. Katkowowi wypowiedzania się w sprawach polityki wewnętrznej dotyczącej Ziem Zabrzanych⁵³. Rozdrażniony całym zajściem Katkow, któremu na pewien czas zakneblowano usta z trudem przyjął wiadomość o utrzymaniu się na posadzie Potapowa oraz obdarzeniu go zaufaniem ze strony cara⁵⁴. Do takiego aktu doszło na grudniowej (1869) audiencji Potapowa u cara, w czasie której wileński generał-

⁴⁸ ГАРФ, ф. 722, оп. 1, д. 97, к. 27; ОР РГБ, ф. 120, картон 22, к. 68; П.А. Валуев, *Дневник П.А. Валуева министра внутренних ...*, т. 2, s. 273.

⁴⁹ РГИА, ф. 1181, оп. 1. т. 15, д. 171, к. 59-61, 75-77, 105-107; ГАРФ, ф. 722, оп. 1, д. 97. 33, 36; П.А. Валуев, *Дневник П.А. Валуева министра внутренних ...*, т. 2, s. 273, 275.; ОР РГБ, ф. 120, картон 26, ед. хр. 3, к. 44.

⁵⁰ РГИА, ф. 1181, оп. 1. т. 15, д. 171, к. 134-137.

⁵¹ П.А. Валуев, *Дневник П.А. Валуева министра внутренних ...*, т. 2, s. 503; В.Г. Чернуха, *Правительственная политика в отношении печати. 60-70-е годы XIX века*, Ленинград 1989, s. 177-180.

⁵² ГАРФ, ф. 109, оп. 223, д. 34, к. 69-70.

⁵³ В.А. Твардовская, *Идеология пореформенного самодержавия (М.Н.Катков и его издания)*, Москва 1978, s. 44-45.

⁵⁴ С.М. Сухотин, *Из памятных тетрадей, „Русский Архив” 1894*, nr 5, s. 149.

-gubernator jeszcze raz wyjawiał skruczę za pomyłkę w zrozumieniu ukazu z 26 marca, car zaś okazał wolę wspierania jego osoby⁵⁵. Carską protekcję Potapow bezzwłocznie wykorzystał do zakończenia rotacji urzędniczych oraz odwołania z Wilna najbardziej wpływowych oponentów.

Analizując przebieg i zawirowania konfliktu Potapowa z wewnętrzną opozycją nie ulega wątpliwości, że wiszącą na włosku karierę Potapowa uratował wpływowy naczelnik III Oddziału, który w kluczowych momentach rozstrzygania sporu stanął po jego stronie oraz w odpowiednio korzystnym świetle przedstawiał Aleksandrowi II kulisy i charakter toczącego się sporu. Opowiadzenie się po stronie Potapowa przyczyniło się z kolei do pewnej rekonstrukcji obozu reakcyjnego. Do pozycji A. Zielonoja i D. Milutina wyraźnie zbliżył się brat cara, były namiestnik Królestwa Polskiego – w. ks. Konstantyn Nikołajewicz. Z pozycji przewodniczącego Głównego Komitetu do spraw Urządzenia Stanu Wiejskiego atakował na pomysły rewizji reformy włościańskiej w wydaniu wileńskiego generała-gubernatora. Być może zbliżenie stanowiska Konstantego z obozem Milutina i Zielonoja dokonało się za sprawą odejścia P. Wałujewa, który wielokrotnie wspierał osobę i poglądy wielkiego księcia. Częściowo potwierdzają to wspomnienia adiutanta wielkiego księcia – Aleksandra Aleksejewicza Kiriejewa⁵⁶, który przyznawał, że wielki książę Konstanty dokonał rewizji swoich poglądów w chwili, gdy rozstał się z ludźmi podobnie jak on myślącymi⁵⁷. Bez względu na przyczynę tych zmian obóz tzw. „ruskich patriotów” bynajmniej nie uległ osłabieniu. Utrzymanie Potapowa oraz chwilowe osłabienie aktywności Katkowa rekompensowano sobie dołączeniem wpływowej przeciwieśnej osoby, jakim był brat cara. Ten sympatyzując ongiś z liberalnym ugrupowaniem sfer rządowych stał się teraz propagatorem bardziej reakcyjnego kursu. Dał temu wyraz wyjawiając swoje stanowisko wobec kwestii depolonizacji Ziemi Zabranych. „Polaków – twierdził w. ks. Konstanty, należy wyrznać, ale uczynić to nie środkami materialnymi, lecz moralnymi. Należy doprowadzić do tego, aby wyjechali [z Kraju Zachodniego – S.W.], lecz nie wiem, jak to zrobić”⁵⁸. Odpowiedź na to pytanie zapewne mógł uzyskać wsłuchując się w poglądy i zbliżając do stanowisk A. Zielonoja, D. Milutina i N. Katkowa.

Tymczasem powracający z tarczą do Wilna Potapow miał wolną rękę, aby dokończyć rozpoczęty wysiłek na rzecz oczyszczenia swojego otoczenia z politycznych przeciwników, w tym także ostatnio aktywizujących się adwersarzy. Wsparcie cara i Szuwałowa dawało poczucie pewności, stąd też bez szczególnych ceremonii jeszcze w trakcie pobytu w Petersburgu wymusił dymisję z urzędu wileńskiego gubernatora Iwana A. Szestakowa. Nieprzychylny Potapowowi urzędnik MSW Władimir Mieszczerski odejście wileńskiego gubernatora skwitował stwierdzeniem: „Potapow okazał się całkowicie winnym, ale ze swojego stanowiska zleciał Szestakow”⁵⁹. Upokorzony i poniżony gubernator musiał zrzucić mundur i na kilka lat opuścił Rosję⁶⁰. Jego miejsce zajął Jegor

⁵⁵ ОР РГБ, ф. 126, ед. хр. 6, к. 7; ф. 120, картон 22, к. 67-68.

⁵⁶ Zob. S. Wiech, J. Legieć, *Królestwo Polskie i jego mieszkańcy w świetle rosyjskich wspomnień, pamiętników, relacji i dzienników. Zbiór bibliograficzny*, Kielce 2015, s. 95-96.

⁵⁷ ОР РГБ, ф. 126, ед. хр. 4а, к. 38-39.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ В.П. Мещерский, *Мои воспоминания...*, s. 110.

⁶⁰ В.И. Федорченко, *Свита российских императоров*, кн. 2, Москва-Красноярск 2005, s. 428; А.

Pawłowicz Stielbin-Kamienski, który w przeciwieństwie do Szestakowa miał bardziej ugodowy charakter i dzięki swojej spolegliwości potrafił przez kilkanaście lat utrzymać się na stanowisku wileńskiego gubernatora mimo, że w tym czasie trzykrotnie zmieniali się wielkorządcy guberni litewskich⁶¹.

Potapow odstąpił natomiast od wydalenia równie źle dobranego współpracownika, jakim okazał się gubernator kowieński Michał A. Oboleński. Ten otwarcie ciążył ku słowianofilom i kategorycznie sprzeciwiał się zniesieniu podatku kontrybucyjnego, niemniej jednak na swoim stanowisku czuł się bardziej bezpiecznym, a to z powodu szwagrostwa z Potapowem. Więzy rodzinne tym razem nieco stępiły ostrze ideologicznego sporu.

Znacznie groźniejszą postać przybrał konflikt i spór Potapowa z nowym kuratorem Wileńskiego Okręgu Naukowego Pompejem Batuszkowem. Od samego początku Batuszkow starał się skupić wokół siebie jak największe grono zwolenników twardego kursu⁶², krytykował liberalizm wileńskiego generała-gubernatora, jego uległość wobec polskich wpływów, szczególnie kobiet i ogólnie zarzucał Potapowowi działalność na szkodę rosyjskich interesów⁶³. Na gruncie wileńskim mógł czynić to w miarę swobodnie, gdyż miał tu swojego stronnika w osobie Szestakowa.

Nasilający się konflikt kuratora z generałem-gubernatorem zaostrzył się, gdy z polecenia Batuszkowa do kościołów przypisanych gimnazjom zaczęto wprowadzać w miejsce polskiego języka nabożeństw język rosyjski⁶⁴. Potapow ośmielony dokonaniem co dopiero wzmocnieniem swojej pozycji w Petersburgu podjął skuteczne starania wydalenia swojego adwersarza i ostatecznie doprowadził do tego, że kurator wileński niemal równoległe z Szestakowem, zmuszony został późną jesienią 1869 r. do opuszczenia swojego stanowiska⁶⁵.

Dymisja Szestakowa i Batuszkowa – dwóch największych i najbardziej wpływowych oponentów, jak też srogie upomnienie redaktora „Moskiewskich Wiadomości” Katkowa, a wszystko to dokonane za wiedzą i zgodą cara, przesądziły o wyniku batalii Potapowa z wewnętrzną opozycją. Mimo wręczonej dymisji wileński kurator podjął jeszcze jedną próbę odwrócenia losu w nadziei, że uda mu się winę za powstały konflikt zepchnąć na Potapowa. W liście z 9/21 listopada 1869 r. skierowanym do cara Aleksandra II wraz z dołączoną kopią listu Katkowa, stanowczo sprzeciwił się pogłosce, propagowanej zapewne przez Potapowa, że wraz z Katkowem oraz Szestakowem „knuli intrygę” przeciwko wileńskiemu generałowi-gubernatorowi⁶⁶.

Гене, *Виленские воспоминания*, „Русская Старина” 1914, nr 6, s. 582.

⁶¹ LVIA, f. 381, ар. 25, d. 1482, k. 5; *Памятная книжка виленской губернии на 1876 год*, Вильна 1875, s. 13; *Памятная книжка виленской губернии на 1880 год*, Вильна 1879, s. 3.

⁶² В.П. Мешерский, *Мои воспоминания ...*, s. 110-111.

⁶³ ГАРФ, ф. 990, оп. 1, д. 133, k. 13; Wiech S., *Epoka reakcji i „pieriedyszki”. Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864-1884*, „Kwartalnik Historyczny” 2008, t. 115, nr 2 s. 65.

⁶⁴ ГАРФ, ф. 677, оп. 1, д. 895, k. 327.

⁶⁵ E. Aleksandravičius i A. Kalukauskas błędnie podają, że P. Batuszkow był kuratorem w latach 1867-1872, a dymisja z urzędu nastąpiła w 1872 r. Zob. E. Aleksandravičius, A. Kalukauskas, *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, Kraków 2003, s. 99.

⁶⁶ ГАРФ, ф. 678, оп. 1, д. 669, k. 1-9.

Batiuszkow zwracając się do cara wyznał, że obejmując „urząd w kraju, w którym ludność od zawsze była wroga Rosji”, szybko doszedł do przekonania, że „całe zło kraju wynika z jego struktury społecznej i wyznaniowej”, dlatego też za główny cel swojego urzędowania obrał sobie „skończenie z polonizmem szkolnych placówek Wileńskiego Okręgu Naukowego oraz wprowadzenie do kościołów w miejsce języka polskiego język rosyjski”. Definiując swój program Batiuszkow ze zdziwieniem przyznał, że stał się powodem rozgniewania cara oraz obiektem fałszywych pomówień, jakoby knując przeciwko Potapowowi utrzymywał kontakty z redaktorem „Moskiewskich Wiadomości”. Odrzucał też oskarżenia, że był osobą, która zdawała Katkowowi relacje o sprawach szkolnych oraz postępie reformy włościańskiej. Nie czuł się także winnym w rozdrażnieniu Polaków oraz opublikowaniu na łamach moskiewskiej gazety okólnika wileńskiego generała-gubernatora. W ogóle wypierał się tego, że pałał nienawiścią do miejscowej administracji państwowej. W ostatnim fragmencie listu dodawał, że mimo tych nieporozumień z pokorą przyjmuje decyzję cara o dymisji, mimo że okazany gniew cara, jest zapewne efektem przykrych decyzji jego kontaktów, które, jak wyrażał nadzieję, zostaną rozwiane po zapoznaniu się monarchy z treścią dołączonego listu Katkowa⁶⁷.

W załączonym liście Katkowa, który o dziwo wyraził zgodę na upublicznienie przez Batiuszkowa jego treści – co może świadczyć o uzgodnionej wcześniej linii obrony, redaktor „Moskiewskich Wiadomości” wyrażał ubolewanie, że tak zasłużony dla sprawy narodowej oraz „tak gorliwie służący Jego Cesarskiej Mości” działacz państwowy, zmuszony został do opuszczenia kraju, w którym nadal toczy się walka o zabezpieczenie podstawowych interesów Rosji.

Katkow informował równocześnie Batiuszkowa, że zna powody utraty zaufania cara do jego osoby oraz treść plotek szerzonych w petersburskich sferach rządowych, o jakoby znalezionych w redakcji „Moskiewskich Wiadomości” dowodach kompromitujących kuratora. Uznając za kłamliwe wszelkie zarzuty o swoim współdziałaniu w nagonce na wileńskiego generała-gubernatora Katkow wyjaśniał, że nigdy nie miał okazji poznać osobiście ani też kontaktować się z kontradmirałem Szestakowem, a sprawy włościańskie dotyczące guberni zachodnich poznał na długo przed objęciem przez niego urzędu wileńskiego gubernatora. Twierdził także, że upublicznione w gazecie moskiewskiej wiadomości na temat okólników przekazanych pośrednikom pokoju czerpał z artykułów zamieszczanych na łamach „Wileńskich Wiadomości Gubernialnych”. Dowodził przy tym, że „cyrkularze władz administracyjnych do spraw włościańskich nie nosiły znamion tajemnicy kancelaryjnej”, zaś ich treść znana była powszechnie, nawet poza granicami kraju. Odrzucał też jego zdaniem fałszywe doniesienia o swoich kontaktach z Szestakowem, ujawnionych przez gazetę „Wiesti”, która, jak twierdził, „jest organem osób znajdujących się w bliskich kontaktach z szefem Żandarmów oraz wileńskim generałem-gubernatorem”⁶⁸.

Katkow odpierając zarzuty dotyczące swojej znajomości z Szestakowem przyznawał się natomiast do bliskich kontaktów z Batiuszkowem oraz do otrzymywania od niego różnych informacji na temat spraw szkolnych w Wileńskim Okręgu Naukowym, w tym

⁶⁷ Ibidem, k. 1-3.

⁶⁸ Ibidem, k. 4-9.

także postępów rusyfikacji katolików, o których pisano na łamach „Wileńskich Wiadomości”. Wyjaśniał przy okazji, że długoletnia przyjaźń, przyjazdy Batuszkowa do Moskwy oraz towarzyskie spotkania kuratora z redaktorem „Moskiewskich Wiadomości”, nie miały żadnego związku z ujawnieniem treści „cyrkularza Potapowa” oraz publikacją w moskiewskiej gazecie artykułów dotyczących spraw Kraju Północno-Zachodniego. Broniąc siebie i Batuszkowa pisał: „Czyż jestem zadżumiony, albo katorżnikiem, żeby zwykłą znajomość ze mną poczytywać za kompromitację ludzi szanowanych i zasłużonych, [...] czy rozmowa na temat sytuacji kwestii włościańskiej w wileńskim generał-gubernatorstwie i wyrażona w sposób otwarty opinia w tej kwestii mogą być uznane za naganne i przestępcze?”⁶⁹ Swoją list do Batuszkowa kończył zmiennym wyznaniem, że ostatnie wydarzenia zrujnowały mu zdrowie, pozbawiły sił w walce piórem o prawdę oraz zniesławily dobre imię i wszystko to zapewne spowoduje, że zmuszony zostanie do porzucenia działalności publicystycznej oraz przekazania redakcji pisma w inne ręce⁷⁰. Jak się wkrótce okazało żadnej z tych obietnic i zapowiedzi nie spełnił, zaś cały wywód bardziej przypominał rodzaj szantażu lub próbę wywarcia odpowiedniej presji na wybrany w osobie cara czytelniku.

Podjęte przez wileńskiego kuratora oraz redaktora „Moskiewskich Wiadomości” starania odparcia ataków nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów. Cara nie zadowolily złożone wyjaśnienia, Katkow został na jakiś czas wyciszony, zaś Batuszkow bezpowrotnie opuścił Wilno. Za Batuszkowem podążyli ostatni jego stronnicy i dotychczasowi pomocnicy. Do wyjazdu z Wilna zmuszony został pomocnik kuratora Iwan Jakowlewicz Szulgin⁷¹ oraz okręgowi inspektorzy Nikołaj Nikołajewicz Nowikow⁷² (Kowno) oraz Gugo Ernestowicz Trautfetter⁷³. Nowym kuratorem Wileńskiego Okręgu Naukowego został Nikołaj Aleksandrowicz Siergijewskij⁷⁴. Wraz z tymi zmianami w sposób

⁶⁹ Ibidem, k. 7.

⁷⁰ Ibidem, k. 9.

⁷¹ I.J. Szulgin (1815-1871) absolwent Uniwersytetu Kijowskiego, nauczyciel gimnazjum w Winnicy a następnie w Kamieńcu Podolskim. Tu w miejscowym katolickim seminarium duchownym wykładał historię Rosji. Od 1855 r. zajmował stanowisko kierownika kancelarii kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego, a następnie dyrektorem szkół w Pińsku (1860), Mozyrach (1862), Kownie (1863). W 1868 r. został powołany przez Batuszkowa na urząd pomocnika kuratora. W 1871 r. opuścił Wilno. Zmarł w drodze do Moskwy. „Виленский Вестник” 1871, nr 53; „Московские Ведомости” 1871, nr 96.

⁷² N.N. Nowikow (187-1898), absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego. Pracę w Kraju Północno-Zachodnim podjął w 1864 r., za namową Iwana S. Aksakowa. Ówczesny kurator Iwan P. Kornilow przekazał mu urząd okręgowego inspektora szkół ludowych w guberni kowieńskiej. Był autorem zatwierdzonego przez Murawjowa projektu otwierania szkół ludowych na koszt włościan oraz jednym z pomysłodawców wprowadzenia cyrylicy do alfabetu litewskiego. Przesyłał wiele korespondencji do „Moskiewskich Wiadomości”. Na początku 1870 r. opuścił Wilno. ГАРФ, ф. 678, оп. 1, д. 632, к. 5-6; РГАЛИ, ф. 46, оп. 1, д. 557, к. 6; ОР РНБ, ф. 523 (Новиков Н.Н.), ед. хр. 853, к. 3; [Корнилов И.П.], Н.Н. Новиков. (Некролог.) Виленский календарь на 1899 г., Вильна, 1898, s. 347-348; П.И. Баргенов, Воспоминания, „Российский Архив”, т. 1. Москва 1994, s. 37, 62, 76, 90, 91; М. Долбилов, Русский край, чужая вера. Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II, Москва 2010, s. 735-740.

⁷³ ГАРФ, ф. 677, оп. 1, д. 703, к. 5-8; ф. 678, оп. 1, д. 632, к. 1-7.

⁷⁴ Nikołaj A. Siergijewskij (1831-1900) prze 30 lat pełnił urząd kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego (1869-1899). Zob. В. В. Сергеенкова, О. И. Ершова, М. А. Гулюк, Е. И. Шараева, Виленский

symboliczny dokonała się wymiana „murawjowskich działaczy”⁷⁵, choć zapoczątkowana przez Potapowa nowa „era pieriedyszki” wcale nie oznaczała rewizji, a tym bardziej odwrótu od dokonanych już na Litwie przeobrażeń społeczno-politycznych⁷⁶.

REFERENCES

Sources:

Gosudarstvennyj Arhiv Rossijskoj Federacii

f. 109, 4 jekspedicija, op. 209, 1869 g., d. 98.

f. 109, op. 3, d. 2077.

f. 109, op. 223, d. 34.

f. 677, op. 1, d. 703, 895

f. 678, op. 1, d. 632, 669

f. 722, op. 1, d. 93, 96, 97, 133, 1156.

Rossijskij Gosudarstvennyj Arhiv Literatury i Iskustva, f. 46, op. 1, d. 557.

Rossijskij Gosudarstvennyj Istoricheskij Arhiv

f. 908, op. 1, d. 195.

f. 1181, op. 1, t. 15, d. 61a, 171.

Otdel Rukopisej Rossijskoj Gosudarstvennoj Biblioteki

f. 325, karton 3, ed. hran. 6.

f. 120, karton 22

f. 120, karton 26, ed. hr. 2, 3.

f. 126, ed. hr. 4a.

f. 126, ed. hr. 6.

Otdel Rukopisej Rossijskoj Nacional'noj Biblioteki

f. 16, ed. hr. 46.

f. 120, karton 22; karton 26je ed. hr. 3.

f. 126, ed. hr. 6.

f. 287, ed. hr. 62.

f. 523 (Novikov N.N.), ed. hr. 853.

f. 856, ed. hr. 5. *Lietuvos Valstybes Istorijos Arkhivas*, f. 381, ap. 25, d. 1482, k. 5;

[Kornilov I.P.], N.N. Novikov. (*Nekrolog.*), *Vilenskij kalendar'* na 1899 g., Vil'na, 1898.

„*Vilenskij Vestnik*” 1871, nr 53;

„*Vilenskij Vestnik*” 1869, nr 108.

„*Moskovskie Vedomosti*” 1868, nr 89, 90, 266, 267, 269, 270, 271, 278; 1869, nr 6, 8, 27, 28, 38, 41, 56, 60, 199, 206, 215; 1871, nr 96.

Adres-Kalendar Vilenskogo General-Gubernatorstva na 1868 god, sost. A. Sementovskij, Sankt Peterburg 1868, s. 8, 24.

Pamjatnaja knizhka vilenskoj gubernii na 1876 god, Vil'na 1875.

Pamjatnaja knizhka vilenskoj gubernii na 1880 god, Vil'na 1879.

учебный округ: политика российского правительства в области образования (вторая половина XIX – начало XX в.), „Российские и славянские исследования”, вып. 3, Минск 2008, s. 57-75; М. Долбилов, *Русский край, чужая вера. ...*, s. 735.

⁷⁵ В.П. Мещерский, *Мои воспоминания ...*, s. 111-112.

⁷⁶ Szerzej na ten temat zob.: S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki” ...*, s. 53-98.

- XZ, *Iz Vil'ny*, „Moskovskie Vedomosti” 1869, nr 31, 59;
- Bartenev P.I., *Vospominanija*, „Rossijskij Arhiv”, t. 1. Moskwa 1994.
- Cherevin P.A., *Vospominanija (1863-1865)*, Kostroma 1920.
- Gene A., *Vilenskie vospominanija*, „Russkaja Ctarina” 1914, nr 6, s. 582.
- Meshherskij V.P., *Moi vospominanija*, ch. 2, (1865-1881 gg.), Sankt Peterburg 1898.
- Suhotin S.M., *Iz pamjatnyh tetradej*, „Russkij Arhiv” 1894, nr 5.
- Valuev P.A., *Dnevnik P.A. Valueva ministra vnutrennih del. 1861-1864 gg.*, t. 1-2, red. P.A. Zajonchkovskij, Moskwa 1961.
- Zubkov N.A., *Neskol'ko slov o pozemel'nom ustrojstve krest'jan v severo-zapadnyh gubernijah*, „Moskovskie Vedomosti” 1869, nr 32.
- Studies:**
- Aleksandravičius E., Kalukauskas A., *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, Kraków 2003.
- Chernuha V. G., *Iz istorii gosudarstvennyh uchrezhdenij: Glavnyj komitet ob ustrojstve sel'skogo sostojanija. 1861-1882 gody*, „Vspomogatel'nye istoricheskie discipliny” 1982, vyp. 13, s. 223-249.
- Chernuha V.G., *Pravitel'stoennaja politika v otnoshenii pečati. 60-70-e gody XIX veka*, Leningrad 1989, s. 177-180.
- Dolbilov M., *Russkij kraj, chuzhaja vera. Jetnokonfessional'naja politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II*, Moskwa 2010.
- Fedorchenko V.I., *Svita rossijskich imperatorov*, kn. 1, Moskwa-Krasnojarsk 2005.
- Komzolova A.A., *Politika samodержavija v Severo-Zapadnom krae v jepohu Velikih reform*, Moskva 2005.
- Polonskij A.V., *Otnoshenie carskogo pravitel'stva k voprosu o pastbishnyh servitutih v Belorussii*, „Ezhegodnik po agrarnoj istorii Vostochnoj Evropy za 1961 g.” Riga 1963.
- Sambuk S.M., *Politika carizma v Belorussii vo vtoroj polovine XIX veka*, Minsk 1980.
- Sergeenkova V. V., Ershova O. I., Guljuk M. A., Sharaeva E. I., *Vilenskij uchebnyj okrug: politika rossijskogo pravitel'stva v oblasti obrazovanija (vtoraja polovina XIX – nachalo HH v.)*, „Rossijskie i slavjanskie issledovanija”, vyp. 3, Minsk 2008, s. 57-75.
- Shilov D. N., Kuz'min Ju. A., *Chleny Gosudarstvennogo soveta Rossijskoj imperii. 1801-1906: Biobibliograficheskij spravocchnik*, Sankt Peterburg 2007.
- Tvardovskaja V.A., *Ideologija poreformennogo samodержavija (M.N.Katkov i ego izdanija)*, Moskva 1978.
- Wiech S., *Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864-1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja*, t. 1, Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864-1868), Kielce 2018.
- Wiech S., *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*. Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864-1884, „Kwartalnik Historyczny” 2008, t. 115, nr 2.
- Wiech S., Legieć J., *Królestwo Polskie i jego mieszkańcy w świetle rosyjskich wspomnień, pamiętników, relacji i dzienników. Zbiór bibliograficzny*, Kielce 2015.
- Wiech S., *Polityka kadrowa wileńskich generałów-gubernatorów w latach 60-tych XIX wieku*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. 7, red. T. Bykowska, A. Górak, J. Legieć, Lublin 2018, s. 235-240.
- Zajonchkovskij P.A., *Provedenie v zhizn' krest'janskoj reformy 1861 g.*, Moskwa 1958.

Татьяна Николаевна Кандаурова

(Российский Государственный Гуманитарный Университет, Москва)

ORCID 0000-0001-8167-1188

doi: 10.36121/tkandaurova.DB.2019.09.257

Военная бюрократия XIX века: региональные военно-поселенные структуры и служащие

Аннотация: Статья представляет проблемы военной бюрократии на примере нового государственного института – российских военных поселений (1810-х – 1850-х гг.), которые способствовали формированию новой системы управления поселенными округами пехоты и кавалерии и высшей управленческой структуры военно-поселенной организации. Управление новым военным формированием и его региональных звеньев изначально строилось на принципе автономности в силу закрытости поселенной системы, и оно формировалось от периферии к центру. По мере развития и расширения военно-поселенной системы оформлялись новые ее структуры: местного и центрального управления, отмечался рост аппарата военной бюрократии и численного ее состава. В 1830-х гг. во время подготовки и проведения военной реформы система управления военными поселениями была интегрирована в структуру Военного министерства.

Ключевые слова: Российская империя, военные поселения, бюрократия, российская армия, 19 век, военное министерство

Annotation: The article presents the problems of the Russian military bureaucracy on the example of a new state institution – the Russian military settlements (1810-1850), which contributed to the creation of a new management system: 1) settlements districts of infantry and cavalry, 2) the highest administrative structures of the military organization. The management of the new military formation and its regional units was originally based on the principle of autonomy due to the closure of the stabilized system. The structures were created from the province to the center. As the military settlement system developed and expanded, its new structures developed: local and central bodies, and in the 1830s an increase in military bureaucracy and the number of its personnel was noted. During the preparation and implementation of the military reform, the military settlement management system was included in the structure of the Ministry of War.

Keywords: Russian Empire, military settlements, bureaucracy, Russian army, 19th century, Ministry of War

Streszczenie: Artykuł przedstawia problemy rosyjskiej biurokracji wojskowej na przykładzie nowej instytucji państwowej - rosyjskich osiedli wojskowych (1810–1850), które przyczyniły się do powstania nowego systemu zarządzania: 1) osiedleńczymi okręgami piechoty i kawalerii, 2) najwyższych struktur administracyjnych organizacji wojskowej. Zarządzanie nową formacją wojskową i jej jednostkami regionalnymi było pierwotnie oparte na zasadzie autonomii ze względu na zamknięcie ustabilizowanego systemu. Struktury były tworzone od prowincji do centrum. W miarę rozwoju i rozszerzania się systemu osadnictwa wojskowego ukształtowały się jego nowe struktury: organy lokalne i centralne, odnotowano wzrost biurokracji wojskowej i liczebności jego personelu w latach trzydziestych XIX wieku. Podczas przygotowywania i wdrażania reformy wojskowej system zarządzania osadnictwem wojskowym został włączony do struktury Ministerstwa Wojny.

Słowa kluczowe: Imperium Rosyjskie, osady wojskowe, biurokracja, armia rosyjska, XIX wiek, Ministerstwo Wojny.

Новый государственный институт 1810-х – 1850-х гг. – российские военные поселения – способствовал формированию новой системы управления поселенными округами пехоты и кавалерии и высшей управленческой структуры военно-поселенной организации. Управление новым военным формированием и его региональных звеньев изначально строилось на принципе автономности в силу закрытости поселенной системы, и оно формировалось от периферии к центру. Формирование управленческих структур имело и еще одну особенность: оно имело «тенденцию развития снизу вверх, т.е. шла вслед за развитием самой поселенной системы».¹ По мере развития и расширения военно-поселенной системы оформлялись новые структуры ее местного и центрального управления, отмечался рост аппарата военной бюрократии и численного ее состава. В 1830-х гг. во время подготовки и проведения военной реформы система управления военными поселениями была интегрирована в структуру Военного министерства. В министерстве с 1832 г. существовал Временный, а с 1835 г. – Департамент военных поселений на постоянной основе, которому помимо округов военных поселений были подчинены иррегулярные войска, военно-учебные заведения, строительная часть армии.²

При поселении пехотных (1-я Гренадерская дивизия в Новгородской губернии,³ Елецкий и Полоцкий пехотные полки 11 пехотной дивизии в Белоруссии⁴) и кавалерийских полков и дивизий (Бугская уланская дивизия в Херсонской губернии⁵ и 3 Уланская дивизия в Слободско-Украинской губернии и Чугуевский уланский полк⁶), а также рот Охтенского порохового завода на Малой Охте

¹ Ячменихин К.М. *Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия*. Чернигов, 2006. С. 100.

² ПСЗ РИ- 2. Т. X. Ч. 1. Спб., 1836. № 8233. С. 716-730; № 26812. С. 225-226; № 26843. С. 277-280.

³ ПСЗ РИ-1. Т. XXXIV. Спб., 1817. № 26803. С. 220-221.

⁴ РГВИА. Ф. 405. Оп. 1. Д. 10. Л. 476; Д. 59. Л. 13; Д. 4. ЛЛ. 314-315.

⁵ ПСЗ РИ-1. Т. XXXIV. Спб., 1817. № 26800. С. 219.

⁶ ПСЗ РИ-1. Т. XXXIV. Спб., 1817. № 26772. С. 179-180; № 26773. С. 180-181; № 26860. С. 299-307; №№ 27190-27192. С. 942-945.

под Санкт-Петербургом⁷ формировались низовые региональные военно-поселенные структуры управления. Изначально это батальонные, эскадронные и полковые штабы, располагавшиеся «во временных казенных домах в округе своего поселения» до постройки постоянных штабных квартир.⁸ По мере развертывания поселения дивизий данные низовые управленческие структуры военных поселений подчинялись дивизионным штабам, деятельность которых координировалась на начальном этапе Главным над военными поселениями начальником, состоявшими при нем адъютантами для ведения военно-поселенных дел, а с 1821 г. Штабом отдельного Корпуса военных поселений.⁹ При включении в состав военных поселений Бугского и Чугуевского казачьих войск их Войсковые канцелярии упразднялись, казаки переходили в состав поселяемых полков и дивизий и подчинялись полностью военному ведомству, полковому и дивизионному управлению.¹⁰ Все военные поселенцы «со времени поступления в военное ведомство» входили «в зависимость полкового управления», губернская земская полиция теперь не имела «никакого влияния на дела сих жителей».¹¹

По «Правилам для поселяемого батальона» в пехотные батальоны военных поселений должны были выбирать способных и опытных офицеров. Командир поселяемого батальона должен был «знать совершенно фронтную часть», чтобы правильно обучать служащих «по одиночке и вместе». Обучение осуществлялось «экзерциции и во всех оборотах линейного ученья, и чтобы показать им способ быть опрятными, удерживать всегда свойственный солдату вид и сберегать амуницию и оружие».¹² И одновременно батальонный командир должен был иметь «некоторое познание в хозяйстве, дабы утвердить в оном подчиненных своих, объясняя им средства, служащие к улучшению хозяйства».¹³ По возможности он также должен был соединять «в себе и некоторыя сведения в Науках, дабы наблюдать за нравственным и учебным образованием военных кантонистов и детей женскаго пола».¹⁴ Таким образом, на батальонного командира и на командира поселенного эскадрона в кавалерии, изначально возлагались дополнительные обязанности по хозяйственной и образовательной частям. Он имел больше ответственности, чем такой же командир батальона или эскадрона в армии. Помимо этого поселенный командир должен был быть «кроток, терпелив, справедлив и человеколюбив, дабы излишнею иногда торопливостью в приказаниях не затруднил исполнения их, и дабы сколько по обязанности служебной, столько и по собственному подвигу мог надежно

⁷ ПСЗ РИ-1. Т. XXXIII. Спб., 1815-1816. № 26291. С. 868; РГВИА. Ф. 405. Оп. 1. Д. 59. Л. 13; ПСЗ РИ-1. Т. XXXVII. Спб., 1820-1821. № 28591. С. 671- 674. - *О поселении 2-й роты Охтенского порохового завода.*

⁸ ПСЗ РИ-1. Т. XXXIV. № 26774. С. 181-182.

⁹ РГВИА. Ф. 405. Оп. 1. Д. 88. ЛЛ. 232-277.

¹⁰ ПСЗ РИ-1. Т. XXXIV. Спб., 1817. № 27191.

¹¹ Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. ЧЧ. 1-3. Спб., 1817-1822. Ч. 1. С. 12.

¹² ПСЗ РИ-1. Т. XXXIV. Спб., 1817. № 26843. С. 278.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

призреть, успокоить и сохранить все оставленное при поселяемом батальоне чинами действующих батальонов».¹⁵ Он также должен быть деятелен, чтобы контролировать военные занятия поселян, полевые и хозяйственные работы их, состояние их домов и дворов, полицейское устройство поселений.

Батальонный командир оценивал способности и служебное соответствие младших командиров их должностям, возможности хорошо исполнять свои обязанности. И «ежели бы приступив к начальным распоряжениям по устройству поселения, увидел, что назначенные в батальон ротные командиры и частные в ротах начальники не имеют приличных способностей к отправлению должностей своих, или будут иметь предосудительные званию их склонности, могущия служить соблазном для прочих чинов, представить о том немедленно полковому Командиру, для перемены сих Офицеров».¹⁶ При отсутствии представления и наличии в будущем «по батальону беспорядков» ответственность была на батальонном командире. Ротные командиры и «частные в ротах начальники» должны были «способностями своими ответствовать способностям, в батальонном командире предполагаемым»¹⁷ и во всем содействовать батальонному командиру в достижении успеха в развитии поселенных структур. Фельдфебели и унтер-офицеры в батальонах «должны быть отличные в поведении, расторопные, попечительные и совершенно знающие фронтную службу». Только такие младшие офицеры, по мнению поселенного руководства, могли обеспечить помощь ротным командирам. Поэтому на эти должности помещали в поселенные батальоны кадры «преимущественно из солдатских детей, выпущенных из Учебного Карабинерного полка».¹⁸ Из Учебного полка выпускали подготовленных к службе младших офицеров, прошедших уже необходимую подготовку. Унтер-офицеры возглавляли в ротах отделения или капральства.¹⁹ В поселенном кавалерийском полку для поселения назначались 6 эскадронов (три назывались поселенными и три – резервными). Этими всеми эскадронами командовал особый штаб-офицер, именуемый командиром поселенных эскадронов.²⁰ Эскадронными командирами поселенных эскадронов назначались ротмистры, в резервных – штабс-ротмистры, и последние состояли «в полной у первых команде».²¹ Командир поселенных эскадронов имел те же обязанности и полномочия, что и батальонный командир в поселениях пехоты. Во главе поселенных рот стояли обер-офицеры «до чина капитана включительно».²²

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. С. 279.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Разные положения, принадлежащие к первой части Проекта учреждения о военном поселении пехоты. Спб., 1822. С. 1-13.

²⁰ Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. ЧЧ. 1-3. Спб., 1817-1822. Ч. 1. С. 2.

²¹ Там же. С. 2.

²² Ячменихин К.М. *Армия и реформы ...* С. 101.

Значительный объем обязанностей, возлагаемых на батальонных командиров и командиров поселенных эскадронов, а также ротных и эскадронных начальников, включая вопросы хозяйственные и образовательные, способствовал созданию при командирах рот и эскадронов им в помощь ротных и эскадронных комитетов. «Многие строевые офицеры, как правило, были далеки от решения вопросов экономического характера».²³ Командиры пехотных и кавалерийских полков также отвечали за состояние строевой части и военную подготовку поселенных полков, за состояние их хозяйственных систем и за образование кантонистов в школах и учебных батальонах и эскадронах. При поселенных полках создавались комитеты полкового управления (далее – КПУ). Все комитеты формировались по мере дислокации поселенных батальонов и эскадронов в местах их постоянного квартирного размещения.²⁴ В пехотных округах батальоны вводились на поселение и изначально формировались из старослужащих солдат, в кавалерийских - поселенные и резервные эскадроны формировались из местных состоятельных жителей районов Херсонской и Слободско-Украинской губерний.²⁵

Помимо этих комитетов в поселенных округах кавалерии в помощь командирам поселенных частей создавались комитеты эскадронных школ «для управления хозяйственной частью». В состав комитета эскадронной школы входили: эскадронный командир, один офицер и унтер-офицеры (учителя) из одного эскадрона.²⁶ Один из унтер-офицеров наблюдал за «производством письменных дел, употребляя к тому старших из кантонистов».²⁷ Порядок производства в комитете эскадронной школы определялся особой инструкцией. В комитет приглашались и «надзирательницы по предметам, до детей женска пола относящихся».²⁸ «Для управления хозяйственною частию учебного эскадрона» также учреждался комитет. Комитет составлялся из командира эскадрона, «из двух офицеров по назначению командира поселенных эскадронов», и при необходимости могли быть «требуемы в Комитет Унтер-Офицеры (Учители) и мастеровые». Кантонистов при этом привлекали «для производства письменных дел»,²⁹ и, следовательно, они приобретали навыки канцеляристов и делопроизводственных практик. Председателем комитета учебного эскадрона являлся командир поселенных эскадронов. Законодатель-

²³ Там же.

²⁴ РГВИА. Ф. 405. Оп. 1. Д. 33. ЛЛ. 397, 484-486.

²⁵ Кандаурова Т.Н. *Военно-поселянское хозяйство по посемейным спискам: социально-экономический аспект и опыт количественного анализа* //Круг идей: развитие исторической информатики. Труды II конференции ассоциации «История и компьютер». М.,1995. С. 396-414; Кандаурова Т.Н. *Системные звенья хозяйственной организации военных поселений кавалерии: военно-поселянское хозяйство* //Формы сельскохозяйственного производства и государственное регулирование. XXIV сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. М., 1995. С.80-88.

²⁶ Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. ... Ч. 2. С. 94.

²⁷ Там же. С. 95.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

ство предусматривало, что «комитету сему подчиняются Комитеты эскадронные, а сам оный Комитет подчиняется Полковому управлению» и перед ним отчитывается.³⁰ Полковое управление ревизовало книги прихода и расхода сумм по учебному эскадрону. По финансовым вопросам, включая расходы и доходы, полковое управление ежемесячно отчитывалось перед Главным над военными поселениями начальством.³¹

Ротные и эскадронные комитеты составляли первое или базисное звено структуры управления региональных военных поселений пехоты и кавалерии. Низовые комитеты системы местного военно-поселенного управления брали на себя часть функций при формировании военно-поселенных структур, разгружая от множества занятий командиров поселенных и резервных частей, освобождая их от решения множества проблем и вопросов, которые приходилось решать при создании хозяйственной структуры полковых поселенных округов и их развития на новой экономической базе. Ротные и эскадронные комитеты формировались на выборной основе. Они состояли «из одного унтер-офицера и трех поселян-хозяев». Члены низовых комитетов избирались военными поселянами из людей «опытнейших и добросовестных».³² Первоначально выбиралось поселянами два состава комитета (8 человек). Ротные или эскадронные командиры после представления претендентов утверждали один состав комитета на свое усмотрение из числа избранных поселян. Избранные представители неутвержденного командирами состава становились кандидатами в ротный или эскадронный комитет и замещали по необходимости членов комитета.

Комитеты переизбирались ежегодно, так как их полномочия предусматривались только на один год.³³ Члены комитета приступали к выполнению своих обязанностей после принятия присяги. На заседания ротные и эскадронные комитеты собирались еженедельно, по субботам, что позволяло не отвлекать поселян-хозяев от хозяйственных и полевых работ. Комитеты занимались разбором хозяйственных вопросов, включая межпоселянские споры и споры с солдатами-постояльцами, должны были «примирить несогласных и доставить каждому справедливое удовлетворение». При недовольстве решением низовых комитетов со стороны поселян и при разборе сложных дел привлекался ротный или эскадронный командир или они передавались для разбора в вышестоящую инстанцию – КПУ. «Комитет полкового управления являлся последней инстанцией для разрешения всех хозяйственных вопросов, касающихся военных поселян». Поселяне по закону имели «право подачи жалоб бригадным и дивизионным командирам во время инспекторских смотров, но на практике оно реализовывалось крайне редко».³⁴ Эскадронные и ротные комитеты и комитеты полкового управления наряду с решением хозяйственных вопросов решали и вопросы, связанные с некоторыми правовыми аспектами

³⁰ Там же. С. 96.

³¹ Там же.

³² Проект учреждения о военном поселении пехоты. Ч. III. § 413. С. 14.

³³ Там же. Ч. III. §§ 418, 419. С. 15.

³⁴ Ячменихин К.М. *Армия и реформы ...* С. 102.

жизни поселян. Иногда они выступали и в роли судебной инстанции, и арбитра по гражданским искам и жалобам военных поселян. У комитетов было право «записи духовных завещаний о собственности»,³⁵ т.е. некоторые функции нотариальных органов.³⁶

КПУ являлся следующей по восходящей линии структурой управления в поселенном полковом округе. Во главе комитета стоял командир поселенного полка, он являлся председателем комитета. Помимо командира полка в состав КПУ входили командир поселенных и резервных эскадронов в кавалерии и командир поселенного батальона в пехоте, полковой священник, командиры поселенных эскадронов и рот и два обер-офицера из поселенной части полка.³⁷ Формирование КПУ находилось в компетенции командира полка, он лично назначал комитет. Два обер-офицера из поселенной части полка, входящих в комитет, освобождались от всех служебных обязанностей и постоянно находились при КПУ «для безостановочного движения дел» и исполняли решения полкового командира.³⁸ Один из этих офицеров назначался казначеем, в его ведении были все финансовые вопросы. Он занимался учетом денежных средств, выделяемых на устройство поселенного округа, ведал заемным денежным капиталом и хлебными и фуражными запасами. КПУ имел канцелярию с двумя отделениями и архив. Все полковое делопроизводство сосредотачивалось в этих структурах.

Канцелярия состояла под начальством полкового аудитора, а отделения и архив находились в ведении старших писарей. Первое отделение канцелярии КПУ занималось сбором статистики – сведений о численности населения полкового поселенного округа, занятиях военных поселян; организацией обустройства округа – решало вопросы перехода коренных жителей в военные поселения, назначением, замещением и смещением с должности хозяев поселян, наделением хозяйств рабочими и продуктивным скотом, инвентарем, фиксировало посевы и урожаи; так же занималось разбором жалоб поселян.³⁹ Второе отделение занималось финансовыми вопросами и строительством в округе (составление смет, планирование и производство строительных работ, мелиорации, торги и подряды на поставку материалов, инструментов, составление нарядов на общественные работы).⁴⁰ Комитеты могли заключать контракты на сумму до 15.000 рублей.⁴¹ КПУ собирался на заседания по необходимости, но не реже одного раза в неделю. Для фиксации решений комитетов велись специальные журналы заседаний. Решения в комитетах принимались коллегиально, большинством

³⁵ Там же. С. 5.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же. Ч. III. § 388. С. 5.

³⁸ Ячменихин К.М. *Армия и реформы ...* С. 102.

³⁹ Проект учреждения о военном поселении пехоты. Ч. III. С. 13-14; Кандаурова Т.Н. *Социальная организация военных поселений в России*, «Вестник Московского университета» Серия 8. История. 1997. № 4. С. 56-7; Ячменихин К.М. *Армия и реформы ...* С. 139-155.

⁴⁰ Проект учреждения о военном поселении пехоты. Ч. III. §§ 400, 411. С. 13.

⁴¹ Там же. 34.

голосов. При отсутствии общего решения, при возникновении разногласий во время заседаний решение принималось вышестоящим начальником. Командир полка в таком случае брал на себя полную персональную ответственность в случае отдачи приказа к исполнению по вопросу, вокруг которого возникали разногласия на заседании комитета.

КПУ, помимо распорядительных функций, принадлежали полностью все контрольные функции в рамках полкового поселенного округа, он наблюдал за всеми сторонами жизни военных поселян. Комитет принимал решения о поощрении и наказании поселян, устанавливал опеку над расстроеными хозяйствами и их нерадивыми главами, решал вопрос о замещении таких хозяев другими с докладом командиру дивизии и с его согласия. Комитет давал разрешение на брак военных поселян, выдавал разрешения на торговую и промысловую деятельность поселянам вне округов проживания, решал вопрос о ссудах и займах из капиталов военных поселений. В неурожайные годы КПУ обеспечивал поселян хлебом и семенами на будущий посев из резервных фондов, и средствами для содержания скота. Офицеры не могли заводить собственного хозяйства в поселенных округах и использовать труд поселян в своих целях, отвлекая их от работ в поселянском хозяйстве,⁴² и тем самым обеспечивалась исключение возможности злоупотребления служебным положением со стороны офицерского корпуса округов.

Полковые комитеты поселенных округов занимались всеми хозяйственными делами в округах, несли ответственность за их состояние по хозяйству, строительству, финансам. Их деятельность позволяла командиру поселенного округа сосредоточиться на вопросах строевой подготовки полка, при сохранении за ним ответственности за общее состояние дел в поселенном округе. Именно комитет был тем инструментом, который полковой командир использовал для решения всех хозяйственных вопросов в рамках полкового округа поселения, и с КПУ он разделял «с ним ответственность за все беспорядки, упущения и злоупотребления по хозяйственной части».⁴³ Соединение военных и хозяйственных занятий в поселенных эскадронах (кавалерия), ротах (пехота, Охтенский пороховой завод) и полках делало необходимым передачу части функций комитетам этих подразделений и частей. При этом командир поселенного полка, как военный начальник, соединял «в себе власть, права и обязанности хозяина округа военного поселения».⁴⁴ Командиры рот, эскадронов и полков поселений вместе с комитетами несли ответственность за состояние подчиненных им поселенных структур. В рамках региональных поселенных структур формировалась система коллективной или коллегиальной ответственности управления на уровне рот, эскадронов и полков, при сохранении персональной ответственности командиров поселенных частей.

⁴² Там же. С. 46-47.

⁴³ *Свод военных постановлений*. Ч. 1. № 2378. Спб., 1838. С. 442.

⁴⁴ Там же. № 2376. С. 441.

В 1830-х гг. местная система управления региональными военно-поселенными структурами претерпела изменения. Это было связано с изменением статуса пехотных военных поселений, они были преобразованы в округа пахотных солдат после восстания 1831 г. и реформой поселений кавалерии – отделением управления поселенной части военных поселений от действующей части в 1832 г.⁴⁵ и в 1836 г. Трансформирована была также и система центрального управления военных поселений в контексте общей реорганизации управления вооруженными силами (образование Временного Департамента военных поселений, 1832 г.; Департамента военных поселений, 1835 г.). «Местное управление по своему характеру все более сближалось с управлением в государственной (в округах кавалерии) и удельной (в округах пахотных солдат) деревнях».⁴⁶

В рамках проводимых преобразований в структуре местного управления менялась система управления региональными частями поселений. Во главе всех округов пахотных солдат определялся генерал «с высочайшего утверждения, на правах Начальника Дивизии». Во главе отдельных уделов пахотных солдат определялись штаб-офицеры или генералы «на правах бригадных командиров» и «с Высочайшего утверждения».⁴⁷ В 1838 г. начальником округов пахотных солдат Новгородского удела состоял генерал-майор П.С. Старченков, начальником Старорусского удела – генерал-майор П.А. Макаров. Командиром округов пахотных солдат в Витебской и Могилевской губернии был подполковник И.Ф. Тризна. Начальником поселенных рот Охтенского порохового завода (поселены 3 роты) состоял Артиллерии генерал-майор Н.Т. Головачев 1-й, при командире Охтенского порохового завода.⁴⁸ С 1832 г. военные поселения кавалерии возглавлял инспектор всей поселенной кавалерии. Первым инспектором стал командир 3-го резервного поселенного кавалерийского корпуса генерал от кавалерии граф И.О. Витт, руководивший поселением Бугской уланской и 3й уланской дивизии в Херсонской губернии (Новороссийские военные поселения).⁴⁹ В 1840 г. его сменил на этом посту генерал от кавалерии А.П. Никитин, возглавлявший до этого Украинское военное поселение.⁵⁰

В Новгородской губернии пахотные солдаты составляли «14 округов, согласно уставу 8 Ноября 1831 года». В Новгородский удел входило первые 6 округов, в Старорусский удел – 8 округов.⁵¹ Для управления Уделами пахотных солдат, «при каждом из Начальников Уделов» оставались те чины, которые «составляли поселенную часть Штабов 1 и 2 Гренадерских дивизий, кроме

⁴⁵ ПСЗ РИ-2. Т. VII. № 5241. Спб., 1833. С. 147.

⁴⁶ Ячменихин К.М. *Армия и реформы ...* С. 116.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ *Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1838: В 2-х ч..* СПб., 1838. Ч. 1. С. 184.

⁴⁹ РГВИА. Ф.489. Оп.1. Д.7073. ЛЛ. 106-107. - Формулярный список о службе и достоинстве инспектора всей поселенной кавалерии генерала от кавалерии гр. (И.О.) Витта за 1833 год.

⁵⁰ *Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1840: В 2-х ч..* СПб., 1840. С. 185.

⁵¹ ПСЗ РИ-2. Т. VII. № 5251. Спб., 1833. С. 163.

Офицеров Генерального Штаба», которых предписывалось «не иметь».⁵² При начальнике обоих уделов Новгородских округов пахотных солдат оставались все чины, ранее «составлявшие поселенную часть Штаба Гренадерского Корпуса, кроме Офицера Генерального Штаба, которого не назначается».⁵³

Штат Новгородских и старорусских округов пахотных солдат включал: одного начальника всех округов, в чине генерала, двух начальников уделов, генералов или полковников, 14 начальников округов – 7 подполковников и 7 майоров, 14 их помощников – 7 капитанов, 7 штабс-капитанов, 14 человек окружных адъютантов – 7 поручиков и 7 подпоручиков, 14 аудиторов, 14 медицинских чиновников, 14 повивальных бабок и 98 писарей.⁵⁴ Все старшие офицеры числились по армии, и носили «присвоенный» им мундир. «Для производства в чины, они имеют свою общую линию по Новгородскому и Старорусскому Уделам пахотных солдат». При реорганизации управления пахотных солдат генералы, штаб-и обер-офицеры сохраняли свои прежние оклады, «с прибавочными» деньгами.⁵⁵ Все они пользовались столовыми деньгами: штаб-офицеры, «присвоенными батальонным командирам», командующие округами и начальники уделов, «присвоенными бригадным командирам», генерал - начальник всех округов, «присвоенными начальникам дивизий». Выплата столовых денег производилась из капитала военных поселений.⁵⁶ В округах пахотных солдат, как и в поселениях кавалерии, сохранялся вспомогательный офицерский капитал, он определялся в пособие генералам, штаб и обер-офицерам.

В марте 1832 г. император Николай I подписал указ «Об отделении в поселенной кавалерии Управления поселенной частию от действующей и резервной». Поселенными эскадронами округов военного поселения командовали командиры поселенных эскадронов «на прежнем основании». Полковые и бригадные командиры в поселенных округах должны были «начальствовать токмо над действующими и резервными эскадронами вверенных им полков и бригад, имея резервные эскадроны на одинаковой с действующими ответственности».⁵⁷ Начальники дивизий и корпусов соединяли в своем звании «начальство по обеим частям поселенной и действующей с резервной». При выступлении полков в поход резервные эскадроны, оставшиеся в округах, подчинялись генералу, назначаемому для управления поселенной частью.⁵⁸ В мае 1832 г. был подтвержден указ «О порядке управления Военными поселениями в Херсонской и Екатеринославской губерниях (Новороссийские военные поселения)».⁵⁹ Начальником Херсонских поселений был назначен генерал-лейтенант П.И. Каблуков. Тогда управление 4 Уланской дивизии, как

⁵² Там же. С. 165.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же. С. 165-166.

⁵⁷ ПСЗ РИ-2. Т. VII. № 5241. Спб., 1833. С. 147.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же. С. 298.

не относившейся к составу 3 Резервного поселенного кавалерийского корпуса, отделялось от него и подчинялось «особо генерал-лейтенанту Каблукову». Одновременно ему подчинили все резервы, состоявшие при 3 Резервном поселенном корпусе. Для управления всеми этими частями и вообще 2 (бывшим 3-м) Резервным поселенным кавалерийским корпусом начальнику Херсонского военного поселения «присваивался штаб» со штатом. Начальником Штаба в него определялся начальник штаба, состоявший в этой должности с 1827 г. в 3 Резервном поселенном кавалерийском корпусе.⁶⁰ В апреле 1832 г. командиры Сводного кавалерийского корпуса и 3 резервного поселенного кавалерийского корпуса генерал-лейтенанты П.И. Каблуков и С.А. Хилков наделялись властью командиров отдельных корпусов.⁶¹

В октябре 1832 г. император подписал указ «О предоставлении Инспектору поселенной кавалерии, в отношении предания суду и утверждения приговоров, власти Командира Отдельного корпуса»,⁶² расширявший инспекторские судебные функции, и «Инструкцию Инспектору всей поселенной кавалерии» со штатом.⁶³ По штатному расписанию в составе Штаба инспектора было 22 служащих, включая 10 писарей (6 старших и 4 младших), 1 кондуктора, 3 сторожей. При штабе состояли: дежурный штаб-офицер, два старших адъютанта, офицер Генерального штаба, инженерный офицер в чине поручика, обер-аудитор, его помощник аудитор, бухгалтер. Обер-аудитор и аудитор, бухгалтер получали только жалованье, без столовых денег, остальные служащие имели «жалованье по чину» и столовые средства.⁶⁴

КПУ в округах пахотных солдат и в кавалерийских поселенных полковых округах замещались теперь окружными комитетами. В ведомстве пахотных солдат в окружные комитеты были включены: начальник округа, помощник начальника округа, адъютант округа и «старший из священников округа».⁶⁵ Делопроизводством в окружных комитетах ведали аудиторы.⁶⁶ Помимо этих должностных лиц в округе пахотных солдат состояли «священники и дьяконы, по числу церквей и местной надобности», медицинский чиновник, повивальная бабка, писаря: «для окружного комитета – 3, для волостей, в каждую по одному, всего 4».⁶⁷ Поскольку площадь каждого округа и численность населения «не превосходили одной волости государственных крестьян, а потому окружной комитет весьма удобно исполняет все обязанности, возложенные в Государственных имуществ на волостные правления».⁶⁸ Окружной комитет являлся основным распорядительным органом в округе пахотных солдат

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же. Т. VIII. Ч. 1. № 6098. Спб., 1834. С. 203-204.

⁶² Там же. № 6520. С. 604.

⁶³ Там же. № 6521. С. 604-606; Ч. 2. Штаты и табели. № 6521. С. 280.

⁶⁴ Там же. Ч. 2. Штаты и табели. № 6521. С. 280.

⁶⁵ Там же. С. 165.

⁶⁶ РГВИА. Ф. 405. Оп. 2. Д. 2480. Л. 11.

⁶⁷ ПСЗ РИ-2. Т. VII. № 5251. Спб., 1833. С. 163.

⁶⁸ Ячменихин К.М. *Армия и реформы ...* С. 116; РГВИА. Ф.405. Оп. 4. Д. 4305. Л. 136 об.

(бывшем поселенном полковом округе). Для управления волостями избирались «из среды хозяев пахотных солдат» и утверждались «начальником Округа: четыре Сотские и один Голова».⁶⁹ Они составляли волостной комитет, который в пехотных поселениях ранее именовался ротным комитетом. Обязанности и ответственность сотских и голов определялись «правилами, предписанными для сего в Удельных имениях».⁷⁰ Законодательством по организации округов пахотных солдат определялось, что «Сотские и Головы за службу свою получают жалованье: первые по сту (сто – Т.К.), а последние по двести рублей в год, из капитала Военных Поселений».⁷¹

Поселенные пехотные и кавалерийские полки объединялись в дивизии. Комитеты полкового управления подчинялись дивизионным штабам, которые представляли третье звено в системе местного управления военными поселениями. Дивизионные штабы формировались по мере развертывания поселенных округов, и Положение по управлению Отдельного корпуса военных поселений в дивизиях и отрядах было принято в 1821 г., а 6 сентября этого года утверждено «Образование дивизионного штаба поселенной дивизии».⁷² Система дивизионного управления окончательно была оформлена и закреплена законодательно только через 4-5 лет после начала поселения пехотных и кавалерийских полков в послевоенный период в 1816-1817 гг.

По новому положению поселенные дивизии имели такие же штабы, как другие дивизии армии. Состав и структура определялись в основе своей Учреждением для управления большой действующей армии (§ 57).⁷³ «Но по умножению занятий Штаба поселенной Дивизии предметами управления, проистекающими из Всемилостивейшее дарованной полка оседлости в определенных им округах, прибавляется в нем сверх того: Начальник работ, Старший Адьютант, Офицер Свиты Его Величества по квартирмейстерской части, Аудитор, Бухгалтер и его Помощник».⁷⁴ С прибавлением управления поселенной частью в Штабе состояло по штату 13 служащих, включая: дивизионного квартирмейстера, еще одного старшего адьютанта, провиантмейстера, гевальдигера, вагенмейстера, обер-аудитора и дивизионного доктора. По численности служащих штаб поселенной дивизии почти в два раза превосходил армейский дивизионный штаб. Такое приращение численности персонала дивизионного поселенного штаба давало именно делопроизводство по поселенной части пехотной и кавалерийской дивизии. И если армейский дивизионный штаб разделялся на две части: дежурство и квартирмейстерскую во главе с дивизионным квартирмейстером, то в штабе поселенной дивизии формировалась третья часть – экономическая, что определялось именно «поселением войск». Экономической частью штаба поселенной дивизии

⁶⁹ ПСЗ РИ-2. Т. VII. № 5251. Спб., 1833. С. 165.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Там же.

⁷² РГВИА. Ф.405. Оп.1. Д. 88. ЛЛ.589-605об.; ПСЗ. Т. XXXVII. Спб., 1832. №. 28770. С. 867.

⁷³ Учреждение для управления большой действующей армии. Ч. 1-4. Спб., 1812.

⁷⁴ ПСЗ РИ-1 Т. XXXVII. Спб., 1832. № 28770. С. 867.

заведовал начальник работ.⁷⁵ «Главное наблюдение за порядком в Штабе поселенной Дивизии предоставляется самому Дивизионному Командиру на общих существующих в Дивизиях правилах».⁷⁶ Три части штаба имели в своем составе 5 столов.⁷⁷

При выступлении действующих батальонов или эскадронов в поход их возглавлял дивизионный командир, оставлявший командование поселенными подразделениями дивизии специально назначаемому генералу. При этом управление в штабе дивизии разделялось «на управление по части действующей» и «по части поселенной».⁷⁸ Во время похода действующих частей при поселении оставались: офицер свиты его величества по квартирмейстерской части, старший адъютант, начальник работ, аудитор, бухгалтер и его помощник, т. е. 6 служащих штаба из 13.

В дивизионном штабе разделение по частям управления совпадало с разделением на части управления в штабе Отдельного корпуса военных поселений. И «распределение служебных обязанностей между частями штаба поселенной дивизии было аналогично штабу отдельного Корпуса военных поселений».⁷⁹ Это значительно облегчало взаимодействие местных и центральных звеньев управления военно-поселенной организации, шло движение документального корпуса по вертикали - снизу вверх и сверху вниз, без включения дополнительных перемещений документов по горизонтали. При дивизионных штабах были архивы и типографии. За деятельность этих отделений штаба отвечали старшие адъютанты вторых столов дивизионных дежурств. «Образование дивизионного штаба поселенной дивизии» определяло и порядок производства в поселенном дивизионном штабе.⁸⁰ В дивизионных штабах кантонистов, неспособных к строевой службе «и особенно из круглых сирот», обучали бухгалтерскому делу. Дивизионные командиры лично отбирали кантонистов для обучения бухгалтерии. И как закреплялось в законодательстве, «кантонисты сии, по мере их успехов, распределяются в Комитеты полкового управления для ведения в них счетов, и наконец могут со временем заступать в самом Дивизионном Штабе места Бухгалтерских помощников».⁸¹ Таким образом, дивизионные штабы помимо управленческих функций в отдельных случаях выполняли и функции образовательные, здесь готовили кадры бухгалтеров для полковых управленческих структур методом практического обучения кантонистов поселенных округов и для пополнения кадров в экономической

⁷⁵ Там же. С. 867-868.

⁷⁶ ПСЗ РИ-1 Т. XXXVII. Спб., 1832. № 28770. С. 868.

⁷⁷ Там же. С. 868-869; См.: Ячменихин К.М. *Армия и реформы ...* С. 108; Кандаурова Т.Н. *Система управления российскими военными поселениями кавалерии в первой половине XIX века.* // *Dzieje biurokracji*. т. IV. Под ред. А. Górak, К. Latawiec, D. Magier. Изд. Libra, Lublin-Siedlce 2011. С. 302-304.

⁷⁸ Там же. С. 868.

⁷⁹ Ячменихин К.М. *Армия и реформы ...* С. 108.

⁸⁰ ПСЗ РИ-1 Т. XXXVII. Спб., 1832. № 28770. С. 869-871.

⁸¹ Там же. С. 869.

части управления дивизиями. Кантонисты, обучавшиеся бухгалтерии, «по усмотрению дивизионного командира» употреблялись «в помощь Журналисту и о 3-му столу Дежурства, для приучения к делам судным».⁸² Эти кантонисты готовились в помощники аудиторам дивизионного штаба. В штате дивизионного штаба также числилось по 2 кондуктора военно-рабочего батальона, 8 старших писарей и младших «по числу полков, дивизию составляющих» (по 4-6 человек в каждом штабе). Без учета младших писарей штат дивизионного штаба насчитывал 23 служащих.⁸³

Во всех поселениях пехоты для управления на дивизионном уровне было сформировано 3 штаба, в поселениях кавалерии до 1837 г. - 5 штабов, и с созданием Киевско-Подольского военного поселения прибавился еще один штаб, а всего 6 дивизионных штабов по числу поселенных дивизий. Всего в региональных поселениях пехоты (до 1831 г.) и кавалерии функционировало 9 дивизионных штабов с числом служащих до 249 человек.

На Кавказе военные поселения имели особое управление, там не было поселенных округов, поселения создавались отдельными селениями или при постоянных штаб-квартирах полков и батальонов. Для управления всеми кавказскими военными поселениями при дежурстве штаба Отдельного Кавказского корпуса учреждалось «особое отделение» «для производства дел по устройству военного поселения на Кавказе». В штате данного отделения состояли: 1 старший адъютант, два его помощника «из военных офицеров», 1 бухгалтер «из классных чиновников», 1 его помощник «также из классных чиновников» и 12 писарей «из военных кантонистов». Всего в штате отделения считалось 17 служащих.⁸⁴ Всего в поселениях пехоты, кавалерии и потом в поселениях на Кавказе в дивизионных штабах и отделении Кавказского корпуса служило в 1830-х гг. более 266 человек.

Управление Кавказскими поселениями имело «четыре степени: 1) Управление главное. 2) Управление местное. 3) Управление ближайшее, и 4) Управление сельское».⁸⁵ Главное управление принадлежало командиру Особого кавказского корпуса, местное управление вверялось «местным военным начальникам, по удобности расположения военного поселения (начальники линий, крепостей, областей, Имеретии). «К каждому из сих Начальников, для ближайшего надзора и пособия по управлению и устройству вверенных им частей военного поселения, назначается по одному офицеру, в звании смотрителей селений, и по два писаря. – Первые назначаются из офицеров Кавказского отдельного корпуса, последние из кантонистов». Офицеры получали помимо жалованья по 500 рублей «столовых денег» и «фураж на две лошади». Писаря получали жалованье, провиант и обмундирование «по общему положению».⁸⁶ Ближайшее управление отдельных селений военных поселений на Кавказе было возложено

⁸² ПСЗ РИ-1. Т. XXXXIII: Книга штатов. Ч. 2. Спб., 1832. С. 191.

⁸³ Там же.

⁸⁴ ПСЗ РИ-2. Т. XII. Ч. 1. Спб., 1838. № 10576. С. 780. Ч. 2. Штаты и табели. Спб., 1838. С. 220.

⁸⁵ ПСЗ РИ-2. Т. XII. Ч. 1. Спб., 1838. № 10576. С. 780.

⁸⁶ Там же. С. 781.

на командиров тех линейных батальонов, к которым эти селения причислялись, а селений при штабах войск соответственно на командиров полков и батальонов. Дела по поселениям полковые и батальонные командиры вели в своих канцеляриях. Сельское управление в военных поселения на Кавказе состояло из сельского приказа в составе сельского старосты и двух его помощников.⁸⁷ Каждые десять домов в селении поселений были подчинены десятнику, «каждое отделение домов, заключаая в себе от 4-х и до 6-ти десятков, имеет сотника». На эти выборные должности избирались сами поселяне преимущественно из числа фельдфебелей и унтер-офицеров сроком на три года. При недовольстве ими поселяне могли их переизбрать. «В управлении военным поселением на Кавказе сосредотачивалось «власть управлений полицейского, хозяйственного и военно-судная».⁸⁸

Региональные военные поселения изначально формировались как отдельные отряды (отряд военного поселения в Новгородской, Херсонской и других губерниях). При этом формировались и отрядные штабы на уровне регионов. Начальники военных поселений в этих губерниях получали дополнительный штат служащих.⁸⁹ Впоследствии из числа поселенных дивизий были сформированы пехотный и кавалерийские резервные корпуса с включением и других армейских частей. В 1824 г. был утвержден штат Штаба поселенного резервного кавалерийского корпуса.⁹⁰ В 1829 г. 2 Уланская и 2 Кирасирская дивизии в Слободско-Украинской губернии были объединены во 2-й поселенный кавалерийский корпус.⁹¹ По штату в составе штаба 3 Резервного Поселенного Кавалерийского Корпуса состояли: офицер свиты его императорского величества по квартирмейстерской части, два старших адъютанта, начальник работ, аудитор, бухгалтер и его помощник, два кондуктора военно-рабочего батальона, 8 старших писарей, 12 младших писарей (по числу 12 полков), типографские служители.⁹² Делопроизводство в корпусных штабах осуществлялось, как и в дивизионных штабах поселений.

В 1836 г. император завершил разделение управления поселенной и действующей частей поселенной кавалерии, подписав указ «О преобразовании управления округов военного поселения кавалерии».⁹³ Округа военного поселения резервных кавалерийских корпусов выводились из подчинения бригадных командиров (бригаду составляли два полка) и начальников дивизий при сохранении власти корпусного командира. Поселенные округа каждой дивизии подчинялись теперь «особому Генералу или Полковнику, с присвоением ему звания Начальника тех 4 округов, кои ему вверены будут,

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ Кандаурова Т.Н. *Система управления российскими военными поселениями кавалерии...* С. 304; Ячменихин К.М. *Армия и реформы...* С. 109-110.

⁹⁰ РГВИА. Ф. 405. Оп.1. Д. 226. Л. 461-464; Оп. 2. Д. 150. Л. 9-13.

⁹¹ РГВИА. Ф. 405. Оп. 2. Д. 1079. Л. 154.

⁹² Там же. Оп. 2. Д. 150. Л. 9-10.

⁹³ ПСЗ РИ-2. Т. XI. Спб., 1837. № 9465. С. 870.

И с производством содержания против бригадных Командиров в поселенной кавалерии».⁹⁴ Начальники 4-х округов, получали власть начальников дивизий в корпусах, им «назначались особые дежурства». Дежурства формировались путем выделения из дивизионных штабов поселенных дивизий «всех чинов, дел и всего того, что принадлежит к части поселенной». Округам поселений кавалерии присваивались номера вместо прежнего наименования их по полкам. КПУ теперь именовались окружными комитета с номером округа.⁹⁵ Таким образом, в системе местного управления военно-поселенной организации формировались новые структуры – штабы начальников 4х поселенных округов (дивизия), которые занимались управлением поселенных частей дивизий.

В этом же году Николай I подписал указ «О преобразовании управления округов 1 и 2 саперных бригад в округа пахотных солдат Витебской и Могилевской губерний» (военные поселения в Белоруссии).⁹⁶ Порядок управления здесь определялся Положением об округах пахотных солдат. Отрядный штаб округов реформируемых саперных бригад получал наименование Дежурства округов пахотных солдат Витебской и Могилевской губерний. Управление этими округами присоединялось к управлению округов пахотных солдат Новгородского и Старорусского удела и подчинялось их начальнику.

Военно-поселенная организация на региональном уровне имела достаточно структурированную и связную систему управления. В 1830-1850-х гг. поселения кавалерии имели: главного начальника – Инспектора резервной поселенной кавалерии, управление региональными поселениями – три штаба (подчинено по 8-9 округов каждому), далее следовали штабы каждых четырех округов (5ти в Киевско-Подольском поселении) – 6 штабов, окружные штабы (25 штабов) и волостные управления (волостные комитеты) – 77 управлений. Волостные комитеты по-прежнему формировались на выборной основе из военных поселян, волости были подчинены штаб и обер-офицерам, состоящим по кавалерии. Управление отдельного округа поручалось штаб-офицеру, «и под его председательством Окружному Комитету, состоящему из 7-ми членов: Старшаго в округе Священника, трех волостных Начальников, двух Обер-офицеров, Аудитора. Окружной Командир, ответственю за все упущения, соединяет в себе власть, обязанности Военнаго Начальства и хозяина округа».⁹⁷

Начальники каждых 4-х округов в должности генералов или полковников имели в своем подчинении дежурства в составе: старшего адъютанта, инженерного офицера, обер-аудитора, бухгалтера и старшего землемера. При каждых четырех округах состоял также «Благочинный Церквей, которому подчи-

⁹⁴ Там же.

⁹⁵ Там же. С. 870-871.

⁹⁶ Там же. Ч. 2. Спб., 1837. С. 124.

⁹⁷ *Статистичний опис округів 1-8 Новоросійського військового поселення. – 1857 г. // Цубенко В.Л. Документи из історії військових поселень в Україні. Харків, 2008. С. 156; Статистичний опис округів Українського військового поселення. 1856 г. // Цубенко В.Л. Документи з історії військових поселень... С. 25.*

нено все духовенство четырех Округов».⁹⁸ При начальнике каждых 8ми округов (округа Украинского военного поселения, первые 8 округов Новороссийского поселения, 9-12 округа Новороссийского и округа Киевско-Подольского поселения) также был учрежден штаб. В состав штаба включались: два старших адъютанта, офицер корпуса топографов, инженерный офицер, обер-аудитор, бухгалтер и старший доктор.⁹⁹ Помимо офицеров, бухгалтеров и докторов в штате штабов состояли кондуктора и писари. Кондукторов с 1847 г. готовили в округах региональных поселений, здесь было создано три специальные кондукторские школы: Чугуевская, Елисаветградская и Вознесенская. Последние две школы в 1855 г. были переведены в Чугуев.¹⁰⁰ Кадры топографов также готовились на местах, «для замещения топографских вакансий в Округах Военного Поселения по распоряжению Инспектора Резервной Кавалерии учреждены при Штабах Начальников Округов школы топографских учеников по 8ми при каждом Штабе». Ученики для этих школ выбирались из способных к наукам и черчению планов кантонистов кантонистских эскадронов. По завершению обучения они зачислялись на вакансии топографами 3-го и 2-го класса в штабы начальников округов.¹⁰¹

В Украинском военном поселении штаб 8-ми округов располагался в г. Чугуеве, первых 4-х округов – в слободе Ново-Екатеринославль, вторых 4-округов – в г. Чугуев. В Новороссийском военном поселении штаб первых 8-ми округов был расквартирован в г. Елисаветграде, первых 4-х округов – в посаде Новая Прага, вторых 4-х округов – в г. Новомиргороде. В г. Вознесенске размещались два штаба – 9-ти округов (4-х последних Новороссийского и 5-ти Киевско-Подольского поселения) и последних 4-х округов Новороссийского поселения.¹⁰² Штаб 5ти округов Киевско-Подольского поселения был расквартирован в г. Умани.¹⁰³ На отдельных этапах развития военных поселений пехоты и кавалерии «создавались также временные управленческие структуры в подразделениях, занятых на строительных и иных работах» (Управление артиллерийских рот и военно-рабочих батальонов, Старорусский Экономический комитет и др.).¹⁰⁴

В системе регионального управления военно-поселенной организации преобладали военные, практически все должности замещались офицерами, от генерала до обер-офицеров и унтер-офицеров, кроме бухгалтеров и их помощников, врачей, некоторых писарей и священников. Писарей готовили также на местах – в учебных кантонистских эскадронах и батареях, они распределялись для службы в управленческих структурах региональных

⁹⁸ *Статистичний опис округів Українського військового поселення. ... С. 25.*

⁹⁹ Там же; *Статистичний опис округів 1-8 Новоросійського військового поселення. ... С. 155.*

¹⁰⁰ *Статистичний опис округів Українського військового поселення. ... С. 47.*

¹⁰¹ Там же. С. 49-50.

¹⁰² *Статистичний опис 9-12-х округів Новоросійського військового поселення // Цубенко В.Л. Документи з історії військових поселень... С. 211.*

¹⁰³ *Статистическое описание пяти округов Киевского и Подольского военных поселений // Цубенко В.Л. Документи з історії військових поселень ... С. 263.*

¹⁰⁴ Яченихин К.М. *Армия и реформы ... С. 108-109.*

поселений.¹⁰⁵ Отдельные штабные структуры на местах выполняли не только свои основные управленческие функции (распорядительные и исполнительные), но и образовательные, когда при них готовили кадры бухгалтеров, аудиторов, топографов. Корпус кадров данных специалистов в управленческих структурах региональных военно-поселенных организаций таким образом постоянно восполнялся. Кантонисты, обучавшиеся по данным направлениям, проходили обучение и социализацию не в батальонах военных кантонистов для детей служащих в других местах, а практически дома.

Система управление и формирование военно-поселенной бюрократии, которая занималась решением не только задач строевой службы, но и хозяйственных задач, оформлялись с начала организации округов военных поселений пехоты и кавалерии. По мере складывания и развития поселенной системы и осуществления реформирования системы военного управления в целом данные явления и процессы подвергались трансформации, при этом в сторону расширения и количественного роста, а также совершенствования. При необходимости в структуре военно-поселенного управления появлялись новые звенья и элементы (штабы, дежурства, отделения при дежурствах штабов). По мере расширения системы местного управления, в том числе за счет новых региональных поселений (военные поселения на Кавказе, Киевско-Подольское поселение) отмечалось и увеличение объема ее финансирования. Процесс формирования управленческих структур осуществлялся снизу вверх, местное управление складывается раньше, чем оформляются звенья высших управленческих структур (Штаб е. и. в. по военному поселению, Департамент военных поселений). При этом кадры из местной системы управления привлекались для службы в высших военно-поселенных структурах.¹⁰⁶ И на региональном уровне также отмечались подобные тенденции,¹⁰⁷ включая перемещение служащих из низовых звеньев в верхние в системе местного управления.

Руководящие кадры военно-поселенной администрации должны были в полной мере владеть определенной суммой знаний как в военной, так и в хозяйственной областях. Они несли полную ответственность за состояние военной части и строевой подготовки в округах военных поселений и за хозяйственное развитие поселенных территорий. Иногда им приходилось осваивать хозяйственные знания и навыки, знания в строительной сфере, в управлении уже непосредственно на практике. Офицерский корпус военных поселений имел и более высокое жалованье по сравнению с другими армейскими частями. «Многие генералы и штаб-офицеры, служившие в военных поселениях (командовавшие подразделениями, перешедшими на самообеспечение продовольствием, получали полуторное жалование), имели опыт участия

¹⁰⁵ *Статистичний опис округів Українського військового поселення. ...* С. 46.

¹⁰⁶ Кандаурова Т.Н. *Мир повседневности военной бюрократии: ведомство военных поселений // Управление документацией: прошлое, настоящее, будущее. Материалы III-ей Международной научно-практической конференции, посвященной памяти профессора Т.В. Кузнецовой.* Москва, РГГУ, 23-24 марта 2017 г. М., 2017. С. 268-269.

¹⁰⁷ Кандаурова Т.Н. *Система управления российскими военными поселениями кавалерии...* С. 310.

в военных кампаниях, были достаточно образованы и их сменяемость на уровне выше батальонного или эскадронного командира была небольшой. Большинство из них дорожило занимаемыми должностями, и просьбы об отставке были довольно редким явлением».¹⁰⁸ Военно-поселенная бюрократия, как часть военной российской бюрократии, в целом успешно функционировала и справлялась со своими обязанностями в условиях строгой иерархичности отраслевой системы управления, жесткого единоначалия при небольшом уровне коллегиальности, как правило, на низших ступенях управленческой лестницы. Подтверждением этого могут служить награды за службу и продвижение по карьерной лестнице, что нашло отражение в послужных списках, приказах, рапортах и распоряжениях по ведомству военных поселений. Разработка этого корпуса источников позволит конкретизировать и другие аспекты темы военной бюрократии.

REFERENCES

Sources:

- Mesjaceslov i obshnij shtat Rossijskoj imperii na 1838: V 2-h ch.*. SPb., 1838. Ch. 1.
Mesjaceslov i obshnij shtat Rossijskoj imperii na 1840: V 2-h ch.. SPb., 1840.
Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii, sobranie pervoe
T. XXXIII. Spb., 1815-1816. # 26291.
T. XXXIV. Spb., 1817. # 26772; # 26773; # 26774; # 26800; # 26803; # 26843; # 26860; ## 27190-27192; # 27191.
T. XXXVII. Spb., 1832. # 28770.
T. XXXXIII: *Kniga shtatov*. Ch. 2. Spb., 1832.
Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii, sobranie vtoroe
T. VII. # 5241. # 5251.
T. X. Ch. 1. Spb., 1836. # 8233; # 26812; # 26843.
T. XI. Spb., 1837. # 9465.
T. XII. Ch. 1. Spb., 1838. # 10576.
Rossijskij Gosudarstvennyj Voенно-Istoricheskij Arhiv, Moskva
F. 405. Op. 1. D. 10sh 33, 59, 88, 226.
F. 405. Op. 2. D 150; 1079; 2480.
F.405. Op. 4. D. 4305.
F.489. Op.1. D.7073.
Proekt uchrezhdenija o voennom poselenii reguljarnoj kavalerii. ChCh. 1-3. Spb., 1817-1822. Ch. 1.
Proekt uchrezhdenija o voennom poselenii pehoty. Ch. III.
Raznye položenija, prinadlezhashhie k pervoj chasti Proekta uchrezhdenija o voennom poselenii pehoty. Spb., 1822. S. 1-13.
Svod voennyh postanovlenij. Ch. 1. # 2378. Spb., 1838. S. 442.
Statistichnij opis okrugiv 1-8 Novorossijskogo vijs'kovogo poselennja. – 1857 g. // Cubenko V.L. Dokumenti iz istorii vijs'kovih poselen' v Ukraїni. Harkiv, 2008.
Statistichnij opis okrugiv Ukraїns'kogo vijs'kovogo poselennja. 1856 g. // Cubenko V.L. Doku-

¹⁰⁸ Ячменихин К.М. Армия и реформы ... С. 120.

menti iz istorii vijs'kovih poselen' v Ukraïni. Harkiv, 2008.

Uchrezhdenie dlja upravlenija bol'shoj dejstovujushhej armii. Ch. 1-4. Spb., 1812.

Studies:

Kандаурова Т.Н. *Voенно-poseljanskoe hozjajstvo po posemejnym spiskam: social'no-jekonomiche-skij aspekt i opyt kolichestvennogo analiza* [in:] *Krug idej: razvitie istoricheskoy informatiki. Trudy II konferencii asociacii «Istorija i komp'juter».* M., 1995.

Kандаурова Т.Н. *Mir povsednevnosti voенной bjurokratii: vedomstvo voенных poselenij* [in:] *Upravlenie dokumentaciej: proshloe, nastojashhee, budushhee. Materialy III-ej Mezhdunarnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvjashhennoj pamjati professora T.V. Kuznecovoj. Moskva, RGGU, 23-24 marta 2017 g. M., 2017.*

Kандаурова Т.Н. *Sistema upravlenija rossijskimi voенными poselenijami kavalerii v pervoj polovine XIX veka* [in:] *Dzieje biurokracji. t. IV. Pod red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier. Izd. Libra, Lublin-Siedlce 2011.*

Kандаурова Т.Н. *Sistemnye zven'ja hozjajstvennoj organizacii voенных poselenij kavalerii: voенно-poseljanskoe hozjajstvo* [in:] *Formy sel'skohozjajstvennogo proizvodstva i gosudarstvennoe regulirovanie. XXIV sessija simpoziuma po agrarnoj istorii Vostochnoj Evropy. M., 1995.*

Kандаурова Т.Н. *Social'naja organizacija voенных poselenij v Rossii, „Vestnik Moskovskogo universiteta” Serija 8. Istorija. 1997. # 4.*

Jachmenihin K.M. *Armija i reformy: voенные poselenija v politike rossijskogo samoderzhavija. Chernigov, 2006.*

Алексей Игоревич Раздорский

(Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург)

ORCID 0000-0003-2506-7714

doi: 10.36121/arazdorskiy.DB.2019.09.289

Памятные книжки и адрес-календари Царства Польского (XIX – начало XX в.)

Аннотация: В статье представлен историко-библиографический обзор справочников и адресных календарей, изданных в Царстве Польском в XIX и начале XX веков на русском или двух языках - русском и польском. Рассматривается структура и содержание этих публикаций, приводится информация о хронологии их публикации, указываются составители и издательские учреждения.

Ключевые слова: Памятные книжки, адрес-календари, Царство Польское, Российская Империя, библиография, источниковедение, история региона.

Reference books and address-calendars of the Kingdom of Poland (19 – beginning of 20 century)

Annotation: The article presents a historical and bibliographic review of reference books and address calendars published in the Kingdom of Poland in the 19th and early 20th centuries in Russian or in two languages - Russian and Polish. The structure and content of these publications are considered, information on the chronology of their publication is given, compilers and publishing institutions are indicated.

Keywords: Reference books, address calendars, Kingdom of Poland, Russian Empire, bibliography, source study, regional history.

Pamiętnyjnje książki i kalendarze adresowe Królestwa Polskiego (XIX - początek XX wieku)

Streszczenie: Artykuł przedstawia przegląd historyczny i bibliograficzny książek referencyjnych i kalendarzy adresowych wydanych w Królestwie Polskim w XIX i na początku XX wieku w języku rosyjskim lub w dwóch językach - rosyjskim i polskim. Uwzględniono strukturę i treść tych publikacji, podano chronologię ich publikacji, podano kompilatory i instytucje wydawnicze.

Słowa kluczowe: Pamiętnyjnje książki, kalendarze adresowe, Królestwo Polskie, Imperium Rosyjskie, bibliografia, źródłoznawstwo, historia regionu.

В Российской Империи в XIX — начале XX в. широкое распространение получили справочники-ежегодники, выходившие чаще всего под заглавиями «Памятная книжка», «Адрес-календарь» или «Календарь». Эти издания имели различный территориальный и ведомственный охват. Наряду с общегосударственным «Адрес-календарем Российской Империи», который начал публиковаться еще в 1760-е гг., издавались памятные книжки и адрес-календари губерний и областей (наиболее массовый тип такого рода справочников)¹, генерал-губернаторств и наместничеств², градоначальств³, а также епархий⁴, отдельных городов и уездов, учебных округов, различных министерств и ведомств и т. д.

В настоящей статье представлен краткий историко-библиографический обзор памятных книжек и адрес-календарей, издававшихся на территории Царства Польского в XIX — начале XX в. либо на русском языке, либо двуязычных (на русском и польском языках). Эти издания, основной объем которых составляют списки чиновников различных ведомств, являются ценными источниками справочного характера о бюрократии Царства Польского⁵.

С 1850 по 1861 г. в Царстве Польском ежегодно выпускались двуязычные справочники, имевшие заглавие «Адрес-календарь или Список главных властей империи и всех властей и чиновников Царства Польского на ... год» («Rocznik urzędowy obejmujący spis naczelných władz Cesarstwa oraz wszystkich władz i urzędników Królestwa Polskiego na rok ...»). Печатались они в Варшаве (адрес-календарь на 1850 г. в казенной типографии при Правительственной комиссии юстиции, на 1851–1859 гг. — в типографии С. Оргельбранда, на 1860 и 1861 гг. — в типографии И. Яворского). Текст в адрес-календарях расположен «зеркальным» образом: на левой полосе на русском языке, на правой — на польском.

Непосредственным предшественником «Адрес-календаря» является «Политический календарь» («Kalendarzyk polityczny»), издававшийся в Варшаве на польском языке с 1818 по 1849 г. (до 1835 г. выходил под заглавием «Nowy kalendarzyk polityczny»). Календари на 1836–1849 гг. изданы библиотекарем, библиографом и педагогом Францишеком Радзишевским (1817–1885). Эти справоч-

¹ Балацкая Н. М., Раздорский А. И., *Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833–1917). Сводный каталог-репертуар*. Санкт-Петербург 2008.

² Раздорский А. И., *Памятные книжки и адрес-календари генерал-губернаторств и наместничеств Российской империи (историко-библиографический обзор) // Библиография. Археография. Источниковедение. Выпуск 4*. Санкт-Петербург; Москва 2019. С. 95–152.

³ Раздорский А. И., *Памятные книжки градоначальств Российской империи // Историко-библиографические исследования. Сборник научных трудов. Выпуск 11*. Санкт-Петербург 2008. С. 284–308.

⁴ Раздорский А. И., *Справочные издания епархий Русской православной церкви (1861–1915). Сводный каталог и указатель содержания*. 2-е издание, дополненное и исправленное. Санкт-Петербург 2011.

⁵ В обобщающий библиографический указатель «Справочники по истории дореволюционной России», вышедший двумя изданиями в 1971 и 1978 гг., справочные издания по Царству Польскому, в том числе памятные книжки и адрес-календари, не были включены (см.: Балацкая Н. М., Раздорский А. И., *История библиографирования памятных книжек губерний и областей Российской империи (опыт воссоздания репертуара) // Историко-библиографические исследования. Сборник научных трудов. Выпуск 6*. Санкт-Петербург, 1996. С. 7–44).

ники включают списки должностных лиц, служащих в Царстве Польском. С 1812 по 1818 г. выходил «*Kalendarzyk polityczny p̄iarski*». Подобного рода календари публиковались на территории Речи Посполитой еще в первой половине XVIII в.

В начале двуязычного «Адрес-календаря или Списка главных властей империи и всех властей и чиновников Царства Польского» помещен православный и католический месяцесловы, список предстоящих солнечных и лунных затмений, перечень торжественных дней в течение года и сведения о членах Российского императорского дома. Основной объем справочника составляет «Именный список чинам императорского двора, Государственного совета, правительствующего Сената, управления областей империи, главного штаба I-ой армии и всех управлений и учреждений Царства Польского». В его общероссийском разделе перечислены лица, состоящие в придворном штате, члены Государственного совета, министры, сенаторы, чиновники Собственной его императорского величества канцелярии, посланники и поверенные в делах (российские в зарубежных странах и иностранные в России), наместники, генерал-губернаторы, губернаторы, обер-полицеймейстеры, градоначальники, а также высший командный состав 1-й российской армии. В польском разделе «Именного списка», значительно превосходившем по объему общероссийский, указаны чиновники всех ведомств, состоявшие на службе в Царстве Польском. Персональные сведения в справочнике ограничены фамилией, именем, отчеством, чином и должностью.

С 1851 г. в соответствующих подразделах списка, включавших информацию о должностных лицах губернского и уездного уровня, стали помещаться изображения гербов польских губерний. В адрес-календарях на 1852 и на 1854–1861 гг. после «Именного списка» приведено отдельное прибавление («*Dodatek*») на польском языке, содержащее информацию о действующих иностранных монархах и правителях («*Genealogia monarchów i xiążąt panujących zagranicznych*»). В конце адрес-календаря помещен именной указатель, который неизменно печатался также только по-польски.

После 1861 г. публикация двуязычного адрес-календаря прервалась. Надо полагать, что это произошло в результате резкого обострения политической обстановки в Царстве Польском: 2 (14) октября 1861 г. здесь было введено военное положение, а в январе 1863 г. в Польше и Литве вспыхнуло восстание, продолжавшееся до лета 1864 г.

Интересно отметить, что несмотря на эти события адрес-календари на польском языке («*Rocznik urzędowy Królestwa Polskiego*») продолжали издаваться. Известны, в частности, выпуски на 1863, 1865 и 1866 гг. Печатались они в варшавской типографии Яна (Ивана) Яворского, в которой были тиражированы адрес-календари на 1860 и 1861 гг. По своей структуре и составу сведений эти справочники почти полностью идентичны адрес-календарям 1850 — начала 1860-х гг., но весь текст в них дан только на польском языке. В этих изданиях публиковались и некоторые другие материалы. Так, в «Прибавлении» к адрес-календарю на 1866 г. помимо списка иностранных монархов и правителей приведены также данные об общем бюджете Царства Польского на 1866 г. и указатель населенных мест края.

11 января 1874 г. должность наместника в Царстве Польском была упразднена, а само наместничество преобразовано в Варшавское генерал-губернаторство.

В 1877 г. опубликован уже полностью русскоязычный «Адрес-календарь губерний Царства Польского на 1877 год», составленный и изданный помощником правителя канцелярии варшавского генерал-губернатора Николаем Маевским. В содержательном плане этот справочник напоминает адрес-календари 1850–1860-х гг. В нем представлены православный и католический месяцесловы, перечень неприсутственных дней, сведения о Российском императорском доме, «Установления центрального управления Российской Империи» (председатель Государственного совета, министры, начальники департаментов и др.), адрес-календарь чиновников Царства Польского, список губернаторов Российской Империи и именной указатель.

Впоследствии Маевский, в конце XIX — начале XX в. занимавший должность чиновника канцелярии варшавского генерал-губернатора, издал еще несколько адрес-календарей: на 1881, 1885/86, 1888, 1900 гг. Они имеют в основном ту же структуру, что и адрес-календарь на 1877 г. С 1881 г. в эти издания стал включаться небольшой по объему раздел под названием «Адресный листок», содержащий списки иностранных консулов в Варшаве и начальствующих должностных лиц различных варшавских благотворительных обществ и коммерческих банков.

В экземпляр адрес-календаря на 1888 г., хранящийся в Российской национальной библиотеке в Санкт-Петербурге, вылетены два листа, на которых типографским способом отпечатано обращение издателя к подписчикам и покупателям справочника. Маевский извещает их о том, что «с разрешения и при содействии его превосходительства г. начальника Варшавской губернии мною составлен и издан “Адрес-календарь губерний Царства Польского на 1888 год”. “Адрес-календарь” составлен по достоверным официальным источникам; в нем на с лишком 500 страницах убористой печати помещены должности, чины, имена, отчества и фамилии 11720-ти должностных лиц всех без изъятия правительственных учреждений как военных, так и гражданских в губерниях здешнего края; духовенства, педагогов, врачей, судей, адвокатов, нотариусов и пр.; лиц, служащих по выборам в гминных судах, присутствиях податных и по воинской повинности, советах общественного призрения, богоугодных заведений, и, кроме того, Адресный листок главнейших благотворительных, коммерческих, общественных и др. частных учреждений г. Варшавы. Рядом с фамилией каждого лица, служащего в гор. Варшаве, указаны улица и № дома частной его квартиры <...> Необходимость издания “Адрес-календаря” и несомненная польза этой книги как настольного справочного пособия при служебных и других сношениях высказываются везде и всеми».

Помимо справочников о Царстве Польском (Варшавском генерал-губернаторстве) в целом⁶, во второй половине XIX — начале XX в. издавались также памят-

⁶ Начиная с 1898 г. книжный магазин М. А. Ковнера в Варшаве выпускал ежегодный «Привислинский календарь» на русском языке, посвященный Царству Польскому в целом. Это из-

ные книжки и адрес-календари отдельных польских (Привислинских) губерний. Первые губернские адрес-календари в Российской Империи появились еще в середине 1830-х гг. (в Оренбургской губернии). В середине 1840-х гг. началась регулярная публикация памятных книжек Виленской и Ковенской губерний. Тогда же вышли в свет первые подобные справочники по Гродненской и Минской губерниям. Количество губерний, где издавались памятные книжки, постоянно увеличивалось: если за 1840-е гг. эти издания известны лишь по 11 губерниям, то в 1850-е гг. с большей или меньшей регулярностью они печатались уже в 24 губерниях. Однако в Царстве Польском первые губернские памятные книжки были изданы только на 1870 г. (в Калишской, Люблинской и Радомской губерниях), то есть после реформы административно-территориального деления Царства Польского, проведенной в 1866–1867 гг. Публикация этих справочников в разных губерниях началась, судя по всему, не одновременно. Самые ранние известные памятные книжки по Петроковской и Сувалкской губерниям изданы на 1872 г., по Варшавской и Плоцкой — на 1874 г.⁷, по Седлецкой — на 1875 г., по Келецкой — на 1877 г., по Ломжинской — на 1883 г.

Всего за 1870-е — первую половину 1910-х гг. в настоящее время выявлено 309 памятных книжек десяти губерний Царства Польского (по Российской Империи в целом известно свыше 2280 подобных справочников по 88 губерниям и областям).

287 памятных книжек губерний Царства Польского имеют наиболее распространенную для справочников этого типа форму заглавия: «Памятная книжка ... губернии на ... год». Четыре справочника именуются «Адрес-календарями» (Келецкой губернии на 1879, 1893 и 1897 гг.) и Радомской губернии на 1881 г., 11 — «Справочными книжками» (Келецкой губернии на 1880, 1882, 1883 гг., Люблинской губернии на 1905 г., Петроковской губернии на 1877, 1878, 1880, 1882, 1883, 1884 гг., Седлецкой губернии на 1875 г.). Памятные книжки Седлецкой губернии на 1907–1913 гг. вышли под заглавием «Седлецкая губерния. ... год».

Наиболее регулярно памятные книжки издавались в губерниях Калишской (выявлено 42 выпуска), Люблинской (41) и Седлецкой (39), в несколько меньшей степени в Келецкой (36), Петроковской и Радомской (по 35) и Сувалкской (33). По Ломжинской губернии выявлено 25 подобных справочников. В Варшавской и Плоцкой губерниях памятные книжки выходили sporadическим образом: по первой выявлено всего 8 таких изданий, по второй — 15 (подробнее см. таблицу).

Хронология издания памятных книжек губерний Царства Польского

Губерния	Годы, на которые изданы памятные книжки
Варшавская	1874, 1881, 1890, 1894, 1896, 1899, 1911, 1913
Калишская	1870–1872, 1874, 1875, 1877, 1879–1914
Келецкая	1877, 1879, 1880, 1882–1914

дание, включающее различную справочную информацию, адрес-календарных сведений не содержит.

⁷ Изданию памятных книжек в Плоцкой губернии предшествовало издание «Адрес-календаря чинов ведомства Министерства внутренних дел Плоцкой губернии» (Плоцк, 1872).

Ломжинская	1883-1902, 1904, 1906, 1909, 1912, 1914
Люблинская	1870-1875, 1877, 1879, 1881-1912, 1914
Петроковская	1872, 1874, 1877, 1878, 1880, 1882-1891, 1893-1896, 1898-1904, 1906-1914
Плоцкая	1874, 1877, 1884, 1888, 1889, 1891, 1893, 1895, 1899, 1901, 1907-1909, 1911, 1913
Радомская	1870-1875, 1881, 1885, 1887/88, 1889-1914
Седлецкая	1875-1913
Сувакская	1872, 1873, 1875, 1877, 1878, 1880, 1881, 1883-1904, 1907, 1910, 1912, 1913

В Царстве Польском, в отличие от подавляющего большинства губерний и областей Российской Империи, не имелось губернских статистических комитетов, которые являлись основными издателями губернских памятных книжек (существовал лишь Варшавский статистический комитет, сфера деятельности которого распространялась на все польские губернии, а в структуре губернских администраций была предусмотрена должность статистического чиновника). Поэтому издателями памятных книжек выступали другие официальные государственные структуры. Обычно это были губернские правления, губернские типографии или редакции «губернских ведомостей». Так, издателями «Справочных книжек» Келецкой губернии на 1880, 1882 и 1883 гг., Люблинской губернии на 1905 г. и Петроковской губернии на 1877, 1878, 1880, 1882, 1883 гг. официально значатся местные губернские типографии, памятных книжек Ломжинской губернии на 1894 г., Плоцкой губернии на 1893 г. и Седлецкой губернии на 1890-1913 гг. — редакции «губернских ведомостей», памятных книжек Петроковской губернии на 1872 и 1874 гг. и Плоцкой губернии на 1874 и 1877 гг. — губернские правления.

К подготовке памятных книжек привлекались различные чиновники губернских администраций, а в Варшавской губернии (в ряде случаев) и аппарата генерал-губернатора. Так, составителями памятных книжек Варшавской губернии являются младший делопроизводитель канцелярии варшавского генерал-губернатора и редактор неофициальной части «Варшавских губернских ведомостей» Иван Соневицкий (на 1894 г.), редактор «Варшавских губернских ведомостей» Николай Акаёмов (на 1896 г.), заведующий губернской типографией и редактор «Варшавских губернских ведомостей» Викторин Сонин (на 1899, 1911, 1913 гг.). Ряд памятных книжек Келецкой губернии составлен губернскими чиновниками по статистической части: Николаем Ефимовым (на 1902 г.), Сергеем Байлатом (на 1903 г.), Иоанном Сайковичем (на 1910-1914 гг.). Составителем памятной книжки Люблинской губернии на 1914 г. значится исполняющий обязанности редактора «Люблинских губернских ведомостей» Антон Малькевич. Памятную книжку Плоцкой губернии на 1893 г. составил редактор «Плоцких губернских ведомостей» и заведующий типографией губернского правления Алексей Лавров, аналогичные плоцкие справочники на 1911 и 1913 гг. — Михаил Король, находившийся на тех же должностях. Памятная книжка Плоцкой губернии на 1907 г. составлена Владимиром Подольцевым — исправлявшим должность смотрителя больницы Св. Троицы в Плоцке. Памятные книжки Сувакской губернии на 1872, 1873 и 1875 гг. составил и издал секретарь губернского правления Михаил Киркор.

При этом необходимо отметить, что в большинстве памятных книжек губерний Царства Польского ни издающие учреждения, ни составители не указаны. Об официальном же статусе этих изданий обычно свидетельствует фраза, приведенная либо на титульном листе, либо на его обороте: «Составлена и издана по распоряжению губернского начальства».

Памятные книжки польских губерний представляют собой яркий пример подчеркнуто официального регионального справочного издания. Основное содержание этих справочников составляет адрес-календарь лиц, служащих в губернии. Многие памятные книжки губерний Царства Польского не содержат вообще никаких иных материалов кроме адрес-календаря.

Издание губернских памятных книжек в Царстве Польском продолжалось вплоть до начала Первой мировой войны. Последние подобные справочники по Варшавской, Плоцкой, Седлецкой и Сувалкской губерниям вышли на 1913 г., по остальным шести губерниям — на 1914 г. В 1914 г. была опубликована также единственная памятная книжка образованной в 1912 г. Холмской губернии, которая была изъята из ведомства варшавского генерал-губернатора и подчинена непосредственно министру внутренних дел. Этот справочник, вышедший под заглавием «Холмская губерния. 1914 г.», был выпущен редакцией «Холмских губернских ведомостей».

В конце XIX — начале XX в. издавался «Адрес-календарь города Варшавы». В Российской национальной библиотеке имеется 16 выпусков этого справочника: на 1895, 1897–1901, 1903–1912 гг. (с 1897 г. издание имело погодную нумерацию)⁸. Его составителем являлся упоминавшийся выше Николай Акаёмов⁹. Помимо адрес-календарей он опубликовал в 1902 г. «Путеводитель по Варшаве», выдержавший несколько переизданий (в 1907, 1912, 1915 гг.), а также небольшую работу «Достопримечательности Варшавы», впервые вышедшую в 1897 г. и переизданную два года спустя.

В варшавских адрес-календарях помещались календарные сведения, списки особ Российской императорского дома, различные справочные материалы (правила содержания прислуги, езды на велосипедах по городским улицам, автомобильного движения, схемы зрительских мест в театрах и т. д.). Основной объем этого справочника составляет собственно адрес-календарь, включающий списки должностных лиц, служащих в расположенных в Варшаве учреждениях гражданского, военного и духовного ведомств (с указанием фамилии, имени, отчества, чина / сана, должности, адреса и телефона), а также частнопрактикующих врачей, повивальных бабок, дантистов, перечни торгово-промышленных заведений с распределением по роду выпускавшейся или продававшейся продукции

⁸ В популярной электронной библиотеке «Царское Село» (<https://book-olds.ru/BookLibrary/53005-Gorod-Varshava.html>) указаны также «Справочная книжка с Адрес-календарем города Варшавы на 1891 год» и «Адрес-календари» города Варшавы на 1892–1897, 1902, 1913, 1914 гг. В фондах центральных российских библиотек эти издания не выявлены.

⁹ Любопытным фактом биографии Акаёмова является то, что он был одноклассником Владимира Ульянова (Ленина) по Симбирской классической гимназии (см.: <https://breviarissimus.livejournal.com/215288.html>).

(«Бумага», «Белье», «Велосипеды», «Воды минеральные» и т. д.). В ряде адрес-календарей присутствует составленный Акаёмовым «Путеводитель по Варшаве» с фотографическими видами города.

Наиболее значительные собрания памятных книжек и адрес-календарей Царства Польского сосредоточены в Российской национальной библиотеке и Библиотеке Российской академии наук в Санкт-Петербурге, Российской государственной библиотеке и Государственной публичной библиотеке России в Москве. В Польше крупнейшие собрания этих справочников находятся в библиотеке Варшавского университета, библиотеке Главного архива древних актов и Центральной статистической библиотеке в Варшаве¹⁰.

REFERENCES

- Balackaja N. M., Razdorskij A. I., *Istorija bibliografirovanija pamjatnyh knizhek gubernij i oblastej Rossijskoj Imperii. (Opyt vossozdaniya repertuara)* // Istoriko-bibliograficheskie issledovanija. Sbornik nauchnyh trudov. Vypusk 6. Sankt-Peterburg, 1996. S. 7–44.
- Balackaja N. M., Razdorskij A. I., *Pamjatnye knizhki gubernij i oblastej Rossijskoj Imperii (1833–1917). Svodnyj katalog-repertuar*. Sankt-Peterburg 2008.
- Lazovska B., *Statisticheskie istochniki po istorii Carstva Pol'skogo v fondah Central'noj statističeskoj biblioteki v Varshave* // Bibliografija. Arheografija. Istochnikovedenie. Vypusk 4. Sankt-Peterburg; Moskva 2019. S. 233–246.
- Razdorskij A. I., *Pamjatnye knizhki gradonachal'sto Rossijskoj Imperii* // Istoriko-bibliograficheskie issledovanija. Sbornik nauchnyh trudov. Vypusk 11. Sankt-Peterburg 2008. S. 284–308.
- Razdorskij A. I., *Pamjatnye knizhki i adres-kalendari general-gubernatorstvo i namestnichestvo Rossijskoj Imperii (istoriko-bibliografičeskij obzor)* // Bibliografija. Arheografija. Istochnikovedenie. Vypusk 4. Sankt-Peterburg; Moskva 2019. S. 95–152.
- Razdorskij A. I., *Spravochnye izdaniya eparhij Russkoj pravoslavnoj cerkvi (1861–1915). Svodnyj katalog i ukazatel' soderžanija. 2-e izdanie, dopolnennoe i ispravlennoe*. Sankt-Peterburg 2011.

¹⁰ О фондах этой библиотеки подробнее см.: Лазовска Б., *Статистические источники по истории Царства Польского в фондах Центральной статистической библиотеки в Варшаве* // Библиография. Археография. Источниковедение. Выпуск 4. Санкт-Петербург; Москва 2019. С. 233–246.

Виктория Михайловна Марасанова

(Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова)

ORCID 0000-0001-8973-7831

doi: 10.36121/vmarasanova.DB.2019.09.303

Чиновники окружных судов от судебной реформы 1864 г. до революции 1917 г. (на примере Ярославской губернии)

Аннотация: В статье анализируется работа сотрудников окружных судов Российской империи за 1864–1917 гг. На основе биографических материалов автор показывает, что после судебной реформы 1864 года правительство направило в окружные суды председателей с высокими моральными качествами, которые получили юридическое образование, а также большой практический опыт. К началу XX века сроки службы председателей и судей районных судов значительно возросли по сравнению с другими должностными лицами. Нагрузка на судей в два раза превышала норму, рекомендованную Министерством юстиции. Между судьями и другими должностными лицами районных судов была значительная разница в окладах. До революции 1917 года кадровые проблемы в районных судах становились все более заметными.

Ключевые слова: Российская империя, суд, судья, прокурор, чиновник, реформа, революция.

District Courts Officials between the Judicial Reform of 1864 until the Revolution of 1917.

Annotation: The article analyzes the work of the Russian Empire provincial district courts staff during 1864–1917. On the basis of biographical materials the author shows that after the Judicial Reform of 1864 the government sent to the district courts the chairmen of high moral quality who got a legal education, as well as a great practical experience. By the beginning of the XXth century the terms of service of the district courts chairmen and judges increased significantly in comparison with other officials. The workload on judges was twice the norm recommended by the Ministry of Justice. There was a significant difference in salaries between judges and other officials of the district courts. Before the Revolution of 1917 personnel problems in the district courts became more noticeable.

Keywords: Russian empire, court, judge, prosecutor, official, reform, revolution.

Streszczenie: Artykuł analizuje pracę pracowników okręgowych sądów okręgowych Imperium Rosyjskiego w latach 1864–1917. Na podstawie materiałów biograficznych autor pokazuje, że po reformie sądownictwa w 1864 r. Rząd wysłał do sądów rejonowych pre-

zesów wysokiej jakości moralnej, którzy otrzymali wykształcenie prawnicze, a także duże doświadczenie praktyczne. Na początku XX wieku warunki pracy prezesów i sędziów sądów rejonowych znacznie wzrosły w porównaniu z innymi urzędnikami. Obciążenie pracą sędziów było dwukrotnie wyższe niż zalecana przez Ministerstwo Sprawiedliwości. Istniała znacząca różnica w wynagrodzeniach między sędziami a innymi urzędnikami sądów rejonowych. Przed rewolucją w 1917 r. Problemy personalne w sądach rejonowych stały się bardziej zauważalne.

Слова ключовые: Росыжские империя, суд, сędзя, прокуратор, урędник, реформа, револуция.

Судебная реформа 1864 г. ввела новые принципы правосудия, защиты личности и собственности и вывела судебную систему Российской империи на передовые позиции. Содержание и значение реформы достаточно подробно раскрыто в отечественной дореволюционной¹ и современной российской историографии², однако кадровый состав судебных учреждений, особенно в провинции, нуждается в дальнейшем углубленном изучении³. Ведь, несомненно, результативность работы новых судебных мест зависела не только от изменений законодательства и продуманной структуры судебной системы, но и от тех, кто все это реализовывал на практике, т.е. от чиновников и канцелярских служащих.

В 1866 г. реализация судебной реформы началась в двух столичных судебных округах – Санкт-Петербургском и Московском. Всего по Российской империи было создано 84 окружных суда и 10 судебных палат. Окружные суды первого разряда предназначались для столичных городов Москвы и Санкт-Петербурга; второго разряда для губерний, где учреждался один окружной суд. Суды третьего разряда открывались в губерниях, где планировалось открыть еще один окружной суд; окружные суды четвертого разряда открывались в уездных городах.

В Ярославской губернии первоначально было открыто два окружных суда – в губернском центре (суд третьего разряда) и в уездном городе Рыбинске (суд четвертого разряда). Под юрисдикцией Ярославского окружного суда находились 6 из 10 уездов губернии. Четыре уезда входили в округ Рыбинского окружного суда, который действовал до 1890 г. После ликвидации округа четыре входившие в него уезда были включены в округ Ярославского окружного суда (стал судом второго разряда). Население Ярославской губернии на 1897 г. составляло свыше миллиона человек (1071355).

¹ Джаншиев Г.А. *Основы судебной реформы: сборник статей*. М.: «Статут», РАП, 2004; Кони А.Ф. *Отцы и дети судебной реформы: к пятидесятилетию Судебных Уставов*. Москва, 2003; Филиппов М.А. *Судебная реформа в России: В 2 т.* Санкт-Петербург, 1871–1875; и др.

² Кутафин О.Е., Лебедев В.М., Семигин Г.Ю. *Судебная власть в России: история, документы: В 6 т.* Москва: Мысль, 2003; Немьятина М.В. *Суд в России: вторая половина XIX – начала XX вв.* Саратов, 1999; *Ярославская юридическая школа: прошлое, настоящее, будущее* / под ред. С.А. Егорова, А.М. Лушниковой, Н.Н. Тарусиной. Ярославль: ЯрГУ, 2009; и др.

³ Марасанова В.М. *Кадры председателей и членов окружных судов Ярославской губернии во второй половине XIX века* // *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова*. 2015. Т. 21. № 1. С. 25–28.

История Ярославского и Рыбинского окружных судов отражена в материалах фонда 346 Государственного архива Ярославской области (21,5 тыс. единиц хранения, 12 описей). Материалы о кадровом составе суда отложились в основном в описи 7: личные дела чиновников с их формулярными списками, приказы о перемещениях по службе, об отпусках, о принятии на службу, о взысканиях и наградах членов судов, требовательные ведомости на выдачу жалованья и пр.

Данные о персональном составе судебных учреждений ежегодно печатали официальные справочники по губернии – «Памятные книжки», «Календарии», «Справочные книги». Внутренний распорядок деятельности суда зафиксирован в его «Особых наказах». В 1866 г. был разработан первый «Особый наказ» Ярославского окружного суда, следующие – в 1871 г.

Одним из воплощений принципа гласности суда стало появление материалов о деятельности судов в периодической печати. В газете «Ярославские губернские ведомости» с февраля 1867 г. был заведен «Юридический отдел». В этом разделе сообщалось о судебных процессах и назначениях по судебному ведомству в губернии, печатались списки мировых судей и присяжных заседателей и т.д.

Указ Александра II от 2 октября 1866 г. предписывал открыть окружные суды в губерниях Псковской, Рязанской, Тульской, Калужской, Новгородской, Тверской, Владимирской и Ярославской⁴. Председателем Ярославского окружного суда был назначен Карл Карлович Поппе, ранее служивший в Московской судебной палате, а Рыбинский окружной суд возглавил бывший председатель Псковской уголовной палаты Ковалевский.

10 ноября 1866 г. состоялось торжественное открытие Ярославского окружного суда. В его первый состав под председательством К.К. Поппе вошли товарищ председателя Николай Петрович Наумов и 4 члена суда. В 1880-е гг. число членов Ярославского окружного суда увеличилось до восьми человек – председатель, товарищ председателя и шесть членов окружного суда (судей). В 1900-е гг. добавился седьмой судья.

Судебная реформа вводила четкую систему назначения членов судебных палат и окружных судов. Одним из важнейших условий вступления в судебную должность признавалось «нравственное совершенство», поскольку поведение судьи должно было служить примером для лиц, участвующих в процессе, а сам судья являлся воплощением судебной власти в целом. В ходе судебной реформы была сделана ставка на самостоятельную и сильную судебную власть и формирование нового типа судьи-профессионала, не только знающего законы, но и глубоко уважающего права и интересы личности, понимающего истинные цели правосудия.

Это полностью подтверждает личность первого председателя Ярославского окружного суда. Российский немец Карл Карлович Поппе занимал пост председателя суда с 1866 по 1871 г.⁵ Он был выпускником юридического факультета

⁴ ПСЗ, Собр. II. Отд. 2. Т. XLI. № 43696.

⁵ ГАЯО, ф. 346, оп. 7, д. 369, л. 3-21.

Санкт-Петербургского университета. В период службы в министерстве юстиции привлекался к подготовке судебной реформы. До приезда в Ярославль работал в Вятке, Екатеринославе (ныне город Днепр), Олонце. Его статьи печатались в «Судебном вестнике» и «Журнале Министерства юстиции». В период службы в Ярославле Карл Поппе поместил в «Своде замечаний о применении на практике судебных уставов» 1867 и 1868 гг. материалы о толковании и применении на практике статей «Уложения о наказании», а также об улучшении наблюдения судов за следственной частью. Карл Поппе был одновременно ученым и практиком. Он отличался высокими моральными качествами и был замечательным цивилистом.

В 1871–1878 гг. председателем Ярославского окружного суда служил Николай Михайлович Окулов. В Пошехонском уезде находились его родовые имения, так что он прекрасно знал особенности своего судебного округа. Это единственный пример назначения на должность председателя суда местного уроженца. В дополнение к этому отметим, что 2 октября 1866 г., в момент открытия окружных судов в Ярославле и Рыбинске, Окулов стал первым прокурором Рыбинского окружного суда и занимал эту должность в течение двух лет.

Следующим председателем Ярославского окружного суда в течение десяти лет был Борис Алексеевич Лопухин – с 1878 по 1889 г.⁶ Выпускник юридического факультета Императорского Московского университета. В 1868 г. был исполняющим должность товарища прокурора Ярославского окружного суда, и через десять лет ему предстояло еще раз вернуться в Ярославль. До второго назначения в Ярославль успел послужить в Твери, Владимире, Москве, Новгороде. С 1876 по 1878 г. был прокурором Варшавского окружного суда, т.е. «география» его перемещений по службе была весьма широкой. 12 января 1878 г. вышел приказ по Министерству юстиции о назначении надворного советника Лопухина председателем Ярославского окружного суда, и в Ярославль он отправился из Варшавы.

Высочайшим приказом по Министерству юстиции от 3 января 1890 г. председателем Ярославского окружного суда был назначен Николай Авксентьевич Манасеин (1847–1919)⁷. Два сводных брата, полные тезки, носили одинаковое имя – Николай Авксентьевич Манасеин. И оба прославились на юридическом поприще. Дело в том, что их отец майор Авксентий Петрович Манасеин, будучи дважды женат, в обоих браках имел сыновей, которых звали Николаями. Николай 1-й родился в первом браке с Марией Александровной Дроновой, он имел трех старших братьев Ивана, Петра, Алексея. От второго брака с Софьей Николаевной у Авксентия Петровича родилось трое сыновей: Николай 2-й, Василий и Михаил.

Конечно, более широкую известность из братьев получил старший Николай Авксентьевич Манасеин (1835–1895) – министр юстиции и генерал-прокурор Правительствующего Сената с 1885 до 1894 г. Его сводный брат Николай Авксен-

⁶ ГАЯО, ф. 346, оп. 7, д. 260, л. 2-5.

⁷ ГАЯО, ф. 346, оп. 7, д. 246, л. 2-11.

тьевич Манасеин (1847–1919) был на двенадцать лет младше. После окончания курса юридических наук в Императорском Казанском университете Николай 2-й начал службу при Московской судебной палате. В конце жизни оба брата – тайные советники и сенаторы. Председателем Ярославского окружного суда Н.А. Манасеин стал, когда его брат уже был министром юстиции. После службы в Московской судебной палате Н.А. Манасеин 2-й был назначен товарищем прокурора Псковского окружного суда, в 1876 г. переведен на такую же должность в Варшаву.

Из этого следует, что два будущих председателя Ярославского окружного суда – Борис Лопухин (прокурор) и Николай Манасеин (товарищ прокурора) – служили в Варшавском окружном суде в одно и то же время, с 1876 по 1878 г. Таким образом, изучение личностей председателей суда позволило выйти за рамки регионального исследования и гораздо шире посмотреть на проблему кадрового состава и перемещений по службе в судебных учреждениях дореволюционной России.

После Варшавы Манасеин был переведен на должность прокурора окружного суда сначала в Полоцк, затем в Симбирск. В 1884 г. стал членом Московской судебной палаты. 2 января 1890 г. был назначен председателем Ярославского окружного суда вместо заболевшего Лопухина. Через четверть века, 27 июня 1915 г., Манасеин был уволен в отставку по болезни, с мундиром, должности присвоенным, и пенсией. 22 октября 1915 г. Николай Авксентьевич Манасеин стал сенатором с сохранением получаемой им пенсии» в размере 2 тыс. руб. в год.

Председателем Ярославского окружного суда с 1915 по 1917 г. был действительный статский советник Аполлинарий Васильевич Бакланов, выпускник юридического факультета Императорского Московского университета⁸. После Февральской революции 17 августа 1917 г. распоряжением Временного правительства на должность председателя Ярославского окружного суда был назначен Станислав Карлович Витунский. С 1908 г. он выполнял обязанности присяжного поверенного в Рыбинске и хорошо знал как судебную систему, так и ситуацию в губернии.

В каждом ведомстве прохождение государственной службы являлось сложным процессом, имеющим свои правила, процедуры и стадии. К государственным служащим предъявлялись требования по таким параметрам как происхождение, образование, опыт, личностные качества и др. Так, профессор-цивилист Николай Александрович Гладков в 1866 г. перешел на должность судьи из Демидовского лицея, в дальнейшем служил в Московской судебной палате. Юридическое сообщество высоко оценило его магистерскую диссертацию, посвященную поземельным отношениям в Древней Руси (1855). Уход Гладкова в практическую сферу лишил лицей ценного преподавателя.

Кадровый дефицит, отмечавшийся после начала судебной реформы, предопределил быстрый карьерный рост многих чиновников судебного ведомства. Однако постепенно число вакансий сокращалось и вместе с этим таяли надежды

⁸ ГАЯО, ф. 346, оп. 7, д. 30, л. 2-9.

на быструю карьеру в судебном ведомстве. С 1880-х гг. утвердилась стабильность судейского корпуса. Верхнего предела возраста судей не существовало. В итоге судьи старались прослужить как можно дольше, и молодежи путь на судейские должности был практически закрыт.

Важной составляющей принципа независимости судей являлись их высокие должностные оклады. Это должно было исключить возможность взяточничества. После реформы 1864 г. расходы на содержание судебных чиновников были значительно увеличены по сравнению с дореформенным периодом. Согласно судебным уставам 1864 года, председатель получал 4,5 тыс. руб. в год, товарищ председателя – 3,4 тыс. руб., а член окружного суда – 2,2 тыс. руб.; и, несмотря на инфляцию, до середины 1880-х годов размеры окладов судей не пересматривались. В дальнейшем оклады судей увеличились, однако, не слишком значительно. Со временем судьи, не имевшие собственного состояния, могли испытывать финансовые затруднения. Вместе с тем нагрузка на судей с годами все возрастала. Накануне Первой мировой войны председатели окружных судов получали около 5,3 тыс. руб. в год, товарищи председателя – 4,2 тыс. руб., а члены окружного суда – 3,3 тыс. руб.

При окружных судах состояли и прочие должностные лица, призванные способствовать отправлению правосудия. Это судебные следователи, должностные лица прокуратуры, присяжные и частные поверенные, судебные приставы. К окружным судам также относились нотариат, канцелярия, рассыльные, сотрудники архива и кассы. Помимо председателя и членов окружного суда, еще от 10 до 12 человек, относящихся к министерству юстиции, приходилось на каждый из уездных городов и уездов Ярославской губернии. Это были члены окружного суда по уездам, судебные приставы, судебные следователи, городские судьи, нотариусы. Всего в округе Ярославского окружного суда на разных должностях трудилось около 120 человек.

Большинство чиновников судебного ведомства начинали службу со звания кандидатов на судебные должности. К примеру, в 1903 г. старшим кандидатом на судебные должности при Ярославском окружном суде числился титулярный советник Александр Николаевич Козмодемьянский, а младшими – губернский секретарь Николай Валерианович Власьевский и действительный студент Сергей Петрович Соров. В Ярославле кандидатами на судебные должности чаще всего становились выпускники Ярославского Демидовского юридического лицея. Число кандидатов особенно увеличилось на завершающем этапе деятельности Ярославского окружного суда – в годы Первой мировой войны. В 1915–1916 годах при суде было 15 старших и 12 младших кандидатов на судебные должности.

Из прокуроров Ярославского окружного суда в российской истории наиболее известен Николай Валерианович Муравьев, впоследствии министр юстиции и генерал-прокурор. В 1870 г. после окончания юридического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета служил товарищем прокурора при Владимирском и Казанском окружных судах и затем стал товарищем прокурора в Московской судебной палате. 29 декабря 1877 г. был назначен

прокурором Ярославского окружного суда. В Ярославле прослужил немногим более года, и в январе 1879 г. был переведен на должность товарища прокурора Санкт-Петербургской судебной палаты.

В подчинении прокурора Ярославского окружного суда находилось от четырех до семи товарищей прокурора, которые курировали города и уезды губернии. В 1877–1878 гг. при прокуроре Ярославского окружного суда служили шесть товарищей прокурора, в 1900 г. – пять. Таким образом, сложившаяся в 1860-х гг. структура прокурорского надзора осталась практически неизменной. Средние сроки службы прокуроров и товарищей прокурора были значительно меньше, чем у судей, и составляли в среднем около 2-3 лет. В Рыбинском окружном суде число товарищей прокурора было меньше. До конца 1870-х гг. в Рыбинском окружном суде под началом прокурора служило два товарища прокурора, а в 1880-х гг. – три⁹.

На протяжении второй половины XIX в. и начала XX-го значение прокуратуры в судебной системе страны увеличилось. Прокурору Ярославского окружного суда приходилось все в большей степени заниматься делами политического характера. Должность прокурора Ярославского окружного суда была упразднена Постановлением Совнаркома от 12 декабря 1917 г.

На округ Ярославского окружного суда было назначено четыре должности судебного пристава. «Учреждение судебных установлений» закрепляло порядок поступления на службу в качестве пристава. Кандидат должен быть старше 21 года. При подаче заявления о назначении на должность он должен был внести 600 руб. в качестве залога. Не случайно, чаще всего на это должности приходили лица с приличным достатком и соответствующим социальным статусом, имевшие классы среднего разряда по «Табели о рангах» – с 7-го (надворный советник) до 9-й (титулярный советник). Однако, в целом, в Ярославском окружном суде на должности судебных приставов чаще приходили практики с более низкими классами по «Табели о рангах», имевшие за плечами опыт службы в жандармских структурах и полиции. В 1860-х гг. на территории, контролируемой Московской судебной палатой, служили 137 судебных приставов, в том числе по Ярославскому окружному суду – 8, а по Рыбинскому окружному суду – 5.

Что касается денежного содержания, то у судебных приставов оно было относительно низким. Например, на 1874 г. – 276 руб. жалованья и 147 руб. «столовых» в год. На 1877–1878 гг. при Ярославском окружном суде числилось восемь судебных приставов. Жалованье приставов увеличилось до 300 руб. в год, «столовые» оставались практически прежние – 150 руб. в год. Если судебный пристав жил в наемной квартире или доме, ему выплачивалось 150 руб. «квартирных», т.е. около 600 руб. в год.

Для многих причиной прихода на эту должность было не столько жалованье, сколько престиж и причастность к отправлению правосудия. У двух судебных приставов срок службы в этой должности превысил 30 лет. Николай Ива-

⁹ Фонд 347 «Прокурор и товарищи прокурора Ярославского окружного суда» Государственного архива Ярославской области (ГАЯО). 1866–1917 гг., 2925 дел, 2 описи.

нович Воскресенский служил судебным приставом с 1885 г. до Первой мировой войны. Иван Иоасафович Дмитриевский служил судебным приставом в городах Ярославле, Ростове и Пошехонье с 1888 г. Его служба закончилась в 1917 г. только после ликвидации старых «царских» судов.

Канцелярские чиновники составляли самую многочисленную группу в составе Ярославского окружного суда. В составе канцелярии Ярославского окружного суда числилось до десяти человек, включая двух секретарей, их помощников, заведующего кассой и архивариуса. На каждого из канцелярских чиновников заводилось «Дело о службе». Оно начиналось с прошения об определении в должность. Так, например, дело секретаря Ярославского окружного суда Павла Аполлоновича Введенского, было начато 5 ноября 1867 г.¹⁰ Его первым документом стало поданное на имя председателя Ярославского окружного суда прошение о том, что «состоя кандидатом на судебные должности при Московском окружном суде, он желает «занять открывающуюся в настоящее время должность секретаря в Ярославском окружном суде». Он происходил «из приказнослужительских детей», т.е. был сыном чиновника. После получения аттестата об окончании курса наук в Императорском Московском университете по юридическому факультету со степенью кандидата Введенский был зачислен кандидатом на судебные должности при Московском окружном суде. Павел Введенский занимал должность секретаря Ярославского окружного около двух лет. Последним документом в его деле стало прошение от 2 октября 1868 г. на имя К.К. Поппе: «По крайне неблагоприятному стечению домашних обстоятельств вынужденным нахожусь обратиться к Вашему Превосходительству с покорнейшей просьбой уволить меня от должности секретаря Ярославского окружного суда».

Для «сообщения тяжущимся повесток и бумаг, а также исполнения других, по поручению председателя, действий, не относящихся к исполнению судебных решений» при окружных судах имелись судебные рассыльные. При Ярославском окружном суде их было 8-10 человек. Судебные рассыльные имели форменную одежду, знак и печать, но не пользовались правами государственной службы.

Жалованье судебных рассыльных было самым низким среди сотрудников суда. Например, принятому на службу 28 февраля 1911 г. Александру Ильичу Безрученкову было установлено содержание 13 руб. в месяц, что было даже ниже, чем средняя заработная плата на промышленных предприятиях губернии (16-18 руб.).

Самую низшую категорию канцеляристов в окружном суде составляли вольнонаемные писцы. Если судебные рассыльные при окружном суде появились практически с начала его деятельности, то вольнонаемные писцы упоминаются только с 1900-х гг. Это было связано с растущим объемом делопроизводства и переписки, с которыми уже не справлялись штатные канцелярские чиновники – секретари и помощники секретарей.

¹⁰ ГАЯО, ф. 346, оп. 7, д. 70, л. 1-21.

На должности судебных рассыльных и вольнонаемных писцов в начале XX века начали поступать женщины. Так, в 1911 г. прошение о зачислении на должность вольнонаемного писца подала окончившая курс частной гимназии Антиповой в Ярославле Александра Михайловна Сумеркина. Председатель суда Николай Авксентьевич Манасеин постановил: «принять с 1 сентября А.М. Сумеркину с содержанием по двадцати рублей в месяц»¹¹. Накануне и в годы Первой мировой войны число прошений от женщин о поступлении в число вольнонаемных писцов и судебных рассыльных заметно увеличилось. Здесь, очевидно, с одной стороны, сказывалась и нехватка кадров-мужчин, а, с другой стороны, налицо был существенный рост женского образования.

На средних и низших должностях в судебной системе текучесть кадров была значительно выше, чем среди судей. Что касается типичных причин ухода со службы, то это переход на новое место, возраст, болезнь, семейные обстоятельства, «исключение из списков за смертью», пьянство и т.п.

На завершающем этапе существования Российской империи судебная система так же, как и все остальные государственные институты, испытывала многочисленные трудности в выполнении своих функций. Практика внесения многочисленных поправок в судебные уставы 1864 г. постепенно нарушала стройность и целостность судебной системы. Попытка разработать новые судебные уставы в начале XX века так и осталась незавершенной.

Как говорилось во «Всеподданнейшем докладе министра юстиции и генерал-прокурора Н.В. Муравьева о пересмотре законоположений по судебной части», «несовершенство действующих у нас судебных порядков... признаются одинаково и Правительством и обществом». В числе необходимых мер министром отмечались следующие:

- изменение действующих правил о судебной несменяемости, которые в нынешней своей постановке не отвечают условиям нашего государственного устройства и не дают высшей судебной администрации достаточных средств к устранению из судейской среды недостойных деятелей;

- упрощение и более правильное разграничение подсудности судебных мест..., чтобы упростить, ускорить и удешевить производство сих дел, облегчить и улучшить делопроизводство коллегияльных судов, а равно уменьшить расходы казны на содержание этих судов и избежать необходимости периодического усиления их штатов;

- изыскание средств улучшить, с наименьшим обременением казны, материальное положение судебных чинов, в особенности же судей окружных судов и судебных палат, получающих крайне скудное содержание, совершенно не соответствующее общей нынешней дороговизне;

- упорядочение служебного положения и занятий кандидатов на судебные должности, с целью создать из судебной кандидатуры рассадник для воспитания и приготовления преданных долгу, честных и знающих судебных деятелей;

¹¹ ГАЯО, ф. 346, оп. 1, д. 589, л. 28.

- упорядочение и объединение внутренних распорядков в судебных местах путем издания для них общего наказа и т.д.¹².

Острой проблемой для судов являлось увеличение количества рассматриваемых дел в связи с ростом преступности, что привело к возрастанию «нерешенных» дел и переписки. Причинами роста количества дел были изменения в законодательстве, рост социальной напряженности и экономических проблем, а также повышение правовой культуры и существенный рост населения. В Ярославском окружном суде 1056 дел на 1913 г. оставались нерассмотренными. В 1870-е годы на одного судью приходилось 140–160 дел в год, в 1880-е годы 250–270 дел. К 1900-ым гг. нагрузка на каждого судью Ярославского окружного суда достигла тысячи дел в год. Тогда как даже министерство юстиции признавало, что согласно выработанной опытом «посильной нормы», на члена суда должно приходиться в среднем не более 500 дел в год.

На заседании под председательством Николая Авксентьевича Манасеина 14 апреля 1914 г. отмечалось, что суд «принужден принимать на службу людей совершенно неопытных, которые по ознакомлении с делопроизводством, при первом удобном случае стремятся перейти на службу к другим лицам и учреждениям, где оклады превышают содержание, получаемое ими в суде. При этих условиях личный состав канцелярии является случайным и переменчивым, между тем на чинов канцелярии возлагается крайне спешная и ответственная работа». Шансов на улучшение ситуации в военное время уже не было. В результате накануне революции 1917 г. чиновники окружных судов империи значительно различались по уровню подготовке, размерам жалованья, срокам службы и соответственно по отношению к своим обязанностям.

Декрет Совнаркома «О суде» № 1 от 24 ноября 1917 г. упразднил окружные суды, судебные палаты и Правительствующий Сенат. Вместе с ними упразднились институты судебных следователей, прокурорского надзора, институты присяжной и частной адвокатуры. В провинции выполнение этого декрета затянулось, и последним днем работы Ярославского окружного суда стало 17 января 1918 г.

Итак, при открытии окружных судов правительство стремилось направить в них лиц не только имевших высшее юридическое образование, но и обладавших высокими моральными качествами и большим практическим опытом работы, готовых служить общественным интересам. Все председатели и судьи Ярославского окружного суда закончили юридические факультеты Санкт-Петербургского или Московского университетов и имели высокие 4-й и 5-й чины по «Табели о рангах». Еще одной характерной чертой была стабильность корпуса судей и тенденция к удлинению сроков службы. В Ярославском окружном суде трудились опытные юристы, ученые и практики, Карл Карлович Попше, Николай Авксентьевич Манасеин, Михаил Венедиктович Хабаров, Николай Александрович Гладков и многие другие. Положительное воздействие на кадровый состав окружного суда оказывало наличие Ярославского Демидовского

¹² *Министерство юстиции за сто лет*. Санкт-Петербург, 1902. С. 220-230.

юридического лица, из стен которого вышла большая часть сотрудников судебного ведомства в губернии. Прокуроры окружных судов в среднем находились в должности 2-3 года. На средних и особенно низших должностях в суде средние сроки службы были значительно меньше, за исключением судебных приставов.

Накануне революций 1917 г. у окружных судов в провинции уже не было того публичного внимания и доверия населения, которое присутствовало в 1860-1870-е гг. Чрезмерная нагрузка и недостаточное финансирование на фоне роста преступности и социально-экономических трудностей негативно отразились на кадровом составе и деятельности окружных судов в годы Первой мировой войны. И все же к 1917 г. Российская империя подошла с вполне продуманной судебной системой, многие элементы которой вернулись в практику современной России.

REFERENCES

Sources:

Gosudarstvennyj arhiv Jaroslavskoj oblasti (GAJaO): F. 346 «Jaroslavskij okružnoy sud», 1722-1918 gg. Op. 1-12.

GAJaO: F. 347 «Prokuror i tovarishhi prokurora Jaroslavskogo okružnogo suda», 1866-1917 gg. Op. 1-2.

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZ RI). Sobranie II. T. XLI.

Studies:

Dzhanshiev G.A., *Osnovy sudebnoj reformy: sbornik statej*. Moskva: Statut, RAP, 2004.

Filippov M.A., *Sudebnaja reforma v Rossii: V 2 t.* Sankt-Peterburg, 1871-1875.

Jaroslavskaja juridicheskaja shkola: proshloe, nastojashhee, budushhee / ed. S.A. Egorova, A.M. Lushnikova, N.N. Tarusinoj. Jaroslavl': JarGU, 2009.

Koni A.F., *Otcy i deti sudebnoj reformy: k pjatidesjatiletiju Sudebnyh Ustavov*. Moskva, 2003.

Kutafin O.E., Lebedev V.M., Semigin G.Ju., *Sudebnaja vlast' v Rossii: istorija, dokumenty: V 6 t.* Moskva: Mysl', 2003.

Marasanova V.M., *Kadry predsedatelej i chlenov okružnyh sudov Jaroslavskoj gubernii vo vtoroj polovine XIX veka*, „Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.A. Nekrasova“ 2015. T. 21. # 1. S. 25-28.

Ministerstvo justicii za sto let. Sankt-Peterburg, 1902.

Nemytina M.V., *Sud v Rossii: vtoraja polovina XIX – nachala XX vv.* Saratov, 1999.

Артур Максимов

(Брянск)

ORCID 0000-0001-9884-4225

doi: 10.36121/amaksimov.DB.2019.09.321

Борьба за власть в российской администрации в Царстве Польском в условиях реформ 1860-х гг.

Аннотация: В статье представляется борьбу российских сановников в центральной гражданской власти Царства Польского в период реформ 1860-х гг. Автор показывает роль ключевых участников политического процесса в Королевстве. На примере сложности работы над трансформацией автор объясняет степень противоречия между бюрократами. Статья иллюстрирует суть процессов, сопровождающих создание и организацию реформ. Автор анализирует влияние борьбы царских чиновников на реализацию политики Российской империи в Царстве Польском.

Ключевые слова: реформы, бюрократия, чиновники, Царство Польское, Милютин, Берг, Черкасский.

The struggle for power in the Russian administration in the Kingdom of Poland in the context of the reforms of the 1860s.

Annotation: The article introduces the struggle among officials in Russian Central Civil administration in the Kingdom of Poland during the reform period of 1860s. The author shows the role of the main participants of political process in the Kingdom. The article reveals the degree of controversy between bureaucrats at the example of difficulties in work on reforms. The paper images the essence of the processes, that accompanied the work on transformation. The author analyzes the impact of the struggle among officials on the implementation of Russian Empires' policy in the Kingdom of Poland.

Keywords: reforms, bureaucracy, officials, the Kingdom of Poland, Milutin, Berg, Czernakovsky

Walka o władzę w rosyjskiej administracji w Królestwie Polskim w trakcie reform 1860-ych

Streszczenie: Artykuł przedstawia walkę dygnitarzy rosyjskiej centralnej administracji cywilnej w Królestwie Polskim w okresie reform lat 1860-ych. Autor pokazuje rolę kluczowych uczestników procesu politycznego w Królestwie. Na przykładzie trudności pracy nad transformacją autor wyjaśnia stopień sprzeczności między biurokratami. Artykuł ilustruje sedno procesów towarzyszących tworzeniu i organizacji reform. Autor analizuje jaki

wpływ miała walka wśród urzędników carskich na realizację polityki Imperium Rosyjskiego w Królestwie Polskim.

Słowa kluczowe: reformy, biurokracja, urzędnicy, Królestwo Polskie, Milutin, Berg, Czerkasski.

Царство Польское, вошедшее в состав Российской империи по итогам Венского конгресса 1815 г., всегда занимало важное место в политике государства. Особенное значение роль Польши имела в период Великих реформ 1860-х гг. Этот регион нуждался в преобразованиях не меньше, чем остальная империя. Кроме того, здесь всегда серьезным было стремление к обретению независимости. На фоне этих обстоятельств в Царстве в 1863-1864 гг. вспыхнуло восстание, которое послужило сигналом к более активным действиям властей в этом регионе.

Для реализации назревших преобразований были призваны люди, некогда зарекомендовавшие себя в качестве проверенных кадров. Ключевыми, по сути, являлись два назначения – Николая Алексеевича Милютина и Федора Федоровича Берга.

Н.А. Милютин отличался прогрессивными взглядами на проведение реформ. Приняв предложение императора о назначении, он получил чрезвычайные полномочия, не исполняя никаких функций в официальной управленческой структуре Царства Польского. Будучи подчиненным непосредственно императору, Н.А. Милютин мог предпринимать попытки самостоятельно реализовывать свое видение политики в отношении Польши. Вероятно, он стремился к созданию в Царстве бюрократического аппарата, управляемого доверенными лицами и проверенными кадрами. Можно даже говорить о создании нового типа российского государственного чиновника, воодушевленного идеей выполнения на территории Царства Польского особой миссии, под знаменем национализма и различных современных для того времени идей «хлопоманства»¹. Проводником и реализатором идей Н. А. Милютина стал Владимир Александрович Черкасский – назначенный директором комиссии внутренних дел в Царстве.

Н. А. Милютин стремился к созданию бюрократического аппарата, возглавляемого его товарищами по крестьянской реформе 19 февраля 1861 г., а также кадрами из центральной России. В этот период он практически был одним из наиболее приближенных к царю государственных деятелей. Новый подход царской власти в Польше, заключающийся в ориентации на крестьян, а не на польскую шляхту и буржуазный слой польского общества, по сути, развязывал Н. А. Милютину руки. Ему уже не было необходимости считаться с интересами

¹ «Chłopomanstwo» – в этом контексте, идеализация крестьян, связанная напрямую со взглядами славянофилов в отношении крестьян, с их отношением к способу разрешения «польского вопроса», основанному на идее, что только при помощи крестьян можно достичь успеха в здешних преобразованиях, трактуемых как «царский демократизм», наполненный неприязнью к католицизму и антиполонизму. Подробнее: H. Głębocki, *Fatalna sprawa: kwestia polska w rosyjskiej myśli politycznej (1856–1866)*. Kraków, 2000. s. 484-486.

дворян, как это было при разработке крестьянской реформы 1861 г. в Российской империи. Наиболее вероятным раскладом последствий этих преобразований явилась бы, вероятнее всего, полная ликвидация автономии Царства Польского и опять же, института наместничества, чего, наверняка, не очень хотелось графу Ф. Ф. Бергу.

Граф Ф.Ф. Берг фактически противостоял и государственной политике в Царстве Польском, он не допускал массовой конфискации имущества у участников восстания, считая, что воздействовать на землевладельцев и крестьян гораздо эффективнее при помощи контрибуций и штрафов, в чем оказался, в общем-то, прав. Кроме того, Ф. Ф. Берг не упускал возможности удовлетворить свои интересы – ведь эти штрафы приносили доход и самому наместнику, и военным начальникам, и полиции Федора Федоровича Трепова².

Как утверждал историк Николай Васильевич Берг (однофамилец графа), взятки Ф. Ф. Берг не брал, однако не отказывался от присутствия в серьезных экономических мероприятиях. Ему предлагалось участие, и инициаторы порой даже не просили денег у наместника, им достаточно было получить его подпись. После определенного времени наступал расчёт, и граф с чистой совестью клал в конторку значительную сумму³. Все финансовые и экономические вопросы обсуждались с Ф. Ф. Бергом и отправлялись в Петербург только с его одобрения (учреждение Торгового Банка, Кредитного Товарищества города Варшавы). Обосновывал это наместник тем, что улучшение экономической ситуации усиливает связи империи с Царством⁴.

Большой резонанс на польских территориях породило введение военно-полицейского управления, на которое решился граф Ф. Ф. Берг во время подавления восстания 1863-1864 гг. Российская власть здесь в то время отождествлялась с наместником, поскольку именно он реализовывал планы по подавлению восстания и успокоению края, он был главным и самым ярким представителем империи в Царстве. Одним из примеров такого отождествления была реакция на распоряжение Ф. Ф. Берга о вышеупомянутой реорганизации управления. По мнению автора статьи в «*Dziennik Poznański*», распоряжение о введении военно-полицейского управления являлось свидетельством анархии и безвластия, до которых дошла московская власть в Польше, свидетельством того, что она не способна управлять обычными способами⁵.

Путем введения военно-полицейского управления империя хотела, будто бы управлять Царством с чистого листа. Там же говорилось о том, что российская администрация в Польше не любит оставлять старого административного деления, а объединяет повяты, снова делит, дробит на меньшие части для минутной выгоды. Характерной чертой системы российского управления в Польше

² S. Kieniewicz, *Teodor hrabia Berg – wielkorządca w feudalnym, czy też w burżuazyjnym stylu?* [w] *Między feudalizmem a kapitalizmem. Studia z dziejów gospodarczych i społecznych*, Wrocław 1976, s. 283.

³ M. Berg, *Zapiski i polskich spiskach i powstaniach*. Cz. 10. Warszawa, 1906. s. 90.

⁴ S. Kieniewicz, dz. cyt, s. 284.

⁵ *Dziennik Poznański*. 1864. № 3. 5 stycznia.

представлялось то, что уничтожалось верхнее и низшее звено власти, а среднее оставалось функционировать, из-за чего возникали противоречия и коллизии⁶. Действительно, с введением военно-полицейского управления гражданские чиновники должны были продолжать исполнять свои функции.

Весьма логичным является то, что при подобном различии в подходах и взглядах на преобразования в Царстве Польском у двух главных чиновников, ответственных за новую политику, конфликт был неизбежен. Так вышло и на практике, под весь процесс преобразований был заложен часовой механизм, и лишь вопросом времени было обострение отношений между чиновниками в российской администрации. Подтверждение непростой ситуации можно было обнаружить уже в первые месяцы 1864 г., еще до начала реальной работы в Царстве по вопросам реформ, а фактически в момент организационных работ по устройству администрации.

Уже в июле 1864 г. прессой было замечено, что в российской администрации не все так гладко. «Dziennik Poznański» представлял весьма обширную характеристику на представителей власти в Царстве, замечая: «... ошибался бы тот, кто считал, что граф Берг является единственным и реальным царским наместником в Конгрессном Царстве. Наместника у нас три: Берг, Трепов и Милютин. Разница между этими владельцами нашей жизни и богатства огромна...»⁷.

Ф. Ф. Берг, по мнению издания, был человеком, сохранившим определенную долю честности, которой мог бы обладать царский чиновник. И даже после жесткого подавления восстания, ослабления богатства Царства контрибуциями в нем виделась надежда и желание ослабить ту систему гнета, которая установилась на этих территориях⁸. Однако этого невозможно было сделать, поскольку рядом с ним был второй наместник – Ф. Ф. Трепов. В глазах автора статьи, представленной на страницах указанной газеты, генерал-полицмейстер выглядел как настоящий тип русского и охарактеризован был «grattez le Russe, le Tartare paraitra»⁹, он противопоставлялся людским побуждениям Ф. Ф. Берга и мстил полякам. Однако это не было проявлением какого-то социального или политического принципа, а «...животный инстинкт сохранения существующего положения дел...»¹⁰ – это был страх того, что если Царство вернулось бы к мирному сосуществованию, то Ф. Ф. Трепов оказался бы попросту не нужен.

Третьим наместником был Н. А. Милютин, который, как и Ф. Ф. Трепов, был сторонником сохранения «системы возмездия», но по другим причинам: «... ему система мщения нужна для того, чтобы никто не мешал экспериментировать на нашем крае <...> а идеи их столь велики, что петербургские министры

⁶ Там же.

⁷ Dziennik Poznański. 1864.. № 165. 21 lipca.

⁸ Там же

⁹ (фр.) Вошло в русский язык как «поскреби русского – найдешь татарина», значило это примерно следующее – «Под тонкой оболочкой напускной культуры в русских по-прежнему скрываются дикари-людоеды».

¹⁰ Там же.

испугались, <...> чтобы они [партия Милютина¹¹ – Авт.] не распространяли этих идей в России, поэтому за свой счет и с хорошим жалованьем отправили в Царство, чтобы только выслать их из империи, дабы они не распространяли вредное для деспотизма влияние...»¹². Трудно сказать, насколько верными были подобные утверждения в газетных изданиях, особенно, если учитывать, что тот же Н. А. Милютин был призван императором для разрешения польского вопроса, будучи до того отстраненным от рычагов влияния на русскую политику. Однако стоит понимать, что данные слухи не взялись на пустом месте, и, если представлялись такие характеристики представителей администрации, значит они действительно резко контрастировали между собой как минимум в принимаемых решениях и воздействии на положение дел в Царстве Польском.

Главное же заключалось в том, что эта обстановка отрицательно сказывалась на подготовке и реализации реформ, создавая трудности там, где они не должны были возникать. Осуществление конкретных проектов приводило не только к борьбе «реформаторов» с системой, сложившейся в Царстве Польском ранее, но и выливалось в противостояние друг с другом тех, у кого изначально должны были быть общие интересы. Происходило это из-за того, что подобная практика решения насущных вопросов определенным образом позволяла сдерживать политических оппонентов. Отсюда возникало и впечатление об их деятельности, когда Ф. Ф. Трепов занимался арестами и ссылками, Ф. Ф. Берг предлагал хорошие идеи и важные проекты, но чужие, и которые в рамках системы военно-полицейского управления не могли быть реализованы, а Н. А. Милютин организуя и претворяя, по сути, правильные реформы, не знал, как их правильно реализовать, поскольку не знал Царства Польского¹³.

Первым крупным противостоянием в среде чиновников стал вопрос проведения монастырской реформы. Одной из главных локальных задач для «лагеря реформаторов» было не допустить успешной поездки наместника в Ковно и Эйдкунен, где он мог встретиться с Александром П. Граф Ф. Ф. Берг связывал со встречей с императором надежды на противодействие изменениям в монастырском деле, а также хотел решить некоторые кадровые вопросы, в которых был заинтересован лично. Князь В. А. Черкасский в положительном для наместника решении этих проблем, вероятно, видел вред для положения «лагеря реформаторов» и угрозу для успешного осуществления преобразований. Он писал по этому поводу: «...если из Ковно наместник вернется с сияющим лицом, что сейчас же пронесется по всему Царству, и если мы не получим здесь нравственного подкрепления, то мои усилия могут с течением времени даже весьма скоро оказаться тщетными...»¹⁴. Для В. А. Черкасского он сам и его подчиненные были небольшой группой единомышленников, которых сплачивал энтузиазм и нравственность. Он опасался, что если поставить эти составляющие под удар,

¹¹ В данном контексте сторонники подхода Н.А. Милютина, лагерь реформаторов.

¹² Там же.

¹³ Dziennik Poznański. 1864. № 166. 22 lipca.

¹⁴ Князь [В. А. Черкасский] – Н. А. Милютину от 21 мая / 2 июня 1864 года // НИОР РГБ. Ф. 327. К. 30. Ед. хр. 2. Л. 85.

то все «дело» может провалиться: «...признаю Вам откровенно: этой деморализации в нашем крошечном войске я боюсь более всех криков и кликов панов, генералов и наместников, вместе взятых; ибо этот нравственный элемент есть единственный, который однажды пораженный, не может быть восстановлен в прежней силе...»¹⁵

Князю удалось провести проекты монастырской реформы прибегнув к помощи Н.А. Милютина, который представил их императору, – планы Ф. Ф. Берга относительно монастырского дела не реализовались. В качестве косвенного подтверждения этому можно рассматривать выдержки из писем, характеризующие настроение наместника, после состоявшейся встречи с императором: «...не знаю в подробностях, что происходило в вагоне; но по рассказу главного очевидца (Мельникова), хитрый старец возвращался из Эйдкунена как обваренный, до глубокой ночи рассказывал о своих подвигах и о неблагодарности человеческой, жаловался на свое положение, на препятствия, и пр. и пр., <...> другой очевидец, Оболенский, хотя не знает об этих интимных разговорах Ф. Ф. Берга с Мельниковым, но нес то же впечатление...»¹⁶.

Конец октября и начало ноября 1864 г. прошли в подготовке к оглашению указа по монастырскому делу. Н. А. Милютин, в связи с этим, просил В. А. Черкасского держать все в тайне, чтобы не произошло утечки информации относительно подробностей указа, и, в особенности, когда именно случилось бы закрытие монастырей в Царстве Польском. Оно состоялось в ночь с 15 (27) на 16 (28) ноября 1864 г., несмотря на длительные приготовления, точную дату осуществления удалось сохранить в секрете до непосредственного приведения в жизнь замыслов реформаторов.

Реакция «властей» была вполне единодушной и далекой от справедливости в отношении осуществленных мероприятий по закрытию монастырей. Если наместник, по словам В. А. Черкасского, был просто доволен, то Ф. Ф. Трепов и Н. И. Корф пошли несколько дальше в своих эмоциях по поводу успешного закрытия монастырей: «...Трепов и Корф оба в восхищении и каждый из них себе приписывает всю славу. Первый забыл даже, что он отказался быть председателем особой комиссии о монастырях и уговаривал, и упрашивал Анучина не идти в члены. Корф счастлив как ребенок, ибо изумляется тому, что он не проболтался...»¹⁷.

Стоит отметить, что присвоение чужих успехов было вполне нормальным явлением для наместника, это случалось и позднее, например, по назначению С. Зволинского управляющим Варшавской епархией, осуществленного при помощи усилий лично Черкасского¹⁸. Любой успех в Польше превращался в

¹⁵ Там же.

¹⁶ Князь [В. А. Черкасский] – Н. А. Милютину от 21 мая / 2 июня 1864 года // НИОР РГБ. Ф. 327. К. 30. Ед. хр. 2. Л. 95.

¹⁷ Князь [В. А. Черкасский] – Н. А. Милютину от 17 / 29 ноября 1864 года // НИОР РГБ. Ф. 327. К. 30. Ед. хр. 2. Л. 227.

¹⁸ Князь [В. А. Черкасский] – Н. А. Милютину от 25 октября / 6 ноября 1865 года // НИОР РГБ. Ф. 327. К. 31. Ед. хр. 1. Л. 261–262.

личную заслугу, так как наместник в глазах императора, фактически нес ответственность за все, что происходило в Царстве Польском. Отсюда и все здешние успехи также расценивались как результат действий наместника.

Преобразованиям по административной части началось уделяться серьезное внимание примерно с 1865 г. Подчеркивалась важность преобразований в этой сфере и абсолютная необходимость их проведения «...для упрочения нравственного влияния России в Польше...»¹⁹. По мнению лагеря реформаторов, эта реформа была почти настолько же важна, как и крестьянская.

Атаки на проект административных преобразований велась иногда открыто, а иногда очень хитро и, практически, незаметно. В один из дней Н. А. Милютин получил ответ от наместника по административным проектам. На первый взгляд там не оказалось никаких коренных возражений, лишь вопрос о благотворительных организациях, который наместник просил отложить. В основном были только мелкие замечания, при том, по мнению Н. А. Милютина, «весьма коварные»²⁰. В частности, чиновник упоминал, что в полученном ответе от наместника, последний просит сохранения части полицейской власти за бургомистрами в безуездных городах: «...замечания <...> подчас мелочные до тупости, или относящиеся лишь к редакции, которая, как вам известно, была вовсе не окончательная. Впрочем, над всем этим владеച്ചствует личная злоба, которая выразилась даже довольно наивно. Решительно у вашего шефа старческое размягчение мозга...»²¹, – заключал Н. А. Милютин. Так, не стесняясь в выражениях, Н. А. Милютин говорил о Ф. Ф. Берге и о его попытках навредить административным проектам.

Отношение В. А. Черкасского к замечаниям Ф. Ф. Берга было несколько иным. По мнению князя, требования и поправки графа не настолько невинны и малозначимы, как казалось Н. А. Милютину, хотя В. А. Черкасский и признавал, что сам поначалу не заметил ничего необычного в отметках Ф. Ф. Берга. Князь сообщал: «...хитрый старец чуть-чуть не надул нас обоих, под влиянием очевидно преобладающего ныне повсюду желания вести дело, во что бы ни стало, на соглашение и не оскорбить его еще более после понесенного им по финальной части и по Государственному совету поражения. Хитрый старец мастер пользоваться такими случаями...»²². И продолжал, раскрывая тактику Ф. Ф. Берга: «...обыкновенно, в прежнее время он, в отплату за такое поражение, довольствовался требованием немедленного вознаграждения себе в личных вопросах и наградами своим клеветам, которые служили в Варшаве к укреплению его положения. Ныне, подстрекаемый местными элементами (между прочим – Гецевичем и др.), он воспользовался случаем и отстаивает, кроме того, сам прин-

¹⁹ Князь [В. А. Черкасский] – Н. А. Милютину от 26 января / 7 февраля 1865 года // НИОР РГБ. Ф. 327. К. 31. Ед. хр. 1. Л. 29.

²⁰ Zob.: Н. А. Милютин – Князю [В. А. Черкасскому] от 21 августа / 2 сентября 1866 года // НИОР РГБ. Ф. 327. К. 32. Ед. хр. 1. Л. 373

²¹ Там же.

²² Князь [В. А. Черкасский] – Н. А. Милютину от 12/24 сентября 1866 года // НИОР РГБ. Ф. 327. К. 32. Ед. хр. 1. Л. 395.

цип наместничества и местной административной автономии, наперед проектам нового громкого закона, ограждая ее в будущем от посягательства; причем он старается не только о сохранении, по возможности всего прежнего безобразия местного управления, вызвавшего саму необходимость административной реформы, но требует еще большего усиления прежней системы или лучше сказать неурядицы...»²³.

В. А. Черкасский вполне логично задавался вопросом, узнал бы Н. А. Милютин свой проект административной реформы, если бы в него внесли подобные правки?²⁴ По сути, административная реформа в том случае означала бы лишь частичное упразднение временного учреждения генерал-полицмейстерства, и его окончательное утверждение в новой организации III Округа жандармов. Губернские правления существенно не улучшились бы, а все проблемы их были бы еще больше укреплены законом.

Административные проекты были приняты 8 ноября 1866 г. в Польском комитете, со слов Н. А. Милютина, оценивались они им как вполне удачные. Примечательно, что во время заседания в Польском комитете в Петербурге, по словам Н. А. Милютина, граф Ф. Ф. Берг (28 октября 1866 г. получил чин генерал-фельдмаршала) был весьма приветлив и любезен: «...фельдмаршал необыкновенно скромен и мил. В заседании комитета произнес Вам самое похвальное слово по поводу административных проектов...»²⁵.

Трудно объяснить, почему Ф. Ф. Берг произнес подобные слова в присутствии высших чиновников империи, возможно, наместник при всей личной нелюбви к В. А. Черкасскому, все же оценивал его и с профессиональной точки зрения. Однако, вероятно, он понимал, что князь уже не имеет прежнего политического веса и никак не сможет навредить самому наместнику, поскольку еще в апреле 1866 г., В. А. Черкасский обратился к Ф. Ф. Бергу с просьбой об отставке, поэтому похвалить В. А. Черкасского было уже поступком, ничего не значащим с практической точки зрения. Это фактически был последний случай для подобной похвалы чиновника со стороны графа Ф. Ф. Берга.

В начале декабря 1866 г. у Н. А. Милютина случился инсульт. 2 декабря 1866 г. князь отправил наместнику письмо с просьбой не отказать в увольнении себя со службы и ходатайством подкрепить просьбу об увольнении. Увольнение В. А. Черкасского последовало одновременно с рассмотрением и введением в действие в Царстве Польском нового административного преобразования 1 января 1867 г.²⁶

Русские чиновники излагая реформаторов были обвинены общественным мнением части зарубежной и польской прессы во многих проблемах Царства. Конкретно, это касалось, конечно же, князя В. А. Черкасского и Н. А. Милюти-

²³ Там же. Л. 396.

²⁴ *Zob.*: там же. Л. 406.

²⁵ Н. А. Милютин – Князю [В. А. Черкасскому] от 9 / 21 ноября 1866 года // НИОР РГБ. Ф. 327. К. 32. Ед. хр. 1. Л. 468.

²⁶ *Zob.*: Князь [В. А. Черкасский] – Н. А. Милютину от 15 февраля 1867 года // НИОР РГБ. Ф. 327. К. 32. Ед. хр. 1. Л. 490.

на, чьим именем часто называлась система, образовавшаяся в Царстве Польском. Корреспондент *Breslauer Zeitung* описывал события тех дней: «...так пал этот [Черкасский – Авт.] жестокий реализатор милютинских экспериментов, правда только тогда, когда принес уже столько несчастья, когда разорил страну, когда обидел народ в самых дорогих для него вещах и еще большей сделал пропасть между властью и властвующими. Какие же усилия теперь должна приложить власть <...> чтобы лишь затянулись раны, нанесенные Милютиным и Черкасским ...»²⁷. Фактически это показывало, что именно князь оказался виноватым. Это не было удивительным, поскольку В. А. Черкасский на самом деле являлся олицетворением, ярким сторонником Н.А. Милютина, главным проводником его идей и ключевой фигурой лагеря реформаторов в Польше.

М. Н. Катков, однако, на страницах «Московских Ведомостей» призывал не клеймить чиновников, которые, по сути, являлись исполнителями. Система, по его мнению, столь же мало являлась системой Н. А. Милютина, как и любого из подчиненных ему чиновников, поскольку являлась плодом исторического хода событий, и не могла быть именуема никак иначе, кроме системы Александра II²⁸.

Таким образом, была подведена черта под деятельностью реформаторов в Царстве Польском. Усилия наместника, чтобы выжить сторонников В.А. Черкасского и Н.А. Милютина из Варшавы, увенчались успехом. Надо полагать, что это случилось, даже если бы последний остался здоров, и не отошел от дел. Однако стоит признать, что В. А. Черкасский, несмотря на крайне тяжелое свое положение, все-таки боролся до самого конца против козней и интриг, исходящих со стороны наместника. Князь постоянно выражал озабоченность, обеспокоенность, недоумение относительно действий наместника и его приближенных, и редко выражал радость по поводу локальных успехов, хотя каждое удачно реализованное или продавленное к исполнению решение стоило больших трудов.

Выезд В. А. Черкасского²⁹ из Варшавы вызвал противоречивую реакцию у чиновников. С одной стороны, можно отметить фрагмент из записки П. А. Фредерикса: «...разнесшийся слух об оставлении службы князем Черкасским, вызвал самые воодушевленные толкования и рассуждения во всех сословиях и общественных кружках. Поляки торжествуют и не умеют даже скрыть своей радости. Подчиненные князя Черкасского считают себя счастливыми, что избавляются от столь крутого, надменного и недоступного начальника. Близкие и преданные люди князя Черкасского сильно задумались, и волнение их видимое. Находятся и такие, которые до сего, будучи душою преданными князю Чер-

²⁷ Dziennik Poznański. 1866. № 292. 23 grudnia; Czas. 1866. № 293. 25 grudnia.

²⁸ М. Н. Катков, «Система, действовавшая в Царстве Польском, есть система Императора Александра II, а не Милютина» [w] Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1866 год. Москва, 1897–1898. s. 617.

²⁹ Czas. 1866. № 294. 28 grudnia. Сообщала, что В. А. Черкасский уже не вернется в Варшаву на свою должность, хотя имя его преемника еще не оглашалось. По мнению издания, уход князя с поста директора Комиссии внутренних дел вовсе не означал изменений в системе управления и подходов в решении проблем Царства Польского

касскому, то есть, как это было ими показываемо, ныне относятся о нем самым предосудительным образом...»³⁰.

С другой стороны, обращает на себя внимание высказывание одного из калишских чиновников: «...пока был здесь князь Черкасский, мы не боялись ни польских влияний, ни жандармов, не боялись за наше собственное будущее и наконец, – что всего важнее, – не боялись за дело, для которого потрачено столько сил, трудов, забот и денег. Теперь все прошло и все пропало. Здесь стоят теперь стон и гул, – стон всех нас, истинных русских, и гул радости поляков... здесь уже нет кн. Черкасского, который видел их насквозь, – нет этого человека, который не только своей деятельностью, а просто одним присутствием своим и именем разрушал все сокровенные их надежды ...»³¹.

В этих упоминаниях князь В. А. Черкасский предстает двумя противоположностями, в одном – это жесткий человек, настроивший против себя весь высший свет Варшавы и свое окружение, а в другом он предстал как защитник русских чиновников и проводников интересов империи, борющийся с постоянным противодействием со стороны поляков, которые безмерно радовались его отъезду. Вероятно, что обе эти характеристики были верными, и все это действительно сочеталось в князе. Пожалуй, эти упоминания лучше всего характеризуют личность князя и его персону на службе в Царстве. Конечно, стоит учитывать, что отъезд князя оставлял административные преобразования без их идейного вдохновителя, составителя и организатора, что ставило под вопрос успешность их реализации, о чем в своей вышеупомянутой записке сообщал П. А. Фредерикс. Однако если вспомнить, что разговоры об отставке шли еще в апреле 1866 года, а ситуация в русской администрации серьезно обострилась к концу того же года, вряд ли можно действительно обвинять В. А. Черкасского в пренебрежении интересами Российской империи в Царстве Польском.

Деятельность реформаторов в Царстве Польском была связана с непрерывной борьбой против складывавшейся длительное время в Польше системы управления, против того, что было порождено этой системой, против сильного влияния польских дворянских слоев, против наместника и тех, кого он привлек на свою сторону. Результаты этой борьбы не были однозначными. Многие решения князю В. А. Черкасскому удалось провести благодаря своим твердым убеждениям в их необходимости, значительная поддержка, способная сломить сопротивление политических оппонентов, была получена от Н. А. Милютина.

С другой стороны, поражение реформаторов произошло не без содействия наместника, а Ф. Ф. Берг сохранял свою должность до 1874 г., и был последним наместником Царства Польского. Следовательно, граф и дальше мог проводить, пусть и с оглядкой на Петербург, но свою политику, не встречая непосредственно в Царстве Польском серьезных оппонентов при реализации своих замыслов.

³⁰ Записка П. А. Фредерикса от 6/18 декабря 1866 года // ГАРФ. Ф. 109 с/а. Оп. 2а. Д. 590. Л. 36.

³¹ Выписка из письма Рычкова, из Калиша, – Варшавской губернии, – от 11 декабря, к Ю. Ф. Самарину в Москву // ГАРФ. Ф. 109 с/а. Оп. 2а. Д. 591. Л. 11.

Исходя из сведений, оставленных В. А. Черкасским, Ф. Ф. Берг был скорее отрицательной политической фигурой, но эта оценка вытекала из постоянного противостояния двух лагерей, сложившихся в ходе реформ в Польше. Наместник реализовывал свое видение политики в отношении Царства Польского, у него были иные мотивы, он по-другому смотрел на ситуацию. Принесла ли его особая позиция вред для реализации государственных интересов, как они понимались верховной властью применительно к этой территории? Скорее нет, чем да. Более того, противостояние двух этих ведущих сил, сложившихся в администрации Царства Польского, не оставило в стороне от осуществления реформ ни одного из действовавших там чиновников. Все они вынуждены были принять участие в борьбе за осуществление преобразований, сделать свой выбор в пользу той или иной стороны, боровшейся за влияние и главную роль в принятии ключевых решений. Это была не всегда честная и не всегда равная борьба, но она всё же позволила провести в Польше немалое количество конструктивных изменений как в период с 1864 по 1866 г., так и в более позднее время.

Следует констатировать, что в развернувшемся противостоянии преимущество было у сторонников Н. А. Милютина и В. А. Черкасского, поскольку именно их варианты проектов в большинстве своем приобретали форму окончательных решений. Однако в итоге именно сторонники графа Ф. Ф. Берга получили то влияние на территории Царства Польского, за которое шла борьба в течение трех лет. Должность наместника сохранилась до 1874 г., и в этом была несомненная заслуга Ф. Ф. Берга, продолжавшего до самой смерти оказывать свое влияние на ход политического процесса в Польше.

Оценивая происходившие события с разных точек зрения, приходится констатировать, что при некоторых позитивных моментах, противостояние серьезным образом осложняло работу над принятием решений в Царстве Польском, и местами борьба политических элит за главенство в этом процессе отдаляла их от конечного результата. Сами же чиновники порой ставили собственные интересы превыше государственных, но система сдержек и противовесов, сложившаяся в Царстве Польском в 1864 г. именно на почве политической конкуренции, позволяла контролировать такие стремления, пусть и через серьезные конфликты.

В целом же, основной российский государственный интерес был реализован – Царство Польское преодолело последствия Январского восстания, и именно в этот период здесь начался процесс русификации. Насколько этот итог был успешен в исторической перспективе? Для российской верховной власти фундамент, заложенный в первые годы после восстания, и те серьезные преобразования, которые были проведены на территории Царства Польского, позволили империи избежать дальнейших конфликтов с Польшей в течение довольно длительного периода, и реализовывать государственные интересы без оглядки на обострившийся «польский вопрос».

REFERENCES**Sources:**

Berg M., *Zapiski i polskich spiskach i powstaniach*. Cz. 10. Warszawa, 1906.

Czas. 1866 (№ 293, № 294). Kraków.

Gosudartvennyy arkhiv rossiyskoy federatsii

- F. 109 s/a. Op. 2a. D. 590, *Donesenija namestnika Carstva Pol'skogo grafa Berga F.F. i general-policmejstera barona Frederiksa o politicheskom sostojanii Carstva Pol'skogo. Chast' dok. na fr.jaz.*

- F. 109 s/a. Op. 2a. D. 591, *Vypiski iz pisem Rzhevuskogo, Rychkova i dr. k Koni A.F., Katkovu M.N., Samarinu Ju.F. o nastroenijah poljakov, o naznachenijah v vysshej administracii Carstva Pol'skogo.*

Dziennik Poznański. 1864 (№ 3, № 165, № 166). 1866 (№ 292). Poznań.

Katkov M. N., «*Sistema, dejstvovavshaja v Carstve Pol'skom, est' sistema Imperatora Aleksandra II, a ne Miljutina*» [in:] *Sobranie peredovyh statej Moskovskih vedomostej*. 1866 god. Moskva, 1897-1898. s. 616-618.

Rossiyskaya gosudarstvennaya biblioteka, Научно-исследовательский отдел рукописей:

F. 327. Karton 30. Ed. hr. 2, *Perepiska Miljutina Nikolaja Alekseevicha s Cherkasskim kn. Vladimirov Aleksandrovichem za 1864 god.*

F. 327. Karton 31. Ed. hr. 1, *Perepiska Miljutina Nikolaja Alekseevicha s Cherkasskim kn. Vladimirov Aleksandrovichem (za 1865 god).*

F. 327. Karton 32. Ed. hr. 1, *Perepiska Miljutina Nikolaja Alekseevicha s Cherkasskim kn. Vladimirov Aleksandrovichem (za 1866 god).*

Studies:

Głębocki H., *Fatalna sprawa: kwestia polska w rosyjskiej myśli politycznej (1856-1866)*. Kraków 2000.

Kieniewicz S., *Teodor hrabia Berg – wielkorządca w feudalnym, czy też w burżuazyjnym stylu?* [in:] *Między feudalizmem a kapitalizmem. Studia z dziejów gospodarczych i społecznych*, Wrocław 1976, s. 277-286.

Александра Юрьевна Бахтурина

(Российский государственный гуманитарный университет, Москва)

ORCID 0000-0003-1116-4265

doi: 10.36121/abakhturina.DB.2019.09.341

Эвакуированное чиновничество Царства Польского в годы Первой мировой войны (1915-1917 гг.): служебные привилегии и национальная самоидентификация¹

Аннотация: В статье рассматриваются преимущества польских государственных служащих, эвакуированных из Королевства в 1915 г., анализируется положение эвакуированных чиновников относительно условий жизни других русских беженцев. Показано, как в 1917 г. происходит расслоение единой бюрократической корпорации как по национальному, так и по политическому признаку.

Ключевые слова: Российская империя, Царство Польское, бюрократия, гражданские служащие, эвакуация, Первая мировая война, Временное правительство

Evacuated officials of the Kingdom of Poland during the First world war (1915-1917): official privileges and national self-identification

Abstract: The article considers the advantages of Polish civil servants evacuated from the Kingdom in 1915, analyzes the situation of evacuated officials regarding the living conditions of other Russian refugees. It is shown how in 1917 there is a stratification of a single bureaucratic corporation on both national and political grounds.

Keywords: Russian empire, Kingdom of Poland, bureaucracy, government officials evacuation, Provisional government, First world war

Ewakuowani urzędnicy Królestwa Polskiego w czasie I Wosjny Światowej (1915-1917): przywileje urzędnicze i narodowa samoidentyfikacja.

Streszczenie: Artykuł omawia zalety polskich urzędników ewakuowanych z Królestwa w 1915 r., Analizuje sytuację ewakuowanych urzędników w zakresie warunków życia innych rosyjskich uchodźców. Pokazano, jak w 1917 r. Rozwarstwienie jednej korporacji biurokratycznej odbywa się zarówno na szczeblu krajowym, jak i politycznym.

Słowa kluczowe: Imperium Rosyjskie, Królestwo Polskie, biurokracja, ewakuacja urzędników państwowych, I Wojna Światowa, Rząd Tymczasowy

¹ Работа выполнена при поддержке Российского Фонда фундаментальных исследований. Проект 19-59-12006ННИО_а.

Проблемы миграций гражданского населения в годы Первой мировой активно исследуются отечественными и зарубежными историками. В рамках этой проблемы изучаются вопросы эвакуации населения, положение и перемещение беженцев, государственная политика в отношении перемещаемых лиц и др. В последние годы в отечественной из зарубежной историографии выделяется ряд исследований, посвященных положению беженцев в Российской империи в годы Первой мировой войны. При этом беженцы исследуются преимущественно как единая социальная группа или же изучается политика в отношении вынужденных мигрантов, формировавшаяся в зависимости от национальности групп беженцев². Среди беженцев различных национальностей в качестве самостоятельной группы изучаются беженцы из Польши³. Российские исследователи обращают внимание на материальное положение польских беженцев, их продвижение по территории империи, анализируют особенности пребывания в различных регионах⁴.

Польские историки в течение ряда лет изучали историю польских диаспор в Российской империи, особо выделяя поляков, проживавших в Санкт-Петербурге и затрагивая весьма фрагментарно положение польских беженцев периода Первой мировой войны⁵. В последние годы история польских беженцев привлекает все большее внимание польских историков. В монографии М. Корженевского «Судьба скитальцев: польские беженцы в Российской империи в годы Первой мировой войны»⁶ рассматривается положение беженцев, их численность, деятельность польских организаций и другие вопросы. В имеющихся исследованиях о положении беженцев из Царства Польского также анализируется их профессиональный и социальный состав, изучается организация помощи беженцам, проблемы трудоустройства в Петрограде.

² Белова И. Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России 1914–1925 гг. М., 2014; Холквист П. Тотальная мобилизация и политика населения: российская катастрофа (1914–1921 гг.) в европейском контексте // Россия и Первая мировая война. СПб., 1999. С.83–101; Иоффе Г. З. Выселение евреев из прифронтовой полосы в 1915 г., «Вопросы истории» 2001. № 9. С. 85–97; Курцев А. Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917), «Вопросы истории» 1999. № 8. С. 98–113; Нелипович С.Г. Репрессии против подданных «Центральных держав». Депортации в России 1914–1918 гг., «Военно-исторический журнал» 1996. № 6. С. 32–42 Пивоварчик С.А. Трагедия Первой мировой войны: «евреи-шпионы» (по материалам Национального исторического архива Беларуси в Гродно) // Мировой кризис 1914–1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства. М., 2005. С. 71–83 и др.

³ Белова И.Б. Судьба беженцев Первой мировой войны из Западных губерний Европейской России и Польши в Советской России в 1920 году, «Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта» Серия: Гуманитарные и общественные науки. 2012. № 6. С. 110–117.

⁴ Мондзик М. Деятельность Польского общества помощи жертвам войны в Сибири в годы Первой мировой войны [in:] М. Мондзик, Сибирь в истории и культуре польского народа. М.: Ладомир, 2002. С.317–326; Нам И.В. Польские беженцы Первой мировой войны в Сибири // Польские ссыльные в Сибири во второй половине XVIII - начала XX века в восприятии российской администрации, переселенцев и коренных народов Сибири: Сб. Научных трудов. Омск. 2015. С. 274–284.

⁵ Spustek I. *Polacy w Piotrogradzie. 1914–1917*, Warszawa 1966; Bazyłow L. *Polacy w Petersburgu*. Warszawa. 1984.

⁶ Korzeniowski M. *Tułaczy los: uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*. Lublin : Wydaw. Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej, 2007.

Но при анализе положения беженцев Первой мировой войны не выделялись в отдельную группу государственные служащие гражданских ведомств. Это не случайно. Во-первых, гражданские служащие, эвакуированные с территории Царства Польского, принадлежали к различным национальностям. Во-вторых, национальный критерий при характеристике представителей бюрократических кругов, как правило, не является определяющим. В-третьих, акты, регулировавшие положение беженцев в Российской империи в годы Первой мировой войны, выделяли государственных служащих в особую, отличную от прочих беженцев группу. В этой связи представляют несомненный интерес два вопроса:

- как положение этой группы вынужденных мигрантов Первой мировой войны отличалось от прочих беженцев;

- когда и почему эвакуированные из польских губерний гражданские служащие начинают идентифицировать не по профессиональному, а национальному признаку.

Вопрос об особом статусе гражданских служащих в случае эвакуации из районов военных действий обсуждался еще до начала Первой мировой войны. В апреле 1909 г. Совет министров подготовил проект Положения о вывозе за счет казны по военным обстоятельствам государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семейств. Согласно проекту Положения выезд гражданских служащих и их семей регулировали военные власти: главнокомандующий или командующие армий или войсками военных округов могли отдать приказ об эвакуации правительственных учреждений. Проект Положения определял размеры пособий служащих и членов их семей. Предусматривались пособия двух видов: суточные и единовременные. Размеры пособий зависели от чина и класса по Табели о рангах, а также от дальности района эвакуации. Так, так действительные тайные советники получали 3 рубля суточных и пособия в зависимости от расстояния — до 3 тыс. верст 125 рублей, свыше 6 тыс верст 375 рублей. Чиновники 9-4 класса 1 рубль суточных и пособия от 50 до 150 рублей, неклассные чины и служащие по вольному найму 45 коп суточных и пособия от 25 до 75 рублей. Также члены семей гражданских служащих имели право преимущественной посадки в поезд относительно других гражданских пассажиров⁷

В октябре 1914 9-я германская армия соединилась с 1-й австрийской армией и под командованием П. фон Гинденбурга они двинулись на Варшаву. Германно-австрийские войска значительно уступали в численном отношении русским, в распоряжении которых было восемь армий. Битва за Варшаву, которую обороняли сибирские и кавказские части, велась вдоль всей береговой линии Вислы. Немцы были разбиты и отброшены 25 октября, к Радому, а 3 ноября - к Кельце. Под прикрытием арьергарда они затем отступили. Несмотря на военные успехи, экономике губерний Царства Польского был нанесен значительный ущерб. Председатель Петербургского общества заводчиков и фабрикантов С.П. Глезмер

⁷ Проект положения «О вывозе за счет казны по военным обстоятельствам государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семейств». 14 апреля 1909 г. // РГИА. Ф. 1282. Оп. Д. 1007. Л.9-11.

телеграфировал в Совет министров: «уцелела 1/5 края, разгром полный, средств нет». Совет министров принял решение о выделении на нужды Привислинских губерний 5 млн. 200 тыс. рублей. Из них 200 тыс поступали в непосредственное распоряжение губернатора Эссена. Также дополнительно выделялось по просьбе варшавского генерал-губернатора 180 тыс рублей в распоряжение министерства народного просвещения для поддержки русских частных гимназий⁸. В связи с германским наступлением осенью 1914 г. проводилась частичная эвакуация гражданских служащих из отдельных районов в связи с немецким наступлением и наметились основные проблемы эвакуации. Так, в конце сентября 1914 г. уездные чиновники дважды эвакуировались из Сувалкской губернии, но не получили суточных и пособий, несмотря на соответствующие приказы о пособиях, изданные 20 августа 1914 г. Стабилизация фронта к концу 1914 г. позволила провести частичную реэвакуацию гражданских служащих в начале 1915 г. Но вскоре на смену этому процессу пришла массовая эвакуация лета 1915 г.

В связи с ухудшением положений в районах военных действий 13 марта 1915 г. император Николай II утвердил «Временные правила о дополнительных из казны пособиях служащим в учреждениях гражданского ведомства в районе военных действий», а 20 мая был издан приказ Верховного главнокомандующего великого князя Николая Николаевича по этому вопросу. Согласно Временным правилам дополнительные пособия включали суточные деньги и ежемесячные пособия на наем квартир семьям служащих⁹.

В мае 1915 немцы осуществили Горлицкий прорыв и в июне 1915 г. началась подготовка к эвакуации промышленных предприятий Варшавы. Отношение к предстоящей эвакуации в бюрократических верхах не было однозначным. Так, члены Совета министров долгое время считали, что эта мера преждевременная. Но по требованию начальника штаба Верховного главнокомандующего Н.Н. Янушкевича в июне 1915 г. началась промышленная эвакуация Варшавы, а затем и гражданских учреждений.

Эвакуация потребовала значительных расходов и Совет министров принял решение о приостановке выдачи кредитов на нужды губерний Царства Польского в связи с большими расходами на проведение эвакуации. После начала эвакуации по ходатайству Варшавского генерал-губернатора Совет министров уже 14 июня 1915 г. принял решение выплачивались дополнительные пособия семьям служащих, отъезжающих в эвакуацию, если глава семьи получает не более 3000 в год¹⁰. При эвакуации чины отдельных ведомств получали дополнительные пособия в размере месячного содержания на выезд семьи из Варшавы по обстоятельствам военного времени. Сразу возникли весьма неожиданные ситуации. Соблазн получения пособий во время эвакуации, а также пособий на съем жилья, которые были положены семьям эвакуированных чиновников, был

⁸ *Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А.Н. Яхонтова*. М., 1999. С.81.

⁹ ГАРФ. Ф. 265. Оп. 1. Д 2167. Л.73.

¹⁰ ГАРФ. Ф. 265. Оп. 1. Д 2167. Л. 90.

настолько велик, что некоторые семьи служащих, проживавшие за пределами Варшавы, срочно переезжают в город, чтобы претендовать на пособие. 24 июня было опубликовано распоряжение Варшавского генерал-губернатора о выдаче эвакуационных пособий и с этого момента начинается обратное движение семей чиновников в Варшаву, несмотря на германское наступление. Управляющий казенной Варшавской палатой считал, что эти «миграции» семей в Варшаву связаны именно с решениями о выплате квартирных пособий. Он писал 5 июля 1915 г. в канцелярию помощника Варшавского генерал-губернатора по полицейской части: «Что же касается семейств, приехавших в Варшаву после 24 июня, то, принимая во внимание, что въезд в Варшаву был воспрещен и что эвакуация семейств... началась с 15 июня, эти семейство не имеют права на пособие, еще менее права на пособие имеют те семейства, которые начали съезжаться в Варшаву после предложения 24 июня, разрешающего выдачу эвакуационных пособий»¹¹.

Размеры пособий гражданским служащим в 1915 г. корректировались и зависели не только от должности и размера жалования, но и от ведомства, поскольку отдельные министерства и местные учреждения выделяли для своих служащих дополнительные пособия. Так, дополнительные суточные назначались для чинов управления помощника Варшавского генерал-губернатора по полицейской части. Размер одного пособия составлял в месяц в среднем 38 рублей¹². Для сравнения укажем, что беженцы, находившиеся в Орловской губернии получали 4 руб 50 коп денежного пособия на продовольствие на взрослого и 2 руб 03 коп на детей до 5 лет и квартирное пособие от 2 до 5 рублей в месяц на семью¹³.

Эвакуация гражданских учреждений проводилась на основании распоряжений гражданских и военных властей. Приказы об эвакуации гражданских учреждений и их служащих с семьями издавались командующими армий, в зависимости от стратегической обстановки на отдельных территориях. Затем, на основании приказов, публиковались распоряжения губернских властей. Так, 21 июня 1915 г. было издано распоряжение Люблинского губернатора об эвакуации казенного имущества и служащих, основанного на распоряжении командующего 3-й армией¹⁴.

Особую трудность представляла эвакуация судов и прокуратур, т. к. было необходимо полностью вывезти судебные дела и следственные материалы. Помимо чиновников эвакуировались их семьи. Проблемы эвакуации были изложены в записке, предположительно составленной польскими служащими Министерства финансов. В тексте отмечалось, что эвакуация проходила в экстренном порядке и большинство служащих в Варшавской, Калишской и Петроковской губерний до 20 июля 1914 г. не получали никаких распоряжений об эвакуации: «Наступление было до того неожиданно, что большинство служащих осталось на местах. Часть выехала, но потеряла личное имущество. В остальной части

¹¹ ГАРФ. Ф. 265. Оп. 1. Д 2167. Л. 103.

¹² ГАРФ. Ф. 265. Оп. 1. Д 2167. Л.37, 46.

¹³ Белова И.Б. *Вынужденные мигранты...* С. 128.

¹⁴ ГАРФ. Ф. 265. Оп. 1. Д 2167. Л.201.

названных губерний и в Варшаве в 1914 и 1915 гг. местные власти почти до последнего момента держали население в полной уверенности, что эта часть края не будет сдана. Ход событий обманул все мечты о несокрушимости фронта и началась спешная эвакуация всех учреждений»¹⁵. При эвакуации служащие могли вывезти до 10 пудов багажа, но в спешке многие не успели этого сделать, «о распродаже громоздкого имущества не приходилось думать, не было покупателей.... Весь домашний скарб не вывезен, квартиры в Варшаве оставлены на попечении домовладельца»¹⁶.

Часть гражданских служащих по распоряжениям властей осталась на территории Царства Польского и эвакуирована не была. Эти служащие во время немецкой оккупации также продолжали получать жалование через иностранные дипломатические представительства, чем специально занималось российское министерство иностранных дел.

11 июля 1915 г. главнокомандующий армиями Северо-Западного фронта генерал от инфантерии М.В. Алексеев разрешил генерал-губернатору П.Н. Енгальчеву покинуть Варшаву и возложил эвакуацию города на командование 2-й армии и на коменданта Александровской цитадели генерал-лейтенанта А.Ф. Турбина. 16-20 июля германские войска прорвались на восточный берег Вислы. 26 июня 1915 г. 22 июля 1915 г. русские войска оставили Варшаву.

После свержения самодержавия происходят определенные изменения в положении гражданских служащих эвакуированных из Царства Польского. Во-первых, именно с весны 1917 г. наблюдается консолидация по национальному признаку в рамках отдельных министерств и в целом. Во-вторых, в условиях революции эвакуированные гражданские служащие объединяются не только по национальному, но и политическому принципу: вне системы помощи и борьбы за свои права оказываются «пособники царского режима» - служащие полиции и жандармерии. В Москву и Петроград в годы Первой мировой войны эвакуировались чиновники всех ведомств: судебного, внутренних дел, народного просвещения, железнодорожные служащие. После свержения самодержавия в положении социальной активности польских чиновников прослеживается социальная дифференциация. Проявляют гражданскую активность, создают общественные и профессиональные объединения служащие, которых по роду профессиональной деятельности никак нельзя отнести к пособникам царского режима: железнодорожники, нотариусы, счетоводы и др. Так, возникает Союз польских счетных работников и другие организации.

14 июня 1917 г. был учреждено общество чиновников - поляков министерства финансов под председательством Иосифа Иосифовича Охримовича. В Уставе Первого общества чиновников поляком министерства финансов говорилось, что оно состоит из эвакуированных чиновников - поляков Царства Польского без различия вероисповедания, служащих в казенных палатах и казначействах губерний Варшавской, Петроковской, Калишской. Также чле-

¹⁵ ГАРФ. Ф. 5115. Оп.3. Д. 204. Л.37.

¹⁶ ГАРФ. Ф. 5115. Оп.3. Д. 204. Л.37 об.

нами общества могли быть состоять все служащие любых финансовых учреждений, эвакуированных из Царства Польского. Основной целью общества объявлялась «забота... об исходатайствовании справедливого вознаграждения членам общества за их государственную службу, возмещении убытков, понесенных вследствие эвакуации, содействии в приискании службы как в России, так и в будущем в Царстве Польском, помощь при возвращении на родину. Выдача пособий в экстренных случаях членам, находящимся вследствие несчастных случаев в исключительно безвыходном материальном положении»¹⁷.

На фоне активного поведения поляков — служащих министерств финансов, путей бывшие служащие жандармерии и полиции не рискуют привлечь к себе внимание и оказываются вне системы помощи эвакуированным гражданским служащим Царства Польского.

Временное правительство сохранило выплату пособий эвакуированным польским служащим. После создания ликвидационной Комиссии Царства Польского начинается обсуждение вопроса о положении эвакуированных гражданских служащих уже не в связи с эвакуацией, а в связи с изменением их служебного статуса. При министерстве внутренних дел было создано межведомственное совещание для разработки положения о порядке ликвидации эвакуированных учреждений Царства Польского. На момент начала работы совещания при МВД эвакуированные из Царства Польского учреждения были присоединены к соответствующим российским структурам в Петрограде и Москве. Служащие сохраняли свои должности, жалование, право на пособие, наименования должностей не менялись. Часть учреждений, эвакуированных во внутренние российские губернии, действовала самостоятельно, например, Страховое управление. Теперь предстояло определить порядок увольнения служащих и выплаты пособий. Было предложено разработать предложения по каждому министерству, затем обобщить их в рамках межведомственного совещания, затем передать законопроект в ликвидационную Комиссию А.Р. Ледницкого¹⁸. Наибольшую активность, по указанным выше причинам, проявили служащие МПС и Министерства финансов. В Положении по вопросу о ликвидации эвакуированных учреждений бывшего Царства Польского для МПС не допускался прием новых служащих в ликвидируемые учреждения, а также определялись дополнительные выплаты (наградные для служащих Варшавского железной дороги за выслугу лет и другие награды, положенные для служащих по ведомству путей сообщения)¹⁹. Особый интерес представляла Записка чиновников-поляков Министерства Финансов. Во-первых, в документе отмечалось, что служащие — поляки были ограничены в продвижении по службе и получали меньшее жалование. Ненормальным служебным положением чиновников — поляков в Польше было то, что «поляков принимали на должность вольнонаемного,, а русского в штат, поэтом увольнонаемные не приобретали

¹⁷ ГАРФ. Ф. 5115. Оп.3. Д. 204. Л.50-54.

¹⁸ ГАРФ. Ф. 5115. Оп.3. Д. 204. Л. 21.

¹⁹ ГАРФ. Ф. 5115. Оп.3. Д. 204. Л. 23.

права на государственную пенсию» и это обстоятельство должно быть учтено при увольнении вольнонаемных служащих²⁰.

Итогом обсуждений проектов в министерствах стал итоговый документ, утвержденный в Ликвидационной комиссии Царства Польского. Служащие упраздняемых учреждений Царства Польского выводились за штат, но им выплачивались единовременные пособия в размере полуторогодового оклада, возмещалось утраченное во время военных действий движимое имущество, пособия для возвращения на родину, также были положены дополнительные пособия в зависимости от выслуги лет и пенсии²¹.

Процесс ликвидации эвакуированных учреждений Царства Польского продолжался довольно долго и после прихода большевиков к власти часть учреждений продолжала функционировать. В феврале 1918 г. СНК решил завершить их ликвидацию, при этом вопрос о выплате пособий уже не обсуждался. Проблема в разных ведомствах решалась, видимо, по-разному. Имеется в распоряжении исследователей циркуляр министерства финансов от 21 (8) февраля 1918 г. за подписью помощника народного комиссара по министерств финансов Д.П. Боголепова, который предлагал предоставить всем прикомандированным к местным учреждениям министерства финансов служащим «все имеющиеся свободные вакансии»²².

Делами польских эвакуированных служащих стал заниматься Наркомат по делам национальностей, а также уже созданные польские общественные организации. На первом месте были вопросы трудоустройства и реэвакуации.

В целом положение эвакуированных гражданских служащих существенным образом отличалось от положения российских беженцев Первой мировой войны. После марта 1917 г. происходит расслоение единой бюрократической корпорации как по национальному, так и политическому признаку. Эвакуированные из Царства Польского служащие рассматривают себя уже не как представителей чиновного мира, а как поляков и жертв несправедливого царского режима.

REFERENCES

Sources:

Gosudartvennyy arkhiv rossiyskoy federatsii, Moskva

fond 5115. Оп.3. Д. 204.

fond 265. Оп. 1. Д. 2167.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv, Sankt-Peterburg

- fond 1282. Оп. D. 1007. L.9-11, Proekt polozhenija «O vyvoze za schet kazny po voennym obstojatel'stvam gosudarstvennogo imushhestva, pravitel'stvennyh uchrezhdenij, sluzhashhikh i ih semejstv». 14 aprelja 1909 g.

²⁰ ГАРФ. Ф. 5115. Оп.3. Д. 204. Л. 33 об. - 34.

²¹ ГАРФ. Ф. 5115. Оп.3. Д. 204. Л. 20

²² АРФ. Ф. 5115. Оп.3. Д. 204. Л. 98.

Sovet ministrov Rossijskoj imperii v gody Pervoj mirovoj vojny. Bumagi A.N. Jahontova. M., 1999.

Studies:

Bazyłow L. *Polacy w Petersburgu. Warszawa. 1984.*

Belova I. *Vynuzhdennye migranty: bezhency i voennoplennye Pervoj mirovoj vojny v Rossii 1914-1925 gg. M., 2014;*

Belova I.B. *Sud'ba bezhencev Pervoj mirovoj vojny iz Zapadnyh gubernij Evropejskoj Rossii i Pol'shi v Sovetskoj Rossii v 1920 godu, „Vestnik Baltijskogo federal'nogo universitea im. I. Kanta” Serija: Gumanitarnye i obshhestvennye nauki. 2012. # 6. S. 110-117.*

Holkvist P. *Total'naja mobilizacija i politika naselenija: rossijskaja katastrofa (1914-1921 gg) v evropejskom kontekste // Rossija i Pervaja mirovaja vojna. Spb., 1999. S.83-101;*

Ioffe G. Z. *Vyselenie evreev iz prifrontovoj polosy v 1915 g., „Voprosy istorii” 2001. # 9. S. 85-97;*

Korzeniowski M. *Tułaczy los: uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. Lublin : Wydaw. Uniw. Marii Curie-Sklodowskiej, 2007.*

Kurcev A. N. *Bezhency Pervoj mirovoj vojny v Rossii (1914-1917), „Voprosy istorii” 1999. # 8. S. 98-113;*

Mondzik M. *Dejatel'nost' Pol'skogo obshhestva pomoshhi zhertoam vojny v Sibiri v gody Pervoj mirovoj vojny [in:] M. Mondzik, Sibir' v istorii i kul'ture pol'skogo naroda. M.: Ladomir, 2002. S.317-326;*

Nam I.V. *Pol'skie bezhency Pervoj mirovoj vojny v Sibiri // Pol'skie ssyl'nye v Sibiri vo vtoroj polovine XVIII - nachala HH veka v vosprijatii rossijskoj administracii, pereselencev i korennyh narodov Sibiri. Sb. Nauchnyh trudov. Omsk. 2015. S. 274-284.*

Nelipovich S.G. *Repressii protiv poddannyh «Central'nyh derzhav». Deportacii v Rossii 1914-1918 gg., „Voенно-istoricheskij zhurnal” 1996. nr 6. S. 32-42*

Pivovarchik S.A. *Tragedija Pervoj mirovoj vojny: «evrei-shpiony» (po materialam Nacional'nogo istoricheskogo arhiva Belarusi v Grodno) // Mirovoj krizis 1914-1920 godov i sud'ba vostochnoev-ropejskogo evrejstva. M., 2005. S. 71-83 i dr.*

Spustek I. *Polacy w Piotrogradzie. 1914-1917, Warszawa 1966.*

Анастасия Юрьевна Конькова

(Российский государственный гуманитарный Университет, Москва)

ORCID 0000-0002-7042-4808

doi: 10.36121/akonkova.DB.2019.09.355

Брачные договора в России: взгляд из разных эпох

Аннотация: В статье рассматривается документирование имущественных, правовых и духовных отношений, связанных со вступлением в брак и нахождением в нем. Прослеживается отражение общественных, экономических и ментальных коллизий на содержание вида документа.

Ключевые слова: рядная запись, брачный договор, Семейный кодекс.

Marriage contracts in Russia: a view from different eras.

Annotation: The article presents the documentation of property, legal and spiritual relations associated with marriage and being in it. The reflection of social, economic and mental conflicts on the content of the type of document is observed.

Keywords: dotal property record, marriage contract, Family Code.

Kontrakty ślubne w Rosji: spojrzenie z różnych epok

Streszczenie: Artykuł omawia dokumentację własności, prawne i rrwligijne relacje związane ze ślubem i małżeństwem. Prześledzono w dokumentach ślady konfliktów społecznych, ekonomicznych i mentalnych.

Słowa kluczowe: rekord wiersza, umowa przedślubna, kodeks rodzinny.

Брачный договор для России – явление не новое. Сам по себе вид документа – брачный договор существовал и в дореволюционной России.

И первым его предшественником является так называемая рядная запись. Рядная запись содержала указание на «сговор», т.е. договорённость между отцом (родителями, опекунами) невесты и женихом о том, что последний возьмёт девицу в жёны, а отец отдаст невесту. По некоторым данным сговорные (рядные записи) составлялись уже в X в., наибольшее распространение они получили уже в XV-XVII вв. Строго установленной единообразной формы такой рядной записи не было, но, как правило, в ней фиксировался сам факт достижения соглашения

о предстоящем браке и дата, не позднее которой должно было состояться венчание. В рядной записи также указывался перечень имущества, движимого и недвижимого, которое выделялось в качестве приданого невесте, указывались данные о священнике и (или) свидетелях, присутствовавших при составлении рядной записи. Кроме того, в рядной записи устанавливалось и обязательство сторон уплатить своеобразную «неустойку», если свадьба не состоится по вине той или иной стороны. Рядная запись могла составляться на имя самой невесты, жениха или его родителей. Но независимо от того, на чье имя она была составлена, рядная подтверждала переход прав на имущество к невесте в случае замужества. Это было очень важно, поскольку в случае развода или смерти мужа, женщина получала всё своё приданое обратно, а если бездетной умирала жена, то приданое возвращалось её родителям или родственникам. Роспись приданого могла быть составлена сразу после рождения девочки или в любое время до свадьбы, и даже в течение 6 месяцев после совершения брака.

В Соборном уложении 1649г. указывалось, что «зговорные свадебные записи» могли писаться «в селах и деревнях и по подворьям».¹ В самом начале XVIIIв. для совершения рядных записей была установлена форма «крепости»². Указом от 3 апреля 1702г.³ предписывалось «отставить» рядные и сговорные записи и вместо них «приданому писать росписи»⁴. На практике, такие росписи вплоть до конца XIX в. все равно именовались рядными записями, но в них уже не включалось условие о неустойке.

Рядные записи, собранные по Симбирской губернии и опубликованные в конце XIX – начале XX вв. Симбирской губернской ученой архивной комиссией⁵, обнаруживают интересное содержание этого вида документа (на примере рядных записей, составленных в XVIII веке). Так в качестве приданого (неотъемлемая часть содержания рядной записи) обязательно декларировалась передача множества икон в семью молодых: «образ Казанския Богородицы, в окладе серебрянном и вызолочен; образ Владимирския Богородицы, в коностасе, в окладе серебрянном и вызолочен, венец и ризы выписаны жемчугами; образ

¹ *Соборное уложение 1649 г.* // ПСЗРИ Собрание 1-е. Том 1. №1, ст. 250. С. 56-57.

² Крепостные акты (крепости) – в дореволюционной России документы, удостоверяющие сделки и права на недвижимость, а также на холопов и крепостных людей. Порядок составления крепостных актов в русском законодательстве впервые подробно определяется в соборном уложении 1649г. Крепостные акты в XVII в. составлялись площадными подьячими, подписывались свидетелями (от 2 до 6), регистрировались в соответствующем приказе. <...> Крепостным порядком в первой четверти XVII в. оформлялось большинство сделок. С 1775г. так совершались только акты, по которым происходил переход вещных прав на недвижимость. <...> // *История государства и права: Словарь-справочник* / Под ред. М. И. Сизикова. М.: Юрид. лит. 1997. С. 173.

³ Об отмене рядных и сговорных записей, совершаемых у крепостных дел <...>: Указ от 3 апреля 1702г. // ПСЗРИ. Собрание 1-е. Том 4. №1907 С. 191 -192.

⁴ Этот Указ 1702г., прежде всего, имел целью устранить систему уплаты неустойки за неисполнение условий сговорной записи, если после сговора и обручения до венчания «жених невесты взять не захочет или невеста за жениха замуж идти не похочет же».

⁵ *Материалы исторические и юридические района бывшего приказа Казанского дворца. Т.1-6. Казань – Симбирск. 1882-1902.*

Одигитрии Богородицы Смоленския, оклад серебрянный чеканный, вызолочен; образ чудотворца Николая, в окладе серебрянном, в коностасе; образ Увара мученика, в окладе серебрянном и вызолочен, при нем образ Смоленския Богородицы насеребрен да крест каменный середоликовый» и т.д.⁶ Как уже было сказано, оговаривалась передача недвижимости – «недвижимое свое имение в Пензенском уезде, в Завальном стану, на реке Азясе и в той деревне**) двор свой помещиков со всяким строенем и со крестьяны»⁷. Перечислялись ценные вещи, драгоценности, меха, мебель: «шкатулку колмагорскую, скована железом белым, крест алмазный, а в нем шесть алмазов больших, тринадцать алмазов меньших; серьги золотыя изумрудныя, обсыпаны яхонтами; крест серебрянный большой; серьги золотыя с змеечки, подвески изумрудныя; серьги золотыя с змеечки с чернью, подвески бурмицкия с зерны; перстень золотой, в нем яхонт лазоревый да в нем же две искры алмазныя; перстень золотой с яхонтом красным, с печатью; два кольца золотыя, в том числе одно резное; перло жемчужное, три нитки, снизано с изумрудами, а в нем пятнадцать изумрудов; чепочка жемчужная, низана с черным бисером; галстук жемчужный снизан с белым стеклярусом; нитки бус на руки, по пяти ниток жемчугу с изумрудами, а в них шестнадцать изумрудов; да от серебра три колпака водочные, белинница, рурминница, раматничек, три пары запонков, три пряжки...⁸» и т.д. Иногда приводилась общая сумма – «всего вышечисланного движимаго, кроме недвижимаго имения, по цене, на семьсот семьдесят на пять рублей»⁹. Крепостных дворовых людей («холопьев») оговаривали отдельно – «двороваго человека Павла Федорова с женою его и с детьми да девок Дарью Васильеву, Афимью Андрееву»¹⁰. Размер приданого, разумеется, зависел от общего состояния семьи, поэтому иногда в рядной записи фигурировали и значительные суммы, например: «бриллиантовыя серьги и прочих вещей, платья и белья, всего на три тысячи семьсот семнадцать рублей»¹¹.

⁶ № 113. Сговорная рядная в замужество запись, данная прапорщиком Иваном Петровым Нечаевым солдату Михаилу Савину Пересекину/ Материалы исторические и юридические района бывшего приказа Казанского дворца. Т.V-й. Архив Павла Сергеевича Таушева. Разобран и приготовлен к изданию П. Мартыновым, товарищем Председателя Симбирского окружного суда. Собрание актов 17-го, 18-го и первой половины 19-го столетий, касающихся истории селений Мурзицкой волости Курмышского уезда. XIII. Рядныя записи. Издание Симбирской ученой архивной комиссии. Симбирск. Типо-литография А.Т.Токарева. 1912. С.311-315.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ № 114. Рядная запись, данная действ. ст. сов. Федором Евстафьевичем Волковым дочери своей Елизавете Федоровне, вышедшей замуж за подпоручика Григория Михайловича Пересекина/ Материалы исторические и юридические района бывшего приказа Казанского дворца. Т.V-й. Архив Павла Сергеевича Таушева. Разобран и приготовлен к изданию П. Мартыновым, товарищем Председателя Симбирского окружного суда. Собрание актов 17-го, 18-го и первой половины 19-го столетий, касающихся истории селений Мурзицкой волости Курмышского уезда. XIII. Рядныя записи. Издание Симбирской ученой архивной комиссии. Симбирск. Типо-литография А.Т.Токарева. 1912. С.315-316.

Иногда отдельно оговаривались крестьяне-пашенники и дворовые люди, их количество, например: «да крестьян, состоящих Алатырской округи из села Полибина, именно: дворовых людей девок Варвару Прохорову, Авдотью Ванифатьеву да крестьян: Федота Петрова с женой.... (*перечисляются крестьяне*)... и того мужеска, с новорожденными после ревизии, двадцать две, женска двадцать семь душ, с их крестьянским дворовым и хоромным строением, с хлебом стоячим, молоченным и в земле посеянным и со всем имуществом»¹². Иногда, как уже было указано выше, в рядной указывался размер штрафа за невыполнение обязательств: «100 рублей»¹³ или «200 рублей»¹⁴. Иногда указывали семейное положение дворовых: «человека своего Микитку Осеева, холостого»¹⁵. В ряде случаев, когда женщина выходила замуж во второй раз (в условиях Российской империи – вдова), в рядной записи отчетливо видны ее сомнения в необходимости второго замужества. Она размышляет и просит записать, что должна все же выйти замуж на новый срок, а если так и не решится, то лучше неустойку выплатит¹⁶. В рядных записях низших сословий, например, при выдаче замуж солдатской дочери за крестьянского сына, инициатор составления рядной записи (отец дочери) стесняется своей бедности, говорит о невозможности дать в приданое ничего, кроме чести и порядочности своей дочери. Отец невесты Марьи пишет: «Я, Степан Андреев и жена моя и дети, не боярские и не княженецкие, прироженной Государев человек, выборного полку солдат. А порукою по ней девке, дочери моей ручались (имя рек). А будет за нашу порукою явится та девка чья бегла или монастырская крестьянка и нам порутчикам его, Микиту и жену его и детей

¹² Там же.

¹³ 195.-1668. Сговорная рядная в замужество запись, данная вдовой Варварою Правоселковою Ивану Воронцову/ Материалы исторические и юридические района бывшего приказа Казанского дворца. Т.1. Архив князя В.И.Баюшева. Разобран и подготовлен к изданию проф. Н.П.Загоскиным. Собрание актов 17-го и первых годов 18-го вв., касающихся истории Арзамаского, Симбирского, Алатырского и других сопредельных с ними уездов. VIII. Сговорная рядная запись. Казань, 1882. С.229.

¹⁴ 196.-1684. Сговорная рядная в замужество запись, данная вдовой Марьею Неклюдовой с сыновьями, Осипу Микулину/ Материалы исторические и юридические района бывшего приказа Казанского дворца. Т.1. Архив князя В.И.Баюшева. Разобран и подготовлен к изданию проф. Н.П.Загоскиным. Собрание актов 17-го и первых годов 18-го вв., касающихся истории Арзамаского, Симбирского, Алатырского и других сопредельных с ними уездов. VIII. Сговорная рядная запись. Казань, 1882. С.229-230.

¹⁵ 195.-1668. Сговорная рядная в замужество запись, данная вдовой Варварою Правоселковою Ивану Воронцову/ Материалы исторические и юридические района бывшего приказа Казанского дворца. Т.1. Архив князя В.И.Баюшева. Разобран и подготовлен к изданию проф. Н.П.Загоскиным. Собрание актов 17-го и первых годов 18-го вв., касающихся истории Арзамаского, Симбирского, Алатырского и других сопредельных с ними уездов. VIII. Сговорная рядная запись. Казань, 1882. С.229.

¹⁶ 197.-1685.Росписка, данная вдовой Матреною Пушечниковою Даниле Неклюдову, с отсрочкою дня свадьбы их и с обязательством выйти за него замуж на новый срок/ Материалы исторические и юридические района бывшего приказа Казанского дворца. Т.1. Архив князя В.И.Баюшева. Разобран и подготовлен к изданию проф. Н.П.Загоскиным. Собрание актов 17-го и первых годов 18-го вв., касающихся истории Арзамаского, Симбирского, Алатырского и других сопредельных с ними уездов. VIII. Сговорная рядная запись. Казань, 1882. С.230.

очищать, проторей и убытку не доставить»¹⁷.

Таким образом, если рассматривать рядные записи как документ, то обращают на себя внимание следующие особенности содержания, а также составления и оформления:

- в большинстве случаев автором рядной записи является мать невесты - вдова;
- адресованы рядные записи, в основном, жениху;
- очень подробно в содержании документа описаны имущество (движимое и недвижимое), дворовые люди, ценности, мебель, вещи, украшения, особенности каждого из них. Отдельное место в указании приданого занимает перечисление подаренных икон – неизменного и обязательного атрибута всех приданных;
- в ряде случаев указан штраф (неустойка) в случае невыполнения обязательств;
- в документе присутствуют дата составления рядной записи и примерный срок свадьбы, как правило, обозначенный указанием на какой-либо православный праздник (Радоницу, Троицу и т.д.);
- иногда встречается проявление человеческих эмоций (сомнения по поводу необходимости выходить замуж или переживания по поводу отсутствия денег и имущества для приданого);
- юридическую силу документу придают подписи двух свидетелей, священно или церковно служителя.

В дальнейшем, в XVIII веке в связи с изменением общественной обстановки появляется еще один вид документа, регулирующий иные отношения при заключении брака. Поскольку после Северной войны на территории Российской Империи оказалось значительное количество военнопленных и, видя поэтому «великую на неких в России местах брачного иноверных с верными сочетания нужду», Святейший Синод в своем Послании к православным разрешил «беспрепятственно» вступать в брак с «иноверцами»¹⁸. Оговаривалось лишь одно, но существенное в данном случае условие, – необходимо было заключить брачный договор о том, что дети от брака с иноверцами будут воспитываться исключительно в православной вере. В Послании пишется: «Святейший Синод <...> не попускает просто православным с инославными сочетаватися, но такое устанавливает оберегательство, при котором отнюдь не опасатися совращения лица верного. А именно: прежде сочетания брака у тех пленников, который с согласия изберет себе из Русских жену... взять сказку¹⁹ за рукою (подписью) под штрафом жестокого истязания, что ему, по сочетании брака, жену свою во всю свою жизнь

¹⁷ 198.- Неизвестного года. Сговорное в замужество письмо, данное выборного полку солдатом Степаном Андреевым Никите Кологривову/ Материалы исторические и юридические района бывшего приказа Казанского дворца. Т.1. Архив князя В.И.Баюшева. Разобран и подготовлен к изданию проф. Н.П.Загоскиным. Собрание актов 17-го и первых годов 18-го вв., касающихся истории Арзамаского, Симбирского, Алатырского и других сопредельных с ними уездов. VIII. Сговорная рядная запись. Казань, 1882. С.230.

¹⁸ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 1. Т. VI. № 3814.

¹⁹ Сказка – вид документа, содержащий изложение какого-либо обстоятельства.

ни прельщением, ни угрозами, и никакими видами в веру своего исповедания не приводить, и за содержание веры ея православныя поношения и укоризны не чинить. И от которых будут родиться дети мужеска и женска пола, и их крестить в православную веру Российского исповедания. И как в младенчестве, так и в совершенном возрасте обучать их всякому православному Церкви Восточныя обычая. И когда кто такую сказкою обяжется, то позволить жениться. А ежели кто такой сказки дать не похочет, и таким жениться на Русских девках и вдовах не попускать»²⁰. Здесь с известной долей вероятности можно сказать, что подобные письменные брачные обязательства законодательство впервые называет «важнейшими контрактами», через которые «оберегательство крепчайшее» делается. Таким образом, очевидно, что содержание брачных документов начинает отражать не только отношения долга и имущества, но и закрепляет условия духовного воспитания детей.

Установленную линию на разрешение браков с иноверцами через заключение брачного договора правительство продолжает и в дальнейшем. Так, после вхождения в состав Российской Империи в 1768 году ряда польских губерний и Белостокской области, оформленного «Трактатом вечным между Всероссийскою Империею и Речью Посполитою Польскою»²¹, тем не менее, не забывают в параграфе 10 оговорить, что «бракосочетания между людьми разной веры, то есть Католицкой, Римской, Греческой Неунитской и Евангелицкой обоего исповедания, не имеют быть ни от кого запрещаемы и препятствуемы. Дети от разной веры родителей рождающиеся, сыновья в отцовою, а дочери в матерней вере воспитываны быть должны, выключая договор для Дворянства, если бы каковой чрез контракт брачный, перед свадьбою заключенный, состояться имеет, бракосочетание должно совершаться Священником, или Министром той веры, коей будет невеста, если же бы Священник невесты Римской веры брака благословить не хотел, то и диссидентской священник имеет вольность оное учинить. Декреты, сему учреждению противные, если в каком суде воспоследовали, в ничто обращаются»²².

Высочайше утвержденным мнением Государственного Совета в 1830 году повторяется разрешение совершать браки православных с представителями других христианских конфессий согласно утвержденным в 1768 году правилам, если только «лица Грекороссийского исповедания не заключали брачных договоров, по коим бы дети могли быть воспитываемы в иной христианской вере, кроме Грекороссийской»²³.

Таким образом, очевидно, что брачный договор становится регулятором духовной жизни детей от разноконфессиональных браков, правда, с заметными послаблениями в пользу других «исповеданий» в двух последних законах.

Законодательство о заключении браков в Российской Империи, в том

²⁰ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 1. Т. VI. № 3814. С. 416.

²¹ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 1. Т. 18. № 13071.

²² Там же, с. 436–437.

²³ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 2. Т. V. № 3969.

числе с использованием брачных договоров, систематизируется и обобщается дореволюционными юристами, которыми составляются различные сборники, содержащие толкование понятий, связанных с браком²⁴.

Таким образом, стоит отметить, что до 1917 года «брачного договора» в современном понимании²⁵ не существовало, поскольку в дореволюционный период имущественные отношения между супругами были построены на началах раздельности, заключение брака не влекло установления общности имущества супругов. Имущество, приобретённое каждым из супругов до брака и в период брака, являлось отдельной собственностью каждого из них. Приданое жены, а также имущество, купленное или подаренное, составляло её отдельную собственность. Супруги могли продавать, закладывать и распоряжаться своим имуществом «независимо друг от друга и не спрашивая на то взаимно ни дозволительных ни верующих писем».²⁶ Возможность установить другой порядок имущественных отношений путём заключения специального «брачного договора» не предусматривалась, но супруги могли дарить или продавать друг другу имущество, в т.ч. имения, на общих предусмотренных законом основаниях.

Основными видами дореволюционных предбрачных документов, помимо установленного законом брачного обыска, являлись рядные записи и брачные договоры. Рядные записи предназначались для решения вопросов приданого и срока свадьбы, а главное – обязательства вступить в брак. В брачных договорах оговаривалось духовное воспитание детей на случай, если родители принадлежали к разным конфессиям.

После октябрьской революции брачное законодательство заметно меняется в духе времени. Так Декретом ВЦИК и СНК от 16 (29) декабря 1917 года²⁷ «о расторжении брака» устанавливалась более упрощенная процедура развода. Сословия были упразднены, церковь отделена от государства, вопросы вероисповедания стали неактуальными. Постепенно менялся и режим имущества супругов. В Кодексе Законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве 1918 года сохранялся раздельный режим имущества супругов. В ст. 105 прямо указывалось: «Брак не создаёт общности имущества супругов». При этом супруги могли вступать между собой во все, дозволенные законом имущественно-договорные отношения, если это не умаляло имущественных прав мужа или жены (ст. 106.Кодекса 1918г.)²⁸.

²⁴ В их числе: К вопросу о брачном праве. Сборник статей различных видах родства. Издание С.А.Соколова. М.: Типография Г.Лиснера и А.Гешеля, 1900 и проч.

²⁵ «Брачным договором признается соглашение лиц, вступающих в брак, или соглашение супругов, определяющее имущественные права и обязанности супругов в браке и (или) в случае его расторжения». Ст. 5 Семейного кодекса Российской Федерации от 29.12. 1995г. № 223-ФЗ

²⁶ См.: Свод Законов Российской Империи. Издание 1900г. Том X. Часть первая. Раздел первый. «О союзъ брачномъ». Ст. 109-110, 114-116. С. 12.

²⁷ Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. М.: Гос. издательство политической литературы, 1957 г.

²⁸ Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве (вместе с «Инструкцией об освидетельствовании душевно-больных») (принят ВЦИК 16.09.1918)// СУ РСФСР, 1918, N 76 - 77, ст. 818 (Действовал до 1927г.).

Иной подход можно увидеть уже в Кодексе законов о браке, семье и опеке 1926г., в статье 10 которого закреплялось, что имущество, нажитое супругами в течение брака, считается общим имуществом супругов. Раздельным оставалось имущество, принадлежавшее супругам до вступления в брак. Особо подчёркивалось, что такой режим имущества распространялся и на имущество лиц, состоящих в фактических брачных отношениях и признающих друг друга супругами или если наличие брачных отношений признано судом. Здесь же указывались и обстоятельства, наличие которых могло являться доказательством брачного сожителства: «факт совместного сожителства, наличие при этом сожителстве общего хозяйства и выявление супружеских отношений перед третьими лицами в личной переписке и других документах, а также, в зависимости от обстоятельств, взаимная материальная поддержка, совместное воспитание детей и пр.».²⁹

В Кодексе о браке и семье РСФСР 1969 года также устанавливался режим общей совместной собственности супругов в отношении имущества, нажитого во время брака. В случае развода, доли супругов признавались равными, но в некоторых случаях, суд при расторжении брака мог отступить от этого правила и увеличить долю одного из супругов, если это необходимо в интересах несовершеннолетних или, например, если другой супруг уклонялся от общественно полезного труда или расходовал имущество в ущерб интересам семьи³⁰. Личным имуществом супругов, как и сегодня, считалось имущество, принадлежавшее супругам до брака, имущество, полученное во время брака в дар или в порядке наследования, вещи индивидуального пользования (одежда, обувь и т.п.), за исключением драгоценностей и других предметов роскоши.

В настоящее время современное российское законодательство различает два возможных режима имущества супругов: законный режим и договорный, установленный брачным договором.³¹ В соответствии со ст. 39 СК РФ доли супругов признаются равными, если иное не предусмотрено договором между ними. На равенство долей не влияет размер вложений каждого из супругов в приобретение общего имущества.³²

Договорной режим имущества супругов впервые предусмотрен семейным законодательством РФ. С его введением, казалось бы, споров между супругами станет меньше. Существовали также иллюзии, что брачный договор позволит укрепить семейные узы. Однако молодые люди не писали брачные договоры, находясь во власти чувств, не думая о разделе имущества, которого еще не существует. Это удел старшего поколения, для которых судьба приобретенной

²⁹ См.: Ст. Ст. 11-14 Кодекса законов о браке, семье и опеке (Утв. Постановлением ВЦИК от 19.11.1926) // СУ РСФСР, 1926, N 82, ст. 612; Генкин Д.М., Новицкий И.Б., Рабинович Н.В. *История советского гражданского права*. М., 1949. С. 94.

³⁰ См.: ст.ст. 20-22 Кодекса о браке и семье РСФСР 1969г. (утв. ВС РСФСР 30.07.1969) // СЗ РСФСР, т. 2, с. 43.

³¹ См.: ст. 33-44 Семейного кодекса Российской Федерации от 29.12.1995 N 223-ФЗ.

³² Антокольская М.В. *Семейное право*. 3-е издание, переработанное и дополненное. НОРМА ИН-ФРА – М. Москва.2010 . С. 200.

ими собственности безразлична. Брачный договор, как документ, регулирующий семейно-правовой институт, определяется ст.40 СК, согласно которой брачным договором признается соглашение супругов, определяющее имущественные права и обязанности супругов в браке и (или) в случае его расторжения. Отсюда следует, что брачный договор, во первых, является Соглашением, и во вторых, носит сугубо имущественный характер. Вопросов личного характера он не содержит и содержать не может. Брачный договор вступает в силу со дня государственной регистрации заключения брака. Он заключается в письменной форме и подлежит нотариальному удостоверению³³. Брачный договор может быть заключен как до, так и в любой момент после заключения брака. Составляя этот документ, супруги могут установить в отношении имеющегося и будущего имущества режим совместной собственности, долевой или раздельной собственности на всё имущество, на его отдельные виды или на имущество каждого из супругов. Также в брачном договоре могут устанавливаться обязательства супругов по взаимному содержанию, несению семейных расходов, порядку раздела имущества в случае развода.

Существует также Брачное Соглашение. Отличие Брачного соглашения от Брачного Договора в том, что Соглашение о разделе распределяет уже существующее имущество, в то время как Брачный договор определяет судьбу будущего имущества.

Содержание брачного договора определено в ст. 42 СК. Оно может включать следующие имущественно-семейные позиции:

- квартиры, дома, машиноместа,
 - доля в семейном капитале;
 - вещи индивидуального пользования: одежда, предметы роскоши, драгоценности;
 - транспортные средства;
 - денежные средства, находящиеся на счетах, вкладах;
 - денежные средства, ценные бумаги и любые другие ценности, находящиеся в хранилищах (ячейках, сейфах банков) и т.д.
 - Акции и ценные бумаги, а также доходы и дивиденды по ним;
 - Предметы мебели, домашнего обихода, оборудование;
 - Доли в имуществе и доходах коммерческих организаций;
 - Доходы от использования личного имущества;
 - Расходы по содержанию имущества;
 - Расходы по заключению настоящего договора и т.д.
- Документ содержит следующие реквизиты и элементы информации:
- вид документа «Брачный договор»;
 - место составления документа;
 - дата заключения договора;
 - идентификация супруга: дата рождения, место регистрации и место проживания;

³³ Нечаева А.М. *Семейное право. 4-е издание, переработанное и дополненное.* Москва. Юрайт. 2011. С. 77.

- идентификация супруги: дата рождения, место регистрации и место проживания;
- данные свидетельства о заключении брака (дата, номер актовой записи, кем выдано);
- текст;
- количество экземпляров договора (три) с указанием, что один хранится у нотариуса и его юр. адрес, два других – у каждого из супругов.
- подпись одной стороны, которая именуется «Супруг» и подпись другой стороны, которая именуется «Супруга».

Следует отметить, что брачный договор в современной, сугубо материальной трактовке, явление достаточно новое, и потому вызывает разноречивые мнения среди исследователей в разных гуманитарных областях. Так среди работников духовной сферы бытует мнение, что брачный договор должен быть не только документом – разграничителем имущественных прав, но также договоренностями о взаимопонимании и согласованности иного рода, куда должны входить взаимные ожидания и ответственность супругов за все стороны супружества: функции мужа и жены, в том числе по зарабатыванию денег, хозяйственное разделение, эмоциональное поведение, отношения с родителями, отношения с детьми, место проживания семьи, участие в семейном капитале и проч., то есть вобрать в себя весь исторический опыт, накопленный в истории России по этому направлению документирования. Указание всех этих обстоятельств в брачном договоре, по мнению священника, позволило бы устранить все дальнейшие противоречия, поскольку любовь автоматически их не убирает³⁴. Однако мнение юристов на это таково, что при отсутствии правовой поддержки на такое содержание брачного договора, воплотить это в реальную жизнь на данном этапе представляется невозможным.

REFERENCES

Sources:

- Dekrety Sovetskoj vlasti. Tom I. 25 oktjabrja 1917 g. – 16 marta 1918 g.* М.: Gos. izdat-vo politicheskoj literatury, 1957 g.
- Кодекс закон о браке, сем'е и опеке (Utv. Postanovleniem VCIK ot 19.11.1926)// SU RSFSR, 1926, N 82, st. 612;
- Кодекс законов об актах grazhdanskogo sostojanija, brachnom, semejnom i opekunskom prave (vmeste s «Instrukciej ob osvidetel'stvovanii dushevno-bol'nyh») (prinjat VCIK 16.09.1918)// SU RSFSR, 1918, N 76 - 77, st. 818 (Dejstvoval do 1927g.).
- Кодекса о браке и сем'е RSFSR 1969g. (utv. VS RSFSR 30.07.1969) //SZ RSFSR, t. 2, s. 43.
- Materialy istoricheskie i juridicheskie rajona byvshego prikaza Kazanskogo dvorca. T.1-6. Kazan' – Simbirsk. 1882-1902.
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranie 1:* T. XVIII. nr 13071.

³⁴ Лоргус А., прот., Красникова О. *Мужчина и женщина: от я до мы. Как построить семейное счастье.* – М., Никая. 2016. – С. 192

T. VI. nr 3814.

T. IV. nr1907.

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranie 2. T. V. nr 3969.

Svod Zakonov Rossijskoj Imperii. Izdanie 1900g. Tom H. Chast' pervaja. Razdel pervyj. «O sojuze brachnom»».

Semejnoj kodeks Rossijskoj Federacii ot 29.12.1995 N 223-FZ.

Sobornoe ulozhenie 1649 g. // PSZRI Sobranie 1-e. Tom 1. nr1, st. 250. S. 56-57.

Studies:

Antokol'skaja M.V. *Semejnoe pravo. 3-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe.* NORMA INFRA – M. Moskva.2010 . S. 200.

Genkin D.M., Novickij I.B., Rabinovich N.V. *Istorija sovetskogo grazhdanskogo prava.* M., 1949. S. 94.

Istorija gosudarstva i prava: Slovar'-spravochnik, ed. M. I. Sizikova. M.: Jurid. lit. 1997. S. 173.

K voprosu o brachnom prave. Sbornik statej razlichnyh vidah rodstva. Izdanie S.A.Sokolova. M.: Tipografija G.Lissnera i A.Geshelja, 1900 i proch.

Lorgus A., prot., Krasnikova O. *Muzhchina i zhenshhina: ot ja do my. Kak postroit' semejnoe schast'e.* – M., Nikeja. 2016. – S. 192

Nechaeva A.M. *Semejnoe pravo. 4-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe.* Moskva. Jurajt. 2011. S. 77.

Appendix

Сговорная рядная запись, данная вдовою Федосьею Емельяновою Ларионовою арзамасцу Фролу Дмитриеву Кологривову. 9 августа 1673г.(7181). Документ составлен на столбце из двух ставов. ГАУО.Ф.732.Оп.3. Д.93

Се яз, вдова Федосья Емельянова дочь Левонтъевская жена Истомина сына Ларионова, зговорила есми дочь свою девицу Овдотью Левонтъеву дочь замуж за арзамасца за Фрола Дмитриева сына Калагривова з государевым жалованьем, а з своим прожиточным поместьем, да с прожиточным помесным жеребьем дочери моей девицы Овдотьи, чем великий государь ис поместья мужа моего меня и дочь мою пожалует.

А благославляю я, Федосья, дочь свою девицу Овдотью образ Николы чудотворца, обложен серебром, да образ пресвятыя Богородицы Одигитрия. Да приданех людей за дочьрью своею даю Сенку Яковлева з женою и с детьми да с сестрою ево з девкою Оксюткою Яковлевою ж дочьрью, да Серешку Яковлева ж.

И буди великий государь пожалует зятя моего Фрола моим прожиточным жеребьем и дочери моей девицы Овдотьи прожиточным же жеревьем, и мне вдове Федосье выдать дочь свою девицу Овдотью за него Фрола на срок во сто осемьдесят втором году за неделю до масленицы, а буде на тот срок не поспею, и мне выдать на радуницу в том же году.

А буде великий государь зятя моего Фрола моим и дочери моей прожиточными жеребьями не пожалует, и он Фрол дочери моей не жених, а дочь моя не невеста. А как великий государь зятя моего Фрола пожалует моим и дочери моей прожиточными жеребьями, а я Федосья за него Фрола дочери своей девицы Евдотьи на те сроки, что в сей рядной записи писаны, не выдам, ему Фролу взять на мне Федосье по сей рядной записи сто рублей денег.

А у сей рядной записи сидели Никифор Лавренъевич Собакин да Безсон Евсеевич Зазеркин. А рядную запись писал Арзамаского уезду села Бердина церковной дьячок Сенка Иванов. Лета 7181-го августа в 9 де[нь].

Piotr A. Czyż

(Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce)
(Muzeum Regionalnego w Siedlcach, Muzeum Ziemiaństwa w Dąbrowie)
ORCID 0000-0002-1435-581X
doi: 10.36121/pczyz.DB.2019.09.375

Biurokratyzacja małżeństwa. Umowa przedślubna Augusta Zamoyskiego z Michaliną z Radziwiłłów, panną na Nieświeżu

Streszczenie: Rodzina Zamoyskich jedna z najznamienitszych rodzin arystokratycznych w Polsce miała bardzo duży wpływ na dzieje państwowości polskiej na przestrzeni dziejów. Statut ordynacji gwarantował majątek najstarszemu synowi - pierworodnemu, który także staje się ordynatem zamojskim. Każdy kolejny syn otrzymywał dobra na podstawie umów testamentowych. Stanisław i Zofia z Czartoryskich Zamoyscy swoje dobra podzielili między swoje dzieci w latach 30-tych XIX w. Augustowi Zamoyskiemu, który jest wymieniony w umowie przypadły dobra Włodawa, Różanka, będące częścią dóbr matczynych w niesionych w posagu do domu Zamoyskich. Chęć podniesienia rangi domu powodował zawarcie licznych mariaży pomiędzy znanymi rodami np. Lubomirscy-Zamoyscy, Sapiehowie-Zamoyscy, Sapiehowie-Czartoryscy. Dzięki takim koligacjom rodowym nie tylko można było powstrzymać przed wygaśnięciem gałęzi, ale także wzmacniało znacznie rodziny w XIX w., zwłaszcza w drugiej połowie.

Słowa kluczowe: Zamoyscy, Radziwiłłowie, dobra, umowa, małżeństwo, biurokracja, negocjacje

Bureaucratization of Marriage. August Zamoyski's prenuptial agreement with Michalina from Radziwiłł, a lady on Neśwież

Annotation: The Zamoyski family, one of the greatest aristocratic families in Poland, had a huge impact on the history of Polish statehood throughout history. The statute of the ordinance guaranteed the wealth for the eldest son - the firstborn, who also became the Zamoyski ordinate. Each subsequent son received goods on the basis of the testamentary agreements. Stanisław and Zofia née Czartoryska Zamoyski divided the property among their children in the 1830s. August Zamoyski, who is mentioned in the contract, received the goods of Włodawa, Różanka, which were part of the maternal goods brought in the dowry to the Zamoyski home. The desire to raise the rank of the home resulted in the conclusion of numerous marriages between well-known families, e.g. Lubomirski-Zamoyski, Sapieha-Zamoyski, Sapieha-Czartoryski. Thanks to such family alliances, it was possible not only to stop the extinction of the family branch, but also to strengthen the importance of

the family in the 19th century, especially in the second half.

Keywords: Zamoyscy, Radziwiłłów, good, contract, marriage, bureaucracy, negotiations

Бюрократизация брака. Брачный договор Августа Замойского с Михаиной из Радзивиллов, госпожой на Несвержи

Аннотация: Семья Замойских, одна из самых выдающихся аристократических семей в Польше, оказала большое влияние на историю польской государственности на протяжении всей истории. Устав указа гарантировал наследство старшего сына - первенца, который также стал орденом замосцев. Каждый последующий сын получал товар на основании завещания. Станислав и Зофия урожденные Чарторыйские поделили свою собственность среди своих детей в 1830-х гг. На Августа Замойского, который упоминается в договоре, собственности Влодавы, Рожанка, которая была частью матери, вывезенной в приданое к дому Замойских. Желание поднять звание дома привело к заключению многочисленных браков между известными семьями, например, Любомирцы-Замойцы, Сапеховы-Замойцы, Сапеховы-Чарторски. Благодаря такой семейной близости стало возможным не только остановить исчезновение ветвей, но и значительно укрепить семьи в 19 веке, особенно во второй половине.

Ключевые слова: Замойские, Радзивиллы, имение, брачный договор, бюрократия, переговоры.

Instytucja małżeństwa, a zarazem sakrament małżeństwa jest jednym z najświętszych ustanowionych przez Boga Wszechmogącego. Tak właśnie możemy powiedzieć o czasie lat drugiej połowy XX w. kiedy nasi rodzice nie patrzyli na liczne przeszkody i zawierali związki małżeńskie, nawet po krótkiej znajomości. Znam przypadek, kiedy jedna para po ledwie trzech tygodniach znajomości zaręczyła się a następnie po okresie kolejnych trzech miesięcy pobrali się. Dziś są szczęśliwym małżeństwem z trzydziesto- siedmioletnim stażem małżeńskim. A inne małżeństwa zawierane w tamtym okresie lat 70-tych, 80-tych XX w.? Część z tych małżeństw nadal trwa w przysiędze małżeńskiej, w zdrowiu, szczęściu i w chorobie. Wtedy nie było jakiś umów czy jakiś układów. Po prostu była iskra, która roznieciła się bardzo mocno i trwa do chwili obecnej.

Przykład zawarcia związku małżeńskiego, który polega na zawarciu układu lub umowy możemy znaleźć w kulturach (polskiej, rosyjskiej, żydowskiej) i religiach: polskiej, prawosławnej i judaistycznej.

W judaizmie podczas zaślubin jest czytana umowa, która została spisana przez zawarciem małżeństwa. Jest nią tzw. Ketuba. Na mocy tej umowy mężczyzna, który zgodnie z przysięgą bierze niewiastę za żonę, będzie się nią opiekował. Będzie spełniał powinności małżeńskie oraz zapewnić utrzymanie. A w przypadku śmierci lub rozwodu (w judaizmie bardzo rzadko dochodzi do rozwodów) zapewnić odpowiednie środki na dalsze życie¹. Przykładowy fragment kontraktu ślubnego podczas zaślubin u Żydów: „(...) pracować na Ciebie, szanować Cię i utrzymywać zgodnie z praktyką żydowskich mężów(...)”².

¹ L. Cohn-Sherbok, *Historia cywilizacji żydowskiej*, Warszawa 1999, s. 12.

² M. Podlowska-Bem, *Przyjmij tę obrączkę...*. *Katalog wystawy*. Włodawa 2011, s. 43.

Natomiast w polskiej szeroko pojętej etnografii środkowej Europy, dzięki Oskarowi Kolbergowi³ i Leonowi Kunickiemu⁴ wiemy jak wyglądały obrzędy swatów i zaślubin. Podczas których, jeżeli mowa o samych swatach dochodzi do rozmów⁵.

Ale mówiąc o warstwie społecznej, jaką była XIX w. grupa ziemiańsko-arystokratyczna, starano się, aby dobór przyszłych małżonków był odpowiedni w ramach tej samej grupy. Można powiedzieć, że dochodziło do mariażu dwóch rodów arystokratycznych⁶. Młodzi ludzie z tej grupy poznawali się w przeróżny sposób: na balach karnawałowych, polowaniach spotkań towarzyskich czy podróży⁷. Takie znaczenie połączenia dwóch znamienitych rodzin miało na celu przede wszystkim o utrzymanie i zwiększenie znaczenia i zamożności rodu⁸.

Wiek zawarcia małżeństwa w trupie oscylował w różnych granicach. W przypadku młodych ziemianek najlepszym wiekiem były lata między 17 a 20, maksymalnie 25. Po tym wieku mówiono często o staropanieństwie. Natomiast optymalny wiek dla mężczyzn, to ok. 30 lat⁹. Taki to właśnie przykład mamy w podjętym temacie, połączenia dwóch rodzin Zamoyskich i Radziwiłłów.

Podjęty temat może wydać się dziwny lub nieprawidłowo formułowany. Taki zarzut został postawiony przez prof. dr hab. Alicję Kulecką. Pani Profesor również zaproponowała zmianę tytułu na „Negocjacje przedślubne” i gdyby nie przemyślenia oraz rozważania poczynione w czasie późniejszym, temat brzmiałby następująco: „Negocjacje przedmałżeńskie domu Zamoyskich i Radziwiłłów. Przyczynek do poznania historii zawarcia małżeństwa”. Jednak wspomniane przemyślenia i rozważania sprawiły, że trzeba być konsekwentnym wobec podjętego założonego problemu. Stąd właśnie podany przykład z kultury staropolskiej i religii judaistycznej, gdzie również jest zawierana umowa. Oczywiście każdą umowę muszą poprzedzić negocjacje. Ale takie negocjacje bywają bardzo burzliwe. Zdarza się, że nie doszło się do porozumienia i związek zostaje nie zawarty. Tak również mogło wyglądać w przypadku Augusta Zamoyskiego i ewentualnego zawarcia takiego związku małżeńskiego z Michaliną z Radziwiłłów panną na Nieświeżu.

Wspomniane rodziny Zamoyskich i Radziwiłłów w arkanach historii I Rzeczypospolitej odegrały znaczące role. Rodzina Zamoyskich pochodząca od protoplasty rodu Tomasza z Łazina (ziemia łeczycka) poprzez osobę Jana Zamoyskiego, Tomasza oraz Andrzeja Hieronima (wszyscy byli Wielkimi Kanclerzami Koronnymi I Rzeczypospolitej) wynieśli swój ród na piedestał znaczących rodzin w państwie.

³ M. Bem, *Ginący świat tradycji, zwyczajów i obrzędów Polesia*, Włodawa 2014, s. 21, 25-27.

⁴ L. Kunicki, *Zarysy nad Bugą*, Włodawa 2012, s. 33-35.

⁵ Taki obraz mamy przedstawiony podczas pierwszych scen filmy *Wotyń* w reżyserii Wojciecha Smarzowskiego.

⁶ Liczne są takie mariaże. Przykład małżeństwo Izabeli z Flemmingów z Adamem Jerzy Czartoryskim czy Zofii z Czartoryskich z Stanisławem Kostką Zamoyskim w XVIII w. A przykładami z XIX w. jest przykładowo Małżeństwo Jadwigi z Zamoyskich z Leonem Ludwikiem Sapiehą, czy Celiny z Zamoyskich z Tytusem Działyńskim. Czy nawet inny ciekawy mariaż XIX w. Natalii z Zamoyskich ze Stefanem Lubomirskim.

⁷ T. A. Pruszek, *Ziemiańskie święta i zabawy. Tradycje karnawałowe, ślubne, dożynkowe i inne*, Warszawa 2012, s. 228

⁸ Tamże, s. 231.

⁹ Tamże, s. 232.

Założyciel ordynacji Jan Zamoyski, kanclerz dał początek zmianom, które miały wpływ na rozwój państwowości polskiej w XVI w. Andrzej Hieronim Zamoyski, był twórcą praw, które stały się kamieniem węgielnym do uchwalenia Konstytucji 3 maja. Ostatni ze znamienitszych Stanisław Kostka, twórca potęgi rodu, senator Królestwa Polskiego. Właściciel licznych dóbr rozległych na terenie obecnej Lubelszczyzny, Podkarpacia czy wschodniego Mazowsza. Miał 10 dzieci, 7 synów i 3 córki.

Rodzina Radziwiłłów podobnie jak Zamoyscy, na kartach historii odnieśli światłe i chwalebne czyny, ale także zdarzyły się także czarne karty, przykładem jest ugoda w Kiejdanach. Ale także wśród potomków rodziny możemy znaleźć wybitne osobistości zasiadające na znaczących urządach. Takim urzędem było stanowisko Marszałek Wielki Litewski i tutaj możemy wymienić dziewięciu przedstawicieli piastujących urząd¹⁰.

Obie wspomniane rodziny łączy jedna rzecz bardzo ściśle, niż nam się wydaje. To właśnie w roku 1589 r. obie rodziny otrzymały od króla Stefana Batorego potwierdzenie sejmowe założenia swoich ordynacji¹¹.

Wśród synów Stanisława Kostki Zamoyskiego XII ordynata na Zamościu¹², August Zamoyski, szósty syn pary ordynackiej Stanisława Kostki Zamoyskiego (1775-1856) oraz Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej (1778-1837)¹³. Urodzony w 1811 roku w Warszawie w momencie kiedy Stanisław Kostka Zamoyski był u szczytu swojej publicznej działalności.

August jako przyszyły właściciel dóbr włodawskich wykazał się bohaterstwem. Brał udział w Powstaniu Listopadowym wraz ze swoimi braćmi. Był podporucznikiem w 5 Pułku Ułanów im. Zamoyskich¹⁴, ufundowanym przez ordynata Konstantego Zamoyskiego w grudniu 1830 roku.

¹⁰ Przedstawiciele rodziny Radziwiłłów piastujących urząd: Radziwiłł Ościkowicz, Mikołaj Radziwiłł, Jan Radziwiłł, Mikołaj „Czarny” Radziwiłł, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, Albrecht Radziwiłł, Stanisław Radziwiłł, Aleksander Ludwik Radziwiłł, Stanisław Kazimierz Radziwiłł.

¹¹ A. Meleń, *Ordynacje w dawnej Polsce*, „Pamiętnik historyczno-prawny”, pod red. Przemysława Dąbkowskiego, T. VII, zeszyt 2, Lwów 1929, s. 9, 11.

¹² Został nim w 1800 r. w wyniku przedwczesnej śmierci swojego brata Aleksandra XI ordynata zamojskiego. Zarząd ordynacją trwał 35 lat, kiedy w 1835 r. zrzekł się ordynowania zarządem wielkiego majątku rodzinnego na rzecz swojego najstarszego syna Konstantego, który stał się XIII ordynatem zamojskim.

¹³ Często mówi się, co znajduje potwierdzenie w badaniach historyków, że August Zamoyski był szóstym synem pary ordynackiej. Jednak jeżeli by dalej rozszerzyć spektrum badań genealogicznych można znaleźć wiadomości o kolejnym synu pary ordynackiej. Mianowicie o Arturze Zamoyskim (1808-1818).

¹⁴ 5 Pułk Ułanów, nazwany imieniem Zamoyskich został sformowany 10 grudnia 1830 roku, sumptem najstarszego syna Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej i Stanisława Kostki Zamoyskiego, Konstantego. Według notatek i rozporządzenia najstarszego syna pary Ordynackiej Konstantego czytamy: *Dnia 13 grudnia 1830 nakazany został, przez komisję spraw wewnętrznych i policji, pobór ludzi i koni, licząc po jednym jeźdźcu uzbrojonym w lancę z pięćdziesięciu dymów. W Pułku służyli Konstanty, Andrzej, Zdzisław, i Władysław, oraz August.; A. Cholewianka-Kruszyńska, Piękna i dobra. Opowieść o Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej*, Kozłówka 2008, s. 177, 179; *Jenerał Zamoyski 1803-1868*, T. II 1830-1832, s. 100.

Gdy wybuchło powstanie, miał dopiero 19 lat¹⁵. Wypełnił bohatersko swój obywatelski obowiązek, co nie było powszechnym zjawiskiem wśród ówczesnej arystokracji. Zanim dotarł do pułku rodzinnego, musiał najpierw wrócić do kraju z Genewy. W liście z 2 marca 1831 do matki Zofii Zamoyskiej, Władysław tak pisze: *August jest w pułku. Podoba mi się: dobry, prosty i pełen zapału; żal mu nauk genewskich*¹⁶.

Szczegółowy udział młodego Zamoyskiego we wspomnieniach starszego brata Władysława Zamoyskiego *Jenerał Zamoyski*, oraz w książce A. Cholewianki-Kruszyńskiej, *Piękna i dobra. Opowieść o Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej*¹⁷. W wymienionych publikacjach można odczytać m. in. o drodze jaką August Zamoyski musiał przebyć, aby się dostać do rodzinnego 5 Pułku Ułanów im. Zamoyskich, czy też o przeżyciach odczuty na polu walki. W drugiej publikacji mamy zupełnie inny obraz, a mianowicie powstanie listopadowe widziane oczami Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej. Tutaj mamy do czynienia z troską o swoich synów, jak również, o zięcia.

W innym miejscu wspomnień Władysława Zamoyskiego można również odnaleźć fragmenty listów Augusta Zamoyskiego wysyłane do rodziny, w których relacjonuje swój udział w walkach powstańczych, oraz udział w Bitwach pod Kufłowem i pod Ostrołęką.

Przyszły właściciel dóbr Włodawskich odznaczył się wielką odwagą w bitwie pomiędzy przednią strażą głównych sił polskich a oddziałem moskiewskim, wysłanym na rekonesans, pod Kufłowem 21 kwietnia, dzień wcześniej otrzymał awans na stopień podporucznika¹⁸. W tejże potyczce 5 pułk ułanów stracił 80 ludzi. Władysław Zamoyski tak wspomina tę bitwę w liście do matki: *Pułk nas miał spotkanie twarde, ale bardzo chlubne pod Kufłowem. August żywawo się znalazł. Byli w potężnym starciu*¹⁹.

Następną krwawą bitwą, w której brał udział August wraz ze swoimi braćmi i szwagrem Tytusem Działyńskim była bitwa pod Ostrołęką 26 maja. Ponownie Władysław Zamoyski wspomina: *Brat mój August także dnia tego szczęśliwie miał z kulą armatnią spotkanie. Urwała mu podeszwę od buta, ale go nie zraniła*²⁰.

Matka Rodu²¹ Zamoyskich, tak pisała do swojego męża Stanisława Kostki, który był w Petersburgu: *Pod Ostrołęką w tej okropnej rzezi, było naszych trzech synów [Władysław,*

¹⁵ We wspomnieniu starszego brata Augustowego, Władysława czytamy: *Podczas gdy [Konstanty] Zamoyski zajęty był 5 pułkiem ułanów, jeden z przyszłych ochotników tego pułku, młodszy jego brat, osiemnastoletni August, mimo rad matki [Zofii Zamoyskiej], żeby cicho siedział w Genewie i dalej się uczył, wyrwał się stamtąd i pośpieszył do powstania. Wprawdzie radził się profesorów i nauczycieli, ale raczej, co do sposobu wykonania rzeczy, niż co do samego zamiaru. Szwajcarzy rozumieją, czym jest miłość ojczyzny i jakie obowiązki nawet na najmłodszym nakłada. Jak sam August pisze, [nauczyciele] mówili, że zapewne ojciec znajdzie jego wyjazd bardzo naturalnym. Jenerał Zamoyski 1803-1868..., s. 99-100*

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ *Jenerał Zamoyski 1803-1868*, T. II 1830-1832; A. Cholewianka-Kruszyńska, *Piękna i dobra. Opowieść o Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej*, Kozłówka 2008

¹⁸ Awans na podporucznika został wydany rozkazem dziennym z 20 kwietnia 1831 r. podpisany w kwaterze głównej w Jędrzejowie pod Kuluszynem przez wodza naczelnego Skrzyneckiego i szefa sztabu, generała brygady Chrzanowskiego. Ibidem, s. 186; A. Cholewianka-Kruszyńska, *Piękna i dobra...*, s. 182.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, s. 235

²¹ W historiografii polskiej przyjęło się określenie do Zofii z Czartoryskich, że jest Matka Rodu.

Konstanty i August] i [Tytus] *Działyński. Bóg wszystkich zachował. Nasi synowie, wszyscy trzej mieli konie pod sobą zabite. August dwa*²². W cytacie możemy odczytać troskę, jaką otaczała swoich synów Zofia Zamoyska. Jak każda matka starała się ochraniać swoje dzieci. Ale wiedząc, że nazwisko Zamoyski zobowiązuje, przyjęła to brzemię jakie na niej spoczywało. Przypominając sobie dzieciństwo swoich dzieci, Zofia miała w pamięci ciągłą rozłąkę, kiedy synowie wyjeżdżali pobierać nauki czy to w Polsce, czy również poza granicami kraju a przypadku Augusta nauki w Genewie.

Po powstaniu listopadowym wszyscy krewni z rodziny biorący udział w nim spędzili okres kwarantanny. Konstantego, który zrezygnował z czynnego brania udziału w powstaniu po 20 lipca 1831 r. jeszcze podczas jego trwania, kiedy Stanisław Kostka Zamoyski został wykreślony z senatorów, został objęty amnestią. *Władysław i August*²³ przekroczyli granicę Galicji, zaś Zdzisław z Leonem Sapiehą²⁴ przeszli do Prus.

Wtedy rozpoczęły się starania o powrót synów pary ordynackiej. Zofia zwróciła się listownie do namiestnika Galicji Lobkowitza, do Lwowa. Namiestnik w odpowiedzi podał, że jedynie Konstanty, jako osoba cywilna objęty został amnestią i może powrócić na teren królestwa, natomiast pozostali trzej Zdzisław, August i Władysław mogą to uczynić dopiero po złożeniu przysięgi wierności carowi Mikołajowi. Nie długo potem August i Konstanty zostali internowani do Brna na Morawach wraz z innymi oficerami z korpusu Romanina²⁵. August został zwolniony dopiero w maju 1832 r.²⁶

Znany jest rysopis dwudziestopięcioletniego Augusta z sierpnia 1837. Był on „*wzrostu słusznego, oczów czarnych, twarzy ciągłej i nosa miernego*”. Wówczas to August starał się o pozwolenie na wydanie paszportu. Swoją prośbę motywował słabością zdrowia ojca, któremu chce towarzyszyć w podróży „*dla zasięgnięcia Rady Lekarzy*”. Miał się udać do Wiednia, po drodze zatrzymać się w Galicji, gdzie doszło do podziału majątku²⁷.

August Zamoyski stosownie do aktu działowego otrzymał dobra składające się z Włodawy i Orchówka oraz wsi: Suszno, Dobropól, Różanka, Szuminka, Konstantyn, Stawki, Korolówka, Kaplonosy, Krasówka, Wyrki, Połód, Suchawa, Żdzarka, Wólka, Lubień, Adampol, Żuków, Luta, Iwankowszczyzna, Okuninka wraz z osadami Irkuck

²² A. Cholewianka-Kruszyńska, *Piękna i dobra...*, s. 182.

²³ *August zdrów, dobrze się bił, ma krzyż srebrny za odznaczenie się, przez cały pułk mu przyznany, kiedy był żołnierzem. Generał Zamoyski 1803-1868...*, s. 423-424.

²⁴ Warto wspomnieć, że kiedy Zofia Zamoyska wspomina Leona Ludwika Sapiehę, wspomina swojego zięcia, który zawarł małżeństwo z Jadwigą, córką Stanisława Kostki i Zofii Zamoyskich w 1825 r. Leon Ludwik wspomina swoje starania o względy Jadwigi w swoich wspomnieniach pt. *Wspomnienia z lat od 1803 do 1863*, wyd. Libra, Reszów 2015, s. 61-62.

²⁵ A. Cholewianka-Kruszyńska, *Piękna i dobra...*, s. 187; Tutaj chodzi o gen. Girolamo Ramarino, zwanego także Hieronimem Ramarino.

²⁶ *Ibidem*, s. 191.

²⁷ Do ostatecznego podziału majątku pomiędzy dzieci pary ordynackiej doszło we Florencji w 1837 roku. Ostateczny podział majątku został potwierdzony aktem sporządzonym 13 grudnia 1851 r. w Wiedniu. Stanisław Kostka Zamoyski wydał Instrukcję dla swoich synów, w której zapisano wszelkie wskazówki odnośnie prowadzenia interesów rodzinnych, jak również samej Ordynacji. T. Zielińska, *Poczet rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 474; Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich, Kancelaria Własna Namiestnika w Królestwie Polskim. Wydział Paszportowy, sygn. 1161, nlb; K. Ajewski, *Stanisława Kostki Zamoyskiego życie i działalność 1775-1856*, Warszawa 2010, s. 661-666.

i Kamczatka²⁸. Wartość dóbr została oszacowana na wartość 1 925 930 zł 14 gr oraz część dóbr znajdujących się w Cesarstwie Rosyjskim zwanych Zabuze o wartości 715 035 zł²⁹.

Jak podaje dokument dotyczący dziedziczości dóbr: *W dobrach tych znajdują się dwa miasta, to jest Włodawa i Orchówek, trzecie było miasteczkiem zwane Różanka, które teraz jest wsią pańszczyźnianą. Miasta te nie miały i nie mają żadnych królewskich przywilejów, oprócz na 3 jarmarki udzielonych na żądanie dziedzica, a mianowicie, tylko dla miasta Włodawy: to ostatnie jest teraz miastem obwodowym, jest przecięte linią demarkacyjną r. 1794. Cesarstwa Rosyjskiego Rzeką Bugiem, ma Komorę II-go rzędu, Sąd Pokoju, Skład Soli Państwowej i Urząd Muncypalny. Po przecięciu linią demarkacyjną Dóbr Włodawskich w r. 1794 i dostania się w Kordon Cesarstwa Rosyjskiego część gruntów należących, dziedzic uwczesny X. Czartoryski A. na ziemi dziedzicznej za Bugiem uformował nowe miasteczko, pod nazwiskiem Włodawka, gdzie teraz jest Tamoźnia Rosyjska. Po r. 1814, ś.p. Hr. Ordynatowa Zamoyska miasteczko to rozszerzyła, i w Senacie Petersburskim uzyskała przywilej na 3 jarmarki, dla Włodawki, czyli potwierdzenia owych trzech Jarmarków które przez Królów Polskich były nadane dla Włodawy, ale odbywały się w tam miejscu za Bugiem, gdzie teraz osypuje Włodawka, jako miejscu z położenia swego i okolic dla przybywającego na Jarmarki bydła dogodnego, i dla Kupców stosownem. Którey dogodności na lewym brzegu Bugu miasto Włodawa nie miało dawniej i mieć może teraz z powodu granicy³⁰.*

W roku 1843 Zamoyski ożenił się z Elfrydą Tyzenhauz, córką Rudolfa na Żołudku, pułkownika artylerii wojsk napoleońskich i Genowefy z Pusłowskich³¹. Gabriela Puzynina z Günterów tak charakteryzuje Augusta Zamoyskiego: *Pan August Zamoyski najsympatyczniejszy ze szwagrów przez to samo, że najbardziej z nich Polak, mówił najchętniej po polsku i o narodowych rzeczach, wydawał się łagodny i przywiązany do żony; możeby się nawet dał powodować młodej, miłutkiej, serdecznej kobiecie, gdyby nie był Zamoyskim, tj. związanym godłem familijnym: żony być powinny poddane mężom swoim³². W innym miejscu pamiętnika Gabrieli Puzyniny czytamy: między Paryżem a Warszawą znalazła ona [Elfryda] męża w Wiedniu. Hrabia August Zamoyski, niegdyś zaręczony z Minią Radziwiłłówną był tym szczęśliwym wybranym i owa żywa, pusta, swawolna, serdeczna... Eldzia [...] wpadła, jak myszka, w żelazną klatkę, rodziny, której godłem jest ślepe poddanie się mężowi. Ślub Eldzi [z Augustem] odbył się naprędce, tak pośpiesznie, że nie czekano nawet do Przewodniej niedzieli, ale na Kwietną poprowadzono do ottarza, nim wiadomość o zgonie Babki, a więc żatoba nie przeszkodzi temu³³.*

Ale za nim doszło do małżeństwa z Elfrydą z Tyzenhauzów, August był kojarzony z Michaliną Radziwiłł, córką Aleksandry ze Steckich i Michała Gedeona Radziwiłła. Urodzona w 1816 r. w Warszawie, zm. 1883 w Turynie³⁴. Po nieudanych negocjacjach domów Zamoyskich i Radziwiłłów Michalina wyszła za mąż za Leona Rzyczewskiego w 1839 r³⁵.

²⁸ Archiwum Państwowe w Lublinie. Oddział w Chełmie (dalej APCh), Wydział Ksiąg Wieczystych, Akta Hipoteczne Włodawa (dalej HW), nr 706, dz. I.

²⁹ APL, AOZzW, sygn. 55/X, nlb.

³⁰ APL, AOZzW, sygn. 86/9, s. 2-3.

³¹ J. Seweryn hr. Dunin-Borkowski, *Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich*, Lwów 1895, s. 663.

³² G. Puzynina, *W Wilnie i w dworach litewskich. Pamiętnik z lat 1815-1843*, Wilno 1928, s. 350.

³³ *Ibidem*, s. 348.

³⁴ <http://www.sejm-wielki.pl/b/psb.25349.5> [dostęp: 01.11.2019 r.]

³⁵ Tamże.

Umowa i jej oryginał znajdują się we Lwowie w danym Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich obecnie w Lwowskiej Naukowej Bibliotece im. W. Stefanyka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy.

Nim trafiło do Lwowa, dokumentacja znajdowała się w Krasieczynie. Tam archiwum zostało utworzone w 1860 r. przy froncie zamku krasieczyńskiego. Mieściło się najpierw w baszcie zegarowej, ale podjęto decyzję o rozbudowie i przy baszcie rozbudowano bibliotekę oraz archiwum.

Trzon dokumentacji archiwum stanowiły archiwalia ściągnięte z Warszawy, w lipcu 1860 r. Dokonał tego drugi właściciel Krasieczyna z kodeńskiej gałęzi Sapiehów Stanisław Adam Sapieha, syn. Leona Ludwika. najprawdopodobniej trafiły zbiory dawnej biblioteki kodeńskiej z ekslibrisami Jana Fryderyka Sapiehy i Teofili z Jabłonowskich Sapieżyny. Oceniono wtedy że wszystkiego jest ok. 50 tysięcy jednostek i z tego ok. 5 tysięcy było uporządkowanych.

Zbiory zostały następnie w 1910 r. oddane w depozyt do Lwowa i tam przetrwały zawieruchę³⁶.

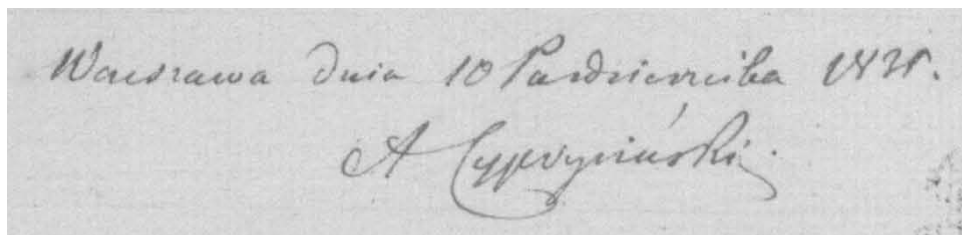
Umowa jaka miała zostać zawarta pomiędzy dwoma domami nosi tytuł. „Rapport o Interesie JW. Hrabiego Augusta”. Składa się z 17 ponumerowanych stron. Numeracja od 1 do 17 napisana w górnych rogach po prawej nieparzystej w prawym rogu, po parzystej w lewym rogu. Najprawdopodobniej sporządzona na papierze żeberkowym, o czym świadczą widoczne ślady pionowe papieru.

Wycinek niezapisanej strony, pokazujący pionowe ślady papieru żeberkowego.

³⁶ Fragment wystąpienia autora podczas II Siedleckich Spotkań Archiwoznawczych w dn. 14-15 lutego 2019 r.

Dokument sporządzony przez naczelnika Kancelarii Dóbr i Interesów JWW. Hrabiów Zamoyskich w osobie Antoniego Cyprysińskiego w Warszawie w dniu 10 października 1835 r.

Podpis Antoniego Cyprysińskiego na dokumencie.

Na dokumencie widoczne także pieczęcie Krasiczyna wraz z herbem LIS oraz pieczęć Archiwum xx. Sapiehów. Poniżej prezentujemy dokument przepisany z oryginału zgodnie z instrukcją wydawniczą I. Ihnaczcowicza. Wszystkie skróty zostały rozwinięte (np. JO. JW.) oraz w zdaniach, w których należało wstawić brakujące słowa, zostały wstawione w domyśle przez autora. Wyrazy, które nie są zrozumiałe, zostały w przypisach wyjaśnione.

REFERENCES

Sources:

Archiwum Państwowe w Lublinie:

- Oddział w Chełmie, Wydział Ksiąg Wieczystych, Akta Hipoteczne Włodawa, nr 706, dz. I.
- AOZzW, sygn. 55/X; . 86.

Archiwum Główne Akt Dawnych:

- Archiwum Zamoyskich, Kancelaria Własna Namiestnika w Królestwie Polskim. Wydział Paszportowy, sygn. 1161, nlb;

Studies:

Ajewski K., *Stanisława Kostki Zamoyskiego życie i działalność 1775-1856*, Warszawa 2010.

Bem M., *Ginący świat tradycji, zwyczajów i obrzędów Polesia*, Włodawa 2014.

Cholewianka-Kruszyńska A., *Piękna i dobra. Opowieść o Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej*, Kozłówka 2008.

Cohn-Sherbok L., *Historia cywilizacji żydowskiej*, Warszawa 1999.

Dunin-Borkowski J. Seweryn hr., *Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich*, Lwów 1895.

Kunicki L., *Zarysy znad Bugu*, Włodawa 2012.

Meleń A., *Ordynacje w dawnej Polsce*, „Pamiętnik historyczno-prawny”, pod red. Przemysława Dąbkowskiego, T. VII, zeszyt 2, Lwów 1929.

Podlewska-Bem M., *Przyjmij tę obrączkę...”. Katalog wystawy*. Włodawa 2011.

Pruszek T. A., *Ziemiańskie święta i zabawy. Tradycje karnawałowe, ślubne, dożynkowe i inne*, Warszawa 2012.

Puzynina G., *W Wilnie i w dworach litewskich. Pamiętnik z lat 1815-1843*, Wilno 1928.

Sapieha L. L., *Wspomnienia z lat od 1803 do 1863*, wyd. Libra, Reszów 2015.

Zielińska T., *Poczet rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997.

Aneks

Raport o Interesie J[aśnie] W[ielmożnego] Hrabiego Augusta [Zamoyskiego]

W końcu kwietnia r.b. [1836] ułożony został przez Kancelarię Centralną [Dóbr i Interesów Jaśnie Wielmożnych Hrabiów Zamoyskich], na żądanie J[aśnie] O.[świeconej] Księżnej [Aleksandry] Radziwiłłowej³⁷ projekt umowy przedślubnej, według której rozporządzenia majątkowe obu Stron Rodziców [Zamoyskich i Radziwiłłów] miały być następujące:

1. J[aśnie] W.[ielmożny] Ordynat [Stanisław Kostka Zamoyski] naznaczał Synowi Swemu Hrabi[emu] Augustowi od dnia ślubu pensji rocznej zł[otych] p.[olskich] 20.000 wypłacać się mającej do póki nie odda Mu dóbr nieruchomości z równą intratą, albo też
2. Przeznaczyć miał dla Niego [Augusta - PC.] na poczet spadku sumę kapitałną zł[otych] p.[olskich]. 400 000, która miała być wypłacaną zaraz po ślubie, i której od tego momentu Hr.[abia] August stawał się właścicielem w tym tylko ograniczonym, iż w lokowaniu kapitału swego miał trzymać się zdania starszego Brata J[aśnie] W[ielmożnego] Hr.[abiego] Konstantego i że J[aśnie] W[ielmożny]. Ordynat zachował do aprobacji³⁸ Swojej sposób, w jaki zamierzałby Hrabia August swego kapitału użyć, co jednak nie odbiera Hrabi[emu] Augustowi, jako jego właścicielowi, wolności rozporządzenia nim na przypadek śmierci.
3. J[aśnie] O.[świeconą] Księżna [Aleksandra] Radziwiłłowa przeznaczyć miała na posag dla Córki Swjej J[aśnie] O.[świeconej] Księżniczki Michaliny, dobra Czarkowy w województwie Krakowskim: uregulować tytuł własności na Jej imię przed końcem roku 1835: oddać zaś w posiadanie rzeczowe dobra w dniu 1 lipca 1837 roku wolne od wszelkich długów po Towarzystwie Kredytowym Ziemijskim zahipotekowanych³⁹, i bez żadnej dla tegoż Towarzystwa [Kredytowego Ziemijskiego] zaległości, do czasu zaś oddania płacić roczną pensję zł[otych] po. 40 000.
4. Dwadzieścia tysięcy złotych, tak z pensji rocznej, jako też z dochodów majątku posagowego po jego oddaniu, miały być płacone do wyłącznej dyspozycji J[aśnie] O[świeconej]. Księżniczki Michaliny przyszłej Hrabiny Zamoyskiej, a reszta dopiero służyć miała przyszłemu Małżonkowi Hrabi[emu] Augustowi Zamoyskiemu na ponoszenie ciężarów małżeństwa.
5. Obie strony, Rodzice zapewniali przyszłym małżonkom wolne mieszkanie w rezydencjach dóbr Swoich [Nieświeżu i Różance], i dogodności jakie w nich znaleźć i będą mogły.

Taki projekt do umowy przedślubnej mając sobie J[aśnie] O[świeconą]. Księżna [Aleksandra] Radziwiłłowa odczytany w obecności J[aśnie] W.[ielmożnego] Hr[abiego]. Konstantego [Zamoyskiego], Sędziego Najwyższej Instancji od J[aśnie] O[świeconej] Księżny Delegowanej, oświadczyć raczyła, iż się w zupełności do nie-

³⁷ Małżonka Michała Gedeona Radziwiłła.

³⁸ Zgodzenia się z czymś.

³⁹ Obciążonych

go przychyła, i tylko co do jednego punktu, to jest co do oznaczenia terminu, w którym dobra Czarkowskie w posiadanie przyszłym małżonkom oddane być mają odwołała się od decyzji J[asnie] O[świeconego] Księcia Michała Żyrmonckiego. Na tymże projekcie dopisane zostały przez J[asnie] O[świeconego]. Sędziego Tokarskiego, na żądanie J[asnie] O[świeconej].. Księżny, te wyrazy względem oddania dóbr Czarkowskich: „Termin” w tym względzie będzie oznaczony dopiero po zasięgnięciu rady J[asnie] O[świeconego].. Księcia [Michała Gedeona] Radziwiłła, którego to dodatku nie byłaby J[asnie] O[świeconej]. Księżna uważała za potrzebny, gdyby cały projekt umowy przedślubnej miał być zależeć od decyzji tego Księcia.

Wyjąwszy zatem jeden punkt intercyzy, którego rozstrzygnięcie w Wiedniu nastąpić miało, wszystkie inne opisy jej uważane były jako już przyjęte przez J[asnie] O[świeconej]. Księżną [Aleksandrę] Radziwiłłową; pozostało tylko otrzymać zezwolenie J[asnie] O[świeconej]. Ordynata oraz uzyskać potrzebne pełnomocnictwo, jako też wpływające z układu polecenia do Kasy.

Oświadczyła także J[asnie] O[świeconej] Księżna [Aleksandra] Radziwiłłowa jak najwyraźniej, iż jeżeli by J[asnie] W[ielmożny] Ordynat zamiast pensji rocznej przeznaczył kapitał dla Hrabiego Augusta. Ona kapitału tego do rąk swoich, ani na swoją rzecz pod żadnym pozorem i w żadnym przypadku przyjąć nie zechce. Nie były wreszcie udzielone żadne objaśnienia, ani o szacunku, ani o stanie hipotecznym dóbr na posag J[asnie] O[świeconej]. Księżniczki [Michaliny] przeznaczonych. Ten projekt mając sobie J[asnie] W[ielmożny]. Pan przeze mnie przedstawionych w całości. Do przyjęcia, zeznania, raczyłeś stosowną do projektu plenipotencją⁴⁰ dla J[asnie] W[ielmożnego] Hrabiego Konstantego oraz polecić Kasie Swojej, aby zaraz po ślubie wypłaciła przeznaczony kapitał do rąk J[asnie] W[ielmożnego] Hrabiego Augusta, na własność Jego i na poczet spadku po Rodzicach.

Gdy rozporządzenie to wydając J[asnie] W[ielmożny] Pan spodziewałeś się, iż do ukończenia interesu nic nie pozostanie oprócz podpisania umowy przedślubnej w Warszawie; tymczasem zaszyły w Wiedniu decyzje cały stan rzeczy zmieniające; albowiem J[asnie] O[świeconej] Książę Michał Żyrmoncki, mając sobie [kopię] nadesłanego projektu w Warszawie przez J[asnie] O[świeconej] Księżną Radziwiłłową, a w Florencji przez J[asnie] W[ielmożnego]. Pana Przyjęty, projekt ten w zupełności odrzucił, a na to miejsce ułożył dwa inne, wskazując J[asnie] O[świeconej]. Księżną [Aleksandrę] Radziwiłłową aby jednego albo drugiego się trzymała, i oznajmiając zarazem, że „jakkolwiek Księżnie wolno rozrządzać losem własnego dziecka, jeżeliby jednak przeciw projektom jego postąpiła, on od wszelkiej za to odpowiedzialności usuwa się”.

Pierwszy projekt J[asnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego zawierał w sobie:

1. Dobra Czarkowskie przeznaczają na posag J[asnie] O[świeconej] Księżniczki Michaliny.

⁴⁰ Pełnomocnictwem.

2. Intrata⁴¹ roczna z tych dóbr czynić ma zł[otych] p[olskich] 90 000, a zatem ich szacunek naznacza się zł[otych] p[olskich] 1 800 000.
3. Oddane zostaną za rok na dziedzictwo przyszłej Hrabiny Zamojskiej, ale pod tym warunkiem, jeżeli J[asnie] W[ielmożny] Ordynat wypłaci Hrabi[emu] Augustowi summę zł[otych] p[olskich] 500 000 i dozwoli użyć tego kapitału na spłacenie długów, których wykaz dopiero po zgodzeniu się na takie kapitału użycie, przy Intercyzie miał być okazany i do niej dołączony. Przez te wypłaty miał Hrabia August oczyścić dobra Czarkowskie, wejść do hipoteki na miejsce spłaconych wierzycieli, to jest: kupić część dóbr Czarkowskich za 500 000, reszta zaś ich szacunki, to jest zł[otych] p[olskich]. 1 300 00 miała stanowić posag J[asnie] O[świeconej] Księżniczki.
4. Aby przyszli Małżonkowie pobierać mogli całą z dóbr intratę, J[asnie] O[świecona] Księżna [Aleksandra] Radziwiłłowa, Matka opłacać będzie procenty od długu Towarzystwa Kredytowego [Ziemińskiego], który przy dobrach pozostanie.

Takie rozporządzenie J[asnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego kazały domyślać się, iż na dobrach Czarkowskich, oprócz długu Towarzystwa Kredytowego [Ziemińskiego] zapisane są w hipotece 500 000 innych wierzytelności, które kapitałem J[asnie] W[ielmożnego] Pana spłacić by wypadało.

Na przypadek, gdyby ten projekt nie został przyjęty, J[asnie] O[świecony] Książę [Michał] Żyrmoncki, wskazywał drugi, to jest naznaczał dla J[asnie] O[świeconej] Księżniczki pensji rocznej zł[otych] p[olskich] 40 000, która stanowić miała Jej wyposażenie.

Oba powyższe projekty zmniejszały korzyści, jakie dla przyszłych Małżonków, a mianowicie dla J[asnie] O[świeconej]. Księżniczki, wypływały zakładów kwietniowych. Obu, J[asnie] W[ielmożny]. Hrabia Konstanty już z tej przyczyny przyjąć nie mógł, oprócz tego zaś pierwszego z powodów iż stanowił o użyciu kapitału J[asnie] W[ielmożnego]. Hr[abiego] Augusta do czego przychylić się nie było w Jego mocy; drugiego z przyczyny, iż nie zawierał w sobie wyposażenia J[asnie] O[świeconej] Księżniczki.

Ponieważ z jednej strony J[asnie] W[ielmożny] Hrabia Konstanty przychylić się nie mógł do projektów przechodzących granice plenipotencji, tak przeciwnych dawniejszych mianowicie co do kapitału Hrabi[ego] Augusta, intencjom i oświadczeniom J[asnie] O[świeconej] Księżnej [Aleksandrze] Radziwiłłowej niezawierających wyposażenia J[asnie] O[świeconej] Księżniczki; ponieważ z drugiej strony J[asnie] O[świeconej] Księżna [Aleksandra] Radziwiłłowa ogłaszając się za zupełnie zawisłą w interesie Swej Córki i Swego majątku od decyzji J[asnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego, zapewniła iż od wskazanych przez Niego przepisów odstąpić nie jest mocną, stąd wynikło, iż traktowanie o konkluzją interesów pozostało w zawieszeniu.

⁴¹ Zysk, dochód

Gdy jednak J[añasnie] O[świeconą] Księżna [Aleksandra] Radziwiłłowa odkryła w liście J[añasnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego tę myśl, iż oprócz podanych przez Niego dwóch projektów mogą być jeszcze proponowane inne, i zaproponowanie ich mnie poleciła, miałem zaszczyt podać Jej w dniu 29 czerwca r.b [1836] różne myśli względem wyrzeczenia z Jej strony o majątku posagowym, J[añasnie] O[świeconej] Księżniczki Michaliny.

J[añasnie] O[świeconą]. Księżna ponowiła dawniejsze swoje oświadczenia, iż jakiegokolwiek podane będą projekty, gdyby różniły się od nadesłanych z Wiednia, Ona przyjmie je w celu jedynie przesłania do decyzji J[añasnie] O[świeconego]. Księcia [Michała] Żyrmonckiego. Myśli swoje podawałem na rozkaz J[añasnie] O[świeconej] Księżnej a nie z upoważnienia J[añasnie] W[ielmonego]. Hr[abiego]Konstantego, przez co zleciła mi, abym tego z projektów, których J[añasnie] W[ielmony]. Hr.[abia] Konstany nie odrzucał, redakcją, ułożywszy, Jej oddał dla przesłania J[añasnie] O[świeconemu] Księciu [Michałowi] Żyrmonckiemu na Wołyń, gdzie On w pierwszych dniach lipca miał przybyć.

Na skutek tak objawionej sobie woli, J[añasnie] O[świeconej] Księżnej [Aleksandry] Radziwiłłowej przedstawiłem J[añasnie] W[ielmożnemu]. Hrabiemu Konstantemu, iż nie moźoląc się wynajmowaniem nowych propozycji, najstosowniej byłoby, chociaż z nijaką ofiarą korzyść w projekcie Kwietniowym zapewnionych, oprócz układ na pierwszym projekcie J[añasnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrnowskiego; jeżeliby tylko J[añasnie] O[świeconą]. Księżna [Aleksandra] Radziwiłłowa zezwolić raczyła, aby ten projekt z plenipotencją J[añasnie] W[ielmożnego]. Hrabi[ego] Konstantego, z dawniejszymi Tej samej intencjami i z prawdziwym dobrem J[añasnie] O[świeconej] Księżniczki pogodzony został.

J[añasnie] W[ielmożny] Hrabia Konstany, jak od początku traktowania, tak i w tym razie nie chcąc narażać rzeczy na zwłokę, rozkazał mi, abym nie tracąc chwili czasu, odbył w tym przedmiocie konferencję z pełnomocnikiem J[añasnie] W[ielmożnej] Księżnej, W[ielmożnym] Hermanowskim.

Zaprosiwszy zatem W[ielmożnego] Hermanowskiego, oświadczyłem mu, iż J[añasnie] W[ielmożny] Hrabia Konstany, troskliwy o ukończenie interesu, składa się do przyjęcia pierwszego projektu J[añasnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego, ale zmodyfikowanego w ten sposób:

1. Posag J[añasnie] O[świeconej] Księżniczki [Michaliny] stanowi się według decyzji J[añasnie] O[świeconego] Księcia w summie zł[otych] p[olskich] 1 300 000.
2. Wypłacony będzie dobrami Czarkowy i Krzczonów, które od dnia ślubu przejdą na dziedzictwo i w posiadanie przyszłej Hrabiny Zamojskiej.
3. Ponieważ większa połowa intraty z dóbr posagowych, na sumnę zł[otych] p[olskich]. 90 000 rocznie oznaczonej, pochodzi z sprzedaży wełny, a zatem przez obrócenie tej intraty na kapitał, jak to J[añasnie] O[świecony] Książę [Michała] Żyrmoncki uczynił, nie wykrywa się istotna tychże dóbr wartość; przeto niezwłocznie nastąpić winno stanowcze oszacowanie w sposób o jaki strony ułożą się.
4. Jeżeli z tego stanowczego oszacowania wykaże się wartość dóbr na zł[otych] p[olskich] 1 800 000 w takim razie summa 1 300 000 pozostaną długi, które J[añasnie] W[ielmożny] August zobowiązuje się spłacić.

Przełożyłem dalej W[ielmożnemu]. Hermanowskiemu, iż w propozycji ni-niejszej nie żąda się więcej nad to, co sam J[aśnie] W[ielmożny] Książę [Michał] Żyrmoncki J[aśnie] O[świeconej] Księżniczce Michalinie na posag projektował iż ze strony J[aśnie] W[ielmożnego] Hrabiego Augusta staje się zadość życzeniu J[aśnie] O[świeconej] Księżna, aby resztę dóbr Czarkowskich na własność swoją nabył; iż projekt J[aśnie] O[świeconego] Księcia w tym tylko modyfikuje się, że Hrabia August zamiast obrócenia zaraz całego swego kapitału na spłacenie długów, przejmie obowiązek spłacenia wierzycieli ad concurrentiam⁴² zł[oty]ch p[olski]ch 500 000, co dla tychże wierzycieli będzie z równym bezpieczeństwem, a dla Hrabiego Augusta z większą łatwością, a z tym większą jeszcze, gdy mu przekazane zostaną wierzytelności składające się ile można z summ niewielkich, z dłuższymi i nie w jednym roku przypadającemu terminami wypłaty i gdy być może iż niektórzy wierzyciele pozostawią nadal swoje kapitały a poprzestaną na opłacie procentów; a w szczególności, iż Hrabia August przyjmie do wypłaty dług Towarzystwa Kredytowego [Ziemińskiego] i inne wierzytelności, jakie po tym długi w hipotece, dla uzupełnienia sumy zł[oty]ch p[olski]ch 500 000 lub mniejszej przewyższą nad sumę posagową stanowiącej, umieścić się będą mogły. Będzie z dochodów dóbr opłacał procenty, a w miarę spłacania samych kapitałów będzie zajmował w hipotece miejsce dawniejszych dóbr wierzycieli; wreszcie, że hipoteka będzie dostatecznie dla wierzycieli, zobowiązuje się zaś rządowe do wypłat ze strony Hrabiego Augusta, dla J[aśnie] O[świeconej] Księżnej bezpieczeństwem.

W końcu oświadczyłem, iż jeżeli na tak słusznych i dla obu stron stosowanych zasadach układ ma być przedsięwzięty nastąpić winna detaksacja⁴³ wykrywająca istotny dóbr szacunek, a tymczasem okazać by wypadało J[aśnie] W[ielmożnemu] Hrabemu Konstantemu wykazy hipoteczne dóbr Czarkowy i Krzczonów, oraz nadesłany przez J[aśnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego wykaz długów do tychże dóbr przywiązanych, a których spłacenie kapitałem Hrabiego Augusta J[aśnie] O[świecony] Książę zdecydował.

Na przełożenie to W[ielmożny]. Hermanowski oświadczył, iż utrzymanie pierwszego projektu J[aśnie] O[świeconego] Księcia Żyrmonckiego zawisło koniecznie od tego warunku, aby J[aśnie] W[ielmożny]. Pan dał Hrabemu Augustowi zł[oty]ch p[olski]ch. 500 000 i pozwolił obrócić ją na spłacenie długów, na co jeżeli się J[aśnie] W[ielmożny]. Hrabia Konstanty nie zgodzi, w takim razie na próżno będzie projekt zmodyfikowany J[aśnie] O[świeconej] Księżnie oddawać, gdyż Ona nawet go J[aśnie] O[świeconemu] Księciu [Michałowi] Żyrmonckiemu nie prześle. W takim więc stanie rzeczy, nie widzi potrzeby okazywać wykazów hipotecznych ani składać nadesłanej w Wiednia tabeli długów, która według decyzji J[aśnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego dopiero po zgodzeniu się na użycie kapitału okazana być może.

Zapytany W[ielmożny]. Hermanowski skąd wynikać może konieczna potrzeba, aby summa zł[oty]ch p[olski]ch 500 000 zaraz przez JW.⁸⁰ Ordynata dana i zaraz

⁴² Od konkurenta.

⁴³ Obniżenie wartości.

w całości na spłacenie długów obróconą być musiała? Odpowiedział, iż w tem jest zamiar JO. Księcia Żyrmonckiego, aby przyszli Małżonkowie odebrali dobra czyste.

Lecz na zrobioną sobie uwagę, iż zamiar taki nie da się pogodzić z powieścią samego W^{so} Hermanowskiego, iż na dobrach Czarkowy i Krzczonów tylko 90 000 zł[otych] p[olskich]. i 2 000 dukatów jest zahipotekowanych po długi Towarzystwa Kredytowego, od którego opłata procentów miała według projektu JO. Księcia Żyrmonckiego do JO. Księżnej należeć, z czego okazuje się, iż na tychże dobrach nie ma tyle długów, aby na ich spłacenie żądania przez JO. Księcia summa obróconą być mogła, a zatem nie zachodzi potrzeba hipoteki ich takim kosztem oczyszczania; W. Hermanowski opowiadaniem swoim wyjaśnił, o czym dawniej był napomykał, iż tu nie idzie o spłacenie długów już na Czarkowach hipotekowanych, ale innych do hipoteki niewniesionych, a nawet takich, którym hipoteka na dobrach Czarkowskich nie służy. Szczególniej na uwagę zasługują następujące wyrazy W^{so} Hermanowskiego: „Idzie oto, aby JW. Ordynat dał 500 000 [zpl.] na spłacenie długów, a jeżeli na to się zgodzi, obojętną jest rzeczą, jakie i czyje wierzytelności zostaną tym funduszem spłacone, czy Czarkowskie, czy Wołyńskie, czy Pani Winnickiej, czy samego Księcia Pułkownika (Żyrmonckiego), który jest także wierzycielem Księżnej, bo dowodzą, że JO. Książę Żyrmonckini nie miał na celu oczyszczania dóbr posagowych kapitałami JWgo Ordynata”.

Z tego wszystkiego wywodziła W. Hermanowski, iż skoro JW. Hrabia Konstanty nie zezwoli na użycie 500 000 zł[otych] p[olskich]. według przepisu J[asnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego, nie może już być mowa o pierwszym projekcie, ale tylko o drugim przeznaczającym roczną pensję.

A to oświadczyłem W[ielmożnemu] Hermanowskiemu, iż drugi projekt J[asnie] O[świeconego]. Księcia przyjęty być nie może, ale bowiem, chociażby nawet kapitał pensji odpowiadający znalazł na dobrach Czarkowskich dostateczne zabezpieczenie o czym dopiero po ich stanowczym oszacowaniu sądzić będzie można. Projekt ten zmniejsza wyposażenie J[asnie] O[świeconej] Księżniczki o sume zł[otych] p[olskich]. 500 000, a zmniejsza za to tylko, że J[asnie] W[ielmożny] Ordynat nie przeznaczył 500 000 zł[otych] p[olskich]. na spłacenie długów niemających związku z dobrami posagowymi, w czym stosował nawet do życzeń J[asnie] O[świeconej]. Księżnej, która przeciwko przyjęciu kapitału, własnością Hrabiego Augusta będącego; po tyle kroć protestowała się.

Z powyższego wywodu raczy się J[asnie] W[ielmożny]. Pan przekona:

1. Iż ze strony J[asnie] W[ielmożnego] Hrabiego Konstantego nic nie było zaniedbaniem, wszystko zostało uczynione, aby układy przedślubne jak najspieszniej do skutku doprowadzić.
2. Iż zwłoka i trudności w ukończeniu wynikła z dyspozycji J[asnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego, zmieniających dawniejszy stan rzeczy z uciążliwością dla przyszłych Małżonków.
3. Iż projekt Jego użycia kapitału Hrabiego Augusta tym trudniejszy jest do przyjęcia, gdy się okazało, że kapitał ten byłby użyty na spłacenie długów do dóbr Czarkowskich nienależących, a nawet projekt ten byłby ze strony J[asnie] O[świeconego] Księcia niedelikatnym, gdyby okazać się miało, że wierzytelność

Jego figuruje na tajemnym wykazie długów, który według polecenia Jego nie mógł być objawionym aż po zgodzeniu się na oddanie kapitału.

4. Iż J[ąśnie] O[świeconą] Księżna tym mniej miała racji odstawić przy projekcie J[ąśnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego, gdy ciągle oświadczyła, że kapitału Hrabi[ego] Augusta na swoją rzecz i do rąk swoich nie przyjmie.

5. Iż J[ąśnie] W[ielmożny] Hrabia Konstanty miał słuszne powody nie dozwalać umniejszenia posagu J[ąśnie] O[świeconej] Księżniczki [Michaliny], która nie zasługuje na to, aby traciła 500 000 zł[otych] p[olskich]. za to tylko, że J[ąśnie] W[ielmożny]. Pan, stosując się do J[ąśnie] O[świeconej] Księżnej, nie przeznaczyłeś kapitału Hrabi[ego] Augusta na spłacenie długów rodziny Jego przyszłej Małżonki.

Z tych przyczyn J[ąśnie] W[ielmożny] Hrabia Konstanty, na wypadek gdyby układy odnowione zostały, i dla uchronienia nadal przyszłych Małżonków od wpływu J[ąśnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego postanowił stać przy tym, aby wszystkie kwestie przed ślubem ostatecznie załatwione. Dobra posagowe oszacowane, na imię J[ąśnie] O[świeconej]. Księżniczki [Michaliny] uregulowane i w posiadanie przyszłych Małżonków zaraz oddane zostały.

W pierwszych dniach Lipca J[ąśnie] O[świeconą] Księżna zażądała znowu, aby Jej podanym został ze strony J[ąśnie] W[ielmożnego]. Hrabiego Konstantego projekt umowy przedślubnej. Zarazem oświadczyła przed JW. Hrabia Augustem, iż jeżeli ten projekt uzna za dogodny, wtedy wyśle z nim P[an]a Hermanowskiego na Wołyń do J[ąśnie] W[ielmożnego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego, nie w tym atoli zamiarze, aby ten projekt miał iść pod Jego decyzję, ale dlatego tylko, iż obowiązana będąc przez swego Małżonka nie działać bez Jego wiedzy, życzy sobie tej formalności dopełnić; lecz na wypadek gdyby J[ąśnie] W[ielmożny] Książę [Michał] Żyrmoncki był przeciwny projektowi, Ona sama się zdecyduje bez dalszej do Niego referencji.

W dniu 7 lipca podałem J[ąśnie] W[ielmożnej] Księżnie projekt umowy przedślubnej, w którego paragrafie 4 tym następuje o posagu J[ąśnie] O[świeconej] Księżniczki umieszczone były opisy:

1. J[ąśnie] O[świeconą] Księżna Aleksandra Radziwiłłowa oświadcza, iż na posag dla J[ąśnie] O[świeconej] Księżniczki Córki [Michaliny Radziwiłłównie] swej przeznacza sumę zł[otych] p[olskich]. 1 300 000 .

2. Summę tę wypłaca dobrami swymi dziedzicznymi Czarkowy i Krzczonów w Królestwie Polskim, województwie Krakowskim, obwodzie Stopnickim położonych, którym szacunek podaje za zł[otych] p[olskich]. 1 800 000 oddaje dobra rzeczony na Jej dziedzictwo i posiadanie od dnia 24 czerwca 1835 roku, ze wszystkimi ich przyległościami i przynależnościami, ze wszystkimi użytkami, oraz ciężarami gruntowymi.

3. Zaraz po podpisaniu niniejszego aktu, przeznaczy J[ąśnie] W[ielmożny]. Hrabia Konstanty Zamojski do oszacowania na gruncie majątku na posag przeznaczonego Komisarza swego, który w tej czynności z osoba od J[ąśnie] O[świeconej] Księżnej delegowaną, stan dóbr Czarkowskich dokładnie znająca i zdolną do udzielenia potrzebnych objaśnień i wiadomości, znosić się będzie winien.

4. Przewyżka wartości dóbr, jaka by z tego oszacowania nad summę posagową 1 300 00 zł[oty] p[olskich]. okazała się należeć będzie do J[asnie] W[ielmożnej]. Księżnej [Aleksandry] Radziwiłłowej Matki, która w ten sposób nią rozporządzi, iż zostawi przy dobrach dług Towarzystwa Kredytowego [Ziemskiego] i przywiąże do nich inne wierzytelności, o ile ad concurrentiam⁴⁴ przewyżki szacunku nad sumę posagową umieścić się będą mogły.

5. Procenty od tych sum opłacane będą z dochodu dóbr; spłacenie zaś kapitałów w terminach właściwych będzie obowiązkiem J[asnie] W[ielmożnego] Augusta Hrabiego Zamoyskiego, przyszłego Małżonka, który to obowiązek J[asnie] W[ielmożny] Hrabia August Zamojski na siebie przyjmuje, i w miarę spłacania kapitałów, w miejsce dawniejszych wierzycieli do hipoteki dóbr posagowych Małżonki swojej wchodzić będzie.

W dniu 11 lipca uwiadomiła mnie J[asnie] O[świeconą]. Księżniczka przez J[asnie] W[ielmożnego] Sędziego Tokarskiego iż projekt do umowy przedślubnej podany w dniu 7 [tego] m[iesiąca] niepodobny jest do przyjęcia z powodu, że paragrafie 4tym traktującym o wyposażeniu J[asnie] O[świeconej] Księżniczki powiedziano:

1. Iż J[asnie] O[świeconą] Księżna [Aleksandra] Radziwiłłowa przeznaczą na posag dla Córki Swjej J[asnie] O[świeconej] Księżniczki Michaliny, przyszłej Hrabiny Zamojskiej sumę złotych polskich Milion Trzykroć Sto tysięcy tj. 1 300 000.

2. Iż dobra Czarkowskie oddaje na Jej dziedzictwo i w Jej posiadanie od dnia 24 czerwca r.b.

3. Iż J[asnie] W[ielmożny] Hrabia Konstanty Zamojski przeznaczą do oszacowania majątku posagowego Komisarza swego, który w tej czynności z osoba od J[asnie] O[świeconej] Księżnej [Aleksandry] Radziwiłłowej delegowaną, stan dóbr Czarkowskich dokładnie znającą i zdolną do udzielenia potrzebnych objaśnień i wiadomości, znosić się będzie winien.

Nad tymi trzema punktami uczynił J[asnie] W[ielmożny] Tokarski imieniem J[asnie] O[świeconej] Księżnej [Aleksandry] Radziwiłłowej uwagi następujące:

1. Iż J[asnie] O[świeconą] Księżna Radziwiłłowa nie miała dotąd ani na teraz zamiaru przeznaczenia na posag dla J[asnie] O[świeconej] Księżniczki sumy większej nad 800 000 zł[oty] p[olskich]. wyobrażającej kapitał 40 000 zł[oty] p[olskich]. rocznej pensji.

2. Iż termin projektowany do oddania dóbr posagowych jest za wczesny.

3. Iż sposób oszacowania, podany w paragrafie czwartym, przyjęty być nie może, jako jednostronny i otwierający pole do bezwzględnej dowolności.

Na uwagi powyższe odpowiedziałem J[asnie] W[ielmożnemu] Tokarskiemu w dniu 12 lipca:

co do 1. Pensja roczna zł[oty] p[olskich]. 40 000 przeznaczona przez J[asnie] O[świeconą] Księżną Radziwiłłową na J[asnie] O[świeconej] Księżniczki nie ma związku z jej posagiem. Pensja ta uważana była zawczasu tymczasową. Według projektu kwietniowego ustać miała a terminie oddania dóbr ustawionym przez J[asnie]

⁴⁴ Konkurentów

O[świeconego] Księcia Michała [Żyrmonckiego], a w projekcie tegoż Księcia ustać miała w dniu 24 czerwca 1836 roku, jako w terminie wprowadzenia J[aśnie] O[świeconej] Księżniczki w posiadanie dóbr Czarkowskich,

Układy Kwietniowe zapewniły J[aśnie] O[świeconej] Księżniczce posag daleko większy nad summę zł[otych] p[olskich]. 800 000; miała albowiem odebrać dobra wolne od wszelkich długów po Towarzystwie Kredytowym Ziemskim zahipotekowanych i bez żadnej dla tegoż Towarzystwa zaległości.

J[aśnie] O[świecony] Książę Michał Żyrmoncki, przy którym według oświadczeń JO. Księżnej była decyzja tego interesu, uchyliwszy układy Kwietniowe, oznaczywszy wartość dóbr Czarkowskich na zł[otych] p[olskich]. 1 800 000, przeznaczył także na pierwszy rok pensji 40 000 zł[otych] p[olskich] ale zaraz na początku drugiego roku oddawał na posag J[aśnie] O[świeconej] Księżniczki nie 800 000, ale 1 300 000 złotych polskich; żądał tylko aby J[aśnie] W[ielmożny] Ordynat dał zł[otych] p[olskich] 500 000, za które Hrabia August kupiłby resztę dóbr Czarkowskich, spłacając wierzycieli i wchodząc na ich miejsce hipoteki. Ponieważ zaś dług Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego miał pozostać przy dobrach, a J[aśnie] O[świecony] Książę chciał aby przyszli Małżonkowie mieli od dnia 24 czerwca 1836, to jest: od czasu oddania im dóbr rocznej intraty zł[otych] p[olskich]. 90 000, a mianowicie 65 000 z posagu J[aśnie] O[świeconej] Księżniczki, 25 000 zaś z części dóbr, którą J[aśnie] W[ielmożny] Hrabia August miał zakupić; przeto wkładał na J[aśnie] O[świeconą] Księżnę [Aleksandrę] Radziwiłową obowiązek opłacania procentów od długu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego.

Stojąc więc przy tym aby J[aśnie] O[świeconą] Księżniczka [Michalina] wyposażoną została sumą zł[otych] p[olskich]. 1 300 000 J[aśnie] W[ielmożny]. Hrabia nie wymaga nic nowego, i owszem poprzestaje tylko na decyzji J[aśnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego. Żądając aby zamiast oddania zaraz przez JW. Ordynata na rzecz Hrabiego Augusta 500 000 zł[otych] p[olskich]. i obrócenia ich na opłatę długów, tenże Hrabia August przyjął na siebie obowiązek spłacenia w terminach właściwych: naprzód długu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, a następnie innych jakie po tymże długu przed summą posagową zł[otych] p[olskich]. 1 300 000 umieścić się będą mogły, nie zmieniając J[aśnie] W[ielmożny] Hrabia decyzji J[aśnie] O[świeconego]. Księcia Żyrmonckiego, lecz owszem staje się zadość woli tegoż J[aśnie] O[świeconego] Księcia, aby J[asnie] [ielmożny] Hrabia August kupił resztę dóbr Czarkowskich w sposób interesowi J[aśnie] O[świeconej]. Księżnej wcale szkodzić niemogący, a z zupełnym bezpieczeństwem dla Wierzycieli. Wreszcie jak niestosownym byłoby, zostawiając przy dobrach Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, wkładać na trzecią osobę obowiązek opłacania od niego procentów, sam J[aśnie] W[ielmożny] Pan uznać to raczył.

Naznaczony został Co do 2. Termin oddania dóbr na 9-tego Jan[uary]⁴⁵ r.^b⁴⁶ naznaczony został w nadziei, że J[aśnie] O[świeconą]. Księżną [Aleksandra] Radziwiłową, rzecz od tak dawna ze strony J[aśnie] O[świeconego] Ordynata przy-

⁴⁵ Stycznia.

⁴⁶ 1836 r.

gotowaną, że Swojej także strony zdecydować na koniec raczy. Termin ten nie będzie także wydawał się za wczesny, gdy J[ąśnie] W[ielmożny]. Pan raczy zwrócić uwagę na to, że chociażby podpisane intercyzy zawarcie ślubu nastąpiło w kilku tygodni po 8ym Janie⁴⁷; Wypadałoby jednak, nie tak, co do tradycji dóbr, jak co do obliczenia rocznego dochodu, trzymać się tego terminu, w którym według zwyczajów krajowych rozpoczyna się rok ekonomiczny; a mianowicie na tę okoliczność, że chociażby przyszli Małżonkowie objęli dobra po 8ym Janie [z]obowiązany będąc atoli⁴⁸ opłacić za rok 1835/6 procenta od długów Czarkowskich, mają prawo aby cała z tego roku intrata do ich dyspozycji oddaną była.

Co do 3-go. Ponieważ summa posagowa zł[otych] p[olskich]. 1 300 000 wypłacaną być ma nie gotowizną ale dobrami, do których oprócz posagu mają być jeszcze przywiązane długi, stąd wypływa konieczna potrzeba przekonania się do detaksacji, naprzód czyli dobra mają wartość summy posagowej; Po drugie, czy zapewnią oprócz tego fundusz na opłatę procenta od długów, które J[ąśnie] W[ielmożny] Hrabia August ma przejąć do spłacenia; albo właściwiej mówiąc przekonania się, jak wiele długów po odtrąceniu summy posagowej, do tych dóbr przywiązać będzie można.

Jeżeli podany w paragrafie 4tym sposób oszacowania po podpisaniu intercyzy wydaje się uciążliwym dla J[ąśnie] O[świeconej] Księżnej, uciążliwość ta, gdy J[ąśnie] O[świecona] Księżna zezwoli, aby oszacowanie odbyło się przed podpisaniem intercyzy, usuniętą będzie tym pewniej, że do przyjęcia szacunku, jaki przez Komisarza od J[ąśnie] W[ielmożnego]. Hrabiego wyznaczonego wynalezionym zostanie. J[ąśnie] O[świecona] Księżna zniewolona być nie może. Wypadałoby tylko, aby J[ąśnie] O[świecona] Księżna wydała zaraz potrzebne dyspozycje do dóbr, aby Komisarz J[ąśnie] W[ielmożnego] Hr[abiego] Konstantego znalazł tam osobę dobrą, dokładnie znającą i zdolną do udzielenia potrzebnych objaśnień i wiadomości. Tym sposobem dzieło detaksacji mogło by bardzo spieszenie być ukończone.

Uznała J[ąśnie] O[świecona] Księżna projekt w dniu 7 lipca podany za dogodny dla Siebie, gdy z nim w odpowiedzią moją J[ąśnie] W[ielmożnemu] Sędziemu Tokarskiemu dane w dniu 12 tego miesiąca i wyprawiła Pełnomocnika swego W[ielmożnego] Hermanowskiego na Wołyń do J[ąśnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego.

Tymczasem w dniu 25 lipca wręczył mi. J[ąśnie] W[ielmożny] Sędzia Tokarski wykaz kapitałów, od których procenta z dóbr Czarkowskich są opłacane, a którym J[ąśnie] O[świecona] Księżna chce hipotekę dać na tych dobrach. Wykaz ten, bez daty i podpisu, mający być kopia tabeli przez J[ąśnie] O[świeconego] Księcia Żyrmonckiego z Widnia nadesłany, której oryginał pokazany nie został, zawierał w sobie 499 206 zł[otych] p[olskich]. 20 gro[wszy] długów, między którymi były wierzytelności Jenerała Dziekońskiego⁴⁹ w summie zł[otych] p[olskich] 132 500 i Hr[abiego] Jana Łubieńskiego⁵⁰ w sumie zł[otych] p[olskich]. 80 000.

⁴⁷ Chodzi o miesiąc czerwiec w 1835 r.

⁴⁸ Natomiast

⁴⁹ R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów Powstania Listopadowego*, Tom 1, Warszawa 1995, s. 405.

⁵⁰ M. Manteufflowa, Łubieński Jan [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, T. XVIII, Wrocław 1973, s. 485-486.

Oświadczył także, J[asnie] W[ielmożny] Sędzia Tokarski, iż J[asnie] O[świeconą] Księżna zgadza się oszacowanie dóbr; ponieważ jednak sam tylko W[ielmożny] Hermanowski jest w stanie dać potrzebne objaśnienia o sobie, któr[e] aby ze strony J[asnie] W[ielmożnego] Hrabiego do detaksacji przeznaczoną była, a oprócz tego zabrał z sobą klucze od składzików, w których są mapy, rejestry i inne akta do działu detaksacji potrzebne. Przeto J[asnie] O[świeconą] Księżna życzy sobie, aby z oszacowaniem wstrzymać się powrotu W[ielmożnego] Hermanowskiego z Wołynia, i najsilniej pragnie, aby J[asnie] W[ielmożny] Hraba nie poczytał za chęć puszczenia rzeczy w odwłok, tego odroczenia, które nastąpiło wbrew życzeniom J[asnie] O[świeconej] Księżnej i tylko ze zbiegu okoliczności.

W[ielmożny] Hermanowski doczekał się wprawdzie po kilku tygodniach pobytu na Wołyniu przyjazdu J[asnie] O[świeconego] Księcia Zyrmonckiego, lecz ten okazany sobie projekt z dnia 7 lipca rb. Odrzucił [go] i do jednej z dwóch swoich propozycji w miesiącu czerwcu w Wiedniu ułożonych J[asnie] O[świeconej] Księżnej Radziwiłłowej odesłał.

Dnia 27 września rb. J[asnie] W[ielmożny] Sędzia Tokarski oznajmił mił iż J[asnie] O[świeconą] Księżna Radziwiłłowa, złożywszy radę z Krewnych i przyjaciół, to J[asnie] O[świeconych] Książąt Walentego Radziwiłła⁵¹ i Maximiliana Jabłonowskiego⁵², i J[asnie] W[ielmożnych] Tomasza Hrab[ia] Łubieńskiego⁵³ i Sędziego Tokarskiego, powierzyła Im wygotować odpowiedzi na projekt podany ze strony J[asnie] W[ielmożnego] Ordynata w dniu 7 lipca i na list mój do J[asnie] W[ielmożnego] Sędziego Tokarskiego z dnia 12 lipca rb.

Okazał mi następnie J[asnie] W[ielmożny]. Tokarski pismo J[asnie] O[świeconej] Księżnej do niego adorowane, w którym Ona oświadczyła, iż wymienionym wyżej Osobom powierzyła wygotowanie odpowiedzi, upoważnia J[asnie] W[ielmożnego] Tokarskiego, aby mnie odpowiedź tę zakomunikował i deklarację zarazem, że jeżeliby na odpowiedzi tej ze strony J[asnie] W[ielmożnego] Ordynata nie poprzestawano. Ona nie może mieć nie więcej do czynienia w tym interesie, i zostawia J[asnie] W[ielmożnemu] Hrabieciu regres do J[asnie] O[świeconego] Księcia Michała [Gedeona Radziwiłła], Ojca J[asnie] O[świeconej] Księżniczki [Michaliny], z którym Samym na taki przypadek układy kończone być mogą.

Wreszcie oddał mi J[asnie] W[ielmożny] Sędzia Tokarski wypracowaną przez wyżej wyrażone osoby odpowiedź, a raczej projekt do umowy przedślubnej, pisany własną ręką J[asnie] W[ielmożnego] Tomasza Hr[abiego] Łubieńskiego; oddał także wykazy hipoteczne dóbr Czarkowskich, Krzczonowa i kopalni siarczanej w Czarkowach.

W projekcie tym odróżnić należy trzy główne przedmioty:

- I. Sumę Posagową;
- II. Procent od tejże sumy;
- III. Odstąpienie dóbr Czarkowskich na dziedzictwo przyszłych Małżonków.

⁵¹ Brat Michała Gedeona Radziwiłła, ur. w 1781, zm. 1838 r.

⁵² Polski arystokrata, polityk, książę w Królestwie Kongresowym, mistrz dworu cara Mikołaja I Romanowa. Ur. 1785, zm. 1846 r.

⁵³ Generał, uczestnik powstania listopadowego, ur. 1784, zm. 1870.

I.

Summa Posagowa

„Posag oznaczony jest tymczasowo z ogólnego majątku J[asnie] O[świeconej] Księżnej [Aleksandrze] Radziwiłłowej w sumie zł[otych] p[olskich]. 800 000, która zabezpieczona ma być hipotecznie na dobrach Czarkowy, Krzczonów i Opatrzności Boskiej czyli kopalni siarczanej, i nie może być podniesioną aż przy dziale między Rodzeństwem”.

Posag przeznaczony dla J[asnie] O[świeconej] Księżniczki [Michaliny] mniejszy jest o zł[otych] p[olskich]. 500 000, dlatego, który dla Niej projektowanym był przez J[asnie] O[świeconego] Księcia [Michała] Żyrmonckiego i ze strony J[asnie] W[ielmożny] Ordynata żądanym.

Szacunek dóbr, na których summa posagowa byłaby hipotecznie zabezpieczona, oznaczony został jak następuje:

1. Dobra Czarkowy – zł[otych] p[olskich]. 600 000
 2. Dobra Krzczonów – zł[otych] p[olskich]. 650 200
 3. Opatrzność Boska czyli kopalnia siarki – 241 147
- Razem zł[otych] p[olskich]. 1 491 347

Na tych dobrach są długi następujące:

1. Na Czarkowych
 - a. Dług Towarzystwa Kredytowego [Ziemskiego] zł[otych] p[olskich]. 250 000
 - b. Dług Joanny Świdzińskiej zł[otych] p[olskich]. 90 200
 2. Na Krzczonowie:
 - a. Dług Towarzystwa Kredytowego [Ziemskiego] zł[otych] p[olskich]. 167 000
 - b. Dług Januszewicza zł[otych] p[olskich]. 53 000
- Razem zł[otych] p[olskich]. 560 200

Gdy więc wartość dóbr jest zł[otych] p[olskich] 1 491 347,

Długi zaś wynoszą zł[otych] p[olskich] 560 200

Pozostałoby więc na zabezpieczenie summy posagowej zł[otych] p[olskich] 931 147

Wypada tu jednak zrobić następujące uwagi:

1. Co do wartości dóbr:
 - a. Czarkowy: Oszacowanie są w Wykazie hipotecznym dowolnie na zł[otych] p[olskich] 600 000. Nie wiadomo czy mniej czy więcej są warte, lubo J[asnie] W[ielmożny] Sędzia Tokarski utrzymuje, iż szacunek ich winien być większy przynajmniej o zł[otych] p[olskich]. 300 000 od dóbr Krzczonowa.
 - b. Krzczonów. Dobra te oszacowane są w Wykazie hipotecznym, stosownie do kontraktu kupna i [s]przedaży zawartego w r. 1819 na sumę 650 200. J[asnie] W[ielmożny] Tokarski objaśnia, iż trudnił się interesami Hrabiny Krasieńskiej, w ten czas gdy ona dobra te Księżnie Radziwiłłowej [s]przedawała i jest przekonany [s]przedane zostały za bardzo umiarkowaną cenę.
 - c. Kopalnia siarki. Oszacowana została dowolnie na zł[otych] p[olskich]. 241 147. O prawdziwości tego oszacowania nic powiedzieć nie można, nie wie-

dząc za jaką cenę 128 kuksów składających ją czyli akcji przez JO. Księżnę nabyte zostały, i jakich zasad w oszacowaniu trzymano się.

2. Co do długów:

a. Dług Towarzystwa Kredytowego na Czarkowach wynosił zł[otych] p[olskich]. 250 000. Do miesiąca czerwca umorzono przez opłaty 53 430 gr 23, zostaje więc do umorzenia 196 569, 7

b. Dług Towarzystwa Kredytowego [Ziemskiego] w Krzczonowie wynosił 167 000, Do miesiąca Czerwca r b.b umorzono przez upłaty 15 674, 29. Zostaje więc do umorzenia 151 325, 1

c. Dług Tomaszewicza wynosi wprawdzie zł[otych] p[olskich]. 53 000; gdy jednak płacony ma być złotem, licząc dukat po zł[otych] p[olskich]. 18, a średnia cena dukatów jest zł[otych] p[olskich] 19 gr 15, dług ten wynosi w monecie zł[otych] p[olskich]. 57 416

Stan zatem długów w dniu 1 lipca r.b jest taki

1. Towarzystwa Kredytowego [Ziemskiego]	zł[otych] p[olskich]. 347 894 gr 8
2. Dług Świdzieńskiej	zł[otych] p[olskich]. 90 200
3. Dług Tomaszewicza	zł[otych] p[olskich]. 57 416
Razem	zł[otych] p[olskich]. 495 510 gr 8

Nie ma atoli pewności czyli to są wszystkie ciężary dóbr, z powodu iż złożony przez J[aśnie] W[ielmożny] Tokarskiego Wykaz hipoteczny Czarków jest tylko częściowym (+⁵⁴), nie wiadomo zatem, co w sobie zawiera ta jego część, która nam komunikowaną nie została po raz drugi z powodu, iż Wykaz hipoteczny Kopalni wzięty jest jeszcze w początku roku 1826 a zatem przed lat dziesięciu; wszakże P[an]. Hermanowski zapewnia, iż stan hipoteczny kopalni w niczym od owego czasu nie zmienił się.

Dopóki przez oszacowanie wykazaną nie będzie rzeczywista wyższa wartość dóbr Czarkowskich, Krzczonowa i Kopalni, mniemam iż nie można cenić ich z pewnością jak na zł[otych] p[olskich]. 1 200 000; tym bardziej, że wartość ich według zasad Towarzystwa Kredytowego [Ziemskiego], chociażby nawet udzielona na nie była pożyczka najwyższa, nie wynosi więcej jak zł[otych] p[olskich]. 1 086 000.

Przyjmując więc wartość tych dóbr w summie zł[otych] p[olskich] 1 200 000 i odtrącając od tej summy długi, w komunikowanych wykazach hipotecznych zapisane wynosząc zł[otych] p[olskich]. 495 510 gr 8, zostawałoby czystej wartości 704 489 gr 22.

Nie umieściłaby się zatem na tych dobrach summa zł[otych] p[olskich]. 800 000 w całości, a choćby wreszcie i umieszczoną być mogła, bezpieczeństwo jej byłoby takie jakie jest dla summ zapisanych w ostatnim na dobrach oddłużonych; wzrastałoby w prawdzie w miarę umarzania długu Towarzystwa Kredytowego, ale nigdy nie byłoby oparte na pierwszej połowie wartości dóbr, jak to zwykle wymaganiem bywa w stosunkach z Rządem i między prywatnymi.

⁵⁴ JW. Sędzia Tokarski objaśnił, iż Wykaz nazwany jest częściowym dlatego, że w obrębie dóbr Czarkowskich jest kopalnia siarki, która od nich odłączoną została i ma osobną księgę hipoteczną.

Na takim bezpieczeństwie pozostać by musiała suma posagowa, a oprócz tego byłaby uwięziona aż do czasu działu między Rodzeństwem, który nie wiadomo kiedy nastąpi, a do którego może i za lat 20 nie przyjdzie. Przez cały ten czas poprzestawać by trzeba na procencie od summy posagowej, z którego przyszli Małżonkowie nie wiele by zapewne oszczędzili, i który przez to nie wiele by przelożył się do powiększenia ich majątku. Przeciwnie, gdyby otrzymali posag w gotowości, mogliby korzystnie jej używać, a nawet gdyby go otrzymali w dobrach, mogliby ich wartość, a zatem i majątek swój powiększać. Dodać wreszcie potrzeba, że tak suma posagowa jako i dobra posagowe, mogące być alienowanymi za zgodą przyszłych Małżonków, są z wielu względów korzystniejsze, a niżeli summa i procent hipotecznie ubezpieczone,

II

Procent od sumy posagowej.

Do czasu podniesienia summy posagowej pobierać będą przyszli Małżonkowie procent piąty, to jest 40 000 zł[otych] p[olskich]. Rocznie z Kasy Prowentowej dóbr Czarkowskich. Pewność tego procentu opiera J[aśnie] O[świecona] Księżna na intratach tychże dóbr, a nawet za regularność w wypłacie daje ewikcj⁵⁵ na dobrach Czarkowskich, którą jednak wolno Jej przenieść na inny majątek, byle z równym dla J[aśnie] W[ielmego] Augusta Hrabiego bezpieczeństwem.

Nie wiadomo jaką intratę roczną rzeczywiście dają dobra Czarkowskie. Dochód roczny zł[otych] p[olskich]. 90 00 w rozliczeniu P[ana] Hermanowskiego podany został jako ekscytujący, ale jako ekscytować winny, po ustaleniu regulacji. To zaś pewna, że na dobrach tych ciążą następujące opłaty roczne:

Towarzystwo Kredytowe [Ziemskie] zł[otych] p[olskich]. 30 874 gr 28
Świdzińskiej 4 500

Januszewiczowi, licząc dukaty po zł[otych] p[olskich]. 19 gr 15 2 866
Razem zł[otych] p[olskich]. 38 240 gr 28

I że reszta dopiero intraty mogłaby obróconą być na opłacenie procentu od sumy posagowej. Musiałaby zatem dobra Czarkowskie czynić rocznie 80 000 zł[otych] p[olskich] czystego dochodu, aby były w stanie procent od summy posagowej zapłacić.

A i w tym nawet razie Kasa Prowentowa, do której przyszli Małżonkowie po procenta są odsyłani, byłaby w kłopotcie, mając płacić z góry w ratach półrocznych po zł[otych] p[olskich]. 20 000 obok wypłat wyżej wymienionych, pierwszeństwo mających i nieuchronnych Kasa Prowentowa Czarkowa w tym chyba znajdowałaby ulgę, gdyby J[aśnie] O[świecona] Księżniczka Swoją połowę procenta kredytować jej chciała.

Dlatego to pensja, która według układów Kwietniowych przeznaczona była przyszłym Małżonkom, do czasu oddania Im dóbr w posiadanie, płacona być miała nie przez Prowent Czarkowski, ale przez J[aśnie] O[świeconą] Księżną Radziwiłłową w Warszawie, zatem nie z intraty tychże dóbr, ale z Jej ogólnych dochodów. Ofiarowane

⁵⁵ Sądowe pozbawienie prawa własności rzeczy nabytej prawnie na rzecz kogoś innego, <https://sjp.pwn.pl/sjp/ewikcja;2557294.html> [dostęp: 04.11.2019]

przez J[asnie] O[świeconej]. Księżnę ewikcji na dobrach Czemiernickich samo zda-
je się okazywać, iż dobra Czarkowskie nie zaręczają za pewny i regularny wpływ
procenta od summy posagowej. Więcej o tej ewikcji powiedzieć nie można, nie wie-
dząc jakie długi oprócz pożyczki od Towarzystwa Kredytowego zł[otych] p[olskich].
276 000 wynoszącej, zabezpieczone są na Czemiernikach. Wreszcie, zabezpieczone hi-
potecznie opłaty procenta na Czarkowach i ewikcja na Czemiernikach, o tyle byłoby
skuteczne, i ile przysli Małżonkowie, na przypadek zawodu w odbieraniu swej na-
leżności, byłiby zdecydowani dochodzić praw swoich przeciw J[asnie] O[świeconym]
Książętom drogą procesu.

III

Odstąpienie dóbr Czarkowskich na dziedziców przyszłych Małżonków

J[asnie] O[świeconą]. Księżna [Aleksandra] Radziwiłłowa, chcąc dać dowództwo
swego macierzyńskiego przywiązania do Córki [Michaliny], ofiaruje Jej i przyszłe-
mu Jej Małżonkowi [hr. Augustowi Zamoyskiemu], jeżeli by na trzy miesiące przed
8ym Janem 1836r. oświadczyli swoje życzenie, odstąpić dziedzictwa dóbr Czarkowy,
Krzczonowa i kopalni siarczane, z wszystkimi Inwentarzami na gruncie się znaj-
dujących. Za summę zł[otych] p[olskich]. 1 700 000, zostawiając Im sumę zł[otych]
p[olskich] 417 000 należącą się Towarzystwu Kredytowemu [Ziemskiemu], z której
umorzenie na korzyść Ich się policzy, tudzież 483 000 zł[otych] p[olskich] innych prze-
kazać się mających spłat i długów.

Wzbraniała się J[asnie] O[świeconą] Księżna przeznaczyć te dobra na posag
J[asnie] O[świeconej] Księżniczce, i oddać je zaraz na Jej własność, przywiązując do
nich długi, które na przewyżce wartości nad sumę posagową z oszacowania wykrytej,
mogłyby się umieścić, a które J[asnie] W[ielmożny] Hrabia August byłby obowiązany
spłacić. Teraz decyduje się J[asnie] O[świeconą] Księżna te same dobra [s]przedać,
jeżeli przyszłych Małżonków byłoby życzeniem, wiejskim trudnić się gospodarowa-
niem.

Jest, że potrzeba zapytywać się: czyli J[asnie] W[ielmożny]. Hr[abia] August ży-
czy sobie w tych dobrach gospodarować, gdy od samego początku układów, odda-
nie tychże dóbr na dziedzictwo J[asnie] O[świeconej] Księżniczki jest warunkiem ze
strony J[asnie] W[ielmożnego] Ordynata położonym?

Dlaczego nie uczynić zaraz tego, co prawdzie zaraz, bo po kilku miesiącach ma
być uczynione? Dlaczego nadawać odstąpieniu dóbr formę kupna i [s]przedarzy, kie-
dy [od]stąpienie ich, tytułem posagu, z obowiązkiem przejęcia pewnej, na ich hipotece
umieścić się mogącej, ilości długów, nie może czynić dla J[asnie] O[świeconej] Księżnej
żadnej różnicy, a wypływa stosownej z toczącego się interesu?

Naznacza J[asnie] O[świeconą] Księżna szacunek dóbr na summę zł[otych]
p[olskich]. 1 700 000 gdy jednak część tego szacunku ma być spłacona przejęciem sum-
my Towarzystwa Kredytowego [Ziemskiego], której umorzenie policzone być ma na
korzyść przyszłych Małżonków, gdy do dnia 1 lipca 1836 r. po opłacie dwóch nadcho-
dzących rat umorzenie wynosić będzie około 100 000 złotych pol[skich] okazuje się
z tego, iż naznaczony dobrem szacunek nie 1 700 000 ale 1 600 000 zł[otych] p[olskich].
wynosi.

Wszak i ten szacunek jest zupełnie dowolny, i na tym tylko domniemaniu oparty, że [dobra] Czarkowoy z powodu położenia swego z tamtej strony Nidy, powinny być o kilka kroć sto tysięcy wyżej cenione, jak Krzczonów z tej strony rzeki leżący.

Przejełoby więc przyszli Małżonkowie długu Towarzystwa Kredytowego [Ziemińskiego] zł[otych] p[olskich]. 317 000 i innych długów zł[otych] p[olskich] 483 000, resztę szacunku 800 000. Pokryłaby suma posagowa, która tylko w tym jednym przypadku mogłaby być podniesioną przed działem majątku; a tak nabycie dóbr Czarkowskich kosztowałoby zł[otych] p[olskich]. 1 600 000.

Według powyższego projektu posag J[asnie] O[świeconej] Księżniczki [Michaliny] zmniejszony zostaje o pół miliona; suma posagowa uwieziona być ma na nieograniczony czas, nie można jej podnieść przed działem, tylko kupując dobra za dowolnie ustanowiona cenę, i przejmując 800 000 zł[otych] p[olskich] długów. Ani suma posagowa, ani wypłata procentu, mimo ofiarowanej hipoteki i ewikcji nie mają tego zabezpieczenia, które usuwało wszelką obawę zawodu. Tych przyczyn byłem zdania, iż projekt [z] 27 r.m. podanego przyjąć można, jakakolwiek zaś co do wysokości posagu zastałaby decyzją, zdawało mi się, iż przy układzie interczyzy nie należy odstępować od następujących warunków:

1. Dobra Czarkowskie, Krzczonów i Kopalnia oddane będą zaraz w posiadanie przyszłym Małżonków. Tytuł własności uregulowany będzie na imię J[asnie] O[świeconej] Księżniczki [Michaliny], przyszłej Hrabiny Zamojskiej.
2. Oszacowanie tych dóbr winno nastąpić niezwłocznie.
3. Na przewyżce szacunku nad summę posagową wykrytej przez detaksacją, oparte zostaną długi, które J[asnie] Hra[abia] August spłaci w terminach właściwych i w miarę spłacania wchodzić będzie do hipoteki na miejsce dawniejszych wierzycieli.
4. Zaraz w interczyzie wyszczególnione zostaną długi do Dobra tych obciążone być mające.
5. Wyłączenie zł[otych] p[olskich] 20 000 z dochodów majątku posagowego J[asnie] O[świeconej] Księżnej do jej wyłącznej dyspozycji żądaniem było jeszcze w Kwietniu r.b przez J[asnie] O[świeconą] Księżną i przez J[asnie] W[ielmożnego] Hrabiego przyjęte gdy jednak J[asnie] W[ielmożny] Hr[abia] August oświadczył na piśmie, iż nie zgadza się na to wyłączenie, iż żąda aby cały dochód z majątku posagowego do Jego rąk wpływał i pod Jego jako męża zastawał rozrządzeniem, iż umowa przedślubne, w której by to wyłącznie dochodu na rzecz J[asnie] O[świeconej] Księżniczki pozostałaby z Jego strony bez żadnego skutku, przeto wyłączenia 20 000 do dyspozycji J[asnie] O[świeconej] Księżniczki nie może być dopuszczone.

Gdy J[asnie] W[ielmożny] Hr[abia] Konstanty uznał słuszność powyższych uwag, uwiadomiłem Tokarskiego w piśmie z 2 b.m. iż do przyjęcia takiego projektu umowy przedślubnej jaki mi w dniu 27 z.m. wręczył, nikogo go J[asnie] W[ielmożny] Pan nie upoważnił. Jako zaś J[asnie] O[świeconą] Księżną [Aleksandra] Radziwiłłowa w piśmie Swym do J[asnie] W[ielmożnego] Tokarskiego oświadczyła, iż na przypadek nieprzyjęcia przez J[asnie] W[ielmożnego] Hrabiego Konstantego tego projektu z samym tylko J[asnie] O[świeconym] Księciem Wojewodą [Michałem Żyrmonckim]

J[asnie] O[świeconej] Księżniczki, układy kończone być mogą, tak również sam tylko J[asnie] W[ielmożny] Pan [Stanisław Kostka], jako Ojciec J[asnie] W[ielmożego] Hra[abiego] Augusta, zachodzące w jego Interesie kwestie rozstrzygnąć jest mogący.

Warszawa dnia 10 października 1836

A.[ntoni] Cyprysiński

Noty o Autorach

Alicja Kulecka

doktor habilitowana, profesor uczelni, Zakład Nauk Pomocniczych Historii i Metodologii,
Uniwersytet Warszawski
e-mail: akulecka15@gmail.com

Grigorij Nikołajewicz Łanskoj

doktor nauk historycznych, docent, dziekan wydziału dokumentoznawstwa i technotro-
nnych archiwów, Instytut Historyczno-Archiwalny, Rosyjski Państwowy Uniwersytet Hu-
manistyczny, Moskwa
e-mail: gri_lanskoj@list.ru

Artur Goszczyński

doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, absolwent Wydziału Historycznego Uni-
wersytetu Jagiellońskiego. Zainteresowania naukowe: elity władzy i polityka wewnętrzna
Rzeczypospolitej w 1 poł. XVII w. oraz zagadnień związanych z historią społeczną epoki
nowożytnej
e-mail: artur.goszczyński@op.pl

Marcin Mielnik

doktor, wydział bezpieczeństwa, logistyki i zarządzania, Wojskowa Akademia Techniczna,
Warszawa
e-mail: m.mielnik@gmail.com

Mateusz Mataniak

doktor, Katedra Historii Administracji i Myśli Administracyjnej, Uniwersytet Jagielloński
e-mail: aramis221@wp.pl

Piotr Falkowski

mgr, doktorant, Wydział Historyczny, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń
e-mail: piotr.stanislaw.falkowski@wp.pl

Malika Sułtanowna Arsanukajewa

doktor nauk prawnych, kandydat ekonomicznych nauk, profesor emerytowany, historyk,
Moskwa
e-mail: az1man2@mail.ru

Jacek Legieć

doktor habilitowany, profesor uczelni, Zakład Historii XIX Stulecia, Uniwersytet Jana Ko-
chanowskiego, Kielce
e-mail: jlegiec@ujk.edu.pl

Stanisław Wiech

profesor doktor habilitowany, Zakład Historii XIX Stulecia, Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce

e-mail: stanislaw.wiech@ujk.edu.pl

Tatjana Nikołajewna

kandydat nauk historycznych, docent, Katedra Historii Rosji Nowożytnej, Wydział Archiwistyki, Rosyjski Państwowy Uniwersytet Humanistyczny, Moskwa

e-mail: tanikand@mail.ru

Aleksiej Igorijewicz Razdorskij

kandydat nauk historycznych, oddział bibliografii i krajoznawstwa, kierownik grupy bibliografii historycznej, wiodący pracownik naukowej, Rosyjska Biblioteka narodowa w Sankt Petersburgu

e-mail: razdor68@mail.ru

Wiktorija Michajłowna Marasanowa

doktor nauk historycznych, profesor, kierownik katedry Reklamy i Komunikacji Społecznej, Jarosławskich Uniwersytet Państwowy, Rosja

e-mail: vmm@uniyar.ac.ru

Artur Igorijewicz Maksimow

mgr, historyk, Brjańsk, Rosja

e-mail: arturmaksymow@gmail.com

Aleksandra Jurijewna Bachturina

doktor nauk historycznych, profesor, Katedra Historii Urzędów Państwowych i Organizacji Społecznych, Rosyjski Państwowy Uniwersytet Humanistyczny, Moskwa

e-mail: a-yu-b@yandex.ru

Ananstasiya Yuryevna Konkova

Deputy Dean of the Department of Document Management and Technotronic Archives for scientific work, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Documentation, Audiovisual and Scientific and Technical Archives, Russian State University For The Humanities, Moscow, Russian Federation

e-mail: A.Y.Konkova@gmail.com

Piotr Czyż

mgr, doktorant, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce

e-mail: piotrek.cz@wp.pl